

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN : 2757-7449

YIL / VOLUME 15

SAYI/ ISSUE 2

2022

Yayın Sahibi/Owner on behalf of Hitit University

Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Rektör / Rector)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Director

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Baş Editor / Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ÇITAK

Editör Yardımcısı/ Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Özlem DÜNDAR

**Yazı ve Redaksiyon Kurulu Editör Yardımcısı /
Proofreading Board Assistant Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Özlem DÜNDAR

**Uluslararası İlişkiler Editör Yardımcısı/
International Assistant Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Özlem DÜNDAR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ÇITAK

Prof. Dr. Aygül SÜEL

Prof. Dr. Deniz AYTAÇ

Prof. Dr. Fatih DUMAN

Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR

Prof. Dr. Mehmet DEMİRÜREK

Prof. Dr. Metin UÇAR

Prof. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ

Prof. Dr. Selçuk KENDİRLİ

Prof. Dr. Selim TÜRCHAN

Prof. Dr. Şaban HAKLI

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Prof. Dr. Taha Bahadır SARAÇ

Prof. Dr. İsmail YILDIRIM

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK

Yayın Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. Eugenia CUNHA

(University of Coimbra, PORTUGAL)

Prof. Dr. İbrahim SIRKECİ

(Regent's Univesity London, UK)

Prof. Dr. Tal SIMMONS

(Virginia Commonwealth University, USA)

Prof. Dr. Ebrahim MOOSA,

(University of Notre Dame, USA)

Prof. Dr. Daniel Balsalobre-Lorente

(University of Castilla-La Mancha, SPAIN)

Prof. Dr. Asma Salman

(American University in the Emirates, UAE)

Prof. Dr. Cosimo MAGAZZINO

(Rome Tre University, ITALY)

Prof. Dr. Olha ILYASH

(National Technical University of Ukraine Kyiv "Igor

Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", UKRAINE)

Prof. Dr. Drago PUPAVAC

(Polytechnic of Rijeka, CROATIA)

Prof. Dr. Serhii KOZLOVSKYI

(Vasyli' Stus Donetsk National University, UKRAINE)

Doç. Dr. Kazi SOHAG

(Ural Federal University, RUSSIA)

Doç. Dr. Arshian SHARIF

(Sunway University, MALAYSIA)

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

(Samsun Ondokuz Mayıs University, TÜRKİYE)

Doç. Dr. Hakan USLU

(Adiyaman University, TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Suzan ODABAŞI

(Uşak University, TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Özcan ÖZTÜRK

(Hamad bin Khalifa University, QATAR)

Dr. Bosede Ngozi ADELEYE

(University of London, UK)

Dr. Roshini Brizmohun GOPAUL

(University of Mauritius, MAURITIUS)

Dr. Oguzhan BATMAZ

(Colorado College, USA)

Taranılanı İndeksler / Indexed by

-TÜBİTAK-ULAKBİM-TR Dizin

-EBSCO

-ERIH PLUS

-CEEOL - Central and Eastern European Online Library

Eski Adı/Former Name

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Hitit

University Journal of Social Sciences Institute ISSN

1308-5107 E-ISSN 2536-4944

Son Sayı/Latest Issue: Cilt/Volume 13, Sayı/Issue 2

Yeni Adı/New Name

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi /

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN 2757-7449

İlk Sayı/First Issue: Cilt/Volume 14, Sayı/Issue 1

Tasarım/ Design

Arş. Gör. Abdulkadir BULUT

Arş. Gör. M. Selçuk KAYA

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi yılda bir cilt ve iki sayı olarak (Haziran ve Aralık) yayımlanan, *çift-körleme hakemlik süreci* yürüten *uluslararası* akademik bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına ait olup Enstitümüzün kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

Hitit Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed academic journal which is published twice per year (June and December). All the responsibility for the content of the papers published here belongs to the author/authors, and does not express the official view of the Institute.

Dergimizin Yayın ve Yazım İlkelerine, dergi web sitesinden ulaşabilirsiniz.

EDİTÖRÜN NOTU

Değerli araştırmacılar ve okurlar,

Dergimizin Aralık 2022 sayısında sizlerle olmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayısında süreçleri başarıyla tamamlayan 20 makalenin yayımlanmasına karar verilmiştir. Akademik çalışmaların değerlendirilmesi, yayına hazır hale getirilebilmesi ve okuyucuyla buluşabilmesi için gerekli olan süreçlerde katkısı olan hakemler ve yardımcım Dr. Öğr. Üyesi Özlem DÜNDAR'a katkıları için teşekkürlerimi sunarım.

Değerli çalışmalarını dergimize gönderen yazarlarımıza ve dergimizi takip eden okuyucularımıza da teşekkür ederim.

Editöryal ekibimle birlikte Eylül 2022 tarihinden itibaren Hitit Sosyal Bilimler Dergisi'nin editörlük görevini devralmanın mutluluğunu yaşamakta ve üzerimizdeki sorumluluğun önemini hissetmekteyiz. Bu süreçte, ekibimle birlikte dergimizi daha iyi seviyelere ulaştırmaya yönelik çalışmalarımız sürecektir.

Dergimizin bilimsel anlamda sürekli ileri giden ve en değerli bilimsel dergiler arasında yer alması dileklerle...

Saygılarımla

Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ÇITAK
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Mustafa KEVSER – Nevzat ÇALIŞ – Şakir SAKARYA	282-296
Finansal Tabana Yayılma, Krediler ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye için Ampirik Bir Araştırma The Relationship of Financial Inclusion, Loans and Economic Growth: An Empirical Research for Türkiye	
Seher ERSÖZ – Gamze Ebru ÇİFTÇİ	297-317
Çalışanlarda Farklılıkların Yönetimi ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi Management of Differences in Employees and Organizational Identification Relation	
Edip ÖRÜCÜ – Maida UZUNER – İtir HASIRCI	318-341
Pozitif Psikolojik Sermaye ve Lider-Üye Etkileşiminin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma The Effect of Positive Psychological Capital and Leader-Member Exchange on Organizational Citizenship Behavior: A Research	
Gülhan GÖK – Ömer Faruk AVER	342-360
Hastanelerin Sürdürülebilirliğinin Bibliyografik Analiz Tekniği ile İncelenmesi Analysis of the Sustainability of Hospitals by Bibliographic Analysis Technique	
Yusuf GÜNEYSU	361-372
Rusya – Ukrayna Savaşının BIST Gıda, İçecek Endeksi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi Investigation of the Effect of the Russia – Ukraine War on the BIST Food, Beverage Index	
Fevziye BEKAR – Handan ÇAM	373-392
Analysing User Resistance to Distance Learning Systems by Academics within the COVID-19 Pandemic Using the Technology Acceptance Model COVID-19 Sürecinde Uzaktan Eğitime Yönelik Akademisyenlerin Kullanıcı Dirençlerinin Teknoloji Kabul Modeli ile Analiz Edilmesi	
Zekeriya IŞIK	393-409
Osmanlı Toplumunda Süfilerin Ramazan Bayramı Adet ve Gelenekleri Ramadan Feast Customs and Traditions of Sûfis in Ottoman Society	

Musa ÖZÇELİK	410-428
Türkiye’de Mevduat Bankalarının Kârlılığını, Gelirlerini ve Hisse Değerlerini Etkileyen Faktörlerin Oran Analizi ve Yapısal Eşitlik Modeli ile Testi	
Ratio Analysis of the Factors Affecting the Profitability, Incomes, and Shared Values of Deposit Banks in Turkey and Their Testing by Structural Equation Modeling	
Figen GİRĞİN	429-452
Küresel İklim Değişikliğinin Çağdaş Sanata Yansımaları	
Global Climate Change in Contemporary Art	
Esra ERŞAHİN – Bilgehan GÜLCAN	453-469
Turizm ve Rekreasyonda Richard M.Ryan ve Edward L.Deci’nin Öz-belirleme Teorisinin Bibliyometrik Analizi	
Bibliometric Analysis of Richard M. Ryan and Edward L. Deci's Self- Determination Theory in Tourism and Recreation	
Hıdır POLAT – Yılmaz AĞCA	470-488
Pazarlama Stratejisinde Önemli Bir Parametre Olarak Tüketici Yorumları: Tüketici Yorumlarındaki Puanlamalar ile Duygusal Eğilimler Arasındaki İlişki	
Consumer Comments as an Important Parameter in Marketing Strategy: The Relationship Between the Scoring in Consumer Comments and Emotional Trends	
Salim ŞENGEL – Serpil ALTINIRMAK – Hüseyin YOLCU – Şirin ŞENGEL – Taylan AKGÜL – Basil OKOTH	489-505
10 Yaş Grubu Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık Eğitimi Almaları ile Tüketim ve Tasarruf Davranışları Arasındaki İlişkinin Analizi	
The Relationship Between the Financial Literacy Education and Consumption and Saving Behavior of 10-Year-Old Students Age	
Mevlüt TATLIYER – Hüseyin KAYA	506-528
Türkiye’de Çalışma Süreleri, Aşırı Çalışma ve Gelir Esnekliği	
Working Hours, Overworking, and Income Elasticity in Turkey	
Bilgehan ALAGÖZ – Emine Gözde TOPRAK	529-548
İran: Being a Nuclear Threshold State Within a National Resistance Context	
İran: Ulusal Direniş Bağlamında Nükleer Eşik Devleti Olmak	
Turgay SAKİN – Sultan KUZU YILDIRIM	549-566
The Effect of Key Audit Matters on Audit Report Lag and Determinants of the Audit Report Lag: Turkish Evidence	
Kilit Denetim Konularının Denetim Raporu Gecikmesine Etkisi ve Denetim Raporu Gecikmesinin Belirleyicileri: Türkiye Kanıtı	

Dilara KARAKOÇ – Haydeh FARAJİ	567-580
Genç Yetişkinlerde Nesne İlişkileri ile Travma Sonrası Büyüme Arasındaki İlişkide Algılanan Sosyal Desteğin Aracı Rolü	
The Mediator Role of Perceived Social Support in The Relationship Between Object Relations and Posttraumatic Growth in Young Adults	
Gizem VERGİLİ – Mehmet Sinan ÇELİK	581-595
Demokrasi Düzeyi ve Ekonomik Özgürlükler Ülke Kredi Notları Üzerinde Etkili midir? BRICS-T ülkeleri Üzerine bir Uygulama	
Do Democracy Level and Economic Freedoms Affect a Country's Credit Ratings? An Application on BRICS-T countries	
Selman ÖĞÜT – Sümeyye DÜNDAR.....	596-612
Evaluation of Greece's Unlawful Actions Against the Aegean Islands	
Yunanistan'ın Ege Adalarına Yönelik Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinin Değerlendirilmesi	
Ceyda AKTAN	613-627
Impact of Major Global Events on the Turkish Stock Market Efficiency	
Büyük Küresel Olayların Türkiye Hisse Senedi Piyasasının Etkinliği Üzerindeki Etkisi	
Abdulkadir ÖZDEMİR.....	628-637
Yapay Zekanın Grafik Tasarım ve Tasarımcıya Etkisi	
The Effect of Artificial Intelligence on Graphic Design and Designer	

FINANSAL TABANA YAYILMA, KREDİLER VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA

Mustafa KEVSER¹

Nevzat ÇALIŞ²

Şakir SAKARYA³

Atıf: Kevser, M., Çalış, N. ve Sakarya, Ş. (2022). Finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye için ampirik bir araştırma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 282-296. doi:10.17218/hititsbd.1125713

Özet: Bu araştırmanın amacı finansal tabana yayılma, ekonomik büyüme ve krediler arasındaki ilişkileri Türkiye bağlamında incelemektir. Türkiye gelişmekte olan ülkeler kategorisinde olup ekonomik büyüme ülkenin önemli hedefleri arasında yer almaktadır. Bankacılık sektörü de verdiği krediler ile ekonomik büyümenin lokomotifi konumundadır. Bunun yanı sıra kredilere ve finansal ürünlere daha fazla erişimin sağlanması Türkiye'de finansal piyasaların derinleşmesinde dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Bu bağlamda krediler, ekonomik büyüme ve finansal tabana yayılma arasındaki ilişkilerin belirlenmesi Türkiye açısından önem arz etmekte ve araştırmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Araştırmada finansal tabana yayılma bağımlı değişkenini temsilen üç alt değişken (ATM sayısı, hesap adedi ve POS sayısı) Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak tek bir değişkene dönüştürülmüştür. Bu durum araştırmamızı diğer araştırmalardan farklılaştırmaktadır. Finansal tabana yayılmanın bağımlı değişken, krediler ve ekonomik büyümenin ise bağımsız değişken olduğu araştırmada değişkenler arasındaki ilişkiler çoklu regresyon modelleri ile analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar krediler ile finansal tabana yayılma ve ekonomik büyüme ile finansal tabana yayılma arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkilerin varlığını göstermektedir. Bu bağlamda kredilerde meydana gelen %1'lik artış finansal tabana yayılmayı %0,86 düzeyinde arttırırken, ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik artış finansal tabana yayılmayı %0,28 arttırmaktadır. Buna göre hem kredilerde hem de ekonomik büyümede meydana gelen artışlar finansal tabana yayılmayı pozitif etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal tabana yayılma, krediler, ekonomik büyüme, temel bileşen analizi, çoklu regresyon.

The Relations of Financial Inclusion, Loans and Economic Growth: An Empirical Research for Türkiye

Citation: Kevser, M., Çalış, N., and Sakarya, Ş. (2022). The relations of financial inclusion, loans and economic growth: empirical research for Türkiye. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 282-296. doi: 10.17218/hititsbd.1125713

Abstract: The aim of this research is to examine the relationships between financial inclusion, economic growth and loans in the context of Turkey. Turkey is in the category of developing countries and economic growth is among the important goals of the country. The banking sector is also the locomotive

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 3.6.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 11.9.2022

¹Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Manyas Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, mkevser@hitit.edu.tr, http://orcid.org/0000-0003-0586-1662

² Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, Bandırma Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, ncalis@bandirma.edu.tr, http://orcid.org/0000-0002-5604-0728

³ Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve Finansman Anabilim Dalı, sakarya@balikesir.edu.tr, http://orcid.org/0000-0003-2510-7384

of economic growth with the loans it provides. In addition, providing greater access to loans and financial products is an important issue that should be considered in the deepening of financial markets in Turkey. In this context, determining the relationships between loans, economic growth and financial inclusion is important for Turkey and constitutes the main motivation of the research. In the study, three sub-variables representing the dependent variable of financial inclusion (number of ATMs, number of accounts and number of POS) were transformed into a single variable by using Principal Component Analysis. This is what differentiates our research from other studies. In the study, in which financial inclusion is the dependent variable and loans, economic growth are the independent variables, the relationships between the variables are analyzed with multiple regression models. The results obtained from the research show the existence of significant and positive relationships between loans and financial inclusion, and between economic growth and financial inclusion. In this context, 1% increase in loans increases financial inclusion by 0.86%, while 1% increase in economic growth increases financial inclusion by 0.28%. Accordingly, increases in both loans and economic growth positively affect financial inclusion.

Keywords: *Financial inclusion, loans, economic growth, principal component analysis, multiple regression.*

1. GİRİŞ

Finansal tabana yayılma olgusu son 20 yılda akademisyenlerin, politikacıların ve diğer paydaşların artan ilgisi ile karşı karşıyadır. Artan ilginin teorik arka planında finansal katılım, bir başka ifade ile finansal tabana yayılma ile ekonomik büyüme, yoksulluk ve eşitlik gibi kavramların arasında anlamlı ilişkilerin olmasıdır. Finansal tabana yayılma ile ekonomik büyüme, yoksulluk ve eşitlik gibi kavramlar arasında önemli ilişkilerin olması artan ilginin temel sebeplerindedir. Kavramsal olarak finansal tabana yayılma ekonomik birimlerin finansal sisteme erişme düzeyi, kullanılabilirlik ve kullanım kolaylığı olarak tanımlanabilmektedir (Sarma ve Pais, 2011, s.613). Artan önemi karşında Birleşmiş Milletler finansal tabana yayılmayı “Millennium Amaçları” arasına almıştır.

Temel düzeyde finansal tabana yayılma bir bankada hesap sahibi olmakla ya da mobil uygulamaları kullanarak para transferi yapabilmek ile başlamaktadır. Küresel findeks veri tabanına göre 2014-2017 yılları arasında 525 milyon kişi finansal kurumlarda hesap açmıştır. Buna göre dünyada yetişkin nüfusun %69’u bir banka hesabına sahiptir. Bu oran 2011 yılında %51 iken 2014 yılında %62’dir (Demirgüç-Kunt ve diğerleri, 2018) ve finansal tabana yayılma gün geçtikçe artış göstermektedir. Finansal erişilebilirlik toplumun yoksul kesimlerinin finansal koşullarını ve yaşam standartlarını kesinlikle daha iyi bir duruma getirmektedir (Iqbal ve Sami, 2017, s.645).

Gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Türkiye 2022 yılı itibariyle 84 milyon nüfusa sahiptir (TÜİK, 2022). Türkiye’de Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun (BDDK) 2021 yılı aralık ayı raporuna göre 34 mevduat, 15 kalkınma ve yatırım, 6 katılım bankası olmak üzere toplam 55 banka faaliyet göstermektedir. İlgili dönemde toplam şube sayısı 11,098 adettir. Türkiye’de 2017-2021 yılları arasında kredilerin ve mevduatların hacmi sürekli olarak artış göstermiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemde krediler 1,967 milyar TL’den 4,489 milyar TL’ye çıkarken mevduatlar 1,711 milyar TL’den 5,303 milyar TL’ye yükselmiştir. Aynı dönemde ATM (Automated Teller Machine) ve POS (Point of Sale) cihazı sayıları da artış göstermiş olup ATM sayısı 49,847’den 52,237’ye, POS cihazı sayısı da 1,656,999’dan 1,754,697’ye yükselmiştir. Türkiye’de GSYH (Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla) da araştırmaya konu dönemde yükseliş eğilimi göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye’de finansal tabana yayılma göstergelerinde yaşanan artışın yanında kredilerde ve ekonomik büyümede de artış yaşandığı gözlenmiştir.

Finansal tabana yayılma olgusu gelişmekte olan ülkeler açısından çok daha büyük öneme sahiptir. Toplum çeşitli kesimlerinin finansal sisteme yeterince erişememesi ve buna bağlı olarak finansal dışlanmanın söz konusu olması finansal altyapının da gelişmesine engel olacağından ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir (Angadi, 2003; Sharma, 2016). Bu çerçevede finansal tabana yayılma bir taraftan ülkelerin finansal altyapılarını geliştirici rol oynarken aynı zamanda ekonomik büyümesine ve gelişimine de katkı sağlamaktadır.

Ülke ekonomileri açısından yapılan birçok araştırmada kişi başı GSYH'nin arttırılmasında ve adil gelir dağılımının sağlanmasında finansal tabana yayılmanın önemli bir unsur olduğu kabul edilmektedir (Sarma ve Pais, 2011; Datta ve Shing, 2019). Ülkeler bazında finansal tabana yayılma ile finansal aktivitelerin yürütülmesinde önemli bir faktör olan krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri anlamak politika yapımcıların finansal erişim ve tabana yayılma konularını daha derinlemesine ele almalarına ve buna yönelik program ve tasarımlar gerçekleştirmelerine fırsat sağlayacaktır.

Bu çalışma temel olarak gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Türkiye'de finansal tabana yayılma ile krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin açıklanmasına odaklanmaktadır. Araştırmada Türkiye'nin seçilmesindeki temel motivasyon, büyüyen ve genç nüfusa sahip olması ve finansal hizmetlere olan talebin gün geçtikçe hızlı bir artış göstermesidir. Bu bağlamda finansal tabana yayılma birçok kişi ve kurumun finansal hizmetlere ve ürünlere olan erişim kolaylığını göstermekte olup ekonomik büyüme ile ilişki içindedir. Bunun yanı sıra temel hedefi ekonomik büyüme olan Türkiye'de verilen krediler büyümenin en önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle dinamik, değişken bir finansal yapıya sahip olan Türkiye'de finansal tabana yayılma ile krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin ortaya konulması gerekmektedir.

Araştırma sonuçları farklı yönleri ile önem taşımaktadır. İlk olarak finansal hizmetlere olan talebin arttığı Türkiye'de finansal kurumlar tarafından piyasaya yeni ürünlerin sürülmesi ve kredi hacminin artması beklenmektedir. Bu çerçevede Türkiye piyasasına yönelik olarak yapılacak araştırmalarda finansal tabana yayılma ile krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılması ve elde edilecek bulguların piyasa ve politika yapımcılara yeni kanıtlar sunması önemlidir.

İkinci olarak finansal tabana yayılmanın önemli göstergelerinden olan ATM ve POS sayıları ile hesap sayılarının ve bu ürünlere erişimin arttırılması banka performansları üzerinde etkili olabilecektir. Güçlü finansal performansa sahip bankacılık sektörü ise ekonomik büyümeyi tetikleyebilecektir. Bu çerçevede elde edilen ampirik bulgular yönetsel katkı sağlamaktadır.

Yukarıda bahsedilen önem ve motivasyon çerçevesinde araştırmada 2010-2020 dönemi için finansal tabana yayılma ile krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler çoklu regresyon analizi yöntemi ile incelenmiştir. Araştırmanın amacına uygun olarak finansal tabana yayılma göstergeleri olan ATM ve POS sayıları ile hesap adetlerinin krediler ve ekonomik büyüme ile ilişkileri ayrı ayrı analiz edilmiştir. Araştırma süreci şu şekilde tasarlanmıştır; İlk olarak finansal tabana yayılma göstergeleri seçilmiş ve bu göstergelerden hareketle temel bileşen analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak yeni bir tek değişken oluşturulmuştur. Finansal tabana yayılma göstergeleri literatüre uyumlu biçimde seçilmiştir (Lenka ve Sharma, 2017; Raza ve diğerleri, 2019; Huang ve diğerleri, 2021). İkinci aşamada ise değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koyabilmek için çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Regresyon modelleri ile değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya konulması beklenmektedir. Araştırmada aynı zamanda sağlamlık testleri de yapılmıştır.

Araştırmanın bundan sonraki kısmına ilişkin bilgiler şöyledir. İkinci bölümde konuya ilişkin literatür sunulmuştur. Üçüncü bölümde yöntem ve bulgulara, dördüncü ve son bölümde ise tartışma ve sonuç kısmına yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Finansal tabana yayılma, ekonomik büyüme ve krediler arasındaki ilişkilerin araştırılması ve ortaya çıkarılması birçok açıdan önem taşımaktadır. Özellikle finansal istikrarın sağlanması, yoksulluğun azaltılması, fırsat ve cinsiyet eşitliğinin temin edilmesi gibi günümüzün temel sorunlarının çözümünde finansal hizmetlere toplumun tüm kesimlerinin ulaşabilmesi kilit rol oynamaktadır. Bu bağlamda bu bölümde uluslararası ve ulusal düzeyde finansal tabana yayılma, ekonomik büyüme ve krediler arasındaki ilişkileri açıklamaya yönelik literatürdeki çalışmalar incelenmiş ve elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Schumpeter (1912) bankacılık sisteminin ekonomik büyüme üzerindeki kritik rolünü vurgulamıştır. Bankacılık sektörü tasarruflara kazandırdığı akışkanlık, tahsiste etkinlik, fon transferindeki aracılık ve geliştirdiği teknolojik yenilikler ile ekonomik büyümenin önemli temel unsurlarındandır (Shaw, 1973; King ve Levine, 1993; Hao, 2006, Pradhan ve diğerleri, 2014). Gelişmiş bir finansal sistem ise ekonomik büyüme sürecini pozitif etkilemektedir (Levine, 2005; Beck ve diğerleri, 2007). Gelişmiş finansal sistemlere sahip ülkelerde yeni firmaların girişi ile finansal gelişme sağlanmakta, finansal gelişme ise finansal kurumları ve ekonomik büyümeyi olumlu etkileyerek finansal hizmetlere erişimi kolaylaştırmaktadır (Law ve diğerleri, 2014). Bu bağlamda gelişmiş bir finansal sistem içinde finansal tabana yayılma sağlanabilmekte, finansal açıdan dışlanmış ve kırılğan gruplara uygun maliyetli hizmetler sunularak ekonomik aktivite geliştirilebilmektedir. Babajide ve diğerleri (2015)'e göre finansal tabana yayılma dört kanal ile ekonomik büyüme üzerinde etkili olabilmektedir. Bunlar; a) düşük gelir gruplarına düşük maliyetli güvenilir ödeme araçları sağlamak, b) finansal aracılık rolü ile etkin kaynak tahsisini sağlamak, c) likidite risklerini azaltmak, verimli yatırımların ve yeniliklerin finansmanını sağlamak, d) sistem içindeki yatırım ve sermayenin mevcut durumu hakkında bilgi sağlamaktır.

Finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Birçok araştırma finansal tabana yayılmanın ekonomik büyüme, yoksulluk, insan sermayesi gibi önemli konular üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır (Huang ve diğerleri, 2021, s.3). Bunun yanı sıra banka şube sayısı ve kredi/mevduat oranı gibi finansal tabana yayılma göstergelerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğunu gösteren birçok araştırma da bulunmaktadır (Sharma, 2016; Iqbal ve Sami, 2017; Chatterjee, 2020).

Hao (2006) GMM yöntemini kullanarak 1985-1999 dönemi için Çin'de finansal aracılığın gelişiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre doğru ve etkin kredi tahsisi ile tasarrufların harekete geçirilmesi hızlı ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Buna karşın kredi dağıtımının etkin olmaması kredi genişlemesinin sağlanamaması ile sonuçlanmakta bu durum ekonomik verimsizliğe neden olup büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Lenka ve Sharma (2017) 1980-2014 dönemi için Hindistan'da finansal tabana yayılmanın kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Kim ve diğerleri (2018) İslam İş Birliği Teşkilatı'na üye 55 ülkeyi kapsayan araştırmasında finansal tabana yayılmanın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Raza ve diğerleri (2019) Pakistan'da finansal tabana yayılma ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşırken finansal tabana yayılmadaki artışın finansal gelişmeyi de artıracığını belirtmiştir. Huang ve diğerlerine (2021) göre finansal

erişebilirlik, derinlik, etkinlik ve finansal kurumların gelişmiş olması ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Ali ve diğerleri (2021) İslam Kalkınma Bankası'na üye ülkeler üzerine yaptığı araştırmada finansal katılım endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 2000-2016 dönemi için GMM, VAR ve panel nedensellik testlerini kullandığı araştırmasında finansal katılım endeksinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bunun yanı sıra araştırma sonuçları finansal katılım endeksi ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermiştir.

Finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler ülkeler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Ülkelerin düşük, orta ya da yüksek gelir grubu içinde yer alması sonuçların farklılaşmasında önemli bir faktördür. Düşük gelir grubuna sahip ülkelerde gelir eşitsizliği ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye sahipken finansal tabana yayılma arttıkça gelir eşitsizliği azalmakta ve ekonomik büyüme ile arasındaki negatif ilişki tersine dönmektedir. Söz konusu etki yüksek kırılmalıya sahip ülkelerde düşük kırılmalıya sahip ülkelere göre daha yüksektir (Huang, 2021, ss.1-15).

Claessens (2006) finansal tabana yayılmayı kredi, mevduat ve sigorta gibi finansal hizmetlere ulaşım kolaylığı olarak değerlendirmiş ve bu ürünlere erişimin ekonomik büyümenin önemli bir parçası olduğunu belirtirken, finansal tabana yayılmanın ekonomik büyümeye katkı sağladığını ve aynı zamanda finansal gelişmeyi de beraberinde getirdiğini ifade etmiştir. Joseph ve Varghese (2014) şube, banka (debit) kartı, kredi kartı ve ATM sayılarını finansal tabana yayılma göstergeleri olarak değerlendirmiş ve Hindistan ekonomisi açısından finansal tabana yayılma ile ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırmada bankaların kredi kartı plasmanında daha çok kırsal ya da yarı kentsel alanlara yöneldiği belirlenmiştir. Araştırmada kapsayıcı bankacılık çalışmalarının artmasına rağmen toplumun önemli bir kesiminin finansal ürün ve hizmetlere kısıtlı biçimde ulaştığı gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra finansal tabana yayılmanın ekonomik büyüme ve gelişme üzerinde olumlu etkisi olduğu ve gelişmekte olan ülkelerin finansal tabana yayılma çalışmalarının devam etmesi gerektiği belirtilmiştir. Ali ve diğerleri (2021) finansal tabana yayılmanın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin iki yönlü olduğunu belirtmiştir. Buna göre düşük ve kabul edilebilir maliyetli kredilere düşük gelir grupları tarafından erişilebilmesi yaşam standartları üzerinde iyileştirici bir etkiye sahipken (Rajan, 2009), yine düşük maliyetli krediler üretim faaliyetlerini ve istihdamı olumlu etkilemektedir (Sethi ve Acharya, 2018).

Türkiye açısından bankacılık sektörü ekonomik büyümenin temel faktörü konumundadır. Kullanılan kredilerin bölgelere ve sektörler göre dağılımı ekonomik büyüme ile kısa ve uzun dönemli ilişki içindedir (Apaydın, 2018; Karakuş, 2020). Türkoğlu (2016), 1960-2013 dönemi için özel sektöre verilen krediler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile analiz etmiş, ekonomik büyümeden kredilere doğru %5 anlamlılık seviyesinde ve kredilerden ekonomik büyümeye doğru %10 anlamlılık seviyesinde çift yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Demirgüç-Kunt ve Singer'e (2017) göre finansal tabana yayılmanın toplumsal açıdan da birçok faydası bulunmaktadır. Ödemelerin nakit yerine banka hesapları aracılığı ile yapılması çok daha etkin bir yöntem olup devletler ve işletmeler açısından daha şeffaf bir yapı oluşmasını sağlamaktadır. Yapılan araştırmalardan farklı sonuçlar elde edilse de finansal sistemin resmîleşmesi ve krediye uygun şartlarda erişim uzun vadede ekonomik büyümeyi ve üretkenliği arttırmaktadır. Apaydın (2018), 2000-2016 döneminde ARDL modelini kullandığı araştırmada Türkiye'de tarım ve sanayi sektörünün krediler içindeki payının azalırken inşaat ve hizmetler sektörünün payının arttığı sonucuna ulaşmıştır. Bunun yanı sıra tarım, sanayi ve hizmetler sektörü kredilerinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği ancak inşaat sektörü kredilerinin uzun

dönemde ekonomik büyüme üzerinde negatif yönde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna benzer biçimde Çakar ve diğerleri (2018), Johansen eşbütünlük ve Granger nedensellik testini kullandığı çalışmada kredi hacmi ile GSYH arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Karakuş (2020), demografik değişkenler ile finansal tabana yayılma kriterleri olarak kredileri ve hesap sahipliğini kullandığı çalışmada finansal kurumlardan borç alma ve finansal kurumlarda birikim yapmanın artış gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Buna göre konuya ilişkin daha önce yapılan ampirik araştırmalardan elde edilen sonuçlar Türkiye bağlamında finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişkiler olduğu görüşünü desteklemektedir.

3. ARAŞTIRMA

Bu çalışma Türkiye’de krediler, ekonomik büyüme ve finansal tabana yayılma arasındaki ilişkileri analiz etmektedir. Bu amaç doğrultusunda 2010-2020 dönemlerinde bankalar tarafından verilen kredilerin iller bazındaki dağılımları ve ekonomik büyüme ile finansal tabana yayılma ilişkisi çoklu regresyon analizi yardımıyla incelenmiştir. Analizler STATA paket programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan krediler ve finansal tabana yayılma ile ilgili veriler Türkiye Bankalar Birliği’nin web sitesinden alınmıştır. İller bazında kişi başına düşen milli gelir verileri ise Türkiye İstatistik Kurumu’ndan alınmıştır. Çalışmada finansal tabana yayılma bağımlı değişken, krediler ve ekonomik büyüme ise bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Bağımlı değişkeni temsilen üç alt değişken (ATM sayısı, hesap adedi ve POS sayısı) kullanılarak yeni tek bir değişken oluşturulmuştur. Söz konusu yeni değişken Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin logaritması alınarak çalışmanın modeline göre değişkenler arasında çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın modeli eşitlik 1’de gösterilmiştir.

$$Y_{it} = \alpha + \beta_1 K_{i,t} + \beta_2 GSYH_{i,t} + \epsilon_{i,t} \quad (1)$$

Y = Finansal Tabana Yayılma
 a = Sabit Terim
 β_1 = Kredilerin Katsayısı
 K = Krediler
 β_2 = GSYH Katsayısı
 $GSYH$ = Kişi Başına Düşen Milli Gelir
 ϵ = Hata Terimi
 i = İller
 t = Yıllar

Eşitlik 1’de ifade edilen model çerçevesinde bu çalışmada aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H_1 = Kredilerle finansal tabana yayılma arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

H_2 = GSYH ile finansal tabana yayılma arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 1’de uygulamada kullanılan verilerin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmiştir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sap.	Minimum	Maksimum
Krediler	891	1,23	4,84	0,02	43,57
GSYH	891	25493,26	14192,29	5673,98	97949,61
ATM Sayısı	891	496,91	1264,31	16	11933
Hesap Adedi	891	1812487	4057617	91964	50200000
POS Sayısı	891	31253,51	93582,95	727	1473036
PCA*	891	-3,53e-10	1,713764	-0,65	20,90

* Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak üç değişken (ATM sayısı, hesap adedi ve POS sayısı) yeni bir değişken (PCA) olarak tanımlanmıştır.

Tablo 1’de gösterildiği üzere çalışmadaki tüm değişkenlerin gözlem sayıları, ortalama değerleri, standart sapmaları, minimum ve maksimum değerlerine yer verilmiştir. Ortalama değişkenler,

ilgili değişkenlerin incelenen dönemlerinin ortalamasını göstermektedir. Standart sapma ise çalışmada kullanılan değişkenlerin ortalamadan ne kadar saptıklarının bir göstergesidir. Minimum ve maksimum ise değişkenlerin incelenen dönemler itibariyle en küçük ve en büyük değerlerini ifade etmektedir.

3.1. Bulgular

Çalışmada öncelikle finansal tabana yayılmayı temsilen üç alt değişken kullanılarak yeni bir değişken elde edilmiştir. Bu bağlamda bu alt değişkenlerin yeni oluşturulan değişkeni temsil yeterliliğini ölçebilmek adına bu değişkenler arasında korelasyon analizi yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

	Krediler	GSYH	ATM Sayısı	Hesap Adedi	POS Sayısı	PCA
Krediler	1,00					
GSYH	0,16	1,00				
ATM Sayısı	0,96	0,23	1,00			
Hesap Adedi	0,93	0,27	0,98	1,00		
POS Sayısı	0,94	0,20	0,95	0,96	1,00	
PCA	0,96	0,23	0,98	0,99	0,98	1,00

Tablo 2’de ifade edilen korelasyon matris tablosunda da görüldüğü üzere bağımsız değişken olarak belirlenen krediler ile GSYH arasındaki ilişki katsayısı 0,80’den küçük olduğu için eş doğrusallık testine ihtiyaç duyulmamıştır. Eş doğrusallık testleri değişkenler arasındaki ilişki katsayısı 0,80’den büyük olması durumunda uygulanmaktadır. Tablo 2’de gösterilen korelasyon analizi sonuçlarına göre hesap adedi ile ATM sayısı arasında %98,02 oranında, POS sayısı ile ATM sayısı arasında %95,60 ve POS sayısı ile hesap adedi arasında ise yaklaşık %96,54 oranında bir korelasyon tespit edilmiştir. Bu üç değişken arasında elde edilen pozitif ilişki değişkenlerden birisinde artış meydana geldiğinde diğerinde artış olduğu, birisinde azalma meydana geldiğinde ise diğerinde de azalma meydana geldiği anlamını taşımaktadır. Bu bağlamda bu üç değişkenden her biri bir diğeri yerine kullanılabilir. Bu çerçevede Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak üç değişken yeni bir değişken (PCA) olarak tanımlanmış ve daha sonra değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmek için regresyon analizi uygulanmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan verilerin durağanlığının belirlenebilmesi için birim kök testi yapılmıştır. Literatürde verilerin durağanlığını test etmede birçok birim kök testi kullanılmaktadır. Bu çalışmada birim kök testlerinden birisi olan Levin, Lin ve Chu (2002) testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3’te özetlenmiştir. Levin, Lin ve Chu (2002) testine göre $H_0 =$ Paneller birim kök içerir. Dolayısıyla ilgili değişkenler üzerine yapılan birim kök testi sonuçları anlamlı çıkarsa H_0 reddedilip alternatif hipotez kabul edilmektedir.

Tablo 3. Levin-Lin-Chu Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Krediler	GSYH	PCA	Hesap adedi	POS Sayısı	ATM Sayısı
P-değeri	0,00	0,01	0,00	0,03	0,00	0,00
T-istatistiği	-10,07	-2,28	-10,10	-1,81	-15,97	-7,73

Tablo 3’te verilen birim kök testi sonuçlarına göre tüm değişkenlerin %5 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durumda boş hipotez reddedilip alternatif hipotez kabul edilmektedir. Böylece çalışmada kullanılan verilerde birim kök olmadığı anlaşılmış ve çalışmanın hipotezlerini test etmek için regresyon analizi uygulanmıştır. Finansal tabana yayılma (bağımlı değişken) ile krediler (bağımsız değişken) arasındaki regresyon sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Finansal Tabana Yayılma ile Krediler Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,46	0,46	0,00	1,25
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	1,00	0,55	18,06	0,00
LGKREDİ	0,89	0,03	27,56	0,00

Tablo 4'te ifade edilen regresyon analizi sonuçlarına göre kredilerle finansal tabana yayılma arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durumda kredilerde yaşanan %1'lik artışın finansal tabana yayılmayı %0,89 oranında arttırdığı görülmektedir. Bu aşamadan sonra kontrol değişkeni olarak modele dahil edilen GSYH ile krediler arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik regresyon analizi uygulanmış ve sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Finansal Tabana Yayılma ile Krediler ve GSYH Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,46	0,46	0,00	1,25
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	-1,87	0,82	-2,28	0,02
LGKREDİ	0,86	0,03	26,44	0,00
LGSYH	0,28	0,08	3,52	0,00

Finansal tabana yayılma (bağımlı değişken) ile krediler (bağımsız değişken) ve GSYH (kontrol değişkeni) arasındaki regresyon sonuçlarına göre krediler ve GSYH ile finansal tabana yayılma arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda kredilerde %1'lik artışın finansal tabana yayılmayı %0,86 oranında, GSYH'deki %1'lik artışın ise finansal tabana yayılmayı %0,28 oranında arttırdığı görülmektedir. Bu durumda çalışmada test edilen H1 ve H2 hipotezleri kabul edilip H0 hipotezi ise reddedilir. Yani hem krediler hem de GSYH ile finansal tabana yayılma arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır. Bu aşamadan sonra çalışmanın bağımlı değişkeni olarak belirlenen alt değişkenler ile bağımsız değişkenler arasında yapılan regresyon analizi sonuçları verilerek çalışmada elde edilen bulguların sağlamlığı test edilmiştir.

3.2. Sağlamlık Testi Sonuçları

Bu bölümde krediler ve GSYH ile finansal tabana yayılmayı temsilen seçilen alt değişkenler arasındaki ilişki ayrı ayrı regresyon analizine tabi tutulmuş ve elde edilen sonuçların sağlamlığı test edilmiştir. Tablo 6'da ATM sayısı ile krediler arasında yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 6. ATM Sayısı ile Krediler Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,91	0,91	0,00	0,32
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	6,28	0,01	432,08	0,00
LGKREDİ	0,83	0,00	99,25	0,00

Tablo 6'da gösterilen analiz sonuçlarına göre krediler ile ATM sayısı arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda kredilerdeki %1'lik artış ATM sayısını %0,83 oranında arttırmış dolayısıyla finansal tabana yayılma artmıştır. Tablo 7'de ATM sayısı ile krediler ve GSYH arasında yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 7. ATM Sayısı ile Krediler ve GSYH Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,94	0,94	0,00	0,25
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	2,34	0,17	13,77	0,00
LGKREDİ	0,80	0,00	118,38	0,00
LGSYH	0,39	0,01	23,22	0,00

Tablo 7’de de ifade edildiği üzere regresyon analizine kontrol değişkeni olarak GSYH’de eklenerek yeniden analiz yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre krediler ve GSYH ile ATM sayısı arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre krediler ve GSYH’deki %1’lik artış ATM sayısını sırasıyla %0,80 ve %0,39 oranında arttırmaktadır. Tablo 8’de finansal tabana yayılmayı temsil eden bir diğer alt değişken olan hesap adedi ile krediler arasındaki regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 8. Hesap Adedi ile Krediler Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,90	0,90	0,00	0,30
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	14,55	0,01	1072,04	0,00
LGKREDİ	0,74	0,00	94,11	0,00

Tablo 8’de sunulan regresyon analizi sonuçlarına göre krediler ile hesap adetleri arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda kredilerde meydana gelen %1’lik artış hesap adedini %0,74 oranında arttırmaktadır. Tablo 9’da krediler ve GSYH ile hesap adedi arasında yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 9. Hesap Adedi ile Krediler ve GSYH Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,94	0,94	0,00	0,24
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	10,99	0,16	67,96	0,00
LGKREDİ	0,71	0,00	110,14	0,00
LGSYH	0,35	0,01	22,10	0,00

Tablo 9’da görülen regresyon analizi sonuçlarına göre krediler ve GSYH ile hesap adetleri arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda krediler ve GSYH’de meydana gelen %1’lik artış sırasıyla hesap adedini %0,71 ve %0,35 oranında arttırmaktadır. Tablo 10’da POS sayısı ile krediler arasında yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 10. POS Sayısı ile Krediler Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,94	0,94	0,00	0,27
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	10,40	0,01	842,72	0,00
LGKREDİ	0,86	0,00	121,54	0,00

Tablo 10’da sunulan regresyon analizi sonuçlarına göre krediler ile POS sayısı arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda kredilerde meydana gelen %1’lik artış kullanılan POS sayısını %0,86 oranında arttırmaktadır. Tablo 11’de krediler ve GSYH ile POS sayısı arasında yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 11. POS Sayısı ile Krediler ve GSYH Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Model	R ²	Düzeltilmiş R ²	Anlamlılık (p)	Root MSE İstatistiği
FTY	0,95	0,95	0,00	0,25
Standartlaştırılmamış Katsayılar				
Model FTY	B	Standart Hata	t	Anlamlılık (p)
Sabit	8,37	0,16	49,29	0,00
LGKREDİ	0,85	0,00	125,77	0,00
LGSYH	0,20	0,01	12,01	0,00

Tablo 11’de görülen regresyon analizi sonuçlarına göre krediler ve GSYH ile POS sayısı arasında %1 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bağlamda krediler ve GSYH’de meydana gelen %1’lik artış sırasıyla kullanılan POS sayısını %0,85 ve %0,20 oranında arttırmaktadır.

Regresyon analizi sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde bağımlı değişken olan finansal tabana yayılma ile temel bağımsız değişken krediler arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Finansal tabana yayılmayı temsilen belirlenen tek değişkenin sağlamlığını test etmek amacıyla krediler ve ekonomik büyüme ile alt değişkenler ayrı ayrı regresyon analizine tabi tutulmuş ve bu alt değişkenlerin tek değişken olarak tanımlanmasının sonucu değiştirip değiştirmediği test edilmiştir. Sonuç olarak finansal tabana yayılmayı temsilen atanan yeni değişkenle krediler ve ekonomik büyüme arasında yapılan analizlerle alt değişkenlerle ayrı ayrı yapılan analiz sonuçlarının aynı olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda krediler ile finansal tabana yayılma arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu ve krediler arttıkça finansal tabana yayılmanın da arttığı sonucu elde edilmiştir. Ayrıca ekonomik büyüme finansal tabana yayılmayı etkileyen kontrol değişkeni olarak atanarak regresyon analizine tabi tutulmuş ve ekonomik büyüme ile finansal tabana yayılma arasında da pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Ampirik analizlerden elde edilen sonuçlar araştırmanın temel hipotezi ile uyumludur. Buna göre sonuçlar hem kredilerin hem de ekonomik büyümenin finansal tabana yayılma üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Konuya yönelik daha önce yapılan araştırmalar yoğunlukla finansal tabana yayılmanın ekonomik büyüme ve krediler üzerinde etkilerini ortaya koyarken bu araştırmadan elde edilen sonuçlar krediler ve ekonomik büyümenin finansal tabana yayılma üzerinde etkili olduğunu göstermekte olup daha önceki çalışmalardan farklılaşmakta ve Türkiye bağlamında yeni kanıtlar sunmaktadır.

4. SONUÇ

Finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler son yıllarda sadece akademisyenlerin değil aynı zamanda politika yapıcıların da artan ilgisini çekmeye başlamıştır. Konuya ilişkin artan ilgi çerçevesinde bu araştırmada ampirik olarak finansal tabana yayılma, krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler Türkiye bağlamında 2010-2020 dönemi için aylık veriler kullanılarak çoklu regresyon modelleri ile incelenmiştir. Araştırmada aynı zamanda sağlamlık testleri uygulanmış ATM ile krediler ve ekonomik büyüme, hesap adedi ile krediler ve ekonomik büyüme, POS adedi ile krediler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir.

Araştırmada kullanılan regresyon modelleri krediler ile finansal tabana yayılma ve ekonomik büyüme ile finansal tabana yayılma arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkilerin varlığını göstermektedir. Buna göre kredilerde meydana gelen %1’lik artış finansal tabana yayılmayı %0,86 düzeyinde artırırken, ekonomik büyümede meydana gelen %1’lik artış finansal tabana yayılmayı %0,28 arttırmaktadır. Bu çerçevede hem kredilerde hem de ekonomik büyümede meydana gelen artışlar finansal tabana yayılmayı pozitif etkilemektedir. Elde edilen bu sonuçlar konuya ilişkin daha önce yapılan ampirik araştırmaların sonuçları ile de uyum göstermektedir (Lenka ve Sharma, 2017; Kim ve diğerleri, 2018; Raza ve diğerleri, 2019). Araştırma sonuçlarına göre aynı

zamanda krediler ve GSYH'deki %1'lik artış ATM sayısını sırasıyla %0,80 ve %0,39 oranında; krediler ve GSYH'de meydana gelen %1'lik artış hesap adedini sırasıyla %0,71 ve %0,35 oranında; krediler ve GSYH'de meydana gelen %1'lik artış POS sayısını sırasıyla %0,85 ve %0,20 oranında arttırmaktadır. Bu bağlamda sonuçlar krediler ve ekonomik büyümenin finansal tabana yayılma üzerinde önemli ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar Türkiye ekonomisi ve finans piyasaları için önemli değerlendirmelere imkân vermektedir. İlk olarak kredilerin ülke genelinde ve iller bazında dengeli dağılması bireylerin ve daha da ötesi dezavantajlı grupların finansa erişimini kolaylaştırarak tabana yayılmayı sağlayabilecektir. Bu çerçevede finansal tabana yayılma arttıkça toplumda finansa erişememekten kaynaklanan sorunlar çözülebilecek, toplumsal eşitlik, yoksulluğun önlenmesi ve fırsat eşitliği gibi temel sorunların giderilmesinde aşama kaydedilebilecektir. Bunun yanı sıra uluslararası alanda yapılan birçok araştırma finansal tabana yayılmanın ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkilerini de ortaya koymaktadır (Levine, 2005; Beck ve diğerleri, 2007; Huang, 2021). Buna göre finansal tabana yayılmanın artması ülkelerin refahını da arttırıcı bir unsur olarak değerlendirilmeli, finansal kurumların şubeleşme, ATM yerleştirme, POS ürünü sağlama, hesap açama gibi faaliyetlerine yönelik stratejik politika kararları alınmalıdır. Bu duruma kamu bankalarının öncülük etmesi söz konusu olabilir. Politika yapıcılar kredi politikalarına ve ekonomik büyüme kararlarına yönelik kararlar alırken finansal tabana yayılma olgusunu da rasyonel olarak değerlendirme süreçlerine dahil etmelidir.

Bu araştırma finansal tabana yayılma, ekonomik büyüme ve krediler arasındaki ilişkileri Türkiye bağlamında bütüncül bir yaklaşımla ele alan ilk çalışmadır. Bu nedenle elde edilen sonuçlar literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Araştırmanın birtakım kısıtları da bulunmaktadır. İlk olarak ele alınan dönem 2010-2020 dönemi olup sonuçlar söz konusu dönem koşulları göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Bunun yanı sıra araştırmada çoklu regresyon modelleri kullanılmış olup diğer modellerin kullanılması durumunda elde edilecek sonuçların farklılaşabileceği değerlendirilmelidir. Son olarak bundan sonraki araştırmalarda farklı banka türleri açısından ekonomik büyüme ve finansal tabana yayılma arasındaki ilişkiler sınıflandırılarak gerçekleştirilebilir. Türkiye bağlamında finansal entegrasyon konusu modellere eklenerek ekonomik büyüme ve finansal tabana yayılmaya ilişkin daha derin sonuçlar elde edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Mustafa Kevser (%35), Nevzat Çalış (%35), Şakir Sakarya (%30)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Mustafa Kevser (35%), Nevzat Çalış (35%), Şakir Sakarya (30%)

KAYNAKÇA

Ali, M., Hashmi, S.H., Nazir, M.R., Bilal, A. ve Nazir, M.I. (2021). Does financial inclusion enhance economic growth? Empirical evidence from the IsDB member countries? *International Journal of Finance and Economics*, 26, 5235-5258. doi:10.1002/ijfe.2063

Angadi, V.B. (2003). Financial infrastructure and economic development: Theory, evidence and experience. *Reserve Bank of India Occasional Papers*, 24 (1/2), 191-223. Erişim adresi: <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/50051.pdf>

-
- Apaydın, Ş. (2018). Türkiye’de banka kredilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4), 15-28. doi:10.25287/ohuiibf.446129
- Babajide, A. A., Adegboye, F. B. ve Omankhanlen, A. E. (2015). Financial inclusion and economic growth in Nigeria. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(3), 629-637, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/363041>
- Beck, T., Demirguc-Kunt, A. ve Levine, R. (2007). Finance, inequality and the poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27-49. doi:10.1007/s10887-007-9010-6
- BDDK (2021). Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Aralık 2021. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=81>
- Chatterjee, A. (2020). Financial inclusion, information and communication technology diffusion, and economic growth: A panel data analysis. *Information Technology for Development*, 26(3), 607-635. doi: 10.1080/02681102.2020.1734770
- Çakar, R., Karakaş, G. ve Güngör, S. (2018). Türkiye’de geleneksel ve katılım bankalarının toplam kredi hacimleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi*, 4(1), 69-95. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/507262>
- Datta, S. K. ve Singh, K. (2019). Variation and determinants of financial inclusion and their association with human development: A cross-country analysis. *IIMB Management Review*, 31(4), 336-349. doi: 10.1016/j.iimb.2019.07.013
- Demirgüç-Kunt, A. ve Singer, D. (2017). Financial inclusion and inclusive growth: A review of recent empirical evidence. *World Bank Policy Research Working Paper No. 8040*, Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=2958542>
- Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S. ve Hess, J. (2018). The global finindex database 2017: measuring financial inclusion and the fintech revolution. *Washington, DC: World Bank*.
- Hao, C. (2006). Development of financial intermediation and economic growth: The chinese experience. *China Economic Review*, 17(4), 347-362. doi: 10.1016/j.chieco.2006.01.001
- Huang, R., Kale, S., Paramati, S.R. ve Taghizadeh-Hesary, F. (2021). The nexus between financial inclusion and economic development: Comparison of old and new EU member countries. *Economic Analysis and Policy*, 69, 1-15. doi: 10.1016/j.eap.2020.10.007
- Iqbal, B.A. ve Sami, S. (2017). Role of banks in financial inclusion in India. *Contaduría y Administración*, 62, 644-656. doi: 10.1016/j.cya.2017.01.007
- Joseph, J. ve Varghese, T. (2014). Role of financial inclusion in the development of Indian economy. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 5(11), 6-11. Erişim adresi: <https://iiste.org/Journals/index.php/JEDS/article/view/13832/14107>
- Karakuş, R. (2020). Türkiye’de finansal tabana yayılma düzeyi ve belirleyicileri. *Business and Economic Research Journal*, 11(1), 147-160. doi: 10.20409/berj.2020.241
- Kim, J.H. (2021). A Study on the effect of financial inclusion on the relationship between income inequality and economic growth. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(2), 498-512. doi: 10.1080/1540496X.2016.1110467
- Kim, D.W., Yu, J.S. ve Hassan, M. K. (2018). Financial inclusion and economic growth in OIC countries. *Research in International Business and Finance*, 43, 1-14. doi: 10.1016/j.ribaf.2017.07.178
- King, R. G. ve Levine, R. (1993). Finance, entrepreneurship, and growth: Theory and Evidence. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 513-542. doi: 10.1016/0304-3932(93)90028-E
-

-
- Law, S.H., Azman-Saini, W.N.W ve Tan, H.B. (2014), Economic globalization and financial development in East Asia: A panel cointegration and causality analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(1), 210-225. doi: 10.2753/ree1540-496x500112
- Lenka, S.K. ve Sharma, R. (2017). Does financial inclusion spur economic growth in India? *The Journal of Developing Areas*, 51(3), 215-228. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/26416941#metadata_info_tab_contents
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24. doi: 10.1016/S0304-4076(01)00098-7
- Levine, R. (2005). Finance and growth: Theory and evidence. *Handbook of Economic Growth*. 1, Part A, Chapter 12, 865-934. doi: 10.1016/S1574-0684(05)01012-9
- Pradhan, R.P., Tripathy, S., Chatterjee, D., Zaki, D.B. ve Mukhopadhyay, B. (2014). Development of banking sector and economic growth: The ARF experience. *Decision*, 41(3), 245-259. doi: 10.1007/s40622-014-0056-y
- Rajan, R. (2009). A hundred small steps. *Report of the Committee on Financial sector reforms (Planning Commission Government of India)*, 50-53. Erişim adresi: https://faculty.iima.ac.in/~jrvarma/reports/Raghuram-Rajan/cfsr_all.pdf
- Raza, M.S., Tang, J., Rubab, S. ve Wen, X. (2019). Determining the nexus between financial inclusion and economic development in Pakistan. *Journal of Money Laundering*, 22(2), 195-209. doi:10.1108/JMLC-12-2017-0068
- Sarma, M. ve Pais, J. (2011). Financial inclusion and development. *Journal of International Development*, 23, 613-628. doi:10.1002/jid.1698
- Schumpeter, J. A. (1912). *Theorie der wirtschaftlichen entwicklung*. Leipzig: Dunker & Humblot.
- Sethi, D. ve Acharya, D. (2018). Financial inclusion and economic growth linkage: Some cross country evidence. *Journal of Financial Economic Policy*, 10(3), 369-385. doi:10.1108/JFEP-11-2016-0073
- Sharma, D. (2016). Nexus between financial inclusion and economic growth: Evidence from the emerging Indian economy. *Journal of Financial Economic Policy*, 8(1), 13-36. doi: 10.1108/JFEP-01-2015-0004
- Shaw, E. S. (1973). *Financial deepening in economic development*. New York: Oxford University Press.
- TÜİK (2022). Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni. Sayı:45500. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=45500>
- Türkoğlu, M. (2016). Türkiye’de finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkileri: Nedensellik analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1). 84-93. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/184937>

SUMMARY

Introduction

The phenomenon of financial inclusion has faced increasing attention from academics, politicians and other stakeholders over the last 20 years. In the theoretical background of the increasing interest, there are significant relationships between financial inclusion, in other words, financial inclusion and concepts such as economic growth, poverty and equality. At the basic level, financial inclusion starts with having an account in a bank or transferring money using mobile applications. The phenomenon of financial inclusion has much greater importance for developing countries. The inability of various segments of society to access the financial system adequately and the financial exclusion, as a result, will hinder the development of the financial infrastructure and will adversely affect economic growth (Angadi, 2003; Sharma, 2016). In this context, financial inclusion not only plays a role in improving the financial infrastructure of countries but also contributes to economic growth and development. This research focuses on explaining the relationship between financial inclusion, loans and economic growth in Turkey, which is in the category of developing countries. Loans given in Turkey, whose main goal is economic growth, are considered one of the most important elements of growth. For this reason, it is necessary to reveal the relations between financial inclusion, loans and economic growth in Turkey, which has a dynamic and variable financial structure. The results obtained from the research provide theoretical and practical contribution.

Purpose

The aim of the research is to examine the relationships between financial inclusion, loans and economic growth for the period 2010-2020 with multiple regression models. In accordance with the purpose of the research, the number of ATMs and POS, which are indicators of financial inclusion, and the relationship between the number of accounts and loans and economic growth were analyzed separately.

Method

In the study, financial inclusion was determined as the dependent variable, while loans and economic growth were determined as independent variables. A new single variable was created by using three sub-variables (the number of ATMs, the number of accounts and the number of POS) representing the dependent variable. The new variable in question was obtained by using Principal Component Analysis. By taking the logarithm of the variables used in the study, multiple regression analysis was applied between the variables according to the model of the study.

Findings

According to the results of the correlation analysis, a 98.02% correlation was found between the number of accounts and the number of ATMs, a 96% correlation between the number of POS and the number of ATMs, a 95.60% correlation, and a 96.54% correlation between the number of POS and the number of accounts. According to the results of the regression analysis, a significant and positive relationship at the level of 1% was determined between loans and financial inclusion. In this case, it is seen that the 1% increase in loans increased the financial inclusion by 0.89. According to the regression results between financial inclusion (dependent variable) and loans (independent variable) and GDP (control variable), a significant and positive relationship at the level of 1% between loans and GDP and financial inclusion was determined. In this context, it is seen that a 1% increase in loans increases financial inclusion by 0.86, and a 1% increase in GDP increases financial inclusion by 0.28. A significant relationship at the level of 1% was found

between loans and the number of ATMs. In this context, the 1% increase in loans increased the number of ATMs by 0.83, thus increasing financial inclusion. GDP was added as a control variable to the regression analysis, and when the analysis was reanalyzed, a 1% significant relationship was found between loans and GDP and the number of ATMs. Accordingly, a 1% increase in loans and GDP increases the number of ATMs by 0.80 and 0.39, respectively. A significant relationship at the level of 1% was determined between loans and account numbers. In this context, a 1% increase in loans increases the number of accounts by 0.74. A significant relationship at the level of 1% was determined between loans and GDP and number of accounts. In this context, the 1% increase in loans and GDP increases the number of accounts by 0.71 and 0.35, respectively. According to the results of the regression analysis, a significant relationship at the level of 1% was determined between the loans and the number of POS. In this context, the 1% increase in loans increases the number of POS used by 0.86. According to the results of the regression analysis, a significant relationship at the level of 1% was determined between loans and GDP and the number of POS. In this context, the 1% increase in loans and GDP increases the number of POS used by 0.85 and 0.20, respectively.

Conclusion

The results of the research show that there is a positive and significant relationship between the dependent variable, financial inclusion, and the main independent variable, loans. It is concluded that there is a positive and significant relationship between loans and financial inclusion, and that as loans increase, financial inclusion also increases. In addition, economic growth was assigned as the control variable affecting financial inclusion and subjected to regression analysis, and a positive and significant relationship was determined between economic growth and financial inclusion. The results obtained from the empirical analyzes are compatible with the main hypothesis of the research. Accordingly, the results show that both loans and economic growth are effective on financial inclusion.

The results obtained from the research allow important evaluations of the Turkish economy and financial markets. First of all, the balanced distribution of loans across the country and based on provinces will facilitate the access of individuals and disadvantaged groups to finance and will enable the spread to the base. In this context, as financial inclusion increases, the problems arising from the inability to access finance in society will be solved, and progress will be made in eliminating basic problems such as social equality, poverty prevention and equal opportunity.

Accordingly, the increase in financial inclusion should be evaluated as a factor that increases the welfare of the countries, and strategic policy decisions should be taken for the activities of financial institutions such as branching, placing ATMs, providing POS products, and opening accounts. This situation may be led by public banks. Policymakers should rationally include the phenomenon of financial inclusion in their evaluation processes while making decisions regarding credit policies and economic growth decisions.

ÇALIŞANLARDA FARKLILIKLARIN YÖNETİMİ VE ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME İLİŞKİSİ*

Seher ERSÖZ¹
Gamze Ebru ÇİFTÇİ²

Atf : Ersöz, S. ve Çiftçi, G.E. (2022). Çalışanlarda farklılıkların yönetimi ve örgütsel özdeşleşme ilişkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 297-317. doi: 10.17218/hititsbd.1079118

Özet: Çalışanlarda farklılıkların yönetimi ve örgütsel özdeşleşme ilişkisi bağlamında gerçekleştirilen bu çalışmada bir kamu üniversitesinde görev yapan akademik ve idari personelin farklılıkların yönetimine ilişkin algılarının örgütsel özdeşleşmelerine etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çalışanların sosyo-demografik özelliklerinin bu iki değişken üzerindeki rolü incelenmiştir. Çevrimiçi anket yöntemi kullanılarak yapılan bu araştırmada elde edilen 387 veri SPSS programı kullanılarak analiz edilmiş ve veriler yorumlanmıştır. Edilen sonuçlara göre çalışanların farklılıklarının yönetiminin tüm boyutlarına ilişkin algılamaları ile örgütsel özdeşleşmeleri arasında orta düzeyde pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların bazı sosyo-demografik özellikleri (yaş, eğitim düzeyi, kadro unvanı ve görev pozisyonu) ile bu iki değişken arasında anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Farklılıklar, Farklılıkların Yönetimi, Örgütsel Özdeşleşme, Çalışanlar

Management of Differences in Employees and Organizational Identification Relation

Citation: Ersöz, S. and Çiftçi, G.E. (2022). Management of differences in employees and organizational identification relation. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 297-317. doi: 10.17218/hititsbd.1079118

Abstract: In this study, which was carried out in the context of the relationship between the management of differences and organizational identification among employees, it was aimed to determine the effect of the perceptions of the academic and administrative personnel working at a public university on the management of differences on their organizational identification. In addition, the role of the socio-demographic characteristics of the employees on these two variables was examined. 387 data obtained in this research, which was carried out using the online survey method, were analysed using the SPSS program and the data were interpreted. According to the results, it has been determined that there is a moderate positive relationship between employees' perceptions of all dimensions of diversity management and their organizational identification. In addition, it was determined that there were significant differences between some socio-demographic characteristics (age, education level, staff title and position) of the participants and these two variables.

Keywords: Diversity, Diversity Management, Organizational Identification, Employees

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 25.2.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 11.9.2022

* Bu çalışma Doç. Dr. Gamze Ebru Çiftçi danışmanlığında Seher ERSÖZ tarafından Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde 08.07.2021 tarihinde tamamlanan "Çalışanlarda Farklılıkların Yönetimi Ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi" başlıklı 682976 tez nolu yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönetimi Anabilim Dalı, İnsan Kaynakları Programı Yüksek Lisans Mezununu, ersozseher@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4324-6911>.

² Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Sungurlu Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, gamzebruciftci@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4271-6376>

Etik Onayı: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 05.11.2020 tarih ve 2020/133 sayılı olarak alınmıştır.

1. GİRİŞ

Sosyal yaşamda doğal ve kaçınılmaz olan bireysel farklılıkların küreselleşme, artan rekabet, yasal düzenlemeler ve benzeri pek çok sebepten dolayı sosyal yaşamda olduğu gibi çalışma hayatında da hem sayı hem de çeşitlilik (yaş, cinsiyet, etnik köken, fiziksel özellikler, yaşam biçimi vb.) açısından gittikçe arttığı görülmektedir. Mevcut farklılıkların tanınması ve iyi yönetilmesinin örgütlere artı değer kazandırdığı pek çok araştırmada ifade edilmektedir (Tüzün, 2006; Özdemir, 2007; Lee, 1971; Cheney, 1983; Johnson ve diğerleri, 2006). Bu nedenle farklılıkların etkin bir şekilde yönetilmesi bireylerde olumlu örgütsel davranışların geliştirilmesi açısından oldukça önemlidir. Bireylerde olumlu örgütsel davranışların oluşturulması çalışanların aidiyet duygularının geliştirilmesine yani örgütle özdeşleşmelerinin sağlanmasına bağlıdır. Bu bakımdan çalışanların farklılıklarının farkında olunması ve etkin yönetilerek birey örgüt bağının kuvvetlendirilmesi örgüt amaçlarına ulaşılması noktasında son derece önemli bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bireysel, kişisel ve örgütsel farklılıkların öncelikle doğru bir şekilde tanımlanmasının söz konusu farklılıkların etkin yönetilmesi noktasında önemli olduğu söylenebilir.

2. FARKLILIKLARIN YÖNETİMİ

Dünyada belli topluluklar halinde yaşayan her insanın birçok alanlarda farklılıkları olduğu bilinmektedir. Eğitim, kültür, sosyal ve bedensel yapıdan kaynaklı farklılıklarının dışında her insanın farklı kişiliklere sahip olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda doğal kabul edilen bireysel farklılıklar (yaş, cinsiyet, etnik köken, düşünce biçimi, bakış açısı vb.) bireyin sosyo-kültürel yaşamından ve kimliğine ilişkin aidiyetinden kaynaklanmaktadır (Gümüş, 2009, ss.15-16). Allport (1937), kişilerin bu farklılıklarından “ayırıcı özellikler yaklaşımını” kişilik psikolojisinde ilk kullanan araştırmacıdır. Allport’a (1937) göre bireyleri grup normlarına göre incelemek insan kişiliğini anlamak açısından oldukça önemlidir. Bireyleri anlamak için kişinin 5 veya 10 temel özelliklerini belirlemek ve sonra bu boyutların hangisinde kişinin yoğun veya farklı özellik gösterdiğini tespit etmekle kişinin “temel ayırıcı özelliğini” de tespit etmiş olunabilecektir (Burger, 2021, s.240). Netice olarak, grup ve örgüt içerisinde bireysel farklılıklar daha belirleyici olduğundan yola çıkılırsa, bu farklılıkların belirlenmesinde de her bireyin ayırıcı özelliklerini tespit etmek daha etkin olacaktır. Böylece, örgütlerin işgücü niteliğinden doğan farklılıklardan azami düzeyde faydalanılması ve bu niteliklerden değer yaratmayı öngören farklılıkların tanımlanmasını benimseyen yönetim anlayışı ile, bu farklılıkları kabul etme çabasına ile onları maddi (ücret, çalışma koşulları vb.) ve manevi (moral, motivasyon, takdir vb.) yeterli düzeyde tatmin etmeyi, ayrımcılık, tek tipleştirme veya ötekileştirme gibi herhangi bir mağduriyete izin vermeden mevcut farklılıkları avantaja dönüştürme istek ve çabasına da katkı sağlayacaktır (Budak ve Sürgevil, 2008, s.70). Bu bağlamda, örgüt ve toplum yararını gözeterek farklılık yönetiminin (Cox ve Blake, 1991) örgüt çalışanlarının formal ve informal düzeydeki ilişkilerde yer almasını sağlayarak (Gilbert ve diğerleri, 1999, s.61), kişilerin bilinen ve bilinmeyen özelliklerinin keşfedilmesini ve bu özelliklerden yararlanılmasını kolaylaştırdığını söylemek doğru olacaktır (Arslan, 2018, s.21).

Toplumun doğal yapısında var olan bu bireysel farklılıklar kuşkusuz iş yaşamında bu farklılıkların yönetiminde de kendini göstermektedir (Jackson ve diğerleri, 2003, s.809). Bu farklılıklar işletmelerde iletişim, bilgi ve teknolojik gelişmelerle birlikte artmakta ve işgücü niteliğini her geçen gün daha da zenginleştirmektedir (Rengi ve Polat, 2014, s. 136). Özellikle değişen ve dönüşen örgüt yapılarının bu gelişmeleri yakından takip ederek yeniliklere adapte olması gerektiği düşünüldüğünde (Taşhyan ve diğerleri, 2016, s.1340; Demirel ve Özbezek, 2016, s.1), farklılıkları yenilik avantajına doğru kanalize etmenin işletmelere büyük yarar sağlayacağı aşikârdır. Zira bireysel farklılıklar işletmelere avantaj ve dezavantajı beraberinde

getirebilmektedir; farklılıklar iyi yönetilmediği takdirde büyük çatışma ve kaosa, sistemli ve iyi bir şekilde yönetildiğinde ise yarara dönüşecektir. Örneğin yapılan bazı bilimsel çalışmalarda bireylerin görünen ve görünmeyen tüm özellikleriyle (yaş, cinsiyet, etnik köken, eğitim, statü vb.) ilgili olan farklılıkların (Loden ve Rosener, 1991) örgüt içinde kabul görmesinin yaratıcılığı artırdığı (Jackson ve diğerleri, 1995) ifade edilmektedir.

İşletmedeki bireysel farklılıklar örgütleri zenginleştirmesi ve güçlendirmesi ve pek çok avantajı beraberinde getirmesi (Kamaşak ve Yücelen, 2007, s.32; Fettahlıoğlu ve Tatlı, 2015, ss.135-137; Helvacıoğlu ve Öztutku, 2010, s.197; Begeç, 2004, s.316) bakımdan oldukça önemlidir. Ancak iyi yönetilmediği takdirde bu farklılıkların bireysel, örgütsel ve toplumsal açıdan pek çok sorunu beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür (Jackson ve diğerleri, 2003, s. 809). Yaşanan bu sorunlar örgütün en önemli kaynağı olan insan unsurundan yeterli şekilde faydalanılmasını, mevcut işgücü fırsatlarının değerlendirilmesini engellemektedir. Bu bağlamda çalışanların desteklenmesi ve değerli hissettirilmesi (Memduhoğlu, 2010, ss.263-298) açısından örgüt ikliminin iyileştirilmesi ve huzurun sağlanması, böylelikle birey-örgüt uyumunun güçlendirilmesi noktasında farklılıkların etkin yönetilmesi önem kazanmaktadır (Sezerel, 2013, s.102; Özkaya ve diğerleri, 2008, s.370).

Barutçugil (2011) örgütlerde farklılıkların değerli hale geldiğini ve bu nedenle de çalışanlarda farklılıkların yönetimi konusunun daha çok önemsendiğini ifade etmiş ve örgütler açısından farklılıkların önemini şu şekilde sıralamıştır:

✓ *İşlerin Büyümesi:* İşletmelerin hem iş ve eylemlerinde hem de küresel ekonomideki pazarında sürekli bir hareketlilik ve değişim meydana gelmektedir. Dolayısıyla çalışan yapısı ve müşteri profili sürekli farklılaşmaktadır. Farklı nitelikteki çalışanların etkin ve verimli kullanılması, değişen müşteri beklentilerine karşılık verilmesi ve müşteri memnuniyetinin azami düzeyde sağlanması noktasında farklılıkların önemi gittikçe artmaktadır (Barutçugil, 2011, s.43).

✓ *Yasal Zorunluluk:* İnsanları farklılıkları nedeniyle herhangi bir ayrımcılığa maruz bırakmak, haklarını gasp etmek, onları etiketleyerek kötü bir imaj yaratmak vb. insanları aşağılayıcı ve ayırıcı eylemlerde bulunmak yasalarla yasaklanmış ve tüm bireyler eşit sayılmıştır. Bu nedenle örgütler, bünyelerinde çalıştırdıkları tüm bireyleri eşit ve adil bir yaklaşımla yönetmek, herhangi bir insani suçun gerçekleşmesine izin vermeyecek şekilde çalışmalarını sürdürmek zorundadır (Barutçugil, 2011, s.44).

✓ *İnsan Kaynakları Yönetiminde Etkinlik:* Örgütler insan kaynakları yönetimine yönelik olan uygulamaları etik dışı davranışların önüne geçecek şekilde ve tüm personelin yararına göre oluşturmak ve uygulamak durumundadır. Doğru ve etkin insan kaynakları uygulamaları başarıyı artırarak bireylerde motivasyon unsurunu pozitif yönde etkilemekte, bireylerin örgüte bağlılığı ve sadakatini artırmakta; tükenmişlik, işten sıkılma ve kaytarma, devamsızlık vb. istenmeyen tutum ve davranışların yaşanmasını engellemektedir (Bal ve Karakuş, 2008, s.101). Toplumsal nedenlerden dolayı çalışanlarda farklı etnik kökene mensup kişilerin sayısı yükselmekte; ayrıca kadınların, yaşlıların ve diğer azınlıkların çalışma hayatına katılımı gün geçtikçe artmaktadır (Barutçugil, 2011, ss.44-45).

Farklı açılardan irdelenen ve örgütler açısından yepyeni fırsatlar yaratan farklılıkların yönetimi anlayışı hakkında farklı araştırmacılar tarafından farklı model ve teoriler geliştirilmiştir. Cox'un (1991) farklılıklar yönetimi modelinde ise üç farklı örgüt yapısından söz edilmektedir. Bunlardan ilki "tekil örgüt" yapısıdır. Bu yapıya sahip olan örgütlerde azınlıkların örneğin kadınların örgüt kültürü bağlamında asimile edilmesi ya da örgüt kültürüne empoze edilerek örgütle bütünleşmelerinin sağlanması söz konusudur. Bu örgüt tipinde var olan azınlıkların hâkim kültürü benimsemeleri halinde örgüt yapısına dahil olacağı anlayışı hakimdir. "Çoğulcu Örgüt"

yapısının söz konusu olduğu örgütlerde dezavantajlı grupların örgüt için yararlı olduğunu kabul edilmektedir. Ancak yine de mevcut yapısını devam ettirerek farklılıkları kapsayıcı bir yönetim politikası geliştirememektedir. “Çok kültürlü örgüt” yapısında zengin bir işgücü bulunmaktadır. İşletme bünyesinde barındırdığı birbirinden farklı her bir çalışanın öneminin farkında olmakta ve ondan olabildiğinde faydalanmaktadır. Çalışanların bilgi, yetenek ve becerilerini geliştirip kendilerini rahatlıkla ifade edebilecekleri bir ortam yaratmakta ve mevcut uygulamalarında farklılığı dikkate almaktadırlar (Agars ve Kottke, 2004, s.59; Akt. Sürgevil, 2010, s.153).

Farklılıkların ve farklılıkların yönetiminin sosyal psikoloji alanında 5 kuram çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu kuramlar aşağıdaki tabloda özetlenmektedir:

Tablo 1. Farklılıkların Kuramsal Çerçevesi

Kuram adı	Özellikleri
1-Sosyal Kimlik Kuramı	“Henri Tajfel ve John Turner tarafından 1970’lerin ortalarında geliştirilmiş olan Sosyal Kimlik Kuramı, grup üyeliğini, grup süreçlerini ve gruplar arası ilişkileri ele alan bir sosyal psikoloji kuramıdır. Kuram, grup üyeliğini, süregelen çoğu yaklaşım gibi örgütsel ya da biçimsel bir kavram olarak değil, birlikteliği, bizliği, ait olmayı içeren psikolojik bir kavram olarak ele almakta, grup üyeliğinin algısal ve bilişsel temelleri üzerinde durmaktadır” (Demirtaş, 2003, s.123).
2-Benzerlik-Çekim Yasası	“Benzerlik” durumuna göre bireylerin birbirine yakınlık duyması, algı, değer ve inanç noktasında kendine benzeyeni çekici bulması temeli üzerine kuruludur. Bu anlayışa göre birey kendine benzeyen ile iletişim ve etkileşim halinde olmakta ve pozitif duygular geliştirmektedir (Gümüş, 2009, s.35; Özcan, 2020, s.30).
3-Bilgi İşleme ve Problem Çözme	Farklılıkların yararlarına odaklanan bu yaklaşıma göre farklılıklar örgütü güçlendiren, problemlere ilişkin farklı alternatif çözümler üreterek yaratıcılığı ve iletişimi güçlendiren önemli unsurlardır (Mannix ve Neale, 2005, s.43; Akt. Özcan, 2020, ss.30-31).
4-Örgütsel Demografi	Örgütsel demografi örgütün demografisine ilişkin tüm ortak nitelikleri kapsamaktadır. Pfeffer’a göre bu nitelikler örgüt çalışanlarının yaş, cinsiyet, ırk, hizmet süresiyle ilgili olmaktadır. Örgütün demografik özelliklerini oluşturun bu özellikler örgütün başarısı üzerinde önemli rol oynamaktadır (Özcan, 2020, s.31).
5-İlişkisel Demografi	İlişkisel demografi, grup özelliklerine ve çıktıklarına odaklanan örgütsel demografi yaklaşımından farklı olarak bu grupları oluşturan bireylerin özelliklerini farklılık ve benzerlik açısından karşılaştırarak bu özelliklerin grubun iletişimi, etkileşimi ve işleyişi üzerindeki etkilerini belirlemeye çalışmaktadır. Bireylerin örgütteki konumlarının karşılaştırılmasıyla çalışanların tutum, davranış ve iş çıktılarını etkileyen diğer faktörlerin tespit edilmesi konusunda fayda sağlayacağı düşünülmektedir (Tsui ve O’Reilly, 1989, s.403).

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere farklılıklar yönetimini oluşturan kuramlar ilk olarak bireylerin sosyal bir kimliğe sahip olduğunu varsayar ve bununla birlikte belli bireylerin yakınlık ve benzerlik durumları olduğunu kabul eder. Benzerliklerin oluşturduğu farklı grupların ise bilgi işleme ve problem çözme yeteneklerinin onları geliştirdiğini ve örgütsel demografilerin de bu yeteneklere büyük katkı sağladığını düşünür. Böylece tüm bu özellikler farklılıkların yönetilmesi kavramının temelini oluşturur.

3. ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME

Örgütlerin başarıya ulaşmasında en önemli hususlardan biri kuşkusuz örgüte bağlı, sadık ve güvenilir yani örgütle özdeşleşmiş çalışanlara sahip olmaktır (Karabey ve İşcan, 2007, s.231).Grup ve topluluklarla iletişim kurma isteği ve girişimi (Kreiner ve Ashforth, 2004) olarak tanımlanan özdeşleşme kavramı ilişkilerin boyutunu ve niteliğini ortaya koymaktadır. Özdeşleşme bireyin sosyal bağlarla kendini yakın hissetmesini (Tolman, 1943) ve iş birliği ve dayanışma içinde bulunmasını kolaylaştırmaktadır (Sammara ve Biggiero, 2001, s.68).

Özdeşleşme kavramı genel olarak bakıldığında bireyin örgütle ilişkili tüm davranışlarının yorumu olarak karşımıza çıkmaktadır (Bartels, 2006; Akt. Günberk, 2007, s.1). Öyle ki örgütün değişen ve dönüşen zorlu piyasa koşullarında rekabet etme sürecinde oldukça etkili bir olgudur (Karacabey ve İşcan, 2007, s.1). Birey- örgüt uyumunu geliştirerek mevcut bağı kuvvetlendirmekte ve verimliliği artırmaktadır (Çakınberk ve diğerleri, 2011). Yine sağlıklı iletişimin ve ilişkilerin kurulmasını sağlayarak bütünleşmenin kolaylaştırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Özdemir, 2010, s.240). Örgüt içinde çalışanların yüksek düzeyde özdeşleşmelerinin pek çok faydayı beraberinde getirdiği yapılan pek çok araştırmada ortaya konmuştur. Özdeşleşme çalışanlarda yetenek, beceri ve yaratıcılığın keşfedilmesini kolaylaştırmakta (Akyüz ve Yılmaz, 2015, s.213), işten ayrılma, geç gelme vb. istenmeyen durumları engellemektedir (Soysal, 2019, s. 43). Ayrıca örgütsel stres (Özsoy, 2019, ss.245-246), örgütsel yabancılaşma (Yıldız, 2019, ss.195-196), örgütsel dışlanma (Halis ve Demirel, 2016, s.331), yıldırma diğer bir ifadeyle mobbing (Karcioğlu ve Çelik, 2012, ss.72-73), sinizm (Kerse ve Karabey, 2017, s.393) ve çatışma (Okutan, 2019, s.263) gibi örgüt lehine olan durumların yaşanmasını engellemekte ya da minimize etmektedir. Rol belirsizliği (Ceylan ve Ulutürk, 2006; Sabuncuoğlu, 2008; Karacaoğlu ve Çetin, 2015) ve İşten ayrılma niyeti (Sökmen ve Şimşek, 2017; Turunç ve Çelik, 2010) ile de ilişkili olduğu bilinmektedir. Bireysel davranışların yönlendirilmesi noktasında önemli olan bu kavramın örgütlerce önemsenmesinin ve çalışanların örgütleriyle özdeşleşmelerinin sağlamanın önemli olduğu düşünülmektedir. Bunu sağlamak bireysel farklılıkları önemsemeyi ve etkin yönetmeyi gerektirmektedir. Zira yapılan pek çok araştırma sonucunda çalışanlarda farklılıkların olumlu karşılandığı örgütlerde çalışanların daha yüksek düzeyde bir moral-motivasyona sahip olduğu, örgütleriyle daha sıkı bir bağ geliştirdiği tespit edilmiştir (Arshadi ve Hayavi, 2013; Demirer, 2019; Özer ve diğerleri, 2020).

4. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Günümüzde genellikle anlaşmazlık ve çatışmaların temel nedeni olarak görülen farklılıkların, örgüt içinde uyumu ve birlikteliği zedelediği, ortak bir amaca hizmet etme eylemini zorlaştırdığı ve örgütün geleceğini tehlikeye sürüklediği anlayışı geride kalmış, bu anlayışın yerini farklılıkların örgüte her anlamda rekabet avantajı sağladığı düşüncesi yer almaya başlamıştır (Montes ve Shaw, 2003). Süreç içerisinde elde edilen birikim ve tecrübeler ile akademik alanda yapılan pek çok araştırma (Lee, 1971; Cheney, 1983; Johnson ve diğerleri, 2006), farklılıkların ve farklılıkların etkin yönetiminin birey, örgüt ve toplum açısından oldukça önemli olduğunu göstermiştir.

Kurtulmuş ve Karabıyık (2016), liselerde görev yapan 326 öğretmene yönelik farklılıkların yönetiminin öğretmenlerin örgütsel özdeşleşme ve işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisini belirlemek üzere bir araştırma gerçekleştirmiştir. Bu araştırmada cinsiyet faktörüne bağlı olarak öğretmenlerin farklılıkların yönetimi ile örgütsel özdeşleşmesine bağlı olarak algılarının farklılaşmadığı, ancak işten ayrılma niyeti düzeyine ilişkin anlamlı bir farklılaşma olduğunu tespit etmiştir.

Taşlyan ve diğerleri (2016), Kırıkkale Üniversitesinde görev yapan toplam 310 akademik ve idari personel üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada çalışanların farklılıkların yönetimine yönelik algılarının örgütsel özdeşleşme düzeylerine etkisini sorgulamıştır. Araştırma sonucunda farklılık yönetimi boyutları ile örgütsel özdeşleşme arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve tüm boyutların örgütsel özdeşleşme düzeylerini olumlu şekilde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Taşlyan ve diğerleri (2017) iki farklı coğrafi bölgede (iç Anadolu/Akdeniz) yer alan üniversitelerde çalışan akademik personelin farklılık yönetimine ilişkin hem algılarının belirlenmesi hem de bu algıların örgütsel adalet ve örgütsel özdeşleşme düzeylerine etkisini belirlemek üzere bir çalışma

yapmışlardır. 351 personel üzerine yapılan bu araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde ise farklılık yönetiminin örgütsel adalet ve örgütsel özdeşleşme ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkisi olduğu, farklılık yönetiminin örgütsel değerler ve normlar boyutu ve örgütsel adaletin dağıtım adaleti boyutu sonuçlarına göre akademisyenlerin çalıştıkları üniversitelere göre anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir.

Yapılan çalışmalarda görüldüğü üzere araştırma sonuçları evreni kısıtlıdır. Araştırmada ele anılan farklılık yönetimi ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinin farklı örneklerde araştırılarak, evrenin genişletilmesi bilimsellik açısından alana büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca konunun güncel olması ve uluslararasılaşmanın gittikçe artması örgütlerde farklılık yönetimini daha kilit bir yönetim unsuru haline getirmektedir. Bu nedenle konunun farklı araştırma örnekleri ile incelenmesi açısından önemli olduğu düşünülerek, bu araştırma kapsama dâhil edilmiştir.

5. ARAŞTIRMA

5.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Rekabetin en acımasız yöntemlerle sürdürülmeye çalışıldığı ve bu kapsamda ciddi mücadelelerin verildiği günümüz iş dünyasında örgütlerde birliğin, beraberliğin, dayanışma ve ekip ruhunun geliştirilmesi farklılıkların etkin yönetilmesine ve çalışanların aidiyetlerinin geliştirilmesine, yüksek bir çabayla çalışmalarının sağlanmasına bağlıdır. Bu bağlamda yapılan bu çalışmanın hem kısıtlı olan literatürü zenginleştireceği hem de uluslararasılaşmanın önem kazandığı günümüzde eğitim kurumları olmak üzere pek çok farklı alanlardan örgüte yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Yapılan bu çalışma ile Hitit Üniversitesi bünyesinde görev yapmakta akademik ve idari personel ile 4D sözleşmeli işçilerin farklılıkların yönetimine ilişkin algılarının örgütsel özdeşleşmelerine etkisinin belirlenmesi; ayrıca kurum çalışanların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, kadro unvanı, görev yeri vb. demografik özelliklerinin bu iki değişken üzerindeki rolünün tespit edilmesi amaçlanmıştır.

5.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Hitit Üniversitesi bünyesinde akademik ve idari pozisyonlarda görev yapan tüm personel ile 4 D sözleşmeli işçiler (toplam 1277 kişi) oluşturmaktadır. Yapılan güç analizi ile araştırmaya 384 çalışanın dâhil edilmesine karar verilmiş ve toplamda 387 gönüllüye anket uygulanmıştır.

Ankete katılan çalışanlar üniversitenin çeşitli birimlerinde farklı statülerde görev yapmaktadır. Söz konusu çalışanlara çevrimiçi anket yöntemi uygulanmış ve elde edilen veriler grubun tamamını temsil ettiği kabul edilmiştir.

5.3 Araştırmanın Hipotezleri ve Modeli

Araştırma kapsamında belirlenen hipotezler aşağıda yer almaktadır:

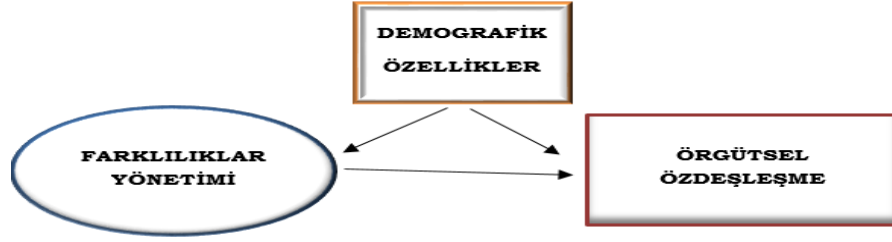
- H₁ Çalışanların farklılıklarının yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin algılamaları örgütsel özdeşleşmelerini etkilemektedir.
- H₂ Çalışanların farklılıklarının yönetiminin örgütsel değer ve normlar boyutuna ilişkin algılamaları örgütsel özdeşleşmelerini etkilemektedir.
- H₃ Çalışanların farklılıklarının yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutuna ilişkin algılamaları örgütsel özdeşleşmelerini etkilemektedir.

H₄ Çalışanların demografik özellikleri ve farklılık yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin algılamaları arasında anlamlı ilişkiler vardır.

H₅ Çalışanların demografik özellikleri ve farklılık yönetiminin örgütsel değer ve normlar boyutuna ilişkin algılamaları arasında anlamlı ilişkiler vardır.

H₆ Çalışanların demografik özellikleri ve farklılık yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutuna ilişkin algılamaları arasında anlamlı ilişkiler vardır.

H₇ Çalışanların demografik özellikleri ve örgütsel özdeşleşmeleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

5.4. Araştırmanın Tanımlayıcı Sorularının Sayı (Frekans) ve Yüzde Bilgileri, Kullanılan Ölçeklere İlişkin Bilgiler

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Analizi

Bilgiler	Gruplar	Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	176	45,5
	Erkek	211	54,5
Medeni Durum	Evli	288	74,4
	Bekar	99	25,6
Eğitim	Ortaöğretim/Lise	45	3,1
	Ön lisans	44	20,4
	Lisans	121	43,2
	Yüksek Lisans	74	26,1
	Doktora ve Üzeri	103	7,2
Yaş	18-24	12	3,1
	25-32	79	20,4
	33-41	167	43,2
	42-49	101	26,1
	50 ve üzeri	28	7,2
Hizmet Süresi	1-5 yıl	1-5 yıl	71
	6-10 yıl	6-10 yıl	122
	11-15 yıl	11-15 yıl	107
	16-25 yıl	16-25 yıl	55
	26 ve üzeri	26 ve üzeri	32
Örgütteki Pozisyon	4 D Sürekli İşçi	57	14,7
	Memur	113	29,7
	Şef	13	3,4
	Şube Müdürü	13	3,4
	Daire Bşk.	6	1,6
	Fakülte/Enst/MYO Sekreteri	12	3,9
	Teknik Personel	16	4,1
Akademik Personel	157	39,3	
Çalıştığı Birim	Rektörlük	Rektörlük	107
	Fakülteler	Fakülteler	172
	Enstitüler	Enstitüler	7
	MYO	MYO	76
	Diğer	Diğer B.	25

Tabloda da görüldüğü üzere; Örneklem grubunun %45,5'ini kadın, %54,5'ini erkek çalışanlar oluşturmaktadır. Örneklem grubunun %3,1'ini 18-24, %20,4'ünü 25-32, %43,2'sini 33-41, %26,1'ini 42-49 ve %7,2'sini 50 ve üzeri yaş çalışanlar oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların %74,4'ü evli ve %25,6'sı bekarıdır. Örneklem grubunun %11,6'sı Ortaöğretim/Lise, %11,4'ü Ön lisans,%31,3'ü lisans, %19,1'i Y. Lisans ve %26,6'sı Doktora ve üzeri eğitim seviyesine sahiptir. Araştırmaya katılanların %18,3'ü 1 -5 yıl, %31,5'i 6-10 yıl, %27,6'sı 11-15 yıl, %14,2'si 16 -25 ve %8,3'ü 26 ve üzeri hizmet süresi ile görev yaptıkları belirlenmiştir. Örneklem grubunun (idari) %14,7'si 4D Sürekli İşçi, %29,7'si Memur, %3,4'ü Şef, %3,4'ü Şube Müdürü, %1,6'sı Daire Bşk., %3,9'u Fakülte Sekreteri, %4,1'i Teknik Personel ve %39,3 Akademik Personel pozisyonuna sahip olarak çalıştığı görülmektedir. Örneklem grubunun %27,6'sı Rektörlükte, %44,4'ü Fakültelerde, %1,8'i Enstitülerde, %19,6'sı MYO'da ve %6,5'i Diğer birimlerde görev yapmaktadır.

Tablo 3. Ölçeklere İlişkin Çarpıklık, Basıklık ve Aritmetik Ortalama Dağılımı

İfadeler	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Bireysel Tutum ve Davranışlar	3,36	0,89	0,79	-0,41
Örgütsel Değer ve Normlar	3,29	0,93	0,16	-1,24
Yönetimsel Uygulamalar ve Politikalar	3,23	0,97	0,58	-0,63
Örgütsel Özdeşleşme	3,69	0,96	1,17	-0,87

N=387

Araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışanların sosyo-demografik niteliklerini (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, hizmet süresi, kadro unvanı, görev pozisyonu ve hizmet yılı) içeren bir bilgi formu yer almaktadır. Bununla birlikte katılımcıların farklılık yönetimi ve örgütsel özdeşleşmeye düzeylerine ölçmeye yönelik iki ayrı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeklere ilişkin bilgiler şu şekildedir:

Farklılık Yönetimi Ölçeği; araştırmada kullanılan ölçek. Balay ve Sağlam (2004, s.40-41) tarafından geliştirilen farklılık yönetimi ölçeğidir. Farklılık yönetimi boyutlarından olan bireysel tutumlar ve davranışlar ile ilgili 4, örgütsel değerler ve normlar ile ilgili 8, yönetimsel uygulamalar ve politikalar ile ilgili 18 ifade olmak üzere toplam 30 ifadeye yer vermiştir. Geçerli ve güvenilirliği test edilen bu ölçeğin eğitim hizmeti sunan eğitim örgütlerinde kullanılabileceği ifade edilmektedir (Balay ve Sağlam, 2004, s.32). Ölçeği oluşturan ifadeler verilen cevaplardan ve buna bağlı olarak alınan puandan farklılıkların etkin yönetilip yönetilmediği sonucuna varılabilir. Ölçeğin faktör analizine uygunluğuna karar vermek için KMO Barlett analizi yapılmış ve uygun olduğuna karar verilmiştir (KMO:0,973; Ki-kare:1,10454: p:0,000 : df: 435). Ölçeğin güvenilirliği tespiti ve faktör yapılarının doğrulanması için yapılan analizde birincil boyut olan bireysel tutumlar ve davranışlar boyutunun alfa değeri 0,87 olarak belirlenmiştir. İkincil boyut olan örgütsel değerler ve normlar boyutunun alfa değeri 0,78 ve üçüncü boyut olan yönetimsel uygulamalar ve politikalar boyutunun alfa değeri 0,97 olarak tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 3).

Tablo 4. Farklılıkların Yönetimi Ölçeği Boyutlarının Faktör Yükleri Analizi

Bireysel Tutum ve Davranışlar / Açıklanan Varyans 59,375 / $\alpha=0,878$	Faktör Yükü
Örgüt çalışanları, meslektaşlarının bilgi ve becerilerini geliştirme çabalarını destekler.	0,723
Örgüt çalışanları, bireysel sorunlarını çözerken meslektaşlarının farklı deneyimlerine ihtiyaç duyarlar.	0,678
Örgüt çalışanları, meslektaşları arasındaki farklı düşünme eğilimlerini hoş karşılarlar.	0,766
Örgüt çalışanları, meslektaşları arasındaki davranış farklılıklarını doğal kabul ederler.	0,718
Örgütsel Değerler ve Normlar / Açıklanan Varyans 65,067 / $\alpha= 0,781$	
Örgüt çalışanları, meslektaşları arasında din ve vicdan özgürlüğü kapsamında kanaatlerini rahatlıkla ifade ederler.	0,670
Örgüt çalışanları, meslektaşları arasındaki farklı yaşam biçimlerine saygı duyarlar.	0,748
Örgüt çalışanları, meslektaşlarını anlamada empatik davranışlar geliştirirler.	0,787
Örgüt çalışanları, bir konu hakkında ikna olduklarında kendi davranışlarını olumlu yönde değiştirme eğilimi gösterirler.	0,641
Örgüt çalışanları, ilişkilerinde önyargılardan çok esnek düşünme eğilimindedirler.	0,719
Örgüt çalışanları, kişisel anlayışlarını ileriye götürecek görüş alışverişlerine daima açıktırlar.	0,779
Örgüt çalışanları, kendilerinden farklı kişilik stiline sahip olanlarla iletişim kurabilirler.	0,741
Örgüt çalışanları, meslektaşlarının duyarlılık gösterdiği konular hakkında dikkatli konuşurlar.	0,639
Yönetimsel Uygulama ve Politikalar / Açıklanan Varyans= 68, 436 / $\alpha=0,976$	
Yöneticiler, örgüt çalışanlarının bireysel farklılıklarını bir zenginlik olarak algırlarlar.	0,843
Yöneticiler, eğitim ve yönetim etkinliklerini, örgüt çalışanlarının farklı beklentilerini karşılayacak biçimde yürütmeye çalışırlar.	0,852
Yöneticiler, örgüt çalışanlarının, üniversitenin hizmet ve olanaklarından eşit oranda yararlanmalarını sağlarlar.	0,807
Yöneticiler, örgüt çalışanlarına, bilgi ve becerilerini sergileyebilecek bir ortam yaratmaya çalışırlar.	0,817
Yöneticiler, örgüt çalışanları arasında statü farklılıklarına dayalı yapay ayrımlara izin vermezler.	0,779
Yöneticiler, farklı kültürel değerler arasında yaşanan çatışmaları çözme kararlılığı içindedirler.	0,847
Yöneticiler, örgüt çalışanları arasında cinsiyet ayrımı yapılmamasına özen gösterirler.	0,748
Yöneticiler, önceden belirlenen ödül ve ceza sisteminin ekonomik düzeylerine bakılmaksızın bütün örgüt çalışanlarına eşit biçimde uygulanması konusunda duyarlılık gösterirler.	0,794
Yöneticiler, siyasi görüş veya eğilimleri nedeniyle hiç kimseye ayrıcalık yaratmazlar.	0,807
Yöneticiler, örgüt çalışanlarını değerlendirirken onların siyasi görüşlerinden çok, gösterdikleri yararlılık ve başarı durumuna bakarlar.	0,846
Yöneticiler, üniversiteyi ilgilendiren çeşitli sorunlara ilişkin önemli kararlarda örgüt çalışanlarının farklı çözüm önerilerini dikkate alırlar.	0,847
Yöneticiler, eğitim-öğretime ilişkin görevlendirmede bütün örgüt çalışanlarına adil davranırlar.	0,853
Yöneticiler, herhangi bir konuda örgüt çalışanlarının farklı yaklaşım sergilemelerine olumlu bakarlar.	0,867
Yöneticiler, kişisel farklılıklardan kaynaklanan çatışmaları çözmede etkin çaba gösterirler.	0,866
Yöneticiler, örgüt çalışanlarının, eğitim-öğretime ilişkin işlerde değişiklik yaratma isteklerine olumlu bakarlar.	0,839
Yöneticiler, farklı kişisel özellikler gösteren örgüt çalışanlarına yönelik tutum ve davranışlarında sorumluluk duygusuyla hareket ederler.	0,857
Örgüt çalışanları, meslektaşlarının farklı bilgi ve becerilerinin önemli olduğuna inanırlar.	0,798
Yöneticiler, örgütün amaçlarını gerçekleştirmede farklı becerilere sahip örgüt çalışanlarından yararlanırlar.	0,820

Örgütsel Özdeşleşme Ölçeği: Mael ve Ashforth (1992) tarafından geliştirilmiş olan ve araştırmada tek boyut olarak ele alınan örgütsel özdeşleşme ölçeği 6 ifadeden oluşmaktadır. Pek çok araştırmacının tercih ettiği orjinal ölçeğin güvenilirlik analizi sonucuna göre alfa değeri 0,87 olarak tespit edilmiştir (Mael ve Ashforth, 1992, s.112). Ölçeğin faktör analizine uygunluğuna karar vermek için KMO Barlett analizi yapılmış ve uygun olduğuna karar verilmiştir (KMO:0,888; Ki-kare:1,39753; p:0,000; df:15). Bu çalışma için tek faktörlü yapı doğrulanmış, ölçeğin güvenilirlik katsayısı ise 0,90 olarak bulunmuştur (Bkz. Tablo 4).

Tablo 5. Örgütsel Özdeşleşme Ölçeğinin Faktör Yükleri Analizi

Örgütsel Özdeşleşme Ölçeği/ Açıklanan Varyans: 67,497/ $\alpha=0,901$	Faktör Yüğü
Herhangi biri çalıştığım kurumu eleştirirse, bunu kişisel hakaret olarak düşünürüm.	0,726
İnsanların çalıştığım kurum hakkındaki düşünceleri beni çok ilgilendirir.	0,858
Çalıştığım kurum hakkında konuştuğumda; 'onlar' kelimesi yerine 'biz' kelimesini kullanırım.	0,838
Çalıştığım kurumun başarısı benim başarımdır.	0,873
Başka biri çalıştığım kurumu övdüğünde, bunu kişisel iltifat olarak düşünürüm	0,800
Basın-yayın organlarında çalıştığım kurum ile ilgili olumsuzluklar oluşursa,	0,826

Ankette kullanılan her iki ölçek de 5'li likert tipi dereceleme olan "kesinlikle katılmıyorum (5), katılmıyorum (4), kararsızım (3), katılıyorum ve (2) kesinlikle katılıyorum (1)" şekli kullanılmıştır. Ayrıca ölçeklerin bazı ifadelerinde ufak değişikliklere gidilmiş, öğretmenler yerine örgüt çalışanları ifadesi kullanılmıştır. Ankete katılanlar, çalışma hakkında bilgilendirilmiş ve verilerin bilimsel nedenlerle toplandığı belirtilerek doğru verilere ulaşılması hedeflenmiştir

5.5. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde katılımcılardan elde edilen verilerin analizi ve yorumlanması yer almaktadır. Elde edilen veriler ışığında hipotezlerin test edilmesi için, normal dağılıma uygun parametrik testler t-testi, ANOVA, korelasyon ve basit regresyon analizleri kullanılmıştır.

Tablo 6. Katılımcıların Sosyo-demografik Özelliklerinin Örgütsel Özdeşleşmelerine Etkisine İlişkin T Testleri ve ANOVA Analizleri Sonuçları

Demografik Özellikler	Farklılık Yönetimi		Örgütsel Özdeşleşme	
	Bireysel Tutum ve Davranışlar	Örgütsel Değer ve Normlar	Yönetimsel Uygulamalar ve Politikalar	
Cinsiyet	t=1,067 p=0,287	t=1,385 p=0,167	t=1,102 p=0,271	t=1,448 p=0,148
Medeni Durum	t=0,273 p=0,785	t=0,189 p=0,850	t=0,537 p=0,592	t=0,098 p=0,922
Hizmet Süresi	F=2,730 p=0,038*	F=1,716 p=0,146	F=2,878 p=0,023*	F=2,730 p=0,029*
Yaş	F=3,983 p=0,004*	F=3,092 p=0,016*	F=0,637 p=0,034*	F=5,405 p=0,000*
Eğitim Durumu	F=1,282 p=0,284	F=1,094 p=0,354	F=10,620 p=0,000*	F=7,447 p=0,000*
Görev Yeri	F=1,529 p=0,193	F=1,335 p=0,256	F=0,304 p=0,875	F=0,750 p=0,559
Görev Pozisyonu	F=4,772 p=0,000*	F=4,411 p=0,000*	F=7,666 p=0,000*	F=4,772 p=0,000*

*=p<0,05 anlamlılık düzeyi.

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler değerlendirildiğinde; Katılımcıların yaşı ve örgütsel özdeşleşmelerine ilişkin yapılan T testi analizi sonucunda önemli farklar olduğu belirlenmiştir. Buna göre 50 yaş üzeri çalışanların diğer yaş gruplarındaki çalışanlara göre daha yüksek düzeyde örgütle özdeşleştiği görülmüştür. Katılımcıların eğitim seviyeleri ve örgütsel özdeşleşmelerine ilişkin yapılan ANOVA analizi sonucunda önemli farklar olduğu belirlenmiştir. Buna göre doktora ve üzeri eğitim seviyesine sahip çalışanların yani akademisyenlerin ortaöğretim/lise eğitim seviyesine sahip çalışanlardan daha yüksek bir özdeşleşme puanına sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca Ortaöğretim/lise eğitim seviyesine sahip olan grubun diğer tüm gruplardan daha az düzeyde kurumla özdeşleştiği tespit edilmiştir. Çalışanların hizmet süresi dikkate alındığında 11-15 yıllık süreyle kuruma hizmet edenlerin 6-10 yıllık hizmet süresiyle hizmet edenlere göre kurumla daha yüksek düzeyde özdeşleştiği belirlenmiştir. Çalışanların kurumdaki görev pozisyonu ve örgütsel özdeşleşmeleri arasında anlamlı farklar olduğu görülmüştür. Buna göre Akademik personelin özdeşleşme düzeyi Sözleşmeli İşçilere göre daha yüksek ve Fakülte sekreterlerinin özdeşleşme düzeyi Sözleşmeli personelin özdeşleşme düzeyinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Böylece, H₄, H₅, H₆, H₇ hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 7. Farklılıkların Yönetimi ve Örgütsel Özdeşleşme Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4
1.Örgütsel Özdeşleşme	1			
2.Bireysel Tutum ve Davranış	0,544*	1		
3.Örgütsel Değerler ve Normlar	0,544*	0,785*	1	
4.Yönetimsel Uygulamalar ve Politikalar	0,634*	0,747*	0,765*	1

Katılımcıların farklılıkların yönetiminin üç farklı boyutuna ilişkin algılamaları ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için korelasyon analizi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda;

- Katılımcıların örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyinde pozitif yönlü ($r=,544$),
- Katılımcıların örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin örgütsel değerler ve normlar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyinde pozitif yönlü ($r=,544$),
- Katılımcıların örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyinde pozitif yönlü bir ilişkiye sahiptir ($r=,634$). Böylece H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 8. Farklılıkların Yönetimi ve Örgütsel Özdeşleşme Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Örgütsel Özdeşleşme			
Bağımsız Değişken	Beta Değeri	t-değeri	p-değeri
Bireysel Tutum ve Davranışlar	0,544	12,705	0,000*
R : 0,544 Düzeltilmiş R ² :0,294 F :161,420 P: 0,000*			
Örgütsel Değerler ve Normlar	0,544	12,727	0,000*
R : 0,544 Düzeltilmiş R ² :0,294 F :161,974 P: 0,000*			
Yönetimsel Uygulamalar ve Politikalar	0,634	12,703	0,000*
R : 0,634 Düzeltilmiş R ² :0,401 F :259,135 P:0,000*			

Katılımcıların farklılıkların yönetimi boyutlarından bireysel tutum ve davranışlar ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkinin nedensellik düzeyini tespit etmek üzere basit regresyon analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre katılımcıların farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin algılamaları, katılımcıların örgütsel özdeşleşmelerini %29,4 düzeyinde açıklamaktadır. Böylece H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Analiz sonuçları tablo 8'de gösterilmiştir.

Katılımcıların farklılıkların yönetimi boyutlarından örgütsel değerler ve normlar ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkinin nedensellik düzeyini tespit etmek üzere basit regresyon analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre katılımcıların farklılıkların yönetiminin örgütsel değer ve normlar boyutuna ilişkin algılamaları katılımcıların örgütsel özdeşleşmelerini %29,4 düzeyinde açıklamaktadır. Böylece H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların farklılıkların yönetimi boyutlarından yönetsel uygulamalar ve politikalar ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkinin nedensellik düzeyini tespit etmek üzere basit regresyon analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre katılımcıların farklılıkların yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutuna ilişkin algılamaları katılımcıların örgütsel özdeşleşmelerini %40,1 düzeyinde açıklamaktadır. Böylece H_3 hipotezi kabul edilmiştir.

Analiz sonuçları değerlendirildiğinde örgütsel özdeşleşmenin oluşumunda farklılıkların yönetilmesinin son derece etkili olduğu görülmektedir. Farklılıkların etkin bir şekilde yönetilmesinin bireylerin çalıştıkları örgüt ile özdeşleşmelerini etkilediği açıkça anlaşılmaktadır.

6. SONUÇ

Rekabetin sınır tanımadığı günümüz iş dünyasında örgütlerin sürdürülebilir bir kalkınma ile amaçlarına ulaşması şüphesiz ki mevcut olan tüm kaynaklarını en iyi şekilde kullanmalarına, özellikle işgücü farklılıklarından doğan avantajları değerlendirmelerine ve onlardan faydalanmasına bağlıdır. Toplumun gelişmesi ve kalkınması noktasında kilit rol üstlenen üniversitelerin kaliteli bir hizmet anlayışı ile eğitim faaliyetlerini sürdürmesi gerekmektedir. Bu sürecin istenilen şekilde gerçekleşmesi kurumdaki akademik ve idari pozisyonda hizmet veren personelin niteliğine ve bu niteliğin hem çalışanlar hem de tüm diğer paydaşlar üzerindeki etkisine bağlıdır. Bu doğrultuda özellikle son zamanlarda üniversitelerin uluslararasılaşma ile birlikte artan akademik ve idari personel ile öğrenci farklılıklarını tanıyarak bu doğrultuda en iyi şekilde eğitim hizmeti sunması ve nitelikli bireyler yetiştirmesi hem kurum yararına hem de toplum ve insanlık adına son derece önemli görülmektedir. Farklılıkların sürdürülebilir rekabet avantajı elde etme noktasında artı bir değer olarak kabul günümüzde, zenginlik ve güç kaynağı olan bu değerlerin en iyi şekilde değerlendirilerek yeni fikir ve projelerin yaratılmasında kullanılması, onlardan en iyi şekilde faydalanılması oldukça önemlidir. Özellikle çalışanların mevcut farklılıklarının etkin yönetilmesinin verimlilik, rekabet üstünlüğü, yüksek kalite, marka değeri ve saygınlık gibi örgüt için hayati olan çıktılarının elde edilmesi noktasında kilit rol oynadığı düşünüldüğünde farklılıklara kayıtsız kalınmayacağı yapılan pek çok araştırmada (Lee, 1971; Cheney, 1983; Johnson ve diğerleri, 2006) ortaya konmuştur. Bu düşüncelerden yola çıkarak gerçekleştirilen bu çalışmada ortaya konan hipotezler ve elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir. Bu bağlamda kamu kurum ve kuruluşları için uygulanabilir öneriler sunulmuştur:

Katılımcıların yaşı ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bu farklılığa göre 50 ve üzeri yaş çalışanların özdeşleşme puanları, 25-32 yaş çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yapılan bazı araştırmalarda benzer sonuçların elde edildiği görülmektedir (Lee, 1971; Cheney, 1983; Johnson ve diğerleri, 2006). Bireyin yaşının artmasıyla örgütsel deneyim ve tecrübelerinin de arttığı, devam bağlılığının oluştuğu, ayrıca daha iyi bir makama ulaşması ve daha yüksek bir kazanç elde etmesi söz konusu olduğu düşünüldüğünde örgüt ile özdeşleşmesinin de artacağı söylenebilir.

Katılımcıların yaşı ile farklılıklar yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutu arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bu farklılığa göre 50 ve üzeri yaş çalışanların bireysel tutum ve davranışlar boyutu puanları, 25-32 ve 33-41 yaş çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Katılımcıların yaşı ile farklılıklar yönetiminin örgütsel değer ve normlar boyutu arasında yine anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre 50 ve üzeri yaş çalışanların örgütsel değerler ve normlar boyutu puanları, 25-32 yaş çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Katılımcıların yaşı ile farklılıklar yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutu arasında anlamlı farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre 50 ve üzeri yaş çalışanların yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutu puanları, 25-32 yaş çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna göre genç çalışanların örgütün farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ait ifadelerle yönelik daha eleştirel bakabildiği; buna bağlı olarak çalışanların örgütleriyle daha düşük düzeyde özdeşleşebildiği düşünülmektedir.

Medeni durum göz önüne alındığında katılımcıların farklılık yönetimi boyutlarına ve örgütsel özdeşleşme düzeylerine ilişkin algılamaları arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna

ulaşmıştır. Daha önce yapılmış olan bazı çalışmalar değerlendirildiğinde benzer sonuçlara ulaşılmış olduğu görülmektedir (Taşlıyan ve diğerleri, 2016; Çakinberk ve diğerleri, 2011; Fettahlıoğlu ve Tatlı, 2015; DüNDAR ve Ersöz, 2020).

Katılımcıların eğitim durumu ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Buna göre doktora ve üzeri eğitim durumuna sahip çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri, ortaöğretim/lise düzeyinde eğitim derecesine sahip çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Bunun dışında ortaöğretim/lise mezuniyet derecesine sahip çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri, diğer eğitim düzeylerine sahip çalışanlara göre de daha düşük olduğu görülmüştür. Bazı araştırmalarda benzer sonuçların tespit edildiği görülmektedir (Tüzün, 2006; Özdemir, 2007) Bu bilgilere göre eğitim düzeyinin yükselmesiyle bireylerin daha iyi koşullarda çalıştığı (ücret, unvan, prestij vb.) örgütte söz sahibi olduğu dolayısıyla aidiyetlerinin de daha yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

Katılımcıların eğitim durumu ile bireysel tutum ve davranışlara (farklılık yönetimi boyutu) ilişkin algıları, katılımcıların örgütsel değer ve normlara (farklılık yönetimi boyutu) ilişkin algıları ve yine katılımcıların eğitim durumu ile farklılıkların yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutu algıları arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. Buna göre doktora ve üzeri eğitim durumuna sahip çalışanların farklılık yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin puanları, ortaöğretim/lise düzeyinde eğitim derecesine sahip çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Bunun dışında ortaöğretim/lise mezuniyet derecesine sahip çalışanların farklılık yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin puanları, diğer eğitim düzeylerine sahip çalışanlara göre de daha düşük olduğu görülmüştür. Elde edilen verilere göre bireylerin eğitim düzeylerine bağlı olarak farklılıklara ve farklılık yönetimine ilişkin daha profesyonel ve hoşgörülü yaklaştıkları, dolayısıyla farklılıklara ilişkin algılamalarının da daha pozitif yönde olduğu düşünülebilir.

Katılımcıların örgütteki hizmet süresi ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buna göre örgütte 11-15 yıllık hizmet süresine sahip çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri, 6-10 yıllık hizmet süresine sahip çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Bazı araştırmalarda benzer sonuçlara ulaşıldığı bilinmektedir (Hall ve diğerleri, 1970, Lee, 1971; Cheney, 1983; Mael ve Ashforth, 1992; İşcan, 2006). Bu verilere bakıldığında 11-15 yıl ile örgütte hizmet veren personelin deneyim ve tecrübeye bağlı olarak daha iyi koşullarda (unvan, mevki, maaş) çalıştığı, örgütün karar mekanizmasında etkili olabildiği, buna bağlı olarak da örgütte daha yüksek düzeyde özdeşleştiği düşünülebilir. Taşlıyan, Hırlak ve Çiftçi (2016) yaptığı çalışmada çalışanların hizmet süresine göre farklılık yönetimine ve örgütsel özdeşleşme düzeylerine ilişkin algılamaları arasında anlamlı bir farklılığa ulaşmamıştır.

Katılımcıların örgütteki hizmet süresi ile farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutu algıları arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buna göre örgütte 16-25 yıllık hizmet süresine sahip çalışanların bireysel tutum ve davranışlara ilişkin puanları, 6-10 yıllık hizmet süresine sahip çalışanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca katılımcıların örgütteki hizmet süresi ile farklılıkların yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutu algıları arasında anlamlı farklılık olduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Buna göre örgütte 11-15 yıllık hizmet süresine sahip çalışanların yönetsel uygulamalar ve politikalara ilişkin puanları, 6-10 yıllık hizmet süresine sahip çalışanlara göre daha yüksek tespit edilmiştir. Bu verilere göre bireylerin örgütteki hizmet süresine paralel olarak farklılıklara ve farklılık yönetimi uygulamalarına ilişkin daha alışıksız ve hoşgörülü oldukları, zaman içinde elde edilen tecrübelerle göre daha esnek bakabildikleri sonucuna varılabilir.

Katılımcıların örgütteki pozisyonu ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Buna göre örgütte akademik personel veya fakülte/enstitü/MYO sekreteri olarak görev yapan çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerinin, sözleşmeli işçi pozisyonunda çalışanların özdeşleşme düzeyinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bazı araştırmalarda benzer sonuçların tespit edildiği görülmektedir (Lee, 1971; Cheney, 1983; Jahanson, 2006). Bu verilere göre örgütteki pozisyonun hem maddi hem de manevi getirisi göz önüne alındığında daha yüksek pozisyonlarda çalışmanın bireyi örgüte daha çok bağladığı, aidiyetini artırdığı düşünülebilir.

Katılımcıların örgütteki pozisyonu ile farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutu algıları, farklılıkların yönetiminin örgütsel değer ve normlar boyutu algıları ve yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutu algıları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır. Buna göre örgütte akademik personel olarak görev yapan çalışanların bireysel tutum ve davranışlara ilişkin puanlarının, sözleşmeli işçi pozisyonunda çalışanların puanlarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca diğer pozisyonlarda çalışanların yönetsel uygulamalar ve politikalara ilişkin puanlarının, yine sözleşmeli işçilerin puanlarına göre daha yüksek olduğu da görülmüştür. Bu veriler değerlendirildiğinde sözleşmeli işçilerin iş güvencesi, ücret, iş doyumu vb. faktörlere bağlı olarak farklılıklara ilişkin algılarının daha düşük olduğu söylenebilir.

Katılımcıların farklılıkların yönetimine ilişkin algılamaları ile örgütsel özdeşleşmeleri arasında anlamlı bir ilişki tespit etmek için Korelasyon Analizi uygulanmıştır. Buna göre katılımcıların örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyde pozitif yönlü, örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin örgütsel değerler ve normlar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyde pozitif yönlü, örgütsel özdeşleşmeleri ile farklılıkların yönetiminin yönetsel uygulamalar ve politikalar boyutuna ilişkin algılamaları orta düzeyde pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Taşlıyan ve diğerleri, (2017) tarafından yapılan çalışmada da benzer bir sonuca ulaşılmıştır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre ise farklılık yönetiminin bireysel tutum ve davranışlar boyutu, örgütsel değerler ve normlar boyutunu olumlu yönde etkilemektedir. Yapılan bazı çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Taşlıyan ve diğerleri, 2016; Kurtulmuş ve Karabıyık, 2016; Taşlıyan ve diğerleri, 2017). Elde edilen verilerin yapılan bazı çalışmaların sonuçlarıyla benzeşimi farklılıkların yönetiminin örgütsel özdeşleşmeyi etkilediği düşüncesini güçlendirmektedir. Diğer bir ifade ile örgütlerde farklılıkların tanınması, kabul edilmesi, saygı duyularak etkin yönetilmesi sonucunda çalışanların örgütleriyle yüksek düzeyde özdeşleştiği ve aidiyet duygularının geliştiği söylenebilir. Bu nedenle çalışanların hayata bakış açısı, dini, siyasi düşüncesi vb. farklılıklarının kabul edilmesi ve bu farklılıklardan dolayı bireyin herhangi bir ayrımcılığa maruz bırakılmadan din ve vicdan özgürlüğünün hâkim olduğu bir örgüt iklimi içerisinde rahatlıkla çalışabileceği ortamların yaratılması gerekmektedir. Bu bağlamda örgüt yönetimlerine aşağıda belirtilen hususlar önerilebilir:

- ✓ Kurum yöneticileri başta olmak üzere tüm personeli kapsayacak şekilde, farklılıklara ve farklılık yönetimine ilişkin farkındalığın ve duyarlılığın geliştirilmesine, yaygınlaştırılmasına yönelik eğitimlerin verilmesi, etkinliklerin düzenlenmesi sağlanabilir.
- ✓ Dezavantajlı gruplara (kadınlar, engelliler, genç ve yaşlı çalışanlar vb.) kariyer yapma fırsatı sunulmalı, çalışma koşullarının iyileştirilerek mevcut potansiyellerinin ortaya çıkarılması noktasında fırsatlar yaratılmalı ve özel günlerde (kadınlar günü, anneler günü, engelliler günü vb. gibi) farkındalık yaratacak sosyal etkinliklere önem verilmelidir.

-
- ✓ Farklı kültürel değerlere sahip çalışanların özel günlerinin kutlanması ve bu kapsamda etkinliklerin düzenlenerek motive edilmesi; sevgi, saygı, empati ve hoşgörü değerlerinin kurum kültürüne yerleştirilmesi sağlanmalıdır.
 - ✓ İşe yeni başlayan çalışanların adaptasyon sürecinin iyi bir şekilde planlanarak birey-örgüt uyumunun kolaylaştırılması ve moral-motivasyonlarının artırılması noktasında uyum çalışmaları gerçekleştirmelidir.
 - ✓ Problem çözme ve kriz anını yönetme bağlamında çeşitli eğitim faaliyetlerini içeren yaratıcı drama, seminer vb. verilerek personelin geliştirilmesi, ayrıca ayrımcılık, mobbing, şiddet ve önyargı gibi sorunları kapsayan eğitici ve farkındalığı artırıcı eğitimlerin verilmesi sağlanmalıdır.
 - ✓ Kurum içinde olduğu kadar kurum dışında da farklılıkların değerini ortaya çıkaran uygulamalara yer verilmesi, duyuru, mesaj vb. söylemlerde farklılıkların değerli olduğunun vurgulanması sağlanmalıdır.
 - ✓ Çalışanların mevcut bilgi, birikim ve yeteneklerini ortaya koyabilecekleri güvenli ortamların yaratılması vb. hususlara uygulamalarda yer verilerek çalışanların aidiyetlerinin geliştirilmesi ve farklılıkların etkin yönetilerek onlardan faydalanılması örgütün amaçlarına ulaşması ve rekabet etme noktasında avantaj kazanması sağlanmalıdır.

Sonuç olarak bu önerilerle çalışanların farklılıkların yönetimi konusundaki olumlu algılarının onların örgütleri ile özdeşleşmelerinde olumlu yönde artırıcı bir etki yaptığını söylemek mümkündür. Ayrıca çalışma sonuçları Hitit Üniversitesi idari ve akademik personel çalışanları ile sınırlı olup, farklı sektör ve farklı örneklerle farklı sonuçlara ulaşılma olasılığının var olduğunun bilinmesi gerekir. Yine çalışmanın temel konusunu teşkil eden farklılık yönetimi algısının farklı örgütlerde farklı değişkenlerle incelenmesi, alan yazına önemli zenginlik katacağı düşünülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 5.11.2020 tarih ve 2020/133 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Seher Ersöz (%60), Gamze Ebru Çiftçi (%40)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: Ethical approval for this study was obtained from the Hitit University Ethical Committee, dated 5.11.2020 and numbered 2020/133.

Author Contributions: Seher Ersöz (60%), Gamze Ebru Çiftçi (40%)

KAYNAKÇA

- Akyüz, M. ve Yılmaz, F. D. (2015). Konaklama işletmelerinde örgütsel özdeşleşme ve örgütsel iletişimin iş görenlerin işten ayrılma niyetine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 138-143. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iibfdkastamonu/issue/29398/317903>
- Arshadi, N. ve Hayavi, G. (2013). The effect of perceived organizational support on affective commitment and job performance: mediating role of obse. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 84, 739-743. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813017114>
- Arslan, Y. (2018). Öğretmenlerin farklılıkların yönetimi yaklaşımlarına ilişkin alguları ile örgütsel mutluluk alguları arasındaki ilişki (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
-

-
- Balay, R. ve Sağlam, M. (2004). Eğitimde farklılıkların yönetimi ölçeğinin uygulanabilirliği. *SDÜ Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(8), 32-46. Erişim adresi: <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TXprNE9EazU>
- Barutçugil, İ. (2011). *Kültürlerarası farklılıkların yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayınevi.
- Begeç, S. (2004). Farklılıkların yönetimi ve Genel Kurmay Başkanlığı barış için ortaklık merkezinde yapılan bir araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Burger, J. M. (2021). *Kişilik: Psikoloji biliminin insan doğasına dair söyledikleri*. (Çev: İnan Deniz Erguvan Sarioğlu). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Ceylan, A. ve Ulutürk, Y. H. (2006). Rol belirsizliği, rol çatışması, iş tatmini ve performans arasındaki ilişkiler. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), 48-58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/doujournal/issue/66654/1042916>
- Cheney, G. (1983). On the various and changing meaning of organizational membership: A field study of organizational identification. *Communication Monographs*, 50, 342-362. doi:10.1080/03637758309390174
- Cox, T. H. ve Blake, S. (1991). Managing cultural diversity: Implications for organizational competitiveness. *Academy of Management Perspectives*, 5(3), 45-56. doi: 10.5465/ame.1991.4274465
- Cox, T. H. (1991). The multicultural organization, *Academy of Management Executive*, 5(2), 34-47. doi:10.5465/ame.1991.4274675
- Çakınberk, A., Derin, N. ve Demirel, E. T. (2011). Örgütsel özdeşleşmenin örgütsel bağlılıkla biçimlenmesi: Malatya ve Tunceli özel eğitim kurumları örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 89-121. Erişim adresi: <http://acikerisim.firat.edu.tr/xmlui/handle/11508/8426>
- Demirel, Y. ve Özbezek, B. D. (2016). Örgütlerde zenginliğin kaynağı olarak farklılıkların yönetimi: kavramsal bir inceleme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 1-28. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiss/issue/25889/272772>
- Demirer, M. C. (2019). Kişi örgüt uyumunun iş performansı üzerine etkisi: Mutluluğun aracılık rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 283-302. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/43125/479393>
- Demirtaş, H. A. (2003). Sosyal kimlik kuramı, temel kavram ve varsayımlar. *İletişim Araştırmaları*, 1(1), 123-144. Erişim adresi: <https://kitaplar.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/62971/8472.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Fettahlıoğlu, Ö. O. ve Tatlı, H. S. (2015). Örgütsel bağlılık ve farklılıkların yönetimi algulamaları arası ilişkilerin saptanmasında demografik farklılıklara yönelik inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Dergisi*, 12(2), 119-140. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ksusbd/issue/10293/126261>
- Gilbert, J. A., Stead, B. A. ve Ivancevich, J. M. (1999). Diversity management: A new organizational paradigm. *Journal of Business Ethics*, 21(1), 61-76. Erişim adresi: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1005907602028>
-

-
- Gümüş, M. (2009). *İşletmelerde farklılıkların yönetimi*. Bursa: MKM Kitabevi.
- Günberk, K. (2007). Örgütsel özdeşleşme ve kamu kesim personel üzerinde bir uygulama. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Hall, D. T., Schneider, B. ve Nygren, H. T. (1970). Personal factors in organisational identification. *Administrative Science Quarterly*, 15, 176-190. doi:10.2307/2391488
- Halis, M. ve Demirel, Y. (2016). Sosyal desteğin örgütsel soyutlama (dışlanma) üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 318-335. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iibfdkastamonu/issue/29620/317995>
- Helvacıoğlu, N. ve Özutku, H. (2010). Kültürel farklılıkların yönetiminde insan kaynakları stratejilerinin rolü: IKEA örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8(1), 194-216. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/4108/54103>
- Jackson, S. E., Joshi, A. ve Erhardt, N. L. (2003). Recent research on team and organizational diversity: Swot analysis and implications. *Journal of Management*, 29(6), 801-830. doi:10.1016/S0149-2063(03)00080-1
- Jackson, S., May, K. E. ve K. Whitney (1995). *Understanding the dynamics of diversity in decision making teams*, R. A. Guzzo And E. Salas (Ed). Team effectiveness and decision making in organizations (pp. 204-261) içinde. San Francisco: Ca, Jossey-Bass.
- Johnson, M. D. F. P Morgeson, D. R. Ilgen, Meyer, C. J., ve J. W. Lloyd, (2006). Multiple professional identities: Examining differences in identification across work-related targets. *Journal of Applied Psychology*, 91, 498-506. doi:10.1037/0021-9010.91.2.498
- Kamaşak, R. ve Yücelen, M. (2007). *Farklılıkların etkin yönetimi: Çalışanların farklılık algısı ve ampirik bir araştırma*. B. Dereli (Ed.). İşgücündeki farklılıkların yönetimi (pp. 31-57) içinde. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- İşcan, Ö. F. (2006). Dönüşücü/etki bakış açısıyla ilgili algısı ve benzerliklerle ilgili ilişkideki rol. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 6(11), 160-177. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123183>
- Karabey, C. N. ve İşcan, Ö. F. (2007). Örgütsel özdeşleşme, örgütsel imaj ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi: Bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 231-241. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2692/35428>
- Karacaoğlu, K. ve Çetin, İ. (2015). İş yükü ve rol belirsizliğinin çalışanların tükenmişlik düzeyleri üzerine etkisi: Afad örneği. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 5(1), 46-69. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/nevsosbilen/issue/19740/211278>
- Karcioğlu, F. ve Çelik, Ü. (2012). Mobbing (yıldıрма) ve örgütsel bağlılığa etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1), 59-75. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2704/35552>
- Kerse, G. ve Karabey, C. N. (2017). Algılanan örgütsel desteğin örgütsel özdeşleşmeye etkisi: Örgütsel sinizmin aracı rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 375-398. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/mjss/issue/40527/486292>
-

-
- Kreiner, G. ve Ashforth B. (2004). Evidence toward an expanded model of organizational identification. *Journal of Organizational Behaviour*, 25, 1-27. doi:10.1002/job.234
- Kurtulmuş, M. ve Karabıyık, H. (2016). Farklılıkların yönetiminin öğretmenlerin örgütsel özdeşleşmesine ve işten ayrılma niyetine etkisi. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 1325-1341. Erişim adresi: <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/3597>
- Lee, S. M. (1971). An empirical analysis of organizational identification. *Academy of Management Journal*, 14, 213-226. doi:10.5465/255308
- Loden, M. ve Rosener, J. B. (1991). *Workforce America!: Managing employee diversity as a vital resource*. McGraw-Hill.
- Mael, F. A. ve Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behaviour*, 13(2), 103-123. doi:10.1002/job.4030130202
- Memduhoğlu, H. B. (2010). *Farklılıkların yönetimi*. H. B. Memduhoğlu ve K. Yılmaz (Ed). Yönetimde çağdaş yaklaşımlar (pp. 199-228) içinde. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Montes, T. ve Shaw, G. (2003). The future of workplace diversity in the new millennium. *Individual Diversity and Psychology In Organizations*, 385-402. Erişim adresi: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/46651697/Cultural_Diversity_Programmes_to_
- Okutan, E. (2019). *Örgütsel çatışma*. E. Kaygın ve G. Kosa (Ed). Olumsuz boyutlarıyla örgütsel davranış (s. 249-264) içinde. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Özdemir, A. (2010). Örgütsel özdeşleşmenin algılanan örgütsel destek, cinsiyet ve kıdem değişkenlerine göre incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 237-250. Erişim adresi: <https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TVRBNE5UTTBOQT09>
- Özdemir, H. Ö. (2007). Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algılamalarının örgütse özdeşleşme, örgütsel bağlılık ve iş tatminine etkisi: Opet çalışanlarına yönelik uygulama (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özer, E. K. Ö., Doğan, E. ve Güngör, H. Y. (2020). Duygusal bağlılık ve iş gören performansı ilişkisi: Adıyaman ili kamu bankaları çalışanları uygulaması. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 412-430. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/bartiniibf/issue/55499/748802>
- Özkaya, M. O., Özbilgin, M. ve Şengül, C. M. (2008). Türkiye’de farklılıkların yönetimi: Türk ve yabancı ortaklı şirket örnekleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 359-374. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/susbed/issue/61795/924253>
- Özsoy, E. (2019). Örgütlerde stres ve stresle başa çıkma yolları. E. Kaygın ve G. Kosa (Ed). *Olumsuz boyutlarıyla örgütsel davranış* içinde (pp. 231-247). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Rengi, Ö. ve Polat, S. (2014). Sınıf öğretmenlerinin kültürel farklılık algıları ve kültürlerarası duyarlılıkları. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/ Journal of World of Turks*, 6(3), 135-156. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/profile/Oeznur-Rengi/publication/331100675>
-

- Sabuncuoğlu, E. T. (2008). Rol çatışmasının ve rol belirsizliğinin tükenmişlik ve iş doyumu üzerindeki etkilerinin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 35-49. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/deuiibfd/issue/22743/242751>
- Sammarra, A. ve Biggiero, L. (2001). Identity and identification in industrial districts. *Journal of Management and Governance*, 5, 61-82. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2011393
- Sezerel, H. (2013). Örgüt kültürü boyutlarının farklılıkların yönetimi algılarına etkisi: Bir otel zincirinde araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Soysal, A. (2019). *Mobbing (Yıldırma)*. E. Kaygın ve G. Kosa (Ed). Olumsuz boyutlarıyla örgütsel davranış (pp. 23-47) içinde. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Sökmen, A. ve Şimşek, T. (2017). Örgütsel bağlılık, örgütle özdeşleşme, stres ve işten ayrılma niyeti ilişkisi: Bir kamu kurumunda araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 606-620. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/deuiibfd/issue/22743/242751>
- Sürgevil, O. (2010). *Çalışma yaşamında farklılıkların yönetimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Sürgevil, O. ve Budak, G. (2008). İşletmelerin farklılıkların yönetimi anlayışına yaklaşım tarzlarının saptanmasına yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (4), 65-96. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/20.500.12397/5379>
- Taşlıyan, M., Hırlak, B. ve Çiftçi, G. E. (2016). Farklılık yönetiminin örgütsel özdeşleşme üzerine etkisi: akademik ve idari personel üzerine bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1339-1359. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/article/263236>
- Tolman, E. C. (1943). Identification and the postwar world. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38(2), 141-148. doi:10.1177/0013164492052004002
- Tsui, A. S. ve O'reilly III, C. A. (1989). Beyond simple demographic effects: The importance of relational demography in superior-subordinate dyads. *Academy of Management Journal*, 32(2), 402-423. doi:10.5465/256368
- Turunç, Ö. ve Çelik, M. (2010). Algılanan örgütsel desteğin çalışanların iş-aile, aile-iş çatışması, örgütsel özdeşleşme ve işten ayrılma niyetine etkisi: Savunma sektöründe bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 209-232. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/2825/38175>
- Yıldız, T. (2019). *Örgütsel yabancılaşma*. E. Kaygın ve G. Kosa (Ed.), Olumsuz boyutlarıyla örgütsel davranış (pp. 183-198) içinde. Konya: Eğitim Yayınevi.

SUMMARY

Individual differences, which are natural and inevitable in social life, can be seen in terms of both number and diversity (age, gender, ethnicity, physical characteristics, lifestyle, etc.) appears to be increasing. It is stated in many studies that the recognition and good management of existing differences increases the advantages arising from the differences, minimizes the disadvantages and adds added value to the organizations. For this reason, it is important to manage differences effectively and to develop positive organizational behaviors in individuals. The creation of positive organizational behaviors in individuals depends on the development of employees' sense of belonging, that is, their identification with the organization. In this respect, being aware of the differences of the employees and strengthening the individual-organization bond by effective management emerges as an extremely important requirement in achieving the goals of the organization. In this context, it can be said that the correct definition and handling of individual, personal and organizational differences is important in terms of effective management.

Individual differences that are considered natural (age, gender, ethnicity, way of thinking, point of view, etc.) result from the individual's socio-cultural life and belonging to his identity (Gümüş, 2009). The understanding of diversity management, which envisages creating value from these qualities, is to recognize and accept differences, to satisfy them materially (wages, working conditions, etc.) and spiritually (morale, motivation, appreciation, etc.), to any kind of victimization such as discrimination, standardization or marginalization. It requires the willingness and effort to turn existing differences into advantages without allowing them to be used (Budak and Sürgevil, 2008, p.70).

When the concept of identification is considered in general, it appears as the interpretation of all the behaviors of the individual related to the organization (Bartels, 2006; cited in Günberk, 2007). So much so that it is a very effective phenomenon in the process of competing in the changing and transforming challenging market conditions of the organization (Karacabey and İşcan, 2007). By improving individual-organization harmony, it strengthens the existing bond and increases productivity (Çakınberk et al., 2011). It also plays an important role in facilitating integration by establishing healthy communication and relationships (Özdemir, 2010).

Today, the understanding that differences, which are generally seen as the main cause of disagreements and conflicts, damage harmony and unity within the organization, make it difficult to serve a common purpose, and endanger the future of the organization, has been left behind, and this understanding has begun to be replaced by the idea that differences provide the organization with a competitive advantage in every sense (Montes and Shaw, 2003). The knowledge and experience gained in the process and many studies in the academic field have shown that the effective management of differences and differences is very important for the individual, organization and society.

In this context, the effect of diversity management on organizational identification was investigated in this study. According to the results of the regression analysis, the individual attitudes and behaviors dimension of the diversity management and the organizational values and norms dimension affect positively. Similar results were obtained in some studies (Taşlıyan, et al., 2016; Kurtulmuş and Karabıyık, 2016; Taşlıyan et al., 2017). The similarity of the obtained data with the results of some studies strengthens the idea that the management of differences affects organizational identification. In other words, it can be said that as a result of the recognition, acceptance, and effective management of differences in organizations, employees identify with their organizations at a high level and their sense of belonging develops. For this

reason, employees' perspective on life, religion, political thought, etc. It is necessary to accept the differences and create environments where the individual can work comfortably in an organizational climate where freedom of religion and conscience prevails without being subjected to any discrimination due to these differences.

POZİTİF PSİKOLOJİK SERMAYE VE LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİNİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BİR ARAŞTIRMA

Edip ÖRÜCÜ¹
Maida UZUNER²
İtir HASIRCI³

Atıf: Örucü, E., Uzuner, M. ve Hasırcı, I. (2021). Pozitif psikolojik sermaye ve lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi: bir araştırma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 318-341. doi: 10.17218/hititsbd.1077092

Özet: Bu araştırmanın amacı, pozitif psikolojik sermayenin ve lider-üye etkileşiminin, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmanın evrenini, Balıkesir'in Bandırma ilçesinde faaliyet gösteren Eti Maden işletmelerine ait Borikasit ve Boraks fabrikalarında çalışan 258 personel oluşturmakta olup, araştırmanın örneklemini ise bu fabrikalarda çalışan 202 personel oluşturmaktadır. Elde edilen verilerle frekans analizi, güvenilirlik analizi, normallik testi, korelasyon analizi ve çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan korelasyon analizinin sonucunda lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(202): 0,584, p<0,05$) olduğu belirlenmiştir. Ayrıca lider-üye etkileşimi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(202): 0,606, p<0,05$), psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında da pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(202): 0,787, p<0,05$) olduğu görülmüştür. Yapılan çoklu regresyon analizinin sonucuna göre, lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı ($\beta = 0,222, p<0,05$) bir etkisinin olduğu görülmüştür. Pozitif psikolojik sermayenin ise örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı ($\beta = 0,657, p<0,05$) etkisinin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Pozitif Psikolojik Sermaye, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Lider-Üye Etkileşimi, İşgören, Lider

The Effect of Positive Psychological Capital and Leader-Member Exchange on Organizational Citizenship Behavior: A Research

Citation: Örucü, E., Uzuner, M., and Hasırcı, I. (2021). The effect of positive psychological capital and leader-member exchange on organizational citizenship behavior: a research. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 318-341. doi: 10.17218/hititsbd.1077092

Abstract: The aim of this research is to determine the effect of positive psychological capital and leader-member exchange on organizational citizenship behavior. The population of the research consists of 258 personnel working in Borikasit and Boraks factories belonging to Eti Maden enterprises operating in Bandırma, Balıkesir, and the sample of the research consists of 202 personnel working in these factories. With the data obtained, frequency analysis, reliability analysis, normality test, multiple correlation analysis and multiple regression analysis was performed. As a result of the

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 21.02.2022 Makale Kabul Tarihi: 11.9.2022

¹ Prof. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, eorucu@bandirma.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3301-7496>

² Sorumlu Yazar, Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, maida.melani.uzuner@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5064-9594>

³ Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, itir8686@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-5449-2640>

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 2021-09 toplantı numarası ve 03.12.2021 tarihi ile alınmıştır.

correlation analysis, it was determined that there is a positive and significant relationship between leader-member exchange and positive psychological capital ($r(202): 0,584, p<0,05$). In addition, it has been observed that there is a positive and significant relationship between leader-member exchange and organizational citizenship behavior ($r(202): 0,606, p<0,05$) and a positive and significant relationship between psychological capital and organizational citizenship behavior. According to the results of the multiple regression analysis, it was seen that the leader-member exchange has a positive and significant effect on organizational citizenship behavior ($\beta = 0,0222, p<0,05$). It has been observed that positive psychological capital has a positive and significant effect on organizational citizenship behavior ($\beta = 0,657, p<0,05$).

Keywords: Positive Psychological Capital, Organizational Citizenship Behavior, Leader-Member Exchange, Employee, Leader.

1. GİRİŞ

Lider-üye etkileşimi bir örgütte, lider bazlı ilerleyen ve işleyen süreçte üyelerden de lidere tesir eden bir etkileşim ve ilişki sürecini ifade etmektedir (Aslaner ve Artan, 2019; Uğurluoğlu ve diğerleri, 2013). Bu tanımlamaya göre liderler farklı iş atamaları ile astlarını sınavarak; verilen görevlerin en uygun şekilde ifa edilebilmesini ve güvenilirlik derecesi ölçmeye çalışırlar. Bununla beraber, lider-üye etkileşimi, liderin bilgi birikimi, özerkliği ve zorlu görev atamalarına verdiği tepki ile ilgilidir (Liden ve Maslyn, 1998, s.48). Lider işgörenden yüksek bir performans beklediği zaman işgörenin kendisini geliştirebilmesi için ona daha fazla zaman yaratmalı ve bilgi paylaşımında bulunarak astını cesaretlendirmelidir (Özdemir, 2019, s.33).

Pozitif psikolojik sermaye, bireye ait olan içsel, olumlu ve güçlü özelliklerinin ortaya çıkarılmasında ve bu özelliklerin geliştirmesinde rol oynamaktadır (Aslaner ve Artan, 2019, s.1663). Bu bağlamda pozitif psikolojik sermaye kavramı örgütlerde çalışanların davranışlarının örgütsel stratejilere olan etkisini ve bazı stratejilerinin hangi sebeple diğerlerinden faydalı olduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Amacı çalışan potansiyelini hayata geçiren bir örgüt sistemi yaratmaktır. Bununla beraber olumluluk ve mutluluk seviyesi yüksek olan bireylerin, başarılı ve üretken örgütsel yapıların oluşmasında ciddi katkılar sağlayacağı da bilinmektedir (Alparslan ve diğerleri, 2019; Yaman, 2021). Seligman ve diğerlerine göre (1986) sağlıklı bireylerin daha üretken, daha mutlu olmaları ve kendi yetkinliklerini ortaya çıkarabilmek için pozitif psikolojik sermaye kavramına ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.

Çalışanların görev yaptıkları kuruma fayda sağlamak amacıyla rol fazlası davranışlarda bulunmalar hali olarak tanımlanan örgütsel vatandaşlık davranışı, resmi ödül sistemi tarafından doğrudan veya açıkça tanınmayan ve toplamda örgütün etkin işleyişini teşvik eden, isteğe bağlı olan bireysel davranışlardır (Neves ve diğerleri, 2014, s.9). Bir başka ifadeyle örgütsel vatandaşlık davranışı; belirli bir mükâfatı olmayan, zorunlu olmayan fakat örgütün etkinliğini arttıran davranışlar şeklinde de tanımlanabilir. Buna ek olarak, şekilsel davranışların çok fazla ödüllendirilmeyen fakat resmi ödülü garantileyen davranışlar olduğu da ortaya konulmuştur (Bitmiş ve diğerleri., 2014, s.7). Örgütsel vatandaşlık davranışı; çalışanların üretim hızını arttırması, örgütsel performansı yükseltmesi ve örgütün çevresel etkilere hızlı cevap verebilmesi hususunda önem taşımaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı gösteren çalışanların örgüt içi performanslarının diğer çalışma arkadaşlarına göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Acar, 2011, s.9).

Pozitif psikolojik sermayenin ve lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çalışmada; bu iki değişkenin, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinin açıklanması örgütler için hayati öneme sahip işgören devir

hızında ki azalmalar konusunda katkı sağlayabileceği gibi işgören performansının iyileştirilmesi ve örgüte bağlılık gibi örgütsel performans için olumlu olabilecek tutum ve davranışların geliştirilebilmesi yönünde yol gösterici olabilecektir. Bu durum çalışmanın önemini teşkil etmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışının geliştirilmesinde performans açısından önemli yararlar olduğu bilinmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışının yaygınlaştığı kurumlarda personel devir oranının düşmesi, işe devamsızlıkların azalması, verimliliğin artması ve ekip çalışmasının daha uyumlu hale gelmesi gibi birçok yararın ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu çalışmayla örgütlerde vatandaşlık davranışının artırılmasına yönelik öneriler sunulacak olması çalışmanın önemini arttırmaktadır.

Bu araştırmanın amacı lider-üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini araştırmaktır. Araştırmada Sosyal Değişim Kuramı ışığında hipotezler geliştirilmiş ve test edilmiştir. Sosyal Değişim Kuramı'nda ölçülebilir sosyal değişkenler arasındaki etkileşim temel norm olarak ifade edilmektedir. Bu amaçla, kavramsal bir yazın taraması yapılmış ve bu kavramlara ilişkin tanımlamalar ortaya konulmuştur. Ayrıca, yapılan literatür taraması ile değişkenler arası ilişkileri araştıran geçmiş araştırmalar ve sonuçlarına da yer verilmiştir. Son bölüm ise araştırmanın yöntemi ve bulguları kısmına ayrılmıştır.

Literatürde araştırma konusu ile ilgili üç değişkeni birlikte inceleyen çalışmaya rastlanılmaması ve örgütsel vatandaşlık davranışını arttıracak öneriler sunulacak olması bu çalışmanın temel gerekçesini oluşturmaktadır. Araştırmada kullanılan değişkenlerin etkileşimlerini bütün olarak inceleyen ilk çalışma olması araştırmanın diğer çalışmalardan farkını oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini oluşturan işletmenin stratejik konumu nedeniyle bu işletmede ilk defa bu değişkenlerle ilişkili bir araştırma yapıyor olması literatüre sunacağı katkıların önemini arttırmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kavramsal çerçeve lider-üye etkileşimi, Pozitif Psikolojik Sermaye ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı açısından ele alınmıştır.

2.1. Lider-Üye Etkileşimi

Liderlik, çevresini aydınlatan, yol gösterici, yaratıcı davranışlar sergileyen anlamında tanımlanmış ve günümüzde kullanılmaya devam etmektedir. Liderlik kavramı olumlu olduğu kadar olumsuz bir biçimde de kendini göstermektedir. Lider etrafındaki kişileri belirli bir hedef için yönlendiren kişi olup bu yönlendirme vasıtasıyla etki altına aldığı kişiler ile kişisel amaçlar doğrultusunda örgütsel amaçların kesişmesini sağlayan kişi olarak da ele alınmaktadır. Liderin hedefe doğru yönlendirdiği ve etkisi altında olan her bir kişi ise üye olarak ifade edilir (Dienesch ve Liden, 1986, s.624).

Davranışsal akım tarafından incelenen liderlik; özellikler teorisi, davranışsal teoriler ve durumsal teorilerle anlamlandırılmış ve liderin astlarla olan ilişkisi ile bunun geliştirilmesi konusu araştırmalarda ele alınmıştır. Graen ve Uhl-Bien'in yaptığı çalışmalar ve araştırmalar neticesinde lider-üye etkileşiminin bazı ana modeller içerisinde gelişim kat ettiği belirlenmiştir. Bunlar Dikey İkili Bağlantı Modeli, Lider-Üye Etkileşimi, Liderlik Oluşturma, Takım Oluşturan Yetenek Ağı başlıkları altında incelenmektedir (Graen ve Uhl-Bien, 1995, s.235). Graen ve Cashman ise rol teorisi ve sosyal mübadele teorisi ile lider-üye arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır (Dansereau Jr ve diğerleri, 1975, s.62).

Bu ana modellerden birincisi olan Dikey İkili Bağlantı Modeli, liderlerin her bir grupta astı veya üyesiyle kurdukları ilişkilerin dinamiklerini açıklamaktadır. Bu modelde iki tür ilişkinin geliştiği söylenebilir. Ayrıca bu model ilişkileri, grup içi ve liderin yakın çevresi olmak üzere iki alt gruba ayırmaktadır. Üyelerine, daha yüksek düzeyde sorumluluk verilmiş ve liderin karar verme süreci üzerinde daha büyük bir etki derecesi emanet edilmiştir. Ayrıca grup içi, kaynaklara daha iyi erişime sahiptir. Dış grup, liderin gözüne girmekte başarısız olanlardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra liderin kararları üzerinde daha az etkiye, daha az sorumluluğa ve kaynaklara daha az erişime sahiptirler. İkinci ana model olan Lider-Üye Etkileşimi, lider (önder) veya idarecinin (yöneticinin) kendisi ile ilişkili olarak çalışan astları ile etkileşimleri sonucunda farklı özelliklerde ilişkilerin açığa çıkmasını ve bu durumun kişisel ve örgütsel neticelere tesir ettiğini ifade etmektedir (Ayhün ve Celep, 2019, s.140). Üçüncü ana model olan liderlik oluşturma, liderle etkileşim ve iletişime giren tüm tarafların sürecini incelemektedir (Aslaner ve Artan, 2019, s.1665). Dördüncü ana model olan takım oluşturan yetenek ağı ise bir çalışma grubunun uyumlu bir birime dönüşmesine yardımcı olan bir süreci ifade etmektedir. Ekip üyeleri yalnızca gruptaki görevlerini yerine getirmek için beklentileri paylaşır ve birbirlerine güvenip, destekleyerek, bireysel farklılıklarına saygı duyarlar. Bir ekip oluşturucunun rolü, ekibini uyumluluğa ve üretkenliğe yönlendirmektir.

Lider üye etkileşimi kavramıyla astlar, çalıştıkları örgütte daha yüksek statü elde edebilmek adına ek görevler ve sorumluluklar alabilme çabası gösterirler. Astlardan daha fazla çalışmaları ve üstlerine bağlı olmalarının yanı sıra üstlerinin yönetsel bazı işlerini de paylaşmaları istenmektedir (Dienesch ve Liden, 1986, s.625). Yüksek etkileşim döngüsü zaman içerisinde karşılıklı güçlendirme davranışları ile gelişim gösterir ve güven, bağlılık duygularında artış gerçekleşir. Yönetim ile ilgili sorumluluklar yerine getirilirken yeterli zamanı ve enerjisi olmayan liderler için işine bağlı astların desteği oldukça önemlidir. Bu ilişkilerin devamını sağlayabilmek için ise liderler, astlarına ilgi göstermeli ve ihtiyaçlarına cevap vermelidir.

2.2. Pozitif Psikolojik Sermaye

Pozitif psikolojik sermaye umut, öz-yeterlik öğeleri, iyimserlik ve dayanıklılıktan oluşan bir kavramlar bütünü olarak ifade edilmektedir (Hmieleski ve Carr, 2008, s.3). Luthansve diğerleri, (2005) “pozitif psikolojik sermayeyi” başarıya ulaşmak için bir motivasyon veya pozitif durum (umut), bir kişiyi depresyondan çıkmaya veya ekstra görevleri tamamlamaya teşvik edebilme, zorluklarla mücadelede yüksek özgüven (öz yeterlilik), yüksek iyimserlik, mevcut ve gelecekteki başarıya ilişkin olumlu bir yüklem (iyimserlik) olarak tanımlarlar. Pozitif psikolojik sermaye kişiden kaynaklanan içselligi ve işyerinde başarıyı artıran pozitif gücü ifade etmekte, işyerinde başarıyı artıran pozitif gücü olarak belirtilmektedir (Udin ve Yuniawan, 2020, s.783). Umut, etkinlik, dayanıklılık ve iyimserliğin psikolojik kaynaklarından oluşan pozitif psikolojik sermayenin pozitif çekirdek yapısının, son zamanlarda insan kaynakları gelişimine (İKG) ve performans yönetimine etki ettiği ifade edilmiştir. Kapsamlı tanıma göre pozitif psikolojik sermaye bir bireyin aşağıdakilerle karakterize edilen olumlu psikolojik gelişimi olduğunu ifade etmektedir (Avey ve diğerleri, 2011, s.132),

(1) Öz yeterlik, bir kişinin belirli durumlarda belirli görevleri yerine getirmede başarıya ulaşmak için gerekli eylem, motivasyon ve bilişsel kaynaklarla programları kullanma konusundaki bireysel yeteneği ifade eder (Herbert, 2011, s.81).

(2) Şimdi ve gelecekte başarılı olmak konusunda ısrarcı olmak anlamına gelen iyimserlik ise çalışanların zorluklar karşısında daha sebatkâr, fiziksel ve duygusal bakımdan daha canlı olmaları hususunda önem teşkil etmektedir (Seligman ve Schulman, 1986, s.833). Kötümser

olan çalışanların ise iyimser olan çalışanların aksine işi bırakma oranlarının daha fazla olduğu da tespit edilmiştir.

(3) Umut ise kişilerin zorlayıcı veya merak uyandıran hedeflerle gerçekliği inşa edebildiği ve sonunda kendi kendini yönetme, iç kontrol algısı ve enerjinin belirlenmesi yoluyla hedeflere ulaşabileceği bir düşünce veya bilişsel süreci ifade eder. Bununla beraber pozitif psikolojik iyimserlik, esneklik, çalışanın ekstra görevler üstlenmesine izin verebilecek bir kapasite olarak da ifade edilmektedir (Rego ve diğerleri, 2010, s.1541).

(4) “Dayanıklılık” kavramı ise, pozitif psikolojinin çatışma, başarısızlık ve belirsizlikten kaçınma ve olumlu ilerleme, sorumluluk ve değişim yapma kapasitesidir (Luthans ve Jensen, 2002). Dayanıklılığı yüksek olan çalışanların, yaşamla yüzleşme ve değişikliklere uyum sağlama yeteneğine sahip olacağı bilinmektedir (Coutu, 2002, s.50). Ayrıca, pozitif psikolojik sermayeye sahip çalışanlar, çalışma ortamında pozitif, benzersiz bir yaşam tarzı oluşturmak için eş zamanlı olarak iş yapmaktadırlar (Udin ve Yuniawan, 2020, s.785).

Pozitif psikolojik sermaye kavramının en önemli niteliği umut, iyimserlik, öz yeterlik ve dayanıklılık bileşenlerinin ölçülebilir olması, düzenlenecek eğitimler vasıtasıyla bireylere kazandırılması ve geliştirilebilir yapıda olmasıdır (Avey ve diğerleri, 2011, s.132). Bu sayede örgütler, çalışma ortamında olumlu bir iklim yaratabilir, çalışanlarının güçlü ve zayıf yanlarını keşfedebilir ve bu durumların işlerine etkisini belirleyerek daha fazla veri için neler yapılabileceğini değerlendirebilirler. Öz yeterliği, umudu, dayanıklılığı ve iyimserliği yüksek olan çalışan ile fırsatlar öngörülerek, engeller aşılabılır ve daha fazla iş tatmini elde edilebilir.

2.3.Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Örgütsel vatandaşlık davranışı, bir kişi tarafından kısıtlama olmaksızın gerçekleştirilir. Kurumun teşvik yapısı ile doğrudan veya açık bir şekilde ilgili değildir, ancak organizasyonun etkinliğini arttırabilir (Organ ve diğerleri, 2005, s.95). Literatürde bu kavram farklı adlarla ifade edilmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışı, organizasyonun gerektirdiği rollerin ötesinde, çalışanın iş arkadaşlarının ve çalıştığı örgütün refahını sağlayan bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Organ ve diğerleri, 2005, s.221). Örgütsel vatandaşlık davranışı, çalışanın resmi olarak verilmeyen görevleri yerine getirmesi çabasını göstermektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışı tamamen içten gelen davranışlar ve karşılık beklemezsizin çalışanın kendini çalıştığı kuruma adanması durumudur (Ünüvar, 2006, s.3). Örgütsel vatandaşlık davranışı beş boyuttan meydana gelmektedir:

(1) Çalışma ortamındaki rahatsızlıklara tolerans gösterme durumu olarak tanımlanan sportmenlik, gereksiz gerginliklerden uzak durmayı, barışçıl bir örgüt ortamı yaratmayı, anlaşmazlıkları çözme isteğini belirtmektedir (Organ ve diğerleri,2005, s.96).

(2) Çalışanların çalıştıkları örgütü ilgilendiren kararları almadan önce çalışma arkadaşlarını ve üstlerini bilgilendirmeleri gerektiğini ifade eden kavram nezaket olarak tanımlanmaktadır (Lievens ve Anseel, 2004, s.301). Bu kavram örgüt içi iletişimi arttırmak ile beraber sorunların ortaya çıkmasını engellemekte ve var olan sorunları da hafifletmektedir (Örücü ve Hasırcı, 2020, s.1040).

(3) Sivil erdem, kuruluştaki idari işlevlere dâhil olmak ve bunları desteklemek için gönüllü olarak yapılan eylemler olarak tanımlanmaktadır. Çalışanlar örgütün gelişimini sağlamak ve örgütü etkileyebilmek için her türlü olaya karşı kendilerini sorumlu hissetmektedirler (Kaplanşeren ve Örücü, 2018, s.16).

(4) Bireyin kendi sorumlulukları haricinde başka işlere yardımcı olması hali olarak tanımlanan vicdanlılık kavramı, zamanın daha verimli kullanılmasına yardımcı olmaktadır (Farrell ve Finkelstein, 2007, s.111). Vicdanlı çalışanlar, güvenilir, çalışkan, sağlam karakterli bireyler olarak bilinmektedirler (Podsakoff ve Mackenzie, 1993, s.33).

(5) Kendi işi olmamasına rağmen iş arkadaşlarına yardım etme isteği olarak tanımlanan özgecilik kavramı ile çalışan, iş ile ilgili gelişebilecek olası sorunlara karşı uzman kişilere yardımcı olmakta ve bu faaliyetlerinin tümünü çalıştığı örgütün yararına olacak şekilde yerine getirmektedir (Chen ve diğerleri, 2021, s.10).

Örgütsel vatandaşlık davranışının ilişkili olduğu yapılar, görev performansı, çalışan performansı, organizasyonel üretkenlik, verimlilik, müşteri memnuniyeti şeklinde açıklanmaktadır (Gürbüz, 2006, s.61). Örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyen çalışanların bazı özellikleri ise aşağıdaki gibi belirtilmektedir (Estiri ve diğerleri, 2018, s.272):

- Takım çalışması ve organizasyon sırasında yapıcı açıklamalar yapmak.
- Gereksiz çatışmalardan kaçınmak.
- Diğer ekip üyelerine yardım etmek.
- Ek iş faaliyetlerinde bulunmak için gönüllü olmak.
- Kanun ve yönetmeliklere saygı duymak.
- Ara sıra işle ilgili dayatmalara ve sıkıntılara tolerans göstermek.

Pozitif ruhsal yapı sergileyen çalışanların daha fazla örgütsel vatandaşlık davranışı sergiledikleri, örgüte olan bağlılıklarının arttığı ve örgütü çalışılabilir bir ortam haline dönüştürdükleri belirlenmiştir (Dyne ve diğerleri, 2003, s.1376). Yöneticilerin özellikleri de en az çalışanlar kadar örgütsel vatandaşlık davranışını etkileyici unsur olarak görülmektedir (Podsakoff ve diğerleri,2000, s.32). Bu durumda yöneticiler çalışanlarını desteklemeli ve gerektiği durumlarda sorumluluk almaktan kaçınmamalıdır (Wang ve diğerleri, 2005, s.428).

3.LİTERATÜR TARAMASI

Araştırmanın bu kısmında literatür taraması yapılmış ve değişkenler arası ilişkiler ele alınmıştır. Yerli ve yabancı literatür incelendiğinde değişkenlerin bir arada olduğu çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple pozitif psikolojik sermaye, lider üye etkileşimi ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara ve bu çalışmaların sonuçlarına yer verilmiştir.

3.1.Pozitif Psikolojik Sermaye ve Lider Üye Etkileşimi İlişkisi

Adıkara ve Soetjpto (2021) Endonezya'da bulunan hükümet binasında çalışan 105 işgören ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde pozitif psikolojik sermaye ile lider-üye etkileşimi arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Büyükkaymakçı ve Sundu (2021) İstanbul Levent bölgesinde finans sektöründe faaliyet gösteren iki kurumda çalışan 347 beyaz yakalı çalışan ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler pozitif psikolojik sermaye ile lider-üye etkileşimi arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermektedir. He ve diğerleri (2021) Çin'de bulunan 22 firmanın 536 çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Pradana (2021) 161 okul yöneticisi ile pozitif psikolojik sermaye, lider-üye etkileşimi, yönetici performansı, ücretlendirme arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla bir

araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Çiçeklioğlu (2020) Kahramanmaraş'ta bulunan bir özel hastanede çalışan 156 hemşire ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan regresyon analizinin neticesinde pozitif psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Koçak ve Çınar (2020) 390 havacılık sektörü çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin neticesinde lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir ($B= 0,603$ $p= 0,000$). Zengin (2019), 326 demir-çelik sektörü çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu belirtmektedir ($r=0,603$; $p=0,000$). Upadhyay ve Dharmendra (2020), 18 firmada, 280 çalışan ve 70 insan kaynakları yöneticisi ile bir çalışma gerçekleştirmiş ve bu çalışmada lider-üye etkileşimi, pozitif psikolojik sermaye ve çalışan yaratıcılığı arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Yapılan analizlerin neticesinde lider-üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Türesin ve Köse (2017) beş meslek grubundan (polis, askeri personel, bankacı, hemşire, hekim) 472 çalışan ile pozitif psikolojik sermayeleri ve liderleriyle kurdukları etkileşimi arasındaki ilişkiyi ele alan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerde pozitif psikolojik sermayenin lider -üye etkileşimini pozitif ve anlamlı yönde etkilediği görülmüştür. Pozitif psikolojik sermayenin tüm alt boyutlarının (iyimserlik, umut, öz yeterlilik ve dayanıklılık) ve lider-üye etkileşiminin tüm alt boyutlarının (mesleki saygı, sadakat, katkı, etki) pozitif ve anlamlı yönde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle pozitif psikolojik sermaye düzeyleri yüksek olanların, liderleriyle daha kaliteli etkileşim kurdukları tespit edilmiştir. Aslaner ve Artan (2019) tarafından yapılan çalışmada “pozitif psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi vasıtasıyla mağaza çalışanlarının iş performanslarına nasıl yansıdığını” ve özellikle lider-üye etkileşiminin performans sonuçlarının nasıl bir etkisi olduğu incelenmiştir. Pozitif psikolojik sermaye ile lider-üye etkileşimi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca pozitif psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi vasıtasıyla çalışanların verimlilik algılarını etkilediği görülmüştür.

3.2.Lider Üye Etkileşimi ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi

Vasudevan ve Aslan (2022) Kuala Lumpur, Malezya'da bulunan bankaların 384 çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada yapılan analizler, lider-üye etkileşimi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu belirtmektedir. Sa'adah ve Rijanti (2022) Endonezya'da bulunan Puskesmas sağlık merkezinin 98 çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin sonucunda, lider-üye etkileşimi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Che ve diğerleri (2021) Çin'de bulunan hastanelerde çalışan 384 kişi ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, lider üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Koçak (2018) Manisa ilinde faaliyet gösteren bir üretim işletmesinin 297 çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir ($r= 0,522$; $p<0,01$). Yapılan analizler lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını belirtmektedir. Yıldız (2011), 156 Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü taşra teşkilatı çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler lider-üye etkileşimi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu belirtmektedir. Çetin ve diğerleri (2012) Ankara ili merkez ilçelerindeki ilköğretim okullarında görev yapan 659 öğretmen ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan

regresyon analizinin neticesinde lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Lo vd. (2006) Sarawak, Malezya'da bulunan 10 üretim firmasının 130 çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan regresyon analizinin neticesinde lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca korelasyon analizi lider-üye etkileşimi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermektedir. Estiri ve diğerleri (2018) çalışmasında otel çalışanlarının lider-üye etkileşimleri ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Elde edilen bulgular lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özdemir (2019) 153 özel sektör çalışanı ile lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonucunda, lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışının alt boyutları üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Atakay ve Yılmaz (2020) Adana ve Mersin'de bulunan yerel zincir marketlerde çalışan 500 işgören ile bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Yapılan analizlerin neticesinde lider üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($\beta = 0,129$, $p=0,005$, $p<0,01$).

3.3.Pozitif Psikolojik Sermaye ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi

Bozgeyikli ve diğerleri (2017) 2016-2017 eğitim öğretim yılı içerisinde İstanbul'da M.E.B.'na bağlı okullarda öğretmenlik yapan %62,2'si (346 kişi) kadın, %37,8'i (210 kişi) erkek toplam 556 öğretmen ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada yapılan analizlerin neticesinde pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Samancı ve Basım (2018) rastlantısal örnekleme yöntemi ile Türkiye'deki 190 üniversitede görev yapan 6.643 akademisyene gönderilen anketlere yanıt veren 611 kişiden elde edilen verilerden yararlanmıştır. Yapılan analizler, pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde kısmen etkisinin olduğunu belirtmektedir ($\beta=0,358$, $p<0,05$) Jung ve Yoon (2014) 324 deluxe otel çalışanı ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler, pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğunu belirtmektedir ($B= 0,400$; $t= 4,212$). Loyd ve diğerleri (2013) tarafından 97 hükümet binası çalışanı ile gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda pozitif psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Avey ve diğerleri (2011) ABD'de farklı sektörlerde görev yapan 336 işgören ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizler pozitif psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermektedir. Erdoğan (2018) 300 sağlık personeli ile "Sağlık çalışanlarının pozitif psikolojik sermaye düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiyi" ele alan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin neticesinde sağlık çalışanlarının pozitif psikolojik sermaye düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışı düzeyleri arasında istatistiki anlamda pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre sağlık çalışanların pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin artmasıyla örgütsel vatandaşlık davranışı düzeylerinin de artacağı, pozitif psikolojik sermaye düzeylerinin azalmasıyla örgütsel vatandaşlık davranışı düzeylerinin de azalacağı belirlenmiştir. Kumlu ve Nergiz (2018) Edirne'de çalışmakta olan 232 otel personeli ile bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan regresyon analizinin neticesinde pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Udin ve Yuniawan (2020) elektrik sektöründe çalışan 246 işgören ile bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırmanın sonucunda pozitif psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

Kodaş ve Sarı (2021) Eskişehir’de bulunan dört ve beş yıldızlı otellerin yiyecek içecek bölümünde çalışan 502 işgören ile bir araştırma gerçekleştirmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde pozitif psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu başlıkta araştırmanın amacı, evren ve örnekleme, veri toplama araçları, araştırmanın hipotezleri ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu çalışma için alınan etik kurul onayı, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’ndan 2021-09 toplantı numara ve 03.12.2021 tarih ile alınmıştır.

4.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu araştırmanın amacı lider üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini tespit etmektir. Bu kapsamda araştırmanın örnekleme, kullanılan ölçekler, bulgular ve analizler aşağıda sunulmuştur.

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini, Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde faaliyet gösteren Eti Maden işletmelerine ait Borikası ve Boraks fabrikalarında çalışan 258 personel oluşturmakta olup, araştırmanın örnekleme ise bu fabrikalarda çalışan 202 personel oluşturmaktadır. Örnekleme olarak seçilen işletme Türkiye’deki bor madenleri üretim ve işlenmesi işlemlerini yapan bir işletmedir. Dünyadaki bor rezervlerinin %70’inin Türkiye’de olması örnekleme olarak seçilen işletmeyi stratejik bir konuma taşımaktadır. Stratejik bir konumu olan bu işletmedeki performans geliştirici çalışmaların farklı önem arz etmesi bu araştırmada örnekleme olarak bu işletmenin seçilmesinde etken olmuştur. İlgili kurumda gönüllü olarak katılım sağlayacak çalışanların desteğiyle, yüz yüze anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Aşağıda (1) numaralı denklem kullanılarak yapılan hesaplamaların neticesinde örneklemin evreni temsil yeteneğine sahip olduğu tespit edilmiştir (Bartlett ve diğerleri, 2001).

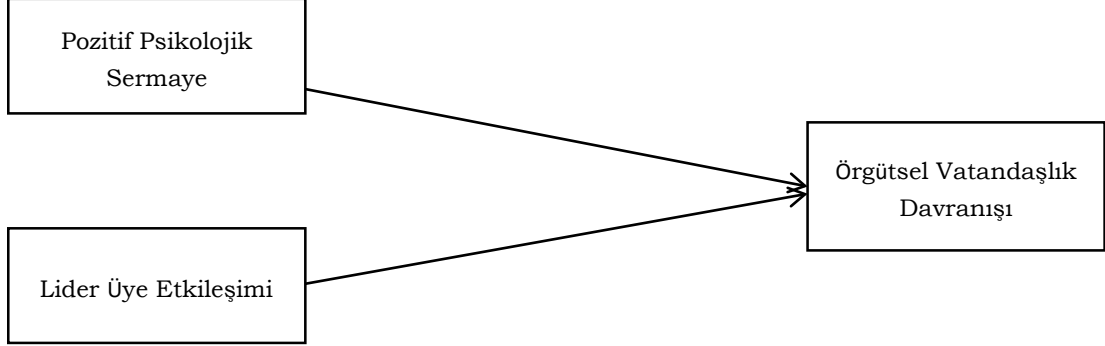
$$n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{258}} = 154 \quad n_0 = \frac{1,96^2 \times 0,5^2}{0,05^2} = 384,1 \quad (1)$$

4.3. Araştırmanın Ölçekleri

Araştırmada veriler anket yöntemi ile toplanmıştır. Demografik sorular hariç, diğer üç ölçekte çalışanların ifadelerine katılım düzeyleri (1=Kesinlikle Katılmıyorum 2=Katılmıyorum 3=Kararsızım 4=Katılıyorum 5=Kesinlikle Katılıyorum) şeklindeki 5’li likert ölçeği ile ölçülmüştür. Anket formunda toplam 60 ifade bulunmaktadır. Çalışanların eğitim durumları, kurumda çalışma süreleri, medeni durumları ve yaşları ile ilgili demografik ifadeler sorulmuştur. Lider - Üye Etkileşimi Ölçeği için, Liden ve Maslyn (1998)’in geliştirdiği 4 boyutlu 11 maddeden oluşan, Türkçe’ye Kelebek (2021) tarafından çevrilen ölçek kullanılmıştır. Ölçekte; 1-3. Arasındaki ifadeler etki boyutunu, 4-6 arasındaki ifadeler sadakat, 7-8. İfadeler katkı, 9-11 arası ifadeler ise profesyonel saygı boyutunu ölçmektedir. Ölçek sorularına ilişkin örnek aşağıda sunulmuştur: Psikolojik Sermaye Ölçeği için Luthans ve diğerleri (2007) tarafından geliştirilen, Çetin ve Basım’ın (2012) Türkçe’ye uyarladığı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçek toplam 24 ifadeden oluşmaktadır. Örgütsel Vatandaşlık Ölçeği için Podsakoff ve Mackenzie (1989) tarafından geliştirilen, Erdoğan (2018) tarafından Türkçe’ye çevrilen 20 ifadelik ölçek kullanılmıştır. Ölçekte; 1-4. arası ifadeler özgecilik boyutunu, 5-8 arası ifadeler nezaket, 9-12 arası ifadeler sportmenlik, 13-16 arası ifadeler ise oto kontrol bilinci, 17-20 arası ifadeler ise sosyal erdem boyutunu ölçmektedir.

4.4. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın modeli Şekil 1’de belirtilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Sosyal mübadele kuramı, sosyal yapı içindeki aktörlerin birtakım beklentilerle ilişkilerini kurması ve devam ettirmesini ifade etmektedir. Sosyal mübadele kuramı karşılıklı etkileşimi esas alır (Sözen ve Basım, 2020, s.180). Söz konusu geçmiş araştırmalar ve sosyal mübadele teorisi ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H₁: Pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₂: Lider üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

4.5. Araştırmanın Bulguları

Bu araştırmadan elde edilen veriler demografik açıdan ele alınmış olup, normallik testi, güvenilirlik analizi yapılarak, değişkenler arası ilişkiler ile pozitif psikolojik sermaye ve lider üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

4.5.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya ilişkin demografik veriler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Demografik Bulgular

Değişken	Alt Gruplar	Frekans	%
Cinsiyet	Erkek	156	77,2
	Kadın	46	22,8
Yaş	18-24	16	7,9
	25-35	73	36,1
	36-45	86	42,6
	46 ve üstü	27	13,4
Eğitim Durumu	Lise	107	53,0
	Önlisans	31	15,3
	Lisans	60	29,7
	Lisansüstü	4	2,0
Kurumda Çalışma Süresi	1 Yıdan Az	12	5,9
	1-5 Yıl	48	23,8
	5-10 Yıl	58	28,7
	10 Yıl Üstü	84	41,6
Medeni Durum	Evli	128	63,4
	Bekâr	74	36,6

Tablo 1’den elde edilen sonuçlar incelendiğinde, araştırmaya katılan 46 kadın (%22,8) ve 156 erkek (%77,2) işgören olduğu görülmektedir. Katılımcılardan 16 kişinin (%7,9) 18-24 yaş aralığında, 73 kişinin (%36,1) 25-35 yaş aralığında, 86 kişinin (%42,6) 36-45 yaş aralığında, 27

kişinin (%13,4) 46 üstü yaş aralığında olduğu, medeni durumları 128 kişi (%63,4) ile evli olduğu ve 74 kişinin (%36,6) bekar olduğu tespit edilmiştir. Katılıclardan 107 kişinin (%53) ile lise mezunu, 31 kişinin (%15,3) ön lisans mezunu, 60 kişinin (%29,7) lisans mezunu ve 4 kişinin (%2) yüksek lisans mezunu olduğu görülmektedir. Son olarak kurumda çalışma süresi incelendiğinde, 12 kişinin (%5,9) 1 yıldan az, 48 kişinin (%23,8) 1-5 yıl arasında, 58 kişinin (%28,7) 5-10 yıl arasında, 84 kişinin(%41,6) 10 yıldan daha uzun süre boyunca bu kurumda görev aldığı belirlenmiştir.

4.5.2. Güvenilirlik Analizi

Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değerler almakta olup, bu değerler 1'e yaklaştıkça ölçeğin güvenilirliğinde artış gerçekleşmektedir. Alpha katsayısı 0,40-0,60 arasında ise ölçek düşük güvenilir, 0,60-0,80 arasında ise oldukça güvenilir ve 0,80-1,00 arasında ise ölçek yüksek güvenilir olarak ifade edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017, s.160).

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi Değerleri

Değişkenler	Cronbach 's Alpha	İfade Sayısı
Lider-Üye Etkileşimi	0,925	11
Pozitif Psikolojik Sermaye	0,910	24
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	0,837	20
N= 202		

4.5.3. Normallik Testi Değerleri

Araştırmalara yönelik korelasyon ve regresyon analizleri vb. parametrik testlerin yapılabilmesi için veriler normal dağılmalıdır (Gürbüz ve Şahin, 2017, s.217). Tabachnick ve Fidell (2013)'e göre, ölçek verileri için çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,5 ile + 1,5 aralığında olması halinde, verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir. Yapılan normallik testi ile çarpıklık ve basıklık değerlerinin bu aralıkta olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, veriler normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir. Bu nedenle parametrik analizler uygulanacaktır.

Tablo 3. Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Lider-Üye Etkileşimi	3,65	0,813	-0,551	0,577
Pozitif Psikolojik Sermaye	3,69	0,552	-0,578	0,655
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	3,47	0,539	-0,129	0,861
N=202				

4.5.4. Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

Faktör analizi uygulanmadan önce araştırma kapsamında dikkate alınan değişkenlerin faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemek amacıyla KMO testi yapılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2017).

Tablo 4. KMO ve Bartlett's Testi

	Değerler
KMO Değeri	0,907
Ki Kare Değeri	1035,539
Df	55
Sig	0,000

KMO değerinin 0.60 ve üstü bir değer alması örneklemin bu analiz için uygun olduğunu göstermektedir. Bu testin neticesi anlamlı bulunduğu zaman diğer adımda faktör analizi yapılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2017). (lüe = lider üye etkileşimi p = psikolojik sözleşme ihlali ö = örgütsel vatandaşlık davranışı)

Tablo 5. LÜE Ölçeği İçin KFA Sonuçları

	1
Lüe4	0,837
Lüe2	0,809
Lüe3	0,796
Lüe6	0,767
Lüe7	0,759
Lüe5	0,738
Lüe10	0,712
Lüe9	0,704
Lüe11	0,656
Lüe1	0,521
Lüe8	0,423

Yapılan keşfedici faktör analizinin sonucunda tek faktörlü bir sonuç elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %57,966'sını açıkladığı belirlenmiştir.

Tablo 6. KMO ve Bartlett's Testi

	Değerler
KMO Değeri	0,801
Ki Kare Değeri	1749,022
Df	276
Sig	0,000

KMO değerinin 0,60 ve üstü bir değer alması örneklemin bu analiz için uygun olduğunu göstermektedir. Bu testin neticesi anlamlı bulunduğu zaman diğer adımda faktör analizi yapılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2017). (p = psikolojik sözleşme ihlali ö = örgütsel vatandaşlık davranışı)

Tablo 7. PSİ Ölçeği İçin KFA Sonuçları

	1
P1	0,796
P5	0,790
P2	0,709
P12	0,742
P8	0,686
P19	0,684
P13	0,682
P10	0,673
P11	0,672
P23	0,670
P3	0,651
P24	0,608
P9	0,557

	1
P1	0,796
P5	0,790
P20	0,525
P4	0,485
P14	0,441
P6	0,438
P22	0,430
P18	0,422
P16	0,406
P17	0,403
P15	0,383

Yapılan keşfedici faktör analizinin sonucunda tek faktörlü bir sonuç elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %60,124'ünü açıkladığı belirlenmiştir.

Tablo 8. KMO ve Bartlett's Testi

	Değerler
KMO Değeri	0,846
Ki Kare Değeri	1827,046
Df	190
Sig	0,000

KMO değerinin 0.60 ve üstü bir değer alması örneklemin bu analiz için uygun olduğunu göstermektedir. Bu testin neticesi anlamlı bulunduğu zaman diğer adımda faktör analizi yapılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2017). (p = psikolojik sözleşme ihlali ö = örgütsel vatandaşlık davranışı)

Tablo 9. ÖVD Ölçeği İçin KFA Sonuçları

	1
Ö10	0,882
Ö11	0,878
Ö9	0,788
Ö7	0,762
Ö17	0,709
Ö20	0,661
Ö12	0,657
Ö13	0,622
Ö19	0,615
Ö16	0,597
Ö3	0,575
Ö5	0,570
Ö18	0,548
Ö2	0,522
Ö4	0,483
Ö15	0,470
Ö1	0,437
Ö6	0,422
Ö8	0,377
Ö14	0,355

Yapılan keşfedici faktör analizinin sonucunda tek faktörlü bir sonuç elde edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansın %59,078'ini açıkladığı belirlenmiştir.

4.5.5. Değişkenler Arası İlişkiler

Tablo 10. Korelasyon Analizi Değerleri

Değişkenler	1	2	3
Lider-Üye Etkileşimi(1)	1		
Pozitif Psikolojik Sermaye(2)	0,584**	1	
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı(3)	0,606**	0,787**	1

N= 202 **P<0,01

Korelasyon analizinden elde edilen bulgulara göre lider-üye etkileşimi ile pozitif psikolojik sermaye arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(202): 0,584, p<0,05$); örgütsel vatandaşlık davranışı ile lider-üye etkileşimi arasında pozitif yönlü, anlamlı ve kuvvetli bir ilişki; ($r(202): 0,606, p<0,05$); pozitif psikolojik sermaye ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönlü, anlamlı ve kuvvetli bir ilişki ($r(202): 0,787 p<0,05$) olduğu tespit edilmiştir.

4.5.6. Pozitif Psikolojik Sermaye ve Lider Üye Etkileşiminin Örgütsel Vatandaşlık davranışı Üzerindeki Etkisi

Tablo 11. Regresyon Analizi Değerleri

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	Beta	t	Sig.	Tol.	VIF
ÖVD	LÜE	0,147	0,034	0,222	4,316	0,000	0,659	1,517
	PSİ	0,642	0,050	0,657	12,752	0,000	0,659	1,517

F =186,201; **R²** = 0,652; **Düzeltilmiş R²** = 0,648; **Tahmini Std. Hata**= 0,32009; **Anova Anlamlılık** = 0,000

Tablo 12. Sabite İlişkin Değerler

	Sabite ilişkin Değerler
ÖVD	0,00
LÜE	0,33
PSİ	0,66

Yapılan regresyon analizinde modelin tümü için hesaplanmış p değerinin (0,000) $p < 0,05$ ve istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Çoklu regresyon analizinin sonucuna göre lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışının pozitif ve anlamlı yönde etkilediği ($\beta = 0,222, p<0,05$), pozitif psikolojik sermayenin de örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu ($\beta = 0,657, p<0,05$) görülmüştür. Elde edilen bu sonuçlara göre H₁ ve H₂ hipotezi kabul olmuştur.

R² değeri bağımlı değişkendeki değişimlerin (örgütsel vatandaşlık davranışı) ne kadarının bağımsız değişkenler tarafından (lider-üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermaye) açıklandığını göstermektedir. Bu nedenle örgütsel vatandaşlık davranışı değişkenindeki %65'lik değişimin lider-üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermaye değişkenlerine bağlı olduğu tespit edilmiştir. Tablodaki düzeltilmiş R² değeri örgütsel vatandaşlık davranışındaki %64'lük varyansın lider-üye etkileşimi ve pozitif psikolojik sermayeye bağlı olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Beta değeri incelendiğinde pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışını daha fazla etkilediği görülmektedir. 1- R² kritik değeri sonucunun Tolerans değerinden büyük olması çoklu

eş doğrusallık problemine işaret etmektedir. $1-0,652= 0,348$ kritik değeri Tolerans (0,659) değerinden küçük olduğu için çoklu eş doğrusallık problemi olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

5. SONUÇ

Araştırmanın sonuçları incelendiğinde pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Elde edilen sonucun Özdemir'in özel sektör çalışanlarında yaptığı çalışmanın sonuçlarıyla nedensellik ilişkisi bakımından benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir (Özdemir, 2019, s.74). Literatürde benzer sonuçlar Avey ve diğerleri (2011) ABD ve diğer ülkelerde bağımsız çalışan 51 sektörden 12.567 işgören ile yapılan çalışmanın sonuçları ile nedensellik ilişkisi bakımından benzerlik göstermektedir. Benzer sonuçların elde edildiği diğer çalışma ise Gooty ve diğerleri (2009) tarafından ABD'de bulunan 158 üniversite öğrencisine yapılan çalışmadır. Lo ve diğerleri (2006) de pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Shaheen ve diğerleri (2016: 45) tarafından Pakistan'ın İslamabad ve Rawalpindi şehirlerinde bulunan bankalarda çalışan 325 kişiyle yapılan araştırmanın sonuçlarına göre pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Pradhan ve diğerleri (2016) tarafından 212 imalat ve hizmet sektörü çalışanına yapılan araştırmanın sonucuna göre pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Qadeer ve Jaffery (2014) tarafından çok uluslu bir danışmanlık şirketinin 108 çalışanına uygulanan araştırmanın sonucunda pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Kumlu ve Nergiz (2018) tarafından Edirne'de bulunan otellerde çalışan 232 personel ile yapılan araştırmanın sonucunda pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Örgütlerde bilgi çağı ile değişim gösteren işgören bakış açısı, yeteneklerin, bilginin güncel tutulması çabası, işgörenin katma değer yaratan bir unsur olarak görülmeye başlanması, örgütün beklentilerini yerine getirme gayreti beraberinde örgütsel vatandaşlık davranışını getirmektedir. Bu sebeple işgörenlerin beklentileri karşılanmalı ve çalışma arkadaşlarına ve yöneticilerine karşı güvene dayalı iş ortamı yaratılmalıdır. Yöneticilerin kişiden kişiye beklentilerin ve önem derecelerinin farklı olabileceğini bilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle iş görüşmelerinde ve iş ilişkisi süresince işgörelere verilen sözler yerine getirilmeli, getirilemediği durumlarda işgörelere nedenleri açıkça belirtilmelidir. Belirli dönemlerde işgörelere beklentilerini açık bir şekilde ifade etmeleri için imkân tanınmalıdır. İşgörelere fazladan rol performansı göstermeleri için gerekli olan hususlar ödüllendirilmeli, örgütte bir güven ortamı oluşturulmalıdır. Oluşturulacak güven ortamının birçok olumsuz sonucun da önünde geçeceği unutulmamalıdır. Yönetimde şeffaflık düşüncesi ile belirli vakitlerde bilgilendirme toplantılarının yapılması da bilgilerin o örgütte paylaşılıp, beklentilerin sunulması açısından önem taşımaktadır. İşgörelere pozitif psikolojik sermaye düzeyi arttıkça dayanıklılık ve öz yeterlik düzeyleri de artacak, en zor şartlarda bile başa çıkılması güç sorunlar hoş karşılanıp, hem görevler yerine getirilecek hem de işgören motive olacaktır. Ayrıca yüksek psikolojik sermaye düzeyine sahip olan bir yönetici, işgörelere için rol model olacak, örgüt içerisinde olumlu özelliklerin yayılması için imkân tanyacaktır. Araştırmanın bir diğer sonucu ise lider üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu yönündedir. Bu sonuç, Bogler ve Somech'in yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarıyla nedensellik ilişkisi bakımından benzerlik göstermektedir (Bogler ve Somech, 2019, s.792). Benzer sonuç Tekin (2018) tarafından 250 banka çalışanına gerçekleştirilmiş ve lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir. Asgari vd. (2008) İran'da eğitim sektöründe çalışan 220 yönetici ve

işgören ile bir araştırma gerçekleştirmiş, lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğunu belirtmiştir. Chen vd. (2008) tarafından Tayvan'da çalışan 200 hemşire ile gerçekleştirilen araştırmada ise lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı zerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Aderibigbe ve Mjoli (2018) tarafından yapılan çalışmada da çalışmamız ile benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuçlar, lider ile işgören arasında kaliteli bir iletişim sağlanması durumunda işgörenin kendisini çalıştığı örgüte karşı borçlu ve yakın hissedeceğini belirtmektedir. İşgörenler, liderlerin kendilerine duyduğu yüksek güven ve desteğe karşılık olarak vakitlerinin çoğunu çalıştıkları örgüt için harcama isteği içinde olacaklardır. Böylece işgörenler, sorumluluklarının ötesine geçerek, çalıştıkları örgütte daha çok çaba harcamaya gayret edeceklerdir. Yöneticiler, astlarının duygularına, düşüncelerine, ihtiyaçlarına ve isteklerine değer verdikçe astlarıyla daha kaliteli ilişkiler geliştirecektir. Astlarının gelecekleri için önem teşkil eden kariyer planlarına değer veren, astlar arası adaleti gözeten, onlara saygı duyan ve huzurlu iş ortamı yaratan lider ile çalışan arası lider-üye etkileşimi de artacak, dolayısıyla örgütsel vatandaşlık davranışı da geliştirecektir.

Şirketler, varlıklarını korumak ve başarılarını arttırmak için rekabetçi ve hızla değişim gösteren bir ortamda, çalışanı yönetmek adına proaktif düşünce tarzını benimseyerek geleceğe yatırım yapmak durumundadırlar. Liderler ile çalışanların bir bütün olarak hareket etmesiyle, bireylerin iş ve yaşam memnuniyet düzeyinin artırılması, işleri ve örgütleri ile olan uyumunun artarak devam etmesi hedeflenmelidir (Gooty ve diğerleri,2009, s.350).

Araştırmadan elde edilen sonuçlara dayanarak yöneticilere aşağıdaki tavsiyeler verilebilir:

- Yöneticiler çalışanlarının profesyonel becerilerini ortaya çıkarmaya çalışmalı, onları motive edebilmeli, bilgi birikimlerini çalışanlarıyla paylaşarak onlara yol göstermeyi amaçlamalıdır.
- Yöneticiler astlarına uzmanlıkları doğrultusunda iş dağıtımını yapmalı ve bu dağılıma göre astlarına güven duygusu aşılamalıdır.
- Örgüt içerisindeki profesyonel çalışanların duygu, düşünce, bilgi birikimi göz önünde tutularak hareket edilmelidir.
- İşletmede yapılan güncellemeler çalışanlarla paylaşılmalı ve kurumsal benliğin kazanılması adına çalışanlar bu güncellemelere dâhil edilmelidir.
- Yöneticiler çalışanları cezbedici kariyer olanaklarına yönlendirmelidir.
- Yöneticilerin çalışanlara sorumluluk vermesi, şikâyet ve endişelerini dikkate alması, çözüm sağlaması ile çalışanların performanslarını arttırabileceği, kurumsal iç barışı daha ileri seviyelere getireceği de düşünülmektedir.
- Örgüt içerisinde insan kaynakları uygulamalarından işe alım sürecine kadar çalışanların psikolojik sermaye düzeylerine odaklanılmalıdır. Mümkünse psikolojik sermayeyi ölçmeye yönelik insan kaynaklarının geliştirebileceği anketler aracılığıyla değerlendirmeler gerçekleştirilerek işe alım yapılmalıdır.
- Çalışanın örgüte olan sadakatini arttırmak amacıyla örgütün yararına olabilecek fikirleri sunmaları için imkân tanınmalıdır.

Araştırmada yapılan analizler sonucunda, pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinin, lider-üye etkileşiminin etkisinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum, örnekleme yer alan şirket yöneticilerinin çalışanlarının örgütsel vatandaşlık davranışlarını arttırmada öncelikle olarak pozitif psikolojik sermayeyi yükseltmeye önem vermeleri gerektiğini göstermektedir. Bu kapsamda çalışanların öz yeterlilik algılarının yükseltilmesi, umut ve dayanıklılık düzeylerinin geliştirilmesine dönük çabaları ağırlık verilmelidir.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmamızın da belirli kısıtları vardır. Araştırmamız yalnızca Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünün çalışanları ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçları örneklem ile sınırlı olup, genellenemez. Araştırmamızın ikinci kısıtlılığı ise verilerin yalnızca anket tekniği toplanmasıdır. Gelecek araştırmalar için daha geniş bir örneklem ve daha farklı veri toplama teknikleri ile farklı sektörlerde çalışmaların gerçekleştirilmesi literatüre katkı sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 03.12.2021 tarih ve 2021/09 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkıları: Edip Örucü (%40), Maida Uzuner (%40), İtir Hasırcı (%20)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: Ethical approval for this study was obtained from the Bandırma Onyediy Eylül University Ethical Committee, dated 03.12.2021 and numbered 2021/09.

Author Contributions: Edip Örucü (40%), Maida Uzuner (40%), İtir Hasırcı (20%)

KAYNAKÇA

- Acar, Z. (2011). Örgütsel yurttaşlık davranışı: Kavramsal gelişimi ile kişisel ve örgütsel etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), 1-14. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2151881>
- Adıkkara, W. ve Soetjijto, B. W. (2021). The impacts of leader-member exchange, psychological capital and job crafting on innovative behaviour: Evidence from the public sector. *Intellectual Economics*, 15(1), 31-48. doi:10.13165/IE-21-15-1-03
- Aderibigbe, J.K. ve Mjoli, T.Q. (2018). Evaluation of the components of psychological capital and organizational citizenship behavior among Nigerian graduate employees. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 10(5), 38-50. doi:10.22610/jeb.v10i5(J).2496
- Alparslan, A.M., Yastioğlu, S. ve Taş, M.A. (2019). *Mutlu eden yöneticiler: pozitif psikoloji bağlamında araştırmalar ve öneriler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Asgari, A., Silong, A. D., Ahmad, A. ve Sama, B. A. (2008). The relationship between transformational leadership behaviors, leader-member exchange and organizational citizenship behaviors. *European Journal of Social Sciences*, 6(4), 140-151. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/260294193_The_Relationship_between_Transformational_Leadership_Behaviors_Leader-Member_Exchange_and_Organizational_Citizenship_Behaviors
- Aslaner, F. ve Artan, İ. (2019). Pozitif psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi vasıtasıyla bireysel performans etkilemedeki rolü: Perakende sektöründe bir araştırma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(4), 1657-1689. doi:10.15295/bmij.v7i4.1195
- Atakay, Ö. ve Yılmaz, S. (2020). Lider-üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranış üzerine etkisinde algılanan örgütsel desteğin aracılık rolü: bir zincir perakende işletmesi üzerine araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(3), 159-175. doi:10.35379/cusosbil.626521

-
- Avey, J. B., Reichard, R. J., Luthans, F. ve Mhatre, K. H. (2011). Meta-analysis of the impact of positive psychological capital on employee attitudes, behaviors, and performance. *Human Resource Development Quarterly*, 22(2), 127-152. doi:10.1002/hrdq.20070
- Ayhün, Erden, S. ve Celep, O. (2019). Dönüşümsel ve etkileşimsel liderlik tarzlarının sosyal sermaye ve lider-üye etkileşimine etkisi: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 14(2), 133-152. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/girkal/issue/51925/658137>
- Bartlett, J. E., Körtlik, J. W. ve Higgings, C. C. (2001). Organizational research: determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning, and Performance Journal*, 19(1),43-50. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/openview/968e6436885222038106d874c370feaa/1?cbl=9497&pq-origsite=gscholar>
- Bitmiş, G., Sökmen, A. ve Turgut, H. (2014). Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirliğinin yeniden değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,16(2), 1-14. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/287218>
- Bogler, R. ve Somech, A. (2019). Psychological capital, team resources and organizational citizenship behavior. *The Journal of psychology*, 153(8), 784-802. doi:10.1080/00223980.2019.1614515
- Bozgeyikli, H., Avcı, A. ve Nevruz, B. (2017). Öğretmenlerin psikolojik sermaye düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi. *Turkish Studies*, 12(6), 103-122. Erişim adresi: <http://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/3636/Bozgeyikli.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Büyükkaymakçı, Y. ve Sundu, M. (2021). Lider üye etkileşiminin iş tatmini ve işten ayrılma niyetine etkisinde psikolojik sermayenin düzenleyici rolü. *OPUS- Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(42), 5276-5313. doi:10.26466/opus.918842.
- Che, X., Guo, Z., and Chen, Q. (2021). The relationship between k-workers/leader-member exchange, organiational citizenship behavior and task performance-evidence from Chinese hospitals. *Front. Psychol.* 12, 625584. doi:10.3389/fpsyg.2021.625584
- Chen, C. H.V., Wang, S.J., Chang, W.C. ve Hu, C.S. (2008).The effect of leader-member exchange, trust, supervisor support on organizational citizenship behavior in nurses. *Journal of Nursing Research*, 16(4),321-328. doi:10.1097/01.jnr.0000387319.28010.5e
- Chen, S., Wang, Z., Zhang, Y. ve Guo, K. (2021). Affect-driven impact of paradoxical leadership on employee organizational citizenship behaviour. *Journal of Management & Organization*, 1, 1-14. doi:10.1017/jmo.2021.57
- Coutu, D. (2002). How resilience works. *Harvard Business Review*, 80(5), 46-56. Erişim adresi: <https://www.archercareer.com/s/HBRResilience03Couto.pdf>
- Çetin, F. ve Basım, H. N. (2012). Örgütsel psikolojik sermaye: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 121-137. Erişim adresi: <https://toad.halileksi.net/sites/default/files/pdf/orgutsel-psikolojik-sermaye-bir-olcek-uyarlama-calismasi-toad.pdf>
-

-
- Çetin, Ş., Korkmaz, M., ve Çakmakçı, C. (2012). Dönüşümsel ve etkileşimsel liderlik ile lider-üye etkileşiminin öğretmenlerin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 18(1), 7-36. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/kuey/issue/10325/126590>
- Çiçekoğlu, H. (2020). Psikolojik sermayenin lider üye etkileşimine etkisi: Sağlık sektöründe bir alan araştırması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 192-208. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/pausbed/issue/57311/691792>
- Dansereau, F., Graen, G. B. ve Haga, W. (1975). A vertical dyad linkage approach to leadership within formal organizations: A longitudinal investigation of the role making process. *Organizational behavior and human performance*, 13(1), 46-78. doi:10.1016/0030-5073(75)90005-7
- Dienesch, R ve Liden, R. (1986). Leader-member exchange model of leadership: A critique and further development. *Academy of Management Review*, 11(3), 618-634. doi:10.5465/amr.1986.4306242
- Dyne, L.V., Ang, S. ve Botero, I. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. doi:10.1111/1467-6486.00384
- Erdoğan, P. (2018). Pozitif psikolojik sermayenin örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel sinizm ve tükenmişlik üzerine etkisi: Sağlık sektöründe bir uygulama. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Estiri, M., Amiri, N. S., Khajeheian, D. ve Rayej, H. (2018). Leader-member exchange and organizational citizenship behavior in hospitality industry: A study on effect of gender. *Eurasian Business Review*, 8(3), 267-284. doi:10.1007/s40821-017-0083-7
- Farrell, S. ve Finkelstein, L. (2007). Organizational citizenship behavior and gender: expectations and attributions for performance. *North American Journal of Psychology*, 9(1), 100-120. doi:10.1037/e518612013-535
- Gooty, J., Gavin, M., Johnson, P. D., Frazier, M. L. ve Snow, D. B. (2009). In the eyes of the beholder: Transformational leadership, positive psychological capital, and performance. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 15(4), 353-367. doi:10.1177/1548051809332021
- Graen, G. B. ve Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange (LMX) theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi-domain perspective. *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247. doi:10.1016/1048-9843(95)90036-5
- Gürbüz, S. (2006). Örgütsel vatandaşlık davranışı ile duygusal bağlılık arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Elektronik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 48-75. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/69071>
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- He, C., McCabe, B. ve Jia, G. (2021b). Effect of leader-member exchange on construction worker safety behavior: safety climate and psychological capital as the mediators. *Safety Science*, 142, 1-9. doi:10.1016/j.ssci.2021.105401
-

-
- Herbert, M. (2011). An exploration of the relationship between psychological capital, occupational stress, burnout and employee engagement (Yüksek Lisans Tezi). Stellenbosch, University of Stellenbosch, South Africa,
- Hmieleski, K. ve Carr, J. (2008). The relationship between entrepreneur psychological capital and new venture performance. *Frontiers Of Entrepreneurship Research*, 14, 1-15. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1346023
- Janssen, O. ve Van Yperen, N. W. (2004). Employees' goal orientations, the quality of leader-member exchange, and the outcomes of job performance and job satisfaction. *Academy of Management Journal*, 47(3), 368-384. doi:10.5465/20159587
- Jung, H. S. ve Yoon, H. H. (2015). The impact of employees' positive psychological capital on job satisfaction and organizational citizenship behaviors in the hotel. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(6), 1135-1156. doi:10.1108/IJCHM-01-2014-0019
- Kaplanseren, S. ve Örucü, E. (2018). İşe tutkunluğun örgütsel vatandaşlığa etkisi: otel çalışanları üzerine bir araştırma. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-19. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/trakyaibf/issue/38477/403423>
- Kelebek Erbaş, E. F. (2021). Lider-üye etkileşiminin ve örgütsel özdeşleşmenin örgüt yararına etik olmayan davranışta bulunma üzerindeki etkileri: Mesaj çerçevelemesinin düzenleyici rolü. (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Kocaeli.
- Koçak, D. ve Çınar, O. (2020). Lider-üye etkileşimi ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişkide pozitif psikolojik sermayenin aracı rolü: Hizmet sektöründe bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 1-20. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1007654>
- Kodaş, B. ve Yasar, S. (2021). Psikolojik sermaye, iş stresi ve hizmet odaklı örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi. *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 32(1), 79-90. doi:10.17123/atad.948477
- Kumlu, T. ve Nergiz, H. G. (2018). Otel işletmesi çalışanlarının pozitif psikolojik sermaye düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 1-13. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1673225>
- Liden, R. C. ve Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange: An empirical assessment through scale development. *Journal of management*, 24(1), 43-72. doi:10.1016/S0149-2063(99)80053-1
- Lievens, F. ve Anseel, F. (2004). Confirmatory factor analysis and invariance of an organizational citizenship behaviour measure across samples in a Dutch-speaking context. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(3), 299-306. doi:10.1348/0963179041752727
- Lo, M. C., Ramayah, T. ve Kueh Swee Hui, J. (2006). An investigation of leader member exchange effects on organizational citizenship behavior in Malaysia. *Journal of Business & Management*, 12(1).<http://jbm.johogo.com/pdf/volume/1201/1201-5-23.pdf>
-

-
- Loyd, B., Jacqueline, M. S. ve Matthew, L. C. (2013). Effect of psychological capital and resistance to change on organisational citizenship behaviour: Original research. *SA Journal of Industrial Psychology*, 39(2), 1-14. doi:10.4102/sajip.v39i2.1136
- Luthans, F. ve Jensen, S. M. (2002). Hope: A new positive strength for human resource development. *Human Resource Development Review*, 1(3), 304-322. doi:10.1177/1534484302013003
- Luthans, F., Youssef, C. M. ve Avolio, B. J. (2007). *Psychological capital: developing the human competitive edge*. Oxford: Oxford University Press.
- Neves, P. C., Paixão, R., Alarcão, M. ve Gomes, A. D. (2014). Organizational citizenship behavior in schools: Validation of a questionnaire. *The Spanish Journal of Psychology*, 17. doi:10.1017/sjp.2014.20
- Organ, D. W., Podsakoff, P. M. ve MacKenzie, S. B. (2005). *Organizational citizenship behavior: Its nature, antecedents, and consequences*. California, London, New Delhi: Sage Publications.
- Örücü, E. ve Hasırcı, I. (2021). Öz kendilik değerlendirmesi, iş tatmini ve tükenmişlik ilişkisi üzerine bir araştırma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 316-334. Erişim adresi: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=965012>
- Özdemir, A. (2019). Psikolojik güçlendirme ve lider üye etkileşiminin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., ve Hui, C. (1993). Organizational citizenship behaviors and managerial evaluation of employees' performance: a review and suggestions for future research. *Open Journal of Leadership*, 11(4), 1-40. Erişim adresi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/014920630002600307>
- Pradana, B. G. V. (2021). The role of psychological capital and leader member exchange on participatory budgeting and managerial performance. *Media Ekonomi dan Manajemen*, 36(1), 11-26. doi:10.24856/mem.v36i1.1811.
- Pradhan, R. K., Lalatendu, K. J. ve Pratishtha B. (2016). Impact of psychological capital on organizational citizenship behavior: moderating role of emotional intelligence, *Cogent Business & Management*, 3(1), 1-16. doi:10.1080/23311975.2016.1194174
- Qadeer, F. ve Jaffery, H. (2014). Mediation of psychological capital between organizational climate and organizational citizenship behavior. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 8(2), 453-470. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2483656
- Rego, A., Marques, C., Leal, S., Sousa, F. ve Pina e Cunha, M. (2010). Psychological capital and performance of Portuguese civil servants: Exploring neutralizers in the context of an appraisal system. *The International Journal of Human Resource Management*, 21(9), 1531-1552. doi:10.1080/09585192.2010.488459
- Sa'adah, N., ve Rijanti, T. (2022). The role of knowledge sharing, leader-member exchange (LMX) on organizational citizenship behavior and employee performance: An empirical study on public health center of Pati 1, Pati 2 and Trangkil in central Java. *International Journal of Social and Management Studies*, 3(1), 112-131. doi:10.5555/ijosmas.v3i1.87
-

-
- Samancı, S. ve Basım, H. N. (2018). Akademisyenlerin örgütsel adalet algıları ve örgütsel vatandaşlık davranışları: Psikolojik sermayenin aracılık rolü. *Business and Economics Research Journal*, 9(2), 363-380. Erişim adresi: <https://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ9218Article8p.363-380.pdf>
- Seligman, M. E. ve Schulman, P. (1986). Explanatory style as a predictor of productivity and quitting among life insurance sales agents. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 50(4), 832. doi:10.1037/0022-3514.50.4.832
- Shaheen, S., Bukhari, I. ve Adil, A. (2016). Moderating role of psychological capital between perceived organizational support and organizational citizenship behavior and its dimensions. *International Journal of Research Studies in Psychology*, 5(2), 41-50. doi:10.5861/ijrsp.2016.1375
- Sözen, C. ve Basım, N. (2020). *Örgüt kuramları*. Ankara: Beta Yayınları.
- Stephen, R. P. ve Timothy, J. A. (2011). *Organizational behavior*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Tabachnick, B. ve Fidel, L. (2001). *Using multivariate statistics*. MA: Allyn&Bacon, Inc.
- Tekin, E. (2018). The mediating role of organizational justice on the effects of leader-member exchange on organizational citizenship behavior. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(1), 291-314. doi:10.15295/bmij.v6i1.225
- Türesin Tetik, H. ve Köse, S. (2017). Psikolojik sermayenin lider-üye etkileşimi üzerindeki etkisinin hizmet sektöründe araştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2) 341-378. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1004570>
- Udin, U. ve Yuniawan, A. (2020). Psychological capital, personality traits of big-five, organizational citizenship behavior, and task performance: Testing their relationships. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7(9), 781-790. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no9.781
- Uğurluoğlu, Ö., Şantaş, F. ve Demirgil, B. (2013). Lider-üye etkileşimi ve tükenmişlik ilişkisi: Hastanelerde bir uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 16(1), 1-21. <https://dergipark.org.tr/en/pub/hacettepesid/issue/7573/99411>
- Upadhyay, Y. ve Kumar, D. (2020). Leader-member exchange, psychological capital and employees' creativity. *Vision*, 24(4), 406-418. doi:10.1177/0972262920925585
- Ünüvar, T. G. (2006). An Integrative model of job characteristics, job satisfaction, organizational commitment, and organizational citizenship behavior. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Wang, H., Law, K. S., Hackett, R. D., Wang, D. ve Chen, Z. X. (2005). Leader-member exchange as a mediator of the relationship between transformational leadership and followers' performance and organizational citizenship behavior. *Academy of management journal*, 48(3), 420-432. doi:10.5465/amj.2005.17407908
- Vasudevan, H., ve Aslan, I. (2022). Developing organizational citizenship behaviour: Organizational climate and leader-member exchange effects. *Marketing and Management of Innovations*, 1, 94-107. Erişim adresi: https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/A569-2022_07_Vasudevan%20et%20al_0.pdf
-

-
- Yaman, Ü. T. (2021). Pozitif psikolojik sermaye ve iş yükü algısının istenen ve istenmeyen rol ötesi davranışlara etkisinin incelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı, Bursa.
- Yıldız, S. M. (2011). Spor hizmeti sunan kamu kurumlarında lider üye etkileşimi ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilim Dergisi*, 13(3), 323–329. Erişim adresi: <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/20631/makaleler/13/3/arastirmax-spor-hizmeti-sunan-kamu-kurumlarinda-lider-uye-etkilesimi-orgutsel-vatandaslik-davranisi-iliskisi.pdf>
- Zengin Y. (2019). Lider üye etkileşimi ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinde pozitif psikolojik sermayenin aracılık rolü. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 14(2), 357-380. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/342793/>

SUMMARY

Leader-member interaction refers to an interaction and relationship process that also affects the leader from the members in the leader-based process. Positive psychological capital plays a role in revealing and developing the internal, positive and strong characteristics of the individual. In this context, the concept of positive psychological capital tries to explain the effect of employees' behaviors on organizational strategies and why some strategies are beneficial than others. Organizational citizenship behavior, which is defined as the situation where employees engage in extra-role behaviors in order to benefit the institution they work for, is optional individual behavior that is not directly or explicitly recognized by the official reward system and that encourages the effective functioning of the organization in total. The aim of this research is to investigate the effect of leader-member interaction and positive psychological capital on organizational citizenship behavior. In the research, hypotheses were developed and tested in the light of Social Change Theory. In Social Change Theory, the interaction between measurable social variables is expressed as the basic norm. For this purpose, a conceptual literature review has been made and definitions of these concepts have been put forward.

The main reason for this study is that there is no study in the literature that examines the three variables related to the research subject together and that suggestions will be presented to increase organizational citizenship behavior. The fact that it is the first study to examine the interactions of the variables used in the research as a whole makes the difference of the research from other studies. Due to the strategic location of the business that constitutes the sample of the research, the fact that a research related to these variables is conducted for the first time in this business increases the importance of its contributions to the literature. The universe of the research consists of 258 personnel working in a public institution operating in Bandırma district of Balıkesir province, and the sample of the research consists of 202 personnel working in these factories. Social exchange theory states that the actors in the social structure establish and maintain their relations with certain expectations. Social exchange theory is based on mutual interaction. In the light of the aforementioned past research and social exchange theory, the following hypothesis has been developed:

H1: Positive psychological capital has a significant effect on organizational citizenship behavior.

H2: Leader-member interaction has a significant effect on organizational citizenship behavior.

In the regression analysis, it was determined that the p value (0.000) calculated for the whole model was $p < 0.05$ and was statistically significant. According to the results of the multiple regression analysis, the leader-member interaction has a positive and significant effect on organizational citizenship behavior ($\beta = 0,222, p < 0.05$), and positive psychological capital has a positive and significant effect on organizational citizenship behavior ($\beta = 0,657, p < 0.05$) was observed.

In order to protect their assets and increase their success, companies have to invest in the future by adopting a proactive way of thinking in order to manage employees in a competitive and rapidly changing environment. With leaders and employees acting as a whole, it should be aimed to increase the level of job and life satisfaction of individuals and to increase their harmony with their work and organizations.

HASTANELERİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNİN BİBLİYOGRAFİK ANALİZ TEKNİĞİ İLE İNCELEMESİ

Gülhan GÖK¹
Ömer Faruk AVER²

Atıf: Gök, G., ve Aver, Ö. F. (2022). Hastanelerin sürdürülebilirliğinin bibliyografik analiz tekniği ile incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 342-360. doi: 10.17218/hititsbd.1168632

Özet: Bu araştırma ile yeşil/sürdürülebilir hastaneler üzerine Türkiye’de yürütülmüş olan tez çalışmaları incelenerek hastanelerinin sürdürülebilirliği ile ilgili literatür görüşünün ortaya çıkarılması ve çalışmanın, konu ile ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılara bir rehber olması amaçlanmıştır. Ayrıca yürütülen tez çalışmaları doğrultusunda Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin görüşlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Araştırmada sürdürülebilir hastaneler ile ilgili yüksek lisans ve doktora tezlerinin bibliyografik analizi ve betimsel içerik analizi yapılmıştır. Araştırma, Ulusal Tez Merkezi tarafından sunulan veri tabanı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ulusal Tez Merkezinde sürdürülebilir hastanelerle ilgili yer alan tezlerin farklı birçok anabilim dallarında yürütülmekle birlikte en fazla mimarlık ve işletme alanlarında yürütüldüğü tespit edilmiştir. Tezlerde en fazla araştırılan içeriğin, hastanelerin sürdürülebilirlik kriterlerine uygunluğunu değerlendirmeye yönelik olduğu saptanmıştır. Yürütülen çalışmalardan elde edilen sonuçlar doğrultusunda hastanelerin sürdürülebilirliği için ön plana çıkan kriterlerin birbirlerinden farklı oldukları belirlenmiştir. Sürdürülebilir hastanelerle ilgili yürütülen tez çalışmalarında en fazla yeşil hastane değerlendirme formu kullanılmakla birlikte genel olarak birbirlerinden farklı değerlendirme araçlarının kullanıldığı, standart bir değerlendirme aracının kullanılmadığı saptanmıştır. Ayrıca çalışmalarda toplamda 161 hastanenin (aynı hastane birden fazla kez değerlendirilmiş olabilir) incelendiği, bu hastanelerin büyük çoğunluğunun devlet hastanesi olduğu tespit edilmiştir. Hastanelerin sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesinde araştırmacıların farklı konulara odaklandıkları görülmüştür. İncelenilen hastanelerde yeşil hastane olma kriterleri bakımından yasal kriterlere uygunluğun önemsendiği anlaşılmıştır. Hastanelerin sürdürülebilirliği ile ilgili çeşitli engellerin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlara göre araştırmacılara çeşitli öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sürdürülebilir, Sürdürülebilir Hastane, Yeşil Hastane, Sürdürülebilirlik, Verimlilik*

Analysis of the Sustainability of Hospitals by Bibliographic Analysis Technique

Citation: Gök, G. and Aver, Ö. F. (2022). *Analysis of the sustainability of hospitals by bibliographic analysis technique. Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 342-360. doi:10.17218/hititsbd.1168632

Abstract: With this research it is aimed to reveal the literature view on the sustainability of hospitals by examining the thesis studies conducted in Turkey on green/sustainable hospitals and to be a guide for researchers who want to research the subject. In addition, in line with the thesis studies carried out, it is aimed to reveal the views on the sustainability of hospitals in Turkey. The research included bibliographic and descriptive content analysis of master's and doctoral theses related to sustainable hospitals. The research was carried out using the database provided by the National Thesis Center.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Submitted::30.08.2022.

Makale Kabul Tarihi: 28.10.2022

¹ Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Sabuncuoğlu Şerefeddin Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, gulhan.gok@amasya.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-4462-2541>

² Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, farukaver@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3135-5130>

Although the theses on sustainable hospitals in the National Thesis Center are carried out in many different departments, it has been determined that they are mainly carried out in architecture and business. It has been determined that the most researched content in theses is to evaluate hospitals' compliance with sustainability criteria. In line with the results obtained from the studies carried out, it has been determined that the criteria for the sustainability of the hospitals differ. Although the green hospital evaluation form is primarily used in the thesis studies on sustainable hospitals, it has been determined that different evaluation tools are used in general, and a standard evaluation tool is not used. In addition, it was determined that a total of 161 hospitals (the same hospital may have been evaluated more than once) were examined in the studies, and the majority of these hospitals were state hospitals. Researchers have observed that researchers focus on different issues in evaluating the sustainability of hospitals. It has been understood that compliance with legal criteria is considered important in terms of being a green hospital in the examined hospitals. It has been concluded that there are various obstacles related to the sustainability of hospitals. According to the results obtained from the research findings, various suggestions were developed for the researchers.

Keywords: *Sustainable Hospital, Green Hospital, Sustainability, Productivity*

1. GİRİŞ

Sağlık hizmetleri, 7 gün 24 saat sunulan hizmet gruplarından biridir ve bu çalışma modelinden dolayı sağlık kuruluşları enerji, su ve diğer kaynakları yoğun bir şekilde kullanır. Diğer taraftan iklim değişikliği ve çevre kirliliği gibi nedenler sağlık sorunlarını artırarak sağlık hizmetlerinin daha fazla kullanılmasına yol açar. Dünyada yaşanan hastalık çeşitlerinin ve salgın hastalıkların artması nedeniyle artan sağlık hizmetleri faaliyetleri ek bir çevre kirliliğine yol açar (Dall ve diğerleri, 2013). Bu durum kısır bir döngü oluşturur. İronik bir şekilde sağlık hizmetlerinin sunumu hem kişilerin sağlığını korumayı, geliştirmeyi ve hastalıkların tedavisini amaçlarken hem de sağlık üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaratacak sonuçlar ortaya çıkarır (Dhillon ve Kaur, 2015, s.1). Başta hastaneler olmak üzere diğer tüm sağlık hizmeti sunan kuruluşlar; hastalıkların kontrol edilmesi, tedavisi ve insanların sağlığının korunmasını amaçlar. Bu kuruluşlardan biri olarak hastaneler de tüm faaliyetleri boyunca hem insan hem de çevre sağlığını gözetme sorumluluğuna ve sosyal yükümlülüğüne sahiptir. Öte yandan sağlık sektörünün küresel karbon emisyonlarının yaklaşık %5'ini oluşturduğu tahmin edilmektedir. Hastanelerde ısıtma, soğutma, ulaşım, aydınlatma, havalandırma ve klima sistemlerinin ve diğer tüm sistemlerin ve ekipmanların kullanımı için büyük miktarda enerjiye gereksinim vardır (Dünya Bankası, 2017, ss.5-8). Bununla birlikte sağlık sektörü; kullandığı ürünler ve teknolojiler, tükettiği kaynaklar, ürettiği atıklar, inşa ettiği ve işlettiği binalar aracılığıyla dünya çapında önemli bir kirlilik kaynağıdır. Dolayısıyla bu sektörün bir parçası olan hastaneler de kasıtsız olarak çevreyi ve halk sağlığını olumsuz etkileyen durumlara paradoksal bir şekilde katkıda bulunmaktadır (Azar ve diğerleri, 2015, s.260). Sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliği ise kaynakların verimli ve sorumlu bir şekilde kullanılmasını gerektirir. (Kaplan ve diğerleri, 2012). Sağlık kurumlarının yöneticileri, sağlık kurumları için sürdürülebilir uygulamalar geliştirilerek sera emisyonlarını azaltmada etkili stratejiler aramaktadır (Sadler ve Guenther, 2015). Araştırmalar, enerji ve su verimliliği programları ve atık yönetimi stratejileri gibi sürdürülebilirlik uygulamalarının hastanelerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılmasında etkili olduğunu göstermektedir (Berwick ve Hackbarth, 2012, s.1513; McGain ve Naylor, 2014, s.245; Qadir ve diğerleri, 2014).

Hastanelerin ekolojik ayak izlerinin azaltılmasıyla çevresel zararların azaltılması ve doğal kaynakların korunması hedeflenmektedir. Hastanenin yaya ve bisiklet yolu altyapısı ve toplu taşıma bağlantıları, motorlu taşıt trafiğini azaltabilir. Bu durum da motorlu taşıt trafiğinden

kaynaklı hava kirliliğinin önlenmesine yardımcı olabilir. Hastane kafeteryasında ambalaj kullanımının azaltılması veya biyolojik olarak parçalanabilen malzemelerin benimsenmesi, atık depolama alanlarına gönderilen atık miktarının azaltılmasına katkıda bulunur. Küresel ölçekte yeşil uygulamalar, kıt kaynakların korunmasına ve çevresel bozulmanın azaltılmasına destek olur (Institute of Medicine, 2007, ss.1-2). Başka bir ifade ile gün ışığının kullanımı, yağmur sularının toplanarak kullanılması, atıkların geri dönüştürülmesi ve bisikletle ulaşımın desteklenmesi gibi sürdürülebilirlik uygulamaları ile kaynaklar daha verimli kullanılabilir.

Sürdürülebilirlik uygulamalarının binalarda uygulanması amacıyla yeşil bina modeli geliştirilmiştir. Yeşil bina konseptinin yaygınlaşması ile birlikte yeşil bina derecelendirme kuruluşları, binaların kullanım amacına özel sertifika çeşitleri geliştirmeye başlamıştır. Okullar, alışveriş merkezleri, konutlar, oteller ve hastaneler gibi bina tiplerine özel sertifikalar geliştirilmiş durumdadır. Buradaki amaç, her binanın özelliklerine göre sürdürülebilirlik performansını artırmaktır. Yeşil bina modeli, bina türlerine özelleştirilerek yeşil hastane modeli oluşturulmuştur. Bu model aracılığıyla hastanelerin işletme maliyetlerinin düşürülmesiyle birlikte (Sadatsafavia ve Shepleyb, 2016) çevreye ve sağlığa verilen zararın da azaltılması amaçlanmaktadır (Terekli ve diğerleri, 2013, s.50).

Günümüzde mevcut ve yeni hastane binalarının enerji, su ve malzeme verimliliğinin artırılmasının ve karbon ayak izinin azaltılmasının önemi giderek artmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir hastaneler, kendi aralarında Practice Greenhealth, Health Care Without Harm (HCWH) kuruluşlarını ve Global Green and Healthy Hospitals-GGHH projesini geliştirmişlerdir. Bu çalışmalarda hastaneler; enerji, su ve malzeme verimliliği, atıkların geri dönüştürülmesi, sürdürülebilir gıda, kimyasal ve ilaç kullanımı gibi alanlarda sürdürülebilirlik uygulamaları geliştirmektedir. Ayrıca deneyimlerini diğer hastanelerle paylaşmaktadırlar (Global Green and Healty Hospital, 2022; Practice Greenhealth, 2022). Yeşil Bina derecelendirme kuruluşlarının (LEED-Leadership in Energy and Environmental Design, BREEAM-Building Research Establishment Environmental Assessment Method, DGNB-Deutsche Gesellschaft für Nachhaltiges Bauen, IGBC-Indian Green Building Council) sağlık kurumlarına özel geliştirdiği sertifika (Certification for Healthcare) çeşitleri de bulunmaktadır (U.S. Green Building Council, 2022a; Deutsche Gesellschaft für Nachhaltiges Bauen, 2022; Indian Green Building Council, 2022; Building Research Establishment Environmental Assessment Method, 2022). Türkiye’de ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından Yeşil Sertifika Sistemi (YeS-TR) geliştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. YeS-TR sistemi 2021 yılında tamamlanmış olup konu ile ilgili uzman yetiştirilmesi çalışmaları devam etmektedir. Değerlendirme sisteminde binalar türlerine göre (konut, ofis, eğitim binaları, sağlık binaları, alışveriş merkezleri, oteller ve diğerleri) ayrılmaktadır. Mevcut ve yeni yapılan hastane binaları bu değerlendirme kapsamındadır (Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2021, s.12). Türkiye’de 2012 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından “Mevcut ve Yeni Yapılacak Sağlık Tesislerinde Uyulması Gereken Asgari Teknik Standartlar Genelgesi” yayınlanmıştır. Ayrıca bu genelgeyle birlikte 200 yatak ve üzerine sahip tüm hastanelerde inşaat aşamasındayken LEED sertifikası alma zorunluluğu getirilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2012). Türkiye’deki yeşil/sürdürülebilir hastane çalışmalarının da bu tarihten itibaren yaygınlaştığı literatürde yer alan çalışmalar doğrultusunda söylenilebilir. Tüm dünyada kabul görmüş ve spesifik bir yeşil hastane modeli bulunmamakla birlikte genel anlamda hastanelerin sürdürülebilirlik özelliklerinin artırılarak çevre ve toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılmasının son derece önemli olduğu açıktır.

Yeşil hastane, bina yaşam döngüsü içerisinde yer alan süreçlerin (tasarım, yerleşim, inşaat, işletme, bakım ve ortadan kaldırma) tamamında “enerji, su ve malzeme kullanma verimliliğini

artıran ve hastanelerin insan sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltan hastane” olarak tanımlanır (Howard, 2003; Tarkar, 2022, s.258). Yeşil ve sağlıklı bir hastane, insan sağlığı ile çevre arasındaki bağlantıyı tanır; yerel ihtiyaçları çevresel eylemle birleştirerek hem toplum sağlığının hem de çevrenin korunması çabalarına aktif olarak katılır (Karliner ve Guenther, 2011) ve maddi tasarruf elde edilmesine katkı sağlar. Hastanelerin bu amaca ne oranda katkı sağladığını belirlemek için geliştirilen yeşil hastane değerlendirme kriterlerine göre araştırmacılar, birçok hastaneyi değerlendirmiştir (Çilhoroz ve Işık, 2018; Konakoğlu ve Kurak Açıcı, 2021; Turan Kurtaran ve Yeşildağ, 2021). Bununla birlikte yeşil/sürdürülebilir hastaneler ile ilgili derleme çalışmalarına (Hoşgör, 2015; Tiftik, 2022; Yıldız, 2016) ve toplumun yeşil hastanelere ilişkin görüşlerini yansıtan çalışmalara da (Kılıç ve Güdük, 2018) rastlamak mümkündür. Ayrıca yeşil hastanelere yönelik uluslararası literatürde bibliyografik incelemelerin yapıldığı da görülür (Li ve diğerleri, 2021; Hidalgo ve diğerleri, 2020; Li ve diğerleri, 2022). Tiftik (2022) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise Türkiye’deki yeşil hastaneler üzerine yürütülen makale çalışmaları incelenerek analiz edilmiştir. Bu çalışmada ise Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında yer alan yeşil/sürdürülebilir hastane çalışmaları incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen tezlerdeki elde edilen sonuçlar, kullanılan yöntemler ve araştırma yapılan örneklemeler ortaya konularak bundan sonraki araştırmacılara ve konuyla ilgili kişilere rehberlik etmesi hedeflenmektedir. Literatürde yer alan makalelerin önemli bir kısmının derleme olması ve konu hakkında yazılan lisansüstü tezlerin analizini yapan çalışma olmaması nedeniyle bu çalışmaya ihtiyaç olduğu görülmüştür.

2. ARAŞTIRMA

Bu araştırma, hastanelerin sürdürülebilirliği üzerine yapılmış olan tez çalışmalarının değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada hastanelerin sürdürülebilirliği üzerine yapılmış olan yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları bibliyografik analiz yöntemi ve betimsel içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bibliyografik analiz yönteminin kullanımı son zamanlarda artış eğilimindedir. Bunun en önemli nedenleri arasında bibliyometrik yazılımların ve Scopus, Web of Science gibi bilimsel veritabanlarının geliştirilmesi, erişilebilirliği ve kullanılabilirliğinin artması, bu analiz tekniği ile büyük hacimli bilimsel verilerin incelenilebilir olması ve bu araştırmalarla yüksek araştırma etkisinin yaratılabilmesi sayılabilir (Donthu ve diğerleri, 2021, s.285). Bibliyografik analiz yöntemi, herhangi bir bilimsel alandaki kitap, tez, makale gibi çalışmaların bibliyografik özellikleri (yazar bilgisi, esere ait bilgiler, basım yılı ve yeri vb.) kullanılarak gerçekleştirilen araştırma yöntemini ifade etmektedir (Kozak, 2001, s.26). Bu analiz tekniğinde kullanılan veriler, büyük (binlerce veri olmasa bile yüzlerce veri) ve doğası gereği nesnel (örneğin, alıntı ve yayın sayısı, anahtar kelimelerin ve konuların oluşumları, dağılımları) olma eğilimindedir. Diğer bir ifade ile büyük hacimli yapılandırılmamış veriler titizlikle anlamlandırılarak kümülatif bilimsel bilgi ve köklü alanların evrimsel nüansları deşifre edilir. Bu nedenle iyi yapılmış bibliyometrik çalışmalar aracılığıyla bir alanı özgün ve anlamlı yollarla ilerletmek için sağlam temeller oluşturulabilir, bilim insanlarına tek noktadan genel bir bakış sağlanabilir, alana ilişkin bilgi boşlukları ortaya çıkarılabilir ve araştırmacılar için yeni fikirler türetilebilir (Donthu ve diğerleri, 2021, s.285). Betimsel içerik analizi ise sosyal bilimlerin birçok alanında kullanımı yaygınlaşan içerik analizi yönteminin bir türüdür. Bu analiz yönteminde belirli bir konu ile ilgili literatürde yer alan akademik çalışmaların eğilimleri ve sonuçları sistematik olarak değerlendirilir (Ültay ve diğerleri, 2021, s.190). Bu bağlamda bu çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi tarafından sunulan veri tabanı kullanılarak hastanelerin sürdürülebilirliği üzerine yapılmış olan tez çalışmaları hem bibliyografik analizi hem de betimsel içerik analizi yöntemi ile incelenilerek yeşil hastaneler ile ilgili araştırma yapacak araştırmacılara rehber olması hedeflenmiştir. Ayrıca yürütülen tez çalışmaları doğrultusunda

Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin görüşlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırma kapsamına alınan tez çalışmaları, bir alan uzmanının desteğiyle araştırmacılar tarafından 01/01-01/03/2022 tarihleri arasında YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı taranarak belirlenmiştir. Tarama işlemi; “yeşil hastane”, “sürdürülebilirlik” ve “sürdürülebilir” anahtar kelimeleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ulusal Tez Merkezi veri tabanında belirtilen anahtar kelimelerle yapılan taramalarda 1994-2022 yılları arasındaki çalışmalar görüntülenebilmektedir. Yapılan taramalar sonucunda “sürdürülebilir” anahtar kelimesi ile taramada 2535, “sürdürülebilirlik” anahtar kelimesi ile taramada 652 ve “yeşil hastane” anahtar kelimesiyle yapılan tarama sonucunda ise 9 tez çalışması listelenmiştir. Dışlama ve dahil edilme kriterleri sonucunda 19 tez çalışması incelemeye tabi tutulmuştur.

Bu araştırmaya dahil edilecek tezlerin dahil edilme kriterleri; tezin yeşil hastane ve/veya sürdürülebilir hastane ile ilgili ve Türkiye’deki hastanelere ilişkin olmasıdır. Araştırmaya dahil edilme kriterini karşılamayan tez çalışmaları araştırmaya dahil edilmemiştir. Araştırmaya dahil edilen tez çalışmaları hem içerik olarak hem de bibliyografik özellikleri bakımından incelenmiştir. Araştırma, belirlenen anahtar kelimelere göre Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında 01/03/2022 tarihi itibarıyla listelenen sürdürülebilir hastanelere ilişkin tez çalışmaları ile sınırlandırılmıştır.

Yapılan incelemelerde tez çalışmalarının hangi anabilim dalında yürütüldüğü, hangi yöntemin kullanıldığı, araştırma grubu, hangi illerde ve hangi tür hastanelerde yürütüldüğü gibi tanımlayıcı veriler analiz edilmiştir. Tezlere ait bu bilgiler tablo halinde sunularak görselleştirilmiş ve yorumlanmıştır. Analiz sonuçlarının bir kısmı ise frekans ve yüzde değerleriyle ifade edilmiştir.

Bu araştırma, etik kurul kararı gerektiren araştırmalar arasında yer almamakta olup tüm çalışma süreçlerinde araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

3. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde incelenen tez çalışmalarına ilişkin bilgilere ve tez içeriklerine göre incelenen durumların dağılımlarına yer verilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen tezlerden 16’sı yüksek lisans, 3’ü doktora tezidir. Yeşil/sürdürülebilir hastane ile ilgili Türkiye’de sürdürülebilir hastaneler ile ilgili yürütülen tez çalışmalarının 2012 yılında yayınlanan genelgeden sonra yapıldığı görülmektedir. Yeşil hastanelerle ilgili yürütülen tez çalışmalarının anabilim dalına göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Tez Çalışmalarının Anabilim Dalına Göre Dağılımı

Anabilim Dalı	n	%
Çevre Mühendisliği ABD	1	5,26
Halk Sağlığı ABD	1	5,26
İç Mimarlık ABD	1	5,26
Kalite Mühendisliği ABD	1	5,26
Sağlık Yönetimi ABD	3	15,79
İşletme ABD	5	26,32
Mimarlık ABD	7	36,85
Toplam	19	100

Yapılan incelemede sürdürülebilir hastanelere ilişkin çalışmaların yedi farklı anabilim dalında yürütüldüğü, en fazla çalışmanın mimarlık anabilim dalında yapıldığı ve bunu işletme anabilim dalının izlediği belirlenmiştir.

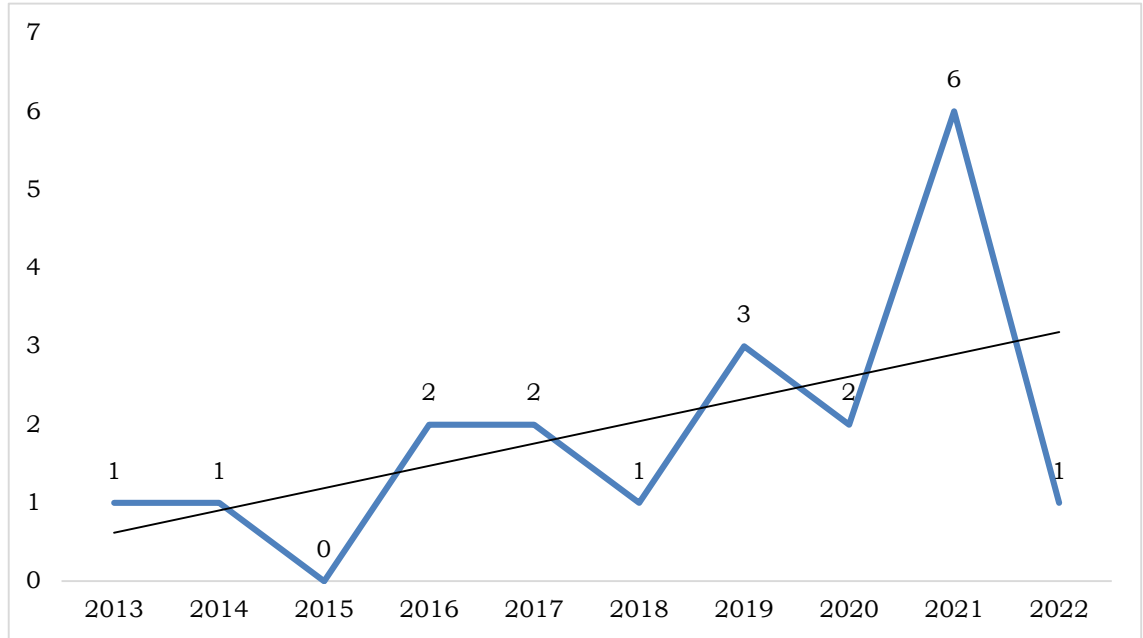
Tablo 2. Tezlerde Çalışılan Konu İçeriklerinin Dağılımı

Çalışılan Konu İçerikleri	Toplam*
Sürdürülebilirlik kriterlerine uygunluk (hastane/hastane birimi)	11
Sürdürülebilirlik sorunları ve çözüm önerileri	3
Sürdürülebilir hastane kriterlerinin oluşturulması	3
Sürdürülebilirlik ile ilgili tutum	1
İç mekân tasarımı kriterinin oluşturulması	1
Yeşil hastane kavramı	1
Yeşil hastanelerin faydaları	1

*Tezlerde çalışılan konu içerikleri incelenen tez sayısı ile eşit dağılımda değildir.

Araştırma kapsamında Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında yeşil/sürdürülebilir hastane ile ilgili yer alan tezler konu içeriklerine göre incelenmiş olup 19 tez çalışmasında yedi farklı konunun araştırıldığı tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerden elde edilen veriler Tablo 2’de gösterilmiştir. Tablo 2’ye göre yeşil/sürdürülebilir hastane ile ilgili yürütülen tez çalışmalarında en fazla hastane veya hastane biriminin sürdürülebilirlik kriterlerine uygunluğunun araştırıldığı belirlenmiştir. Bunu hastanelerin sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesinde kullanılacak sürdürülebilir hastane kriterlerinin oluşturulması ve sürdürülebilirlikle ilgili sorunların belirlenmesi ve çözüm önerilerinin oluşturulmasının takip ettiği saptanmıştır.

Araştırma kapsamında yeşil/sürdürülebilir hastanelerle ilgili yürütülen tez çalışmalarının yıllara göre dağılımları, hastanelerin sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesinde kullanılan araçlar, araştırmaların yürütüldüğü iller ve bu hastanelerin sahiplik durumları incelenmiş olup bu değişkenlere ilişkin dağılımlar Şekil 1’de verilmiştir.

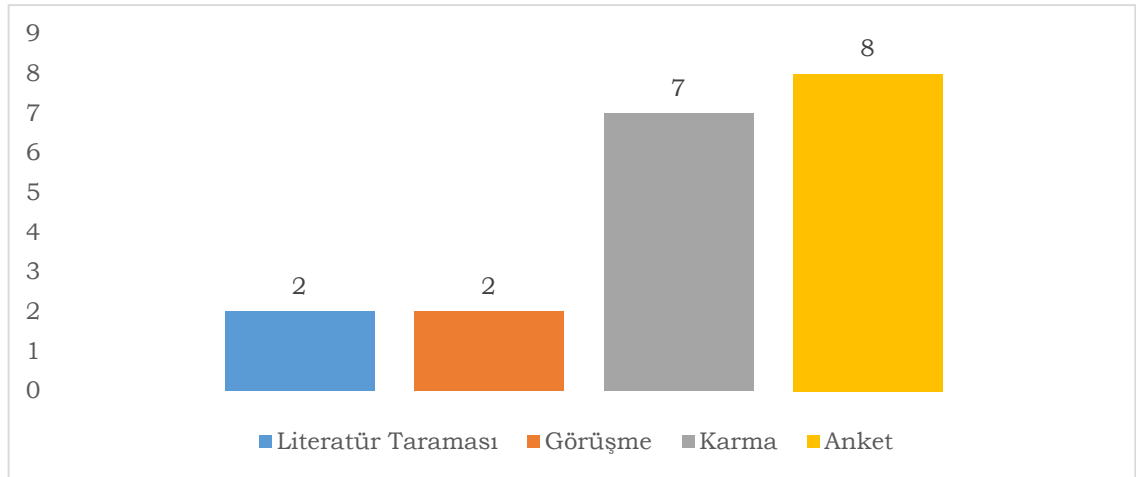
Şekil 1. Tezlerin Yıllara Göre Dağılım Grafiği

Şekil 1’e göre Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında yer alan tezlerin yıllara göre dağılımına bakıldığında 2012 yılından sonra yeşil hastane çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca 2015 yılında yeşil hastanelere ilişkin Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanına kayıtlı hiç tez çalışmasının olmadığı, diğer yıllarda en az bir tez çalışmasının yer aldığı anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili en fazla çalışma yapılan yıl ise 2021 yılı olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Hastanelerin Sürdürülebilirliğinin Değerlendirilmesinde Kullanılan Değerlendirme Araçlarının Dağılımı

Yeşil Hastane Değerlendirme Araçları	Kullanım Durumu
Yeşil Hastane Değerlendirme Formu	4
Yeşil Hastane Derecelendirme Formu	1
Yeşil Ameliyathane Değerlendirme Formu	1
Yoğun Bakım Ünitelerinde Sürdürülebilirlik Kriterleri Değerlendirme Formu	1
Sürdürülebilir Tasarım Kriterleri Değerlendirme Matrisi	1
Sürdürülebilir Tasarım İlkeleri Formu	1
Çevreci Uygulamalar Değerlendirme Formu	1
Sürdürülebilir Hastane Uygulamalarında Karşılaşılan Engelleri Değerlendirme Formu	1
LEED Değerlendirme Kriterleri	2
Hastanelerde Sürdürülebilirlik Performansını Ölçmeye Yönelik Standart Ölçeği	1
Sürdürülebilirlik Balans Skor Kart (SBSK)'ın beş boyutlu formu	1

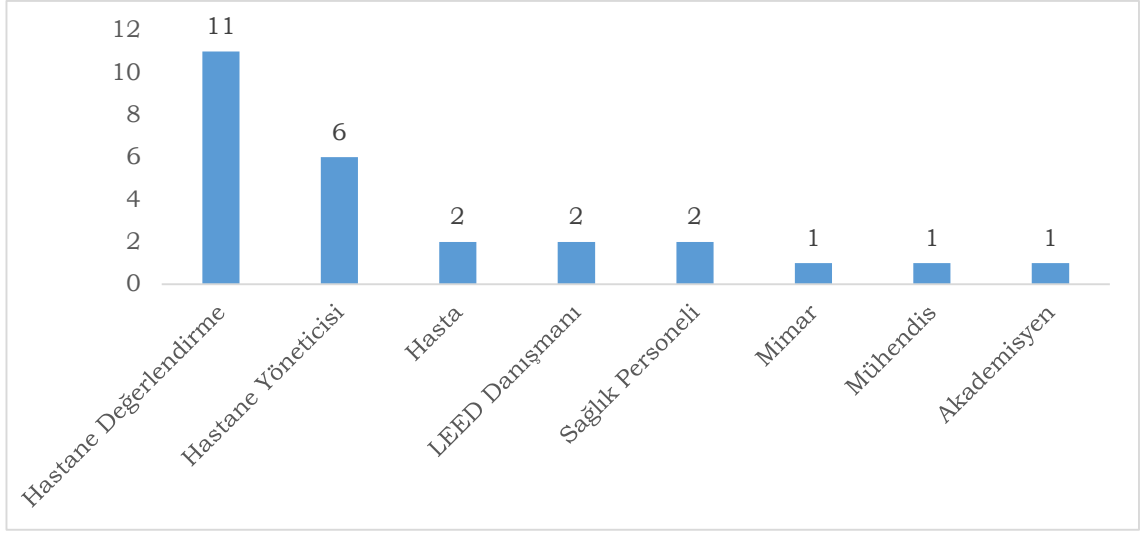
Araştırma kapsamında yürütülen tez çalışmalarında hastanelerin sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesinde kullanılan araçlar değerlendirilmiştir. Tablo 3'e göre araştırmalarda en fazla yeşil hastane değerlendirme formunun kullanıldığı görülmektedir. Yürütülen tez çalışmalarında genel olarak ayrı değerlendirme araçlarının kullanıldığı, standart bir aracın kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan detaylı değerlendirme sonucunda yürütülen tezlerin bazılarında araştırmacı tarafından kriter listesi oluşturulurken (Doğan, 2019; Doğan, 2020; Karakaş Özkan, 2019; Sarıkoyuncu Emre, 2020; Savaş, 2018) bazı çalışmalarda görüşme yoluyla (Aydın, 2021; Büyükçınar, 2022; Çepni, 2021; Doğan, 2019; Doğan, 2020; Onaran, 2019), bazılarında LEED değerlendirme formu (Çepni, 2021; Orcan, 2021) ile bazılarında ise hastane projeleri (Beycan, 2016; Özdemir, 2017) üzerinden yeşil hastane kriterlerine uygunluğun değerlendirildiği belirlenmiştir.

Şekil 2. Tezlerde Kullanılan Veri Toplama Yöntemlerinin Dağılımı

Araştırma kapsamında yeşil hastanelerle ilgili yürütülen tez çalışmalarında hangi veri toplama yönteminin kullanıldığı belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda temelde dört farklı yöntemle verilerin toplandığı belirlenerek elde edilen bulgular Şekil 2'deki gibi görselleştirilmiştir. Şekil 2'de yer alan verilere göre hastanelerin sürdürülebilirliği ile ilgili yürütülen tez çalışmalarının sekizinde anket yönteminin ve yedisinde karma yöntemin

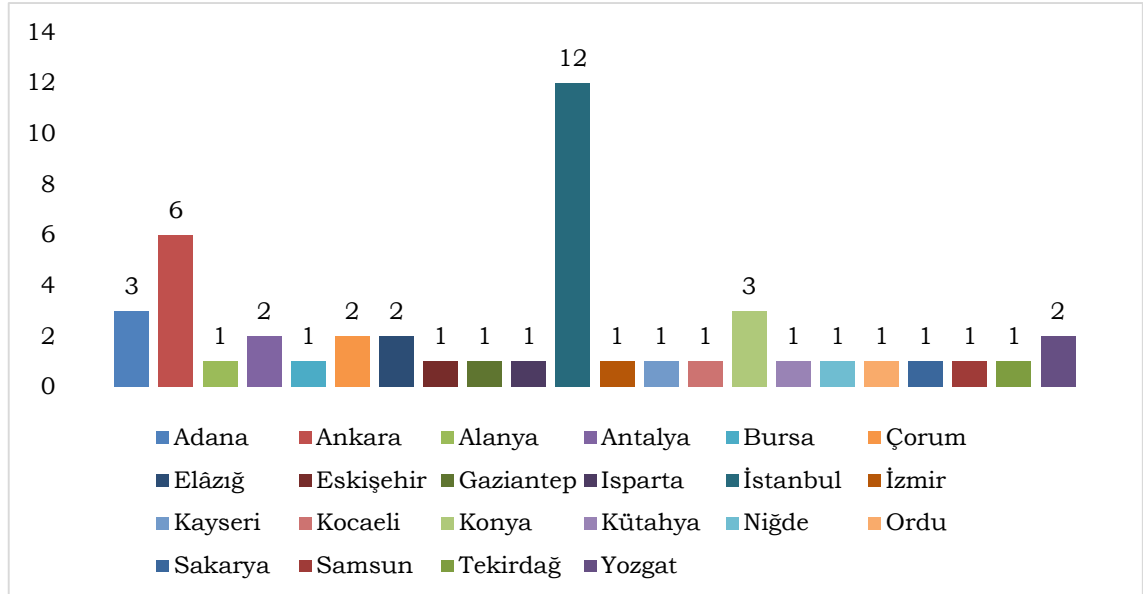
kullanıldığı saptanmıştır. Tezlerde kullanılan veri toplama yöntemlerinin oransal dağılımı dikkate alındığında ise tez çalışmalarının yarısına yakınında (%42,1) anket yönteminin,

%36,8'inde karma yöntemin ve %10,5'inde görüşme ve yine aynı oranda literatür taraması yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tez çalışmalarındaki verilerin toplandığı grupların dağılımı ise Şekil 3'teki gibidir.

Şekil 3. Veri Toplama Gruplarının Dağılımı

Şekil 3'te yer alan verilere göre yeşil hastanelerle ilgili gerçekleştirilen tez çalışmalarında farklı gruplardan verilerin elde edildiği anlaşılmaktadır. Bazı tezlerde birden fazla gruptan veri toplandığı belirlenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen tez çalışmalarında en fazla hastanelerin değerlendirildiği ve hastane yöneticilerinin görüşlerine başvurulduğu tespit edilmiştir.

Şekil 4. Türkiye'deki Değerlendirme Yapılan İllerin Dağılımı

değişmektedir (Kullanım sayısı arttıkça kelime büyüklüğü artmaktadır.). Bu bağlamda tez çalışmalarında anahtar kelime olarak en fazla “yeşil hastane” ve “sürdürülebilirlik” kelimelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu anahtar kelimeleri “sürdürülebilir hastane”, “yeşil bina”, “LEED” ve “çevre dostu” kelimelerinin takip ettiği tespit edilmiştir.

Bu araştırmanın bir diğer amacı da Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirlik durumuna ilişkin görüşlerin belirlenmesidir. Bu bağlamda, araştırma kapsamında incelenen tez çalışmalarının sonuçları doğrultusunda belirlenen tespitler aşağıda sunulmuştur.

Araştırmalarda hastanelerin değerlendirilmesinde standart bir aracın kullanılmadığı daha önce belirtilmiştir. Bununla birlikte araştırma sonuçları bakımından da hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin iyi ve kötü olunan kriterlerin farklılaştığı belirlenmiştir. Yapılan araştırmalarda yeşil hastane kriterlerine göre bazı hastanelerin çevre yönetimi ve atık yönetimi kriterleri bakımından iyi durumda iken su yönetimi ve malzeme seçimi kriterleri bakımından ise kötü durumda oldukları (Palteki, 2013); bazı araştırmalarda araştırma kapsamında değerlendirilen tüm hastanelerde mimari kriterlere tam uyulduğu ancak enerji verimliliği ve atıkların geri dönüştürülebilir veya kimyasal özellikleri düşük malzeme kullanımı bakımından iyi olmadığı (Yazıcı, 2016); bazı araştırmalarda ise değerlendirilen hastanenin sürdürülebilir arazi bakımından başarı sağladığı ancak su ve enerji verimliliğindeki başarısının düşük olduğu, diğer taraftan enerji ve su tasarrufuna katkı sağlayabilecek olanaklarının bulunduğu ifade edildiği (Orcan, 2021) bulgulanmıştır. Bir başka çalışmada da değerlendirilen sağlık yapılarında öncelikli olarak enerji ve su tüketiminin önemsendiği ve bu bağlamda verimli su armatürleri, gri su sistemleri, yağmur suyu kullanımı ve su ihtiyacı minimize edilmiş peyzaj tasarım hususlarına gerekli önemin verildiğinin belirtildiği (Çepni, 2021) görülmüştür. Bu bağlamda yeşil hastane kriterlerine göre hastanelerin iyi ve kötü olan yanlarında bir uyumun olmadığı, hastanelerin yeşil hastane özelliklerinin birbirlerinden farklılaştığı saptanmıştır. Ayrıca yürütülen tez çalışmalarında hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin yasal zorunlulukları içeren kriterlerin genel olarak dikkate alınarak bu kriterlere uygun tasarımların gerçekleştirildiği (Doğan, 2020; Özdemir, 2017; Yazıcı, 2016) ve hastanelerin sadece hedefledikleri sertifika doğrultusunda çalıştıkları, bölgenin iklim koşullarının göz ardı edildiği belirtilmiştir. İncelenen tez çalışmalarında hastanelerin sürdürülebilirliği ile ilgili tespit edilen diğer durumlar ise hastane yapısının yanlış yönleneceği ve enerjinin verimsiz kullanılmasına bağlı olarak sürdürülebilir tasarım ilkelerinin yetersiz kaldığı (Doğan, 2019; Doğan, 2020) ve hastaneler tarafından çevresel maliyetlere önem verilmediği (Savaş, 2018); yeşil hastane sertifikasına LEED danışmanlarının dışında hiçbir paydaşın hâkim olmadığı (Doğan, 2020) ve devlet tarafından organizasyonların teşvik edilmediği (Atalç, 2014) şeklindedir. Yurt dışından benzer özelliklere sahip hastane örneklerinin incelendiği bir tez çalışmasında ise Türkiye’deki hastanelerin daha çok akıllı bina teknolojileri ile donatıldığına; iklim, topoğrafya ve diğer fiziksel etkenlere göre zaman-mekân-verim ölççeklerine uygun tasarımın yapılmadığına dikkat çekildiği (Beycan, 2016) belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin kamu hastaneleri ile özel hastanelerin karşılaştırıldığı tez çalışmalarında ise kamu hastanelerinin özel hastanelere göre daha az kapalı alana, daha fazla yeşil alana ve otopark alanına sahip olduğu; hem kamu hastanelerinde hem de özel hastanelerde en fazla üretilen atığın bitkisel atık yağlar olduğu; kamu hastanelerinin enerji tüketiminin özel hastanelerden daha fazla olduğu; kamu hastanelerinin ve özel hastanelerin tamamında atık yönetim programının uygulandığı; çevre yönetimine ilişkin en az bir kalite kılavuzunun takip edildiği; enerji tüketiminde, tehlikeli atık yönetiminde ve geri dönüştürülmüş malzeme kullanımında özel hastanelerin kamu

hastanelerinden daha iyi durumda olduğu; sürdürülebilir tesis özelliği bakımından ise kamu hastanelerinin daha iyi olduğu; hem kamu hastanelerinin hem de özel hastanelerin su yönetiminde yetersiz oldukları (Çilhoroz, 2017) yönünde tespitlerin yapıldığı belirlenmiştir. Başka bir çalışmada ise devlet hastanesi binalarının eski olması nedeniyle sürdürülebilirliklerinin olmadığı, yeni hizmet vermeye başlayan hastaneler dışında yeşil hastane anlayışından uzak olduğu yönünde görüş belirtildiği (Savaş, 2018) saptanmıştır.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırma kapsamında sürdürülebilir hastaneler ile Ulusal Tez Merkezinde yer alan ve Türkiye’de yürütülmüş tez çalışmaları bibliyografik analiz yöntemi ve betimsel içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu çalışmayla daha sonra yapılacak çalışmalar için araştırmacılara rehber olunması ve yürütülen tez çalışmaları doğrultusunda Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin görüşlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda yeşil/sürdürülebilir hastane ile ilgili Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında 19 tez çalışmasının (3 adet doktora tezi, 16 adet yüksek lisans tezi) yer aldığı, bu tezlerin anabilim dalı olarak en fazla mimarlık alanında yürütüldüğü belirlenmiştir. Sürdürülebilir hastanelerle ilgili araştırmaların 2012 yılından sonra yapıldığı ve en fazla çalışma yapılan yılın ise 2021 yılı olduğu tespit edilmiştir.

Yeşil/sürdürülebilir hastane ile ilgili gerçekleştirilen tez çalışmalarının 22 ilde yürütüldüğü ve en fazla İstanbul (12 araştırma) ve Ankara (6 araştırma) illerindeki hastanelerde gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmalarda toplamda 161 hastanede çalışma yürütüldüğü, çalışmalarının büyük çoğunluğunun devlet hastanelerinde gerçekleştirildiği bulunmuştur.

Tezlerde ağırlıklı olarak hastanelerin sürdürülebilirlik kriterlerine uygunluğunun araştırıldığı, bunu hastanelerin sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesinde kullanılacak sürdürülebilir hastane kriterlerinin oluşturulmasının takip ettiği belirlenmiştir. Yürütülen tezlerde en fazla yeşil hastane kriterlerine uygunluğun değerlendirildiği görülmekle birlikte bu değerlendirmelerde standart bir değerlendirme aracının kullanılmadığı tespit edilmiştir. Araştırmalarda hastanelerin yeşil hastane kriterlerine uygunluğunun araştırmacı tarafından oluşturulan kriter listeleri, görüşme tekniği, LEED değerlendirme formu ve hastane projelerinin incelenmesi yoluyla değerlendirildiği belirlenmiştir. Tezlerde kullanılan veri toplama yöntemlerinin oransal dağılımı dikkate alındığında tez çalışmalarının büyük çoğunluğunda anket yönteminin (%42,1) ve karma yöntemin (%36,8) kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca araştırma sonuçları bakımından hastanelerin yeşil hastane kriterlerine uygunluklarının farklılaştığı, hastanelerin yeşil hastane kriterlerine göre iyi ve kötü olan yanlarında bir uyumun olmadığı, hastanelerin yeşil hastane özelliklerinin birbirlerinden farklı olduğu anlaşılmıştır.

Yürütülen tez çalışmalarında yasal zorunlulukları içeren kriterlerin genel olarak dikkate alındığı ve bu kriterlere uygun tasarımların gerçekleştirildiği ancak hastanelerin sadece hedefledikleri sertifika doğrultusunda çalıştıkları, bölgenin iklim koşullarının göz ardı edilmesi nedeniyle yapının yanlış yönlenebilmesi ve enerjinin verimsiz kullanılmasına bağlı olarak sürdürülebilir tasarım ilkelerinin yetersiz kaldığı, hastaneler tarafından çevresel maliyetlere önem verilmediğinin belirtildiği anlaşılmıştır.

Araştırma kapsamında kamu hastaneleri ile özel hastanelerin karşılaştırıldığı tez çalışmalarındaki sonuçlara göre kamu hastanelerinin ve özel hastanelerin önceliklerinin değişiklik gösterdiği, hastanelerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında bazı engellerin olduğu ve hastanelerin sürdürülebilirliği ile ilgili önem verilen başlıkların değerlendirme araçlarına göre

farklılaştığı tespit edilmiştir. Araştırma doğrultusunda incelenen tezlerdeki anahtar kelimelerin kullanım sıklığı değerlendirilmiş olup tez çalışmalarında anahtar kelime olarak en fazla “yeşil hastane” ve “sürdürülebilirlik” kelimelerinin kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu anahtar kelimeleri “sürdürülebilir hastane”, “yeşil bina”, “LEED” ve “çevre dostu” kelimelerinin takip ettiği saptanmıştır.

Yeşil hastane/yeşil binalar, uzmanlık gerektiren bir alandır. Yeşil hastanelere uygunluğun değerlendirildiği çalışmalarda anket uygulanan örneklemin bu konuda bilgisinin bulunması son derece önemlidir. Bu bağlamda yürütülecek olan araştırmalarda konu hakkında bilgisi olmayan kişilere (hasta, hasta yakını, hastane çalışanı) uzmanlık bilgisi gerektiren soruların yöneltilmemesi gerekir. Gelecekte yeşil hastanelere uygunluğun değerlendirilmesi hakkında çalışma yapacak olan araştırmacılara bu hususa dikkat etmeleri önerilir. Bazı çalışmalarda yeşil hastanelere uygunluğun değerlendirilmesinde araştırmacılar tarafından literatür taraması sonucu oluşturdukları değerlendirme formu ile araştırmanın yapıldığı belirlenmiştir. Bu değerlendirme formlarında ise yeşil hastane özelliklerini ölçmek amacıyla nitel sorulara -kişinin beyanına dayanan sorular- yer verildiği görülmüştür. Oysaki uluslararası yeşil bina derecelendirme kuruluşları belirli testler, ölçümler ve standartlar doğrultusunda testler yaparak yeşil hastane sertifikası vermektedir. Örneğin BREEAM sertifikasında enerji verimliliğinin değerlendirilmesinde sekiz standart yer almaktadır. Bu standartların her biri için farklı puanlar ve puanlama kriterleri belirlenmiştir. Bu standartlardan elde edilen puanın hesaplanmasında BREEAM Ene 01 hesaplayıcısından yararlanılır. Bu hesaplayıcıyla binanın Enerji Performans Oranı belirlenir (BREEAM, 2018, ss.128-132). Bunun gibi yeşil/sürdürülebilir hastane niteliklerinin değerlendirilmesi son derece teknik bilgileri gerektirmektedir. Bu nedenle yeşil hastanelere uygunluğun değerlendirilmesinde araştırmacıların bu hususta da dikkatli hareket etmeleri gerektiği ifade edilebilir.

Yürütülen tez çalışmalarının belirli illerde yoğunlaştığı anlaşılmış olup, diğer illerde faaliyet gösteren hastanelerin de sürdürülebilirliği değerlendirilerek gerekli düzenlemelerin yapılmasında hastane yöneticilerine destek olunması önerilir. Ayrıca hastanelerin sürdürülebilirliğine ilişkin yürütülen tez çalışmalarında hastanelerin birbirleri ile karşılaştırmalı olarak incelendiği sınırlı sayıda araştırmanın gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda araştırmacılara hastaneleri birbiri ile karşılaştırdıkları araştırmalar yürütmeleri önerilebilir.

Türkiye’deki hastanelerin sürdürülebilirliği üzerine gerçekleştirilen tez çalışmalarının farklı anabilim dallarında yürütüldüğü belirlenmiştir. Sürdürülebilir binalar, yapısı itibarıyla multi-disipliner bir alandır ve bu nedenle uzmanların bütüncül ortak çalışmalar geliştirmesinin daha efektif olabileceği söylenilebilir. Çalışmaların öneriler kısmında genel olarak ulusal yeşil bina derecelendirme sisteminin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte mevcut hastanelerin hali hazırda geliştirilmiş olan yerel sertifika sistemlerine göre değerlendirilmediği ve sertifikalandırılmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sağlık Bakanlığının genelgesinde 200’ün üzerinde yatak kapasitesine sahip olacak hastanelerde LEED sertifikasının alınması zorunludur. Buna rağmen bazı yapıyı tamamlanan ve inşası devam eden şehir hastanelerinin sertifika kaydının olmadığı belirtilmektedir (U.S. Green Building Council, 2022b; Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü, 2022). Bu bağlamda hastanelerin sürdürülebilirliği açısından mevcut hastanelerin yeşil hastane kriterlerine uygunluğunun değerlendirilmesi ve gerekli iyileştirmelerin yapılması gerektiği ifade edilebilir. Yeni yapılmakta/yapılacak olan hastanelerin 2012 yılında yayınlanan yönetmeliğe uygun inşa edilmesi hususunda gereken hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Ayrıca hastanelerin sürdürülebilirliğinin çevreye olan

etkileri ile sağladığı tasarruflara yönelik çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmüştür. Bu hastanelerin toplum sağlığı üzerindeki etkilerine ilişkin somut verileri yansıtacak nitelikte çalışmalar yapılması da araştırmacılara önerilebilecek diğer bir konudur.

Bu araştırmanın amaçlarından biri, araştırmacılarda Türkiye'deki yeşil/sürdürülebilir hastanelere yönelik yürütülen çalışmalarla ilgili bilimsel bir farkındalık oluşturulmasıdır. Bu amaç doğrultusunda yeşil/sürdürülebilir hastanelere yönelik ulusal tez çalışmaları YÖK Ulusal Tez Merkezi veritabanı taranılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan incelemelerde her ne kadar 2021 yılında yeşil/sürdürülebilir hastanelerle ilgili yürütülen tez çalışmalarının sayısında artış görülse de konu ile ilgili araştırmaların yapılmaya başlandığı 2012 yılından bu yana 19 tez çalışmasının yürütüldüğü belirlenmiştir. Yine Tiftik (2022) tarafından "sağlık sektörü işletmelerinde sürdürülebilirliğinin Google Scholar ve DergiPark veritabanlarında yer alan makaleler üzerinden değerlendirildiği araştırmada ise toplam 15 çalışmanın konu ile ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte "yeşil hastane" anahtar kelimesi ile Google Akademik veri tabanında 127 makale sıralanırken "green hospital" anahtar kelimesi ile 7150 makale sıralandığı belirlenmiştir. Bu bağlamda ulusal literatürün yeşil/sürdürülebilir hastane araştırmaları konusunda sığ kaldığı ifade edilebilir. Bu bağlamda araştırmacıların yeşil/sürdürülebilir hastanelerle ilgili çalışmalara yönelerek literatüre katkı sağlamaları önerilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Gülhan Gök (%52), Ömer Faruk Aver (%48)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Gülhan Gök (52%), Ömer Faruk Aver (48%)

KAYNAKÇA

Atalç, H. (2014). Hastanelerde sürdürülebilirlik ve ISO 14001: Yönetici tutumları üzerine bir araştırma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.

Aydın, A. (2021). Sürdürülebilirlik balans skor kart yöntemi ile performans ölçümü: Diş hekimliği fakültesinde uygulama (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.

Azar, F. E., Farzianpour, F., Foroushani, A. R., Badpa, M. ve Azmal, M. (2015). Evaluation of green hospital dimensions in teaching and private hospitals covered by Tehran University of Medical Sciences. *Journal of Service Science and Management*, 8, 259-266. doi: 10.4236/jssm.2015.82029

Berwick, D. M. ve Hackbarth, A. D. (2012). Eliminating waste in US health care, *JAMA*, 307(14), 1513-1516. doi:10.1001/jama.2012.362

Beycan, S. (2016). Sürdürülebilir bir hastane modeli için iç mekân tasarım kriterleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

-
- Building Research Establishment Environmental Assessment Method (2018). *BREEAM UK*. Erişim adresi: https://files.bregroup.com/breeam/technicalmanuals/NC2018/content/resources/output/10_pdf/a4_pdf/print/nc_uk_a4_print_mono/nc_uk_a4_print_mono.pdf
- Building Research Establishment Environmental Assessment Method (2022). *BRE Global Limited*. Erişim adresi: <https://bregroup.com/products/breeam/>
- Büyükçınar, R. A. (2022). Yeşil hastane yapılarının tasarım süreçlerinin proje yönetimi açısından incelenerek örnek bir proje üzerinden değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Çepni, E. (2021). İstanbul'daki sürdürülebilir sağlık yapılarının LEED kriterleri kapsamında incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2021). *Yeşil sertifika değerlendirme kılavuzu*. Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/06/20210609M1-3.htm>
- Çilhoroz, Y. (2017). Ankara'daki hastanelerin yeşil hastane ölçütlerine uygunluğunun incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çilhoroz, Y. ve Işık, O. (2018). Ankara'daki hastanelerin yeşil hastane ölçütlerine uygunluğunun incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21 (1), 65-85. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hacettepesid/issue/39659/469559>
- Dall, T. M., Gallo, P. D., Chakrabarti, R., West, T., Semilla, A. P. ve Storm, M. V. (2013). An aging population and growing disease burden will require a large and specialized healthcare workforce by 2025. *Health Affairs*, 32, 2013-2020. doi: 10.1377/hlthaff.2013.0714.
- Deutsche Gesellschaft für Nachhaltiges Bauen (2022). *DGNB system*. Erişim adresi: <https://www.dgnb.de/en/index.php>
- Dhillon, V. S. ve Kaur, D. (2015). Green hospital and climate change: their interrelationship and the way forward. *Journal of Clinical and Diagnostic Research*, 9(12), LE01-5. doi: 10.7860/JCDR/2015/13693.6942.
- Doğan, A. (2020). Türkiye'de sürdürülebilir hastane uygulamalarında karşılaşılan engellerin belirlenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gebze Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Doğan, F. (2019). Sürdürülebilir tasarım ilkelerinin sağlık yapılarını şekillendirmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.06
- Dünya Bankası (2017). *Climate-smart healthcare: low-carbon and resilience strategies for the health sector*. Erişim adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/27809/113572-WP-PUBLIC-FINAL-WBG-Climate-smart-Healthcare-002.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
-

-
- Global Green and Healty Hospital (2022). *About*. Erişim adresi: <https://www.greenhospitals.net/>
- Hidalgo, D. B., Bennia, A., Naji, H., Fellouah, H. ve Hernández, A. B. (2020). General review of air-conditioning in green and smart buildings. *Revista Ingeniería de Construcción*, 35 (2), 192-202. doi:10.4067/S0718-50732020000200192
- Hoşgör, H. (2015). Yeşil hastane konsepti ve Türkiye deneyimi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 1 (2), 75-84. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hsp/issue/9193/115417>
- Howard, J. L. (2003). *Federal Commitment to Green Building: experiences and expectations, office of the federal environmental executive (US)*. Erişim adresi: https://www.wbdg.org/files/pdfs/fgb_report.pdf
- Indian Green Building Council. (2022). *IGBC rating systems*. Erişim adresi: <https://igbc.in/igbc/>
- Institute of Medicine (2007). *Green healthcare institutions: health, environment, and economics: workshop summary*. Washington (DC): National Academies Press (US)
- Kaplan, S., Sadler, B., Little, K., Franz, C. ve Orris, P. (2012). Can sustainable hospitals help bend the health care cost curve?. *Commonwealth Fund*, 29, 1-14. Erişim adresi: https://www.commonwealthfund.org/sites/default/files/documents/___media_files_publications_issue_brief_2012_nov_1641_kaplan_can_sustainable_hosps_bend_cost_curve_ib.pdf
- Karakaş Özkan, M. (2019). Erişkin yoğun bakım ünitelerinin sürdürülebilirlik kriterleri açısından değerlendirilmesi: Ankara'daki eğitim araştırma hastaneleri örneklerinin karşılaştırılması (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karliner, J. ve Guenther, R. (2011). Global green and healthy hospitals. *Health Care Without Harm (HCWH)*. Erişim adresi: <https://noharm-europe.org/documents/global-green-and-healthy-hospitals-agenda-english>
- Kılıç, C. H. ve Güdük, Ö. (2018). Yeşil hastane kavramı ve Türkiye'deki son kullanıcıların beklentileri üzerine bir hastane örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 164-174. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumussagbil/issue/36260/351534>
- Konakoğlu, Z. N. ve Kurak Açıcı, F. (2021). Assessment of green hospital criteria: Case of Trabzon. *International Social Mentalty and Researcher Thinkers Journal*, 7(54), 3512-3522. doi:10.31576/smryj.1256
- Kozak, N. (2001). Türkiye'de turizm pazarlaması literatürünün gelişim süreci: 1972-1998 yılları arasında hazırlanmış lisansüstü tez çalışmaları üzerine biyo-bibliyografik bir inceleme. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 26-33. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atad/issue/53033/702127>
- Li, Y., Li, M., Sanga, P., Chenb, P. ve Li, C. (2022). Stakeholder studies of green buildings: a literature review. *Journal of Building Engineering*, 54, 104667. doi:10.1016/j.job.2022.104667
-

-
- Li, Y., Rong, Y., Ahmad, U. M., Wang, X., Zuo, J. ve Mao, G. (2021). A comprehensive review on green buildings research: Bibliometric analysis during 1998-2018. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 46196-46214. doi:10.1007/s11356-021-12739-7
- McGain, F. ve Naylor, C. (2014). Environmental sustainability in hospitals—a systematic review and research agenda. *Journal of Health Services Research & Policy*, 19, 245-252. doi:10.1177/1355819614534836
- Onaran, S. (2019). Sürdürülebilir yeşil hastane süreçlerinde güncel kalite anlayışları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Orcan, B. (2021). Yeşil bina ve sürdürülebilirlik açısından yeni yapılan bir hastanenin LEED sertifikasyon sistemi kapsamında inşaat sürecinin incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Özdemir, M. (2017). Yeşil hastane tasarım ölçütlerinin irdelenmesi ve tasarıma ilişkin çözüm önerileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Palteki, A. S. (2013). İstanbul'daki kamu hastanelerinin yeşil hastane ölçütlerine uygunluklarının belirlenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Practice Greenhealth. (2022). *Sustainability solutions for health care*. Erişim adresi: <https://practicegreenhealth.org/>
- Qadir, S. Akhtar, M. N. Hassan, M. U., Ahmad, I., Naeem, H. ve Rehman, O. U. (2014). Study of hospital waste disposal practice in a tertiary care hospital. *Gomal Journal of Medical Sciences*, 12(2), 64-67. Erişim adresi: <http://www.gjms.com.pk/ojs/index.php/gjms/article/view/1039/647>
- Sadatsafavia, H. ve Shepleyb, M. M. (2016). Performance evaluation of 32 leed hospitals on operation costs. *Procedia Engineering*, 145, 1234-1241. doi:10.1016/j.proeng.2016.04.159
- Sadler, B. L. ve Guenther, R. (2015). Ten rules for 21st-century healthcare: A us perspective on creating healthy. *Healing Environments, Future Hospital Journal*, 2(1), 22-27. doi:10.7861/futurehosp.15.009
- Sağlık Bakanlığı (2012). *Mevcut ve yeni yapılacak sağlık tesislerinde uyulması gereken asgari teknik standartlar*. Erişim adresi: <https://dosyahastane.saglik.gov.tr/Eklenti/52204,47-mevcut-ve-yeni-yapilacak-saglik-tesislerinde-uyulmasi-gereken-asgari-standartlar-30102012pdf.pdf?0>
- Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü. (2022). *Şehir hastaneleri tanıtım filmleri*. Erişim adresi: <https://sygm.saglik.gov.tr/>
- Sarıkoçuncu Emre, Ş. (2020). Türkiye kamu hastaneleri için sürdürülebilirlik performans ölçümünde BSC ile entegre edilmiş Bahp Model Önerisi ve bu modele ilişkin ampirik bir çalışma (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya.
-

-
- Savaş, A. B. (2018). Hastanelerin "yeşil hastane" olma süreci, muhasebenin rolü ve bir uygulama (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Tarkar, P. (2022). Role of green hospitals in sustainable construction: Benefits, rating systems, and constraints. *Materials Today: Proceedings*, 60, 247-252. doi:10.1016/j.matpr.2021.12.511
- Terekli, G., Özkan, O. ve Bayın, G. (2013). Çevre dostu hastaneler: astaneden yeşil hastaneye. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 12 (2), 37-54. doi:10.1501/Ashd_0000000090
- Tiftik, C. (2022). Sağlık sektörü işletmelerinde sürdürülebilirlik: Sistematiik derleme çalışması. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 397-417. doi:10.55179/dusbed.998422
- Turan Kurtaran, A. ve Yeşildağ, A. Y. (2021). Trabzon'daki kamu hastanelerinin yeşil hastane standartlarına uygunluklarının belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3), 777-797. doi:10.17153/oguiibf.947208
- U.S. Green Building Council. (2022a). *Green building leadership is LEED*. Erişim adresi: <https://www.usgbc.org/leed>
- U.S. Green Building Council (2022b). *LEED projects-Turkey*. Erişim adresi: <https://www.usgbc.org/projects?Country=%5B%22Turkey%22%5D>
- Ültay, E., Akyurt, H. ve Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201. doi:10.21733/ibad.871703
- Yazıcı, A. (2016). Ankara'daki özel hastane örnekleri üzerinden ameliyathane ünitelerinin yeşil bina kriterleri açısından incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, H. (2016). Sürdürülebilirlik bağlamında sağlık sektöründe inovatif uygulamalar: Yeşil hastaneler. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), 323-340. doi:10.9775/kauibfd.2016.016

SUMMARY

This research aims to reveal the literature view on the sustainability of hospitals by examining the thesis studies conducted in Turkey on green/sustainable hospitals and to be a guide for researchers who want to research the subject. In addition, in line with the thesis studies carried out, it is aimed to reveal the views on the sustainability of hospitals in Turkey. It has been seen that this research is needed because a significant part of the articles in the literature are compilations, and no study analyzes the postgraduate theses written on the subject.

The research included bibliographic and descriptive content analysis of master's and doctoral theses related to sustainable hospitals. The researchers determined the thesis studies included in the research by scanning the YÖK National Thesis Center Database with the support of a field expert. Scanning process; It was carried out using the keywords "green hospital," "sustainability," and "sustainable." Studies between 1994-2022 can be viewed in the searches made with the keywords specified in the database of the National Thesis Center. As a result of the scans, 2535 were listed with the keyword "sustainable," 652 were listed with the keyword "sustainability," and nine thesis studies were listed as a result of the search made with the keyword "green hospital." As a result of the exclusion and inclusion criteria, 19 theses were examined.

The criteria of the theses are to be included in this research; The thesis is about the green hospital and/or sustainable hospital, and it is about hospitals in Turkey. Thesis studies that did not meet the inclusion criteria were not included. The thesis studies included in the research were examined in terms of content and bibliographic features. According to the determined keywords, the research is limited to the thesis studies on sustainable hospitals listed in the National Thesis Center Database as of 01/03/2022.

In the examinations, descriptive data such as in which department the thesis studies were carried out, which method was used, the research group, in which provinces, and in which kind of hospitals were carried out were analyzed. This information about the theses is presented in tables, visualized, and interpreted. Some of the analysis results are expressed with frequency and percentage values.

As a result of the examinations, it has been determined that 19 thesis studies (3 doctorate thesis, 16 master's thesis) are included in the National Thesis Center Database related to the green/sustainable hospital, and these theses are mainly carried out in the field of architecture as a department. It has been determined that research on sustainable hospitals was conducted after 2012, and the year with the most studies was 2021.

It was concluded that the thesis studies on green/sustainable hospitals were carried out in 22 provinces and mostly in hospitals in Istanbul (12 studies) and Ankara (6 studies). In these studies, it was found that studies were carried out in 161 hospitals, and most were carried out in public hospitals.

It was determined that the hospitals' compliance with the sustainability criteria was mainly investigated in the theses, followed by the creation of the sustainable hospital criteria to evaluate the hospitals in terms of sustainability. Although it is seen that compliance with the green hospital criteria is evaluated chiefly in the theses conducted, it has been determined that a standard evaluation tool is not used in these evaluations. The studies determined that the hospitals' compliance with the green hospital criteria was evaluated through the criteria lists created by the researcher, the interview technique, the LEED evaluation form, and the

examination of the hospital projects. Considering the proportional distribution of the data collection methods used in the theses, it was determined that the survey method (42.1%) and the mixed method (36.8%) were used in the majority of the thesis studies. In addition, it was understood that the compliance of the hospitals with the green hospital criteria differed in terms of the research results, there was no harmony between the good and the bad aspects of the hospitals according to the green hospital criteria and the green hospital characteristics of the hospitals were different from each other.

In the thesis studies carried out, the criteria, including the legal obligations, are generally taken into account. The designs in accordance with these criteria are carried out. However, the hospitals only work in accordance with the certificate they target, the misdirection of the structure due to ignoring the climatic conditions of the region and the sustainable design principles are insufficient due to the inefficient use of energy. It was understood that the costs were not taken into consideration.

According to the results of the thesis studies comparing public and private hospitals within the scope of the research, it has been determined that the priorities of public and private hospitals vary, there are some obstacles in ensuring the sustainability of hospitals, and the topics given importance about the sustainability of hospitals differ according to the evaluation tools. The frequency of use of the keywords in the theses was evaluated in line with the research. It was understood that the words "green hospital" and "sustainability" were used the most in the thesis studies. It has been determined that these keywords are followed by the words "sustainable hospital," "green building," "LEED," and "environmentally friendly."

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞININ BIST GIDA, İÇECEK ENDEKSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Yusuf GÜNEYSU¹

Atıf: Güneysu, Y. (2022). Rusya-Ukrayna savaşının BIST gıda, içecek endeksi üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 361-372. doi:10.17218/hititsbd.1162813

Özet: Son yıllarda yaşanan pandemi, ekonomi ve sağlık açısından birtakım zorluklara yol açmıştır. Pandeminin neden olduğu olumsuz etkiler devam ederken ortaya çıkan Rusya-Ukrayna savaşı da özellikle emtia piyasaları aracılığıyla tüm dünyada olumsuz etkilere neden olmuştur. Bununla birlikte savaş, küresel olarak hisse senedi piyasalarını da olumsuz olarak etkilemiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen savaşın BIST Gıda, İçecek Endeksi'ne kote olan şirketlerin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu bağlamda, söz konusu savaşın anormal getirilere neden olup olmadığı olay çalışması yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmanın bulguları, olay gününde başka bir ifadeyle savaşın başladığı günde (24 Şubat 2022 tarihinde) elde edilen pozitif AAR değerlerinin anlamlı olmadığını ancak olay öncesi ve olay sonrası günlerde oluşan bazı anormal getirilerin anlamlı ve negatif (ya da pozitif) olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte olayın belirli bir zaman periyodundaki etkisine göre, [0,5] ve [0,15] olay pencerelerinde negatif ve anlamlı CAAR değerlerinin olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre, hisse senedi fiyatlarının yeni bilgilere uyarlanması anlamında piyasanın yarı güçlü formda etkin olmadığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Rusya-Ukrayna Savaşı, Olay Çalışması, Hisse Senedi Piyasası, XGIDA Endeksi, Anormal Getiri*

Investigation of the Effect of the Russia-Ukraine War on the BIST Food, Beverage Index

Citation: Güneysu, Y. (2022). Investigation of the effect of the Russia-Ukraine war on the BIST food, beverage index. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 361-372. doi:10.17218/hititsbd.1162813

Abstract: The pandemic in recent years has led to some difficulties in terms of economy and health. While the negative effects caused by the pandemic continued, the Russia-Ukraine war that emerged also caused negative effects all over the world, especially through the commodity markets. However, the war also negatively affected the stock markets globally. In this direction, the purpose of this study is to investigate the impact of the war between Russia and Ukraine on the stock returns of the companies listed in the BIST Food, Beverage Index. In this context, whether the war caused abnormal returns was examined by the event study method. The findings of the study show that the positive AAR values obtained on the day of the event in other words, on the day of war (on 24 February 2022) are insignificant, but some abnormal returns in the pre-event and post-event days are significant and negative (or positive). However, according to the impact of the event in a certain time period, negative and significant CAAR values were determined in the [0,5] and [0,15] event windows. According to these results, it can be stated that the market is not efficient in semi-strong form in terms of adjusting stock prices to new information.

Keywords: *Russia-Ukraine War, Event Study, Stock Market, XGIDA Index, Abnormal Return*

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 16.08.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 8.11.2022

¹Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, yusufguneysu@trabzon.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-6809-1995>

1. GİRİŞ

Küresel olarak hisse senedi piyasalarını etkileyen finansal krizler, salgınlar, doğal afetler, savaşlar ve terör saldırıları gibi çeşitli olaylar bulunmaktadır. Bu doğrultuda, 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyanın karşı karşıya kaldığı COVID-19 pandemisi bu olaylar arasında en önemlilerden biri olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte COVID-19 pandemisinin yavaş yavaş kontrol altına alınması ve küresel ekonominin toparlanması bağlamında 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna savaşı da ekonomi ve finansal piyasalar üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Bu savaşın küresel ekonomi ve finansal piyasalar üzerindeki etkisi genellikle ekonomik yaptırımlar, emtia fiyatları ve tedarik zincirinde yaşanan aksaklıklar olmak üzere üç kanala yayılmıştır (Alsayed, 2022, s.2; Yousaf ve diğerleri, 2022, s.2).

Bu çerçevede, Rusya-Ukrayna savaşı sonucunda pandemiden de olumsuz olarak etkilenen sektörlerin (havayolu ve konaklama sektörleri) hisse senedi fiyatlarında düşüşler meydana gelmiştir. Bununla birlikte otomotiv, dayanıklı tüketim malları gibi diğer enerji yoğun ve enerjiye bağımlı sektörler artan enerji fiyatlarından etkilenerek pandeminin neden olduğu tedarik zinciri zorluklarını daha da arttırmıştır. Enerji ve tarımsal emtia fiyatlarında meydana gelen artıştan dolayı gıda sektörü de baskı altına girmiştir (International Monetary Fund [IMF], 2022, ss.1-2).

Rusya ve Ukrayna, çeşitli emtiaların en önemli ihracatçıları arasında yer almaktadır. Örneğin, Rusya ve Ukrayna birlikte küresel buğday ihracatının yaklaşık %30'unu; mısır, gübreler ve doğal gazın %20'sini ve petrolün %11'ini oluşturmaktadır. Bu iki ülke arasındaki savaş sonucu artan jeopolitik riskler ve bunların emtia fiyatları üzerindeki etkisi, piyasa oynaklığının da artmasına yol açmaktadır. Yükselen emtia fiyatları ise yatırımcıların ekonomik görünümüne ve enflasyon görünümüne ilişkin endişelerini daha da artırmaktadır. Zira yüksek enflasyon tüketicilerin satın alma gücünün azalmasına, ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına ve finansal risklerin artmasına neden olmaktadır. Bu durum yatırımcıların riskten kaçınmasına, güvenli liman olarak ifade edilen varlıklara yönelmesine ve bir takım riskli varlıkların performansının azalmasına yol açmaktadır (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2022, ss.11-15). Dolayısıyla savaşlar, şirketlerin gelecekteki karlılığı konusunda yatırımcıların belirsizliğini artırmakta ve bunun sonucu olarak da hisse senedi fiyatlarında dalgalanmalar meydana getirmektedir. Ayrıca, savaş halinde olan ülkeler ile savaş dışı ülkeler arasındaki ithalat ve ihracat ilişkileri de savaştan etkilenerek şirketin üretimi, karlılığı, beklenen nakit akışları ve hisse fiyatları üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır (Yousaf ve diğerleri, 2022, s.2).

Rusya-Ukrayna savaşının küresel hisse senedi piyasası üzerindeki etkisi ülkelerin ekonomik durumuna ve bu iki ülke ile olan coğrafi yakınlıklarına ve ilişkilerine göre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, ABD ve Asya bölgesinin gelişmiş ekonomilerinde hisse senedi fiyatları daha az etkilenmiştir. Diğer taraftan Avrupa'da, savaşa coğrafi yakınlıkları ve Rusya'ya olan enerji bağımlılıkları nedeniyle, yatırımcılar ekonomi ve enflasyon ile ilgili olası riskler konusunda endişeli bir durum sergilemektedir. Gelişen piyasalarda, hisse senedi fiyatlarının düştüğü ve savaşın etkisinin özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da yer alan ekonomiler için belirgin olduğu görülmüştür (IMF, 2022, s.3).

Türkiye de söz konusu savaştan ekonomi ve finansal piyasalar anlamında etkilenen ülkeler arasında yer almaktadır. Zira Türkiye, Rusya ile Ukrayna'ya coğrafi olarak yakın bir konumda bulunmakta ve bu iki ülke, özellikle de Rusya, Türkiye'nin başta ithalatında olmak üzere ihracatında da önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede Türkiye, Rusya ve Ukrayna'nın tarım ve gıda ürünleri ticaretinde yer alan önemli ülkelerden birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Rusya'dan, buğday, mısır ürünleri, ayçiçeği yağı, ayçiçeği tohumu gibi tarım ürünlerini ithal

etmektedir. Bununla birlikte Türkiye Rusya'ya yaş sebze ve meyve ürünleri ihraç etmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2021, ss.6-7). Aynı şekilde Türkiye Ukrayna'dan hububat, soya fasulyesi, ayçiçek yağı gibi tarımsal ürünler ithal etmekte ve Ukrayna'ya sert kabuklu meyve, yaş meyve ve sebze gibi ürünler ihraç etmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2022, s.14).

Türkiye'de tarım sektörü, gıda ve içecek üretimi için gerekli olan hammaddenin önemli bir kısmını sağlamaktadır. Bu çerçevede, Türkiye tarımsal üretimde dünyada üst sıralarda yer almaktadır. Bununla birlikte küresel gıda ve içecek sektörü bazında 22. sırada bulunmaktadır. Türkiye'de 2020 yılında bir önceki yıla göre tarımsal üretim miktarlarındaki artış oranları tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerde %8,7; meyveler, içecek ve baharat ürünlerinde %5,8 ve sebzelerde ise %0,3 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan gıda ve içecek sektörü yerli yatırımcıların yanı sıra yabancı yatırımcılar için en cazip yatırım alanlarından birini oluşturmaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021, ss.8-26).

Rusya ve Ukrayna'nın enerji piyasalarındaki ve tarım sektöründeki payının büyüklüğü dikkate alındığında, bu iki ülke arasındaki savaşın küresel anlamda çeşitli emtialar ve finansal piyasalar üzerinde etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, Rusya-Ukrayna savaşının Türkiye'deki Gıda, İçecek (XGIDA) Endeksi'ne kote olan şirketlerin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi olay çalışması yöntemi aracılığıyla araştırılmıştır.

Rusya-Ukrayna savaşının borsalar üzerindeki etkisinin incelenmesine yönelik uluslararası literatürdeki çalışmaların (Örneğin, Abbassi ve diğerleri, 2022; Boubaker ve diğerleri, 2022; Yousaf ve diğerleri, 2022) sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkiye için savaşın etkisini XGIDA Endeksi bazında ve geniş kapsamlı olay penceresinde araştıran bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla söz konusu savaşın Türkiye XGIDA Endeksi üzerindeki etkisine ilişkin bulgular sunarak çalışmanın literatüre bu iki açıdan katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu doğrultuda çalışma, Rusya-Ukrayna savaşının öncesindeki ve sonrasındaki günlerde XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin hisse senetlerinde, negatif (pozitif) ortalama anormal getirilerin (AAR) ve negatif kümülatif ortalama anormal getirilerin (CAAR) gerçekleştiğine ilişkin bulgular ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde öncelikle olay çalışması kapsamında Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen savaşın hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisine ilişkin literatür özetine yer verilmiştir. Daha sonra çalışmanın veri seti ve yöntemi açıklanmış ve akabinde elde edilen bulgular sunulmuştur. Son olarak da sonuç bölümüne yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Olay çalışması, finans alanında yaygın olarak kullanılan yöntemlerden birini oluşturmaktadır. Olay çalışması yöntemi, özellikle de son yıllarda görülen ve etkisi hala devam eden COVID-19 pandemisinin borsalar üzerindeki etkisinin incelenmesine yönelik yapılan çalışmaların (Örneğin, Alam ve diğerleri, 2020; He ve diğerleri, 2020; Polemis ve Soursou, 2020; Maneenop ve Kotcharin, 2020, Şeker ve Atasel, 2022) yanı sıra Rusya-Ukrayna savaşının da borsalar üzerindeki etkisinin araştırılmasına yönelik çalışmalarda (Örneğin, Abbassi ve diğerleri, 2022; Ahmed ve diğerleri, 2022; Bounou ve Yatie, 2022; Doğan, 2022; Pandey ve Kumar, 2022) da kullanılmaktadır. Bu çerçevede Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen savaşın borsalar üzerindeki etkisine yönelik yapılan çalışmaların özetine aşağıda yer verilmiştir.

Abbassi ve diğerleri (2022), Rusya-Ukrayna savaşının G7 ülkelerinin öncü borsaları üzerindeki etkisini incelemiştir. Olay çalışması sonucunda, hisse senedi fiyatlarının jeopolitik risklere ve

ticaret bağımlılığına karşı kırılğan olduğunu ve savaşın söz konusu piyasalar üzerindeki etkisinin farklılık arz ettiğini tespit etmişlerdir.

Ahmed ve diğerleri (2022), Rusya-Ukrayna krizinin Avrupa borsaları üzerindeki etkisini olay çalışması yaklaşımını kullanarak araştırmayı amaçlamışlardır. Buna göre olay pencerelerinde, önemli negatif anormal getirilerin gerçekleştiği ve ayrıca olay gününde, olay öncesi günlerde ve olay sonrası günlerde negatif ve önemli kümülatif anormal getirilerin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Boubaker ve diğerleri (2022), Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın küresel borsa endeksleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Olay çalışması sonucunda, savaşın negatif kümülatif anormal getiriler meydana getirdiğini, ancak bu etkinin ülkelere göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuşlardır.

Boungou ve Yatie (2022), Rusya-Ukrayna savaşının dünya borsa getirileri üzerindeki etkisini panel regresyon aracılığıyla analiz etmişler ve savaşın dünya borsa endekslerinin performansı üzerinde önemli bir negatif etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir.

Doğan (2022), Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören şirketlerin hisse senedi getirilerine etkisini olay çalışması yöntemi yardımıyla incelemiştir. Buna göre, savaşın ilk günü ile savaştan önceki son günde ortalama anormal ve kümülatif anormal getirilerin pozitif olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışma, Doğan (2022)'in çalışmasından farklı olarak hem daha uzun dönemi kapsamakta hem de farklı olay pencereleri açısından savaşın sektör bazında etkisini araştırmaktadır.

Ligorio ve diğerleri (2022), Fortune 500 listesinde yer alan ve sürdürülebilirlik raporu yayınlayan şirketlerin hisse senetleri üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemini kullanarak test etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, anormal getirilerin savaşın ikinci gününde en yüksek seviyeye ulaştığını ve daha sonraki günlerde düşüş eğilimine geçtiğini belirlemişlerdir.

Pandey ve Kumar (2022), Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın küresel turizm şirketlerinin hisse senetleri üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Olay çalışması sonuçlarına göre, savaşın küresel turizm şirketlerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisinin olay gününde negatif olduğu, ancak bu etkinin bölgelere göre farklılık arz ettiğini ortaya koymuşlardır.

Sun ve Zhang (2022), Rusya-Ukrayna savaşının küresel hisse senedi getirileri üzerindeki etkisini olay çalışması aracılığı ile test etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, AB ülkelerinde veya Rusya ile ticaret bağımlılığı daha yüksek ülkelerde anormal getirilerin daha düşük olduğunu belirlemişlerdir.

Yousaf ve diğerleri (2022), Rusya-Ukrayna savaşının G20 ve diğer ilgili ülkelerin borsaları üzerindeki etkisini olay çalışması yaklaşımını kullanarak araştırmışlardır. Bu doğrultuda, savaşın olay günü ve olay sonrası günlerde genel olarak borsalar üzerinde önemli ve negatif bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, Rusya-Ukrayna savaşının borsalar üzerindeki etkisinin incelenmesine ilişkin uluslararası çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Ayrıca ulusal literatürde sektör bazında ve geniş kapsamlı olay penceresi çerçevesinde ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu kısımda, çalışmanın amacı ve kapsamına yer verilmiş ve akabinde çalışmada kullanılan yöntem ile ilgili aşamalar açıklanmıştır.

3.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışma, 24 Şubat 2022 tarihinde meydana gelen Rusya-Ukrayna savaşının BIST Gıda, İçecek (XGIDA) Endeksi'nde yer alan şirketlerin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin olay tarihinden 20 gün önceki ve 20 gün sonraki dönemi kapsayan 41 günlük getirileri analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında, söz konusu endekste yer alan şirketler ile ilgili veriler <https://tr.investing.com/> adresinden temin edilmiştir. Kamuyu Aydınlatma Platformu'na (KAP) göre XGIDA Endeksi'nde 30 şirket bulunmaktadır. Ancak çalışmada verilerine tam olarak ulaşılabilen 25 şirket analize dâhil edilmiştir. Bu şirketlerin listesi Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. XGIDA Endeksi Kapsamında Analizde Yer Alan Şirketler

Kodu	Şirket Adı	Kodu	Şirket Adı
AEFES	Anadolu Efes Biracılık ve Malt Sanayii A.Ş.	OYLUM	Oylum Sınai Yatırımlar A.Ş.
AVOD	AVOD Kurutulmuş Gıda ve Tarım Ürünleri Sanayi Ticaret A.Ş.	PENGDD	Penguen Gıda Sanayi A.Ş.
BANVT	Banvit Bandırma Vitaminli Yem Sanayi A.Ş.	PETUN	Pınar Entegre Et ve Un Sanayii A.Ş.
CCOLA	Coca-Cola İçecek A.Ş.	PINSU	Pınar Su ve İçecek Sanayi ve Ticaret A.Ş.
DARDL	Dardanel Önentaş Gıda Sanayi A.Ş.	PNSUT	Pınar Süt Mamulleri Sanayii A.Ş.
ERSU	ERSU Meyve ve Gıda Sanayi A.Ş.	SELGD	Selçuk Gıda Endüstri İhracat İthalat A.Ş.
FADE	Fade Gıda Yatırım Sanayi Ticaret A.Ş.	TATGD	Tat Gıda Sanayi A.Ş.
FRIGO	Frigo-Pak Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.	TETMT	Tetamat Gıda Yatırımları A.Ş.
KERVT	Kerevitaş Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.	TUKAS	Tukaş Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KRVGD	Kervan Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.	ULUUN	Ulusoy Un Sanayi ve Ticaret A.Ş.
KNFRT	Konfrut Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.	ULKER	Ülker Bisküvi Sanayi A.Ş.
KRSTL	Kristal Kola ve Meşrubat Sanayi Ticaret A.Ş.	VANGD	Vanet Gıda Sanayi İç ve Dış Ticaret A.Ş.
MERKO	Merko Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.		

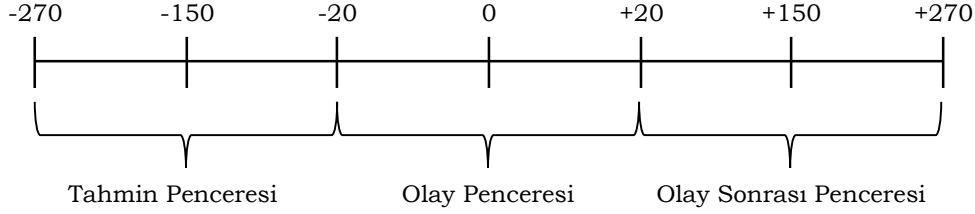
3.2. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada, finans alanında yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biri olan olay çalışması (event study) yönteminden yararlanılmıştır. Olay çalışması yöntemi, herhangi bir haber veya olayın sermaye piyasasını veya bir şirketin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisinin araştırılmasına ve olayla ilişkili anormal getirilerin olup olmadığını belirlenmesine yardımcı olmaktadır (Binder, 1998, s.111; McWilliams ve Siegel, 1997, s.626; Benninga, 2014, s.331).

Diğer bir ifadeyle olay çalışması yöntemi, piyasanın bilgileri etkin olarak içerip içermediğinin test edilmesi ve en azından halka açık bilgiler bakımından herhangi bir olayın şirketlerin hissedarlarının serveti üzerindeki etkisinin incelenmesi amacıyla kullanılmaktadır (Binder, 1998, s.111). Zira Fama (1970), yarı güçlü formda piyasa etkinlik testlerinin, halka açık diğer bilgilere göre fiyat ayarlamasının hızıyla ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda etkin piyasalar hipotezi, hisse senedinin cari fiyatlarının mevcut tüm bilgileri yansıttığını varsaymaktadır. Etkin piyasalar hipotezi kapsamında yarı güçlü form testleri ise hisse senetlerinin cari fiyatlarının halka açık tüm bilgileri tamamen yansıtıp yansıtmadığını ele almaktadır (Fama, 1970, ss.383-388). Olay çalışması tahmin penceresi, olay penceresi ve olay sonrası penceresi olmak üzere üç zaman periyodundan oluşmaktadır (Benninga, 2014, s.331). Bu zaman periyotları Şekil 1'de gösterilmiştir.

Çalışmada, Rusya-Ukrayna savaşının başladığı tarihin 20 gün öncesi ile 20 gün sonrası dönem olay penceresi [-20, +20] olarak belirlenmiş ve olay tarihinden 20 gün öncesi ile 270 gün öncesi arasındaki dönem ise tahmin penceresi [-20, -270] olarak dikkate alınmıştır. Çalışmada, XGIDA

Endeksi'ne kote olan şirketler için anormal getiriler (Abnormal Returns- AR), ortalama anormal getiriler (Average Abnormal Returns - AAR) ve olayın belirli bir zaman periyodu boyunca etkisini ölçmek için kümülatif ortalama anormal getiriler (Cumulative Average Abnormal Returns - CAAR) hesaplanmıştır. Bununla birlikte BIST 100 Endeksi benchmark (kıyaslama) göstergesi olarak analize dâhil edilmiştir.

Şekil 1. Olay Çalışması Zaman Çizelgesi

Kaynak: Çıtak ve Konak, 2017, s.29.

Olay çalışması yönteminin uygulanmasında genel olarak aşağıdaki adımlar takip edilmektedir (Şahin ve diğerleri, 2017, ss.478-479; Konak ve Duman, 2019, s. 885):

Adım 1: Şirketin hisse senedi getirileri ile piyasa endeksi getirilerinin hesaplanması

$$R_{it} = \ln (P_{it} / P_{it-1}) \quad (1)$$

Burada, R_{it} i hisse senedinin veya piyasa endeksinin t günündeki logaritmik getirisini; P_{it} i hisse senedinin veya endeksin t günündeki fiyatını; P_{it-1} ise i hisse senedinin veya endeksin t-1 günündeki fiyatını göstermektedir.

Adım 2: Beklenen getirilerin hesaplanması

$$E_{it} = \alpha_i + \beta_i * R_{mt} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada, E_{it} i hisse senedinin veya endeksin t günündeki beklenen getirisini; α_i ve β_i piyasa modeli parametreleri; R_{mt} t günündeki piyasa endeksi getirisini; ε_t ise hata terimini ifade etmektedir.

Adım 3: AR değerlerinin hesaplanması

$$AR_{it} = R_{it} - E(R_{it}) \quad (3)$$

Burada, AR_{it} i hisse senedinin veya endeksin t günündeki anormal getirisini; R_{it} i hisse senedinin veya endeksin t günündeki gerçek getirisini; $E(R_{it})$ i hisse senedinin veya endeksin t günündeki beklenen getirisini ifade etmektedir.

Adım 4: AAR değerlerinin hesaplanması

$$AAR_{it} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n AR_{it} \quad (4)$$

Burada, AAR_{it} i hisse senedinin veya endeksin t günündeki ortalama anormal getirilerini; n ise incelenen hisse senedi sayısını göstermektedir.

Adım 5: CAAR değerlerinin hesaplanması

$$CAAR_{it} = \sum_{i=1}^n AAR_{it} \quad (5)$$

Olay çalışmaları, hisse senedi fiyatlarının halka açık tüm bilgileri tam olarak yansıttığını varsayan yarı güçlü formda etkin olma durumunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda olay çalışması, belirli bir olayın anormal bir getiriye neden olup olmadığının test edilmesini sağlamaktadır (Sakarya ve diğerleri, 2017, s.65). Dolayısıyla yarı güçlü formda etkin bir piyasada, Rusya-Ukrayna savaşının

duyurulması sonucunda şirketlerin hisse senetlerinden anormal bir getirinin elde edilmesi mümkün olmamaktadır. Bu çerçevede, anormal getirilerin sıfırdan farklı olup olmadığı aşağıdaki sıfır (yokluk) hipotezi aracılığı ile test edilmiştir.

H₀: Olay günü ve etrafındaki günlerde hisse senetlerinden elde edilen anormal getiriler sıfıra eşittir

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, Rusya-Ukrayna savaşının XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisine ilişkin analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Bu çerçevede Tablo 2'de olayın gerçekleştiği gün, olay öncesi günler ve olay sonrası günler için şirketlerin hisse senetlerinin AAR değerleri sunulmuştur. Buna göre olayın duyurulmasına ilişkin en yüksek getirilerin sırasıyla olaydan sonraki 6., 20. ve 18. günde gerçekleştiği görülmektedir. Olay günü (0. gün) elde edilen %0,7'lik AAR değerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte olayın gerçekleşmesinden önceki 6., 13., 18., 19. ve 20. günde AAR değerlerinin negatif; 17. günde AAR değerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan olay gününden sonraki 8. ve 19. günde pozitif; 12., 13., 14. ve 16. günde negatif ve anlamlı AAR değerleri elde edilmiştir.

Tablo 2. XGIDA Endeksine İlişkin AAR Sonuçları

Gün	AAR	Standart Sapma	P-Değeri	Negatif AARs (%)
-20	-0,003	0,024	0,084*	0,50
-19	-0,001	0,019	0,002***	0,62
-18	-0,002	0,026	0,071*	0,54
-17	0,000	0,019	0,016**	0,65
-16	-0,003	0,012	0,178	0,58
-15	0,003	0,023	0,108	0,42
-14	-0,013	0,017	0,524	0,81
-13	-0,001	0,017	0,065*	0,73
-12	-0,002	0,018	0,103	0,65
-11	0,009	0,029	0,241	0,42
-10	-0,003	0,024	0,105	0,69
-9	-0,010	0,034	0,217	0,77
-8	-0,007	0,029	0,189	0,69
-7	-0,005	0,019	0,183	0,77
-6	-0,001	0,035	0,021**	0,65
-5	-0,013	0,029	0,334	0,85
-4	-0,011	0,021	0,408	0,88
-3	-0,011	0,033	0,252	0,85
-2	0,006	0,032	0,149	0,42
-1	-0,021	0,042	0,389	0,81
0	0,007	0,027	0,195	0,42
1	-0,010	0,034	0,231	0,73
2	-0,008	0,013	0,447	0,77
3	0,004	0,026	0,114	0,58
4	-0,003	0,016	0,158	0,62
5	0,008	0,023	0,280	0,46
6	0,047	0,039	0,755	0,19
7	-0,009	0,030	0,225	0,81
8	0,003	0,030	0,084*	0,58
9	-0,010	0,023	0,326	0,65
10	-0,007	0,026	0,216	0,69
11	-0,016	0,025	0,470	0,85
12	-0,003	0,028	0,076*	0,42
13	-0,002	0,030	0,049**	0,81
14	-0,002	0,025	0,054*	0,65
15	-0,003	0,020	0,119	0,46
16	-0,001	0,012	0,094*	0,54
17	0,007	0,025	0,206	0,35
18	0,009	0,022	0,323	0,35
19	0,002	0,025	0,061*	0,58
20	0,011	0,019	0,444	0,31

*,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3'te farklı olay pencerelerindeki CAAR değerleri gösterilmiştir. Buna göre olayın duyurulmasına ilişkin en yüksek getiri [0,20] olay penceresinde gerçekleşmiş ve onu [0,10] olay penceresindeki getiri takip etmiştir. Olay gününden sonraki [0,5] ve [0,15] olay pencerelerinde negatif ve CAAR değerlerinin %5 anlamlılık düzeyinde geçerli olduğu belirlenmiştir. Ayrıca diğer olay pencerelerindeki CAAR değerleri genel olarak negatif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ortaya koyulmuştur.

Tablo 3. XGIDA Endeksine İlişkin CAAR Sonuçları

Gün	CAAR	Standart Sapma	P-Değeri	Negatif CAARs (%)
<i>[-20,20]</i>	-0,062	0,186	0,258	0,62
<i>[-15,15]</i>	-0,082	0,172	0,363	0,69
<i>[-10,10]</i>	-0,053	0,157	0,259	0,65
<i>[-5,5]</i>	-0,052	0,126	0,318	0,77
<i>[-1,1]</i>	-0,025	0,056	0,334	0,73
<i>[-20,0]</i>	-0,087	0,144	0,448	0,73
<i>[-15,0]</i>	-0,073	0,131	0,415	0,81
<i>[-10,0]</i>	-0,068	0,115	0,441	0,73
<i>[-5,0]</i>	-0,043	0,082	0,399	0,73
<i>[0,2]</i>	-0,011	0,051	0,168	0,69
<i>[0,5]</i>	-0,002	0,079	0,019**	0,54
<i>[0,10]</i>	0,023	0,114	0,155	0,46
<i>[0,15]</i>	-0,003	0,110	0,020**	0,50
<i>[0,20]</i>	0,025	0,117	0,167	0,42

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, olay günü, olay öncesi günler ve olay sonrası günler için XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin hisse senedi getirilerine ilişkin istatistiksel olarak anlamlı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Bu çerçevede, tüm günler için olmasa da bazı günler için anlamlı sonuçların elde edilmiş olması, H_0 hipotezinin reddedildiğini ve böylece Rusya-Ukrayna savaşı duyurusunun XGIDA Endeksi üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda, XGIDA Endeksi için anormal getirilerin oluştuğu ve dolayısıyla piyasanın yarı güçlü formda etkin olmadığı söylenebilir.

5. SONUÇ

2019 yılının sonlarında ortaya çıkan koronavirüs pandemisi tüm dünyada sağlık, sosyal hayat, ekonomi ve finansal piyasalar anlamında zorlukların yaşanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte pandeminin olumsuz etkileri devam ederken 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya-Ukrayna savaşı başlamış ve küresel anlamda ülke ekonomilerini ve finansal piyasaları olumsuz olarak etkilemiştir. Bu bağlamda savaş, emtia fiyatlarının özellikle de gıda ve enerji fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Zira Rusya ve Ukrayna söz konusu emtiaların en önemli üreticileri arasında yer almaktadır. Emtia fiyatlarının yüksek olması enflasyonun artmasına ve böylece tüketicilerin alım gücünün düşmesine ve ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla savaş, şirketlerin ve yatırımcıların belirsizliğini artırmakta ve hisse senedi piyasalarında oynaklıklara yol açmaktadır.

Türkiye'nin Rusya ve Ukrayna ile tarım ve gıda ürünleri konusunda önemli ihracat ve ithalat ilişkileri bulunması bağlamında bu çalışmada, Rusya-Ukrayna savaşının XGIDA Endeksi'ne kote olan şirketlerin hisse senedi fiyatları üzerinde anormal hareketlere neden olup olmadığı araştırılmıştır. Bu doğrultuda, olay çalışması yöntemi kullanılarak olay öncesi ve olay sonrası şirketlerin hisse senedi getirileri ile piyasa endeksi getirileri analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonucunda, olay (savaş) öncesi ve sonrası günlerdeki negatif AAR değerlerinin yoğunlukta olduğu görülmüştür. Bununla birlikte olay gününden önceki 20 günlük periyotta elde

edilen negatif AAR değerleri bazı günler için istatistiksel olarak anlamlıyken, pozitif AAR değerlerinden yalnızca 17. gün için anlamlılık söz konusudur. Ayrıca olay gününden sonraki 8. ve 19. günde pozitif; 12., 13., 14. ve 16. günde negatif ve anlamlı AAR değerlerinin olduğu görülmektedir. Diğer taraftan olayın farklı zaman dilimlerindeki etkisine ilişkin sonuçlara göre, [0,5] ve [0,15] olay pencerelerindeki CAAR değerlerinin negatif ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede, XGIDA Endeksi'nde olay (savaş) öncesi ve sonrası günlerde anormal getiriler oluştuğundan dolayı piyasanın yarı güçlü formda etkin olmadığı şeklinde ifade edilebilir. Bu çalışma, Rusya-Ukrayna savaşının XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisine ilişkin bulgular sunarak yatırımcılara ve finansal analistlere öngörü oluşturabilir. Ayrıca bu çalışmanın konu ile ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte bu çalışmada, yalnızca XGIDA Endeksi'nde yer alan şirketlerin ele alınması çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Bu nedenle gelecek çalışmalarda söz konusu savaşın veya meydana gelen farklı olayların sektörel analizleri dikkate alınabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Yusuf Güneysu (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Yusuf Güneysu (100%)

KAYNAKÇA

- Abbassi, W., Kumari, V. ve Pandey, D. K. (2022). What makes firms vulnerable to the Russia-Ukraine crisis?. *The Journal of Risk Finance*, (ahead-of-print). doi: 10.1108/JRF-05-2022-0108
- Ahmed, S., Hasan, M. M. ve Kamal, M. R. (2022). Russia-Ukraine crisis: the effects on the European stock market. *European Financial Management*. doi: 10.1111/eufm.12386
- Alam, M. N., Alam, M. S. ve Chavali, K. (2020). Stock market response during COVID-19 lockdown period in India: An event study. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(7), 131-137. doi: 10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.131
- Alsayed, A. R. (2022). Turkish stock market from pandemic to Russian invasion, evidence from developed machine learning algorithm. *Computational Economics*, 1-17. doi: 10.1007/s10614-022-10293-z
- Benninga, S. (2014). *Financial modeling*. London: MIT Press.
- Binder, J. (1998). The event study methodology since 1969. *Review of quantitative Finance and Accounting*, 11(2), 111-137. doi: 10.1023/A:1008295500105
- Boubaker, S., Goodell, J. W., Pandey, D. K. ve Kumari, V. (2022). Heterogeneous impacts of wars on global equity markets: Evidence from the invasion of Ukraine. *Finance Research Letters*, 48, 102934. doi: 10.1016/j.frl.2022.102934
- Boungou, W. ve Yatie, A. (2022). The impact of the Ukraine-Russia war on world stock market returns. *Economics Letters*, 215, 110516. doi: 10.1016/j.econlet.2022.110516

-
- Çıtak, L. ve Konak, F. (2017). The Effect of merger and aquisition on firm performance after 2008 global financial crisis: Empirical evidence from United Kingdom. *Journal of Business and Management*, 19(10), 28-34. doi: 10.9790/487X-1910032834
- Doğan, M. (2022). The Impact of the Russia-Ukraine war on stock returns. *Social Sciences Research Journal*, 11(1), 1-9. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ssrj/issue/68794/1083034>
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The journal of Finance*, 25(2), 383-417. doi: 10.2307/2325486
- He, P., Sun, Y., Zhang, Y. ve Li, T. (2020). COVID-19's impact on stock prices across different sectors—An event study based on the Chinese stock market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2198-2212. doi: 10.1080/1540496X.2020.1785865
- International Monetary Fund. (2022). Global financial stability report—Shockwaves from the war in Ukraine test the financial system's resilience. Washington, DC, April. Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2022/04/19/global-financial-stability-report-april-2022>
- Investing (2021). Türkiye-endeksler. Erişim adresi: <https://tr.investing.com/indices/turkey-indices?&majorIndices=on&primarySectors=on&additionalIndices=on>
- Konak, F. ve Duman, D. (2019). Terör saldırılarının finansal piyasalara etkisi: Borsa İstanbul 100 endeksi üzerine bir uygulama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(2), 874-896. doi: 10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.19.04.1048
- Ligorio, L., Lippolis, S., Leopizzi, R. ve Imperiale, F. (2022). How does war impact socially responsible companies' stocks? An event study of the Ukraine conflict. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=4156262>
- Maneenop, S. ve Kotcharin, S. (2020). The impacts of COVID-19 on the global airline industry: An event study approach. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101920. doi: 10.1016/j.jairtraman.2020.101920
- McWilliams, A. ve Siegel, D. (1997). Event studies in management research: theoretical and empirical issues. *Academy of management journal*, 40(3), 626-657. doi: 10.5465/257056
- Organisation for EconomicCo-operation and Development. (2022). Impacts of the Russian invasion of Ukraine on financial market conditions and resilience: Assessment of global financial markets. *OECD Publishing*. doi: 10.1787/879c9322-en
- Pandey, D. K. ve Kumar, R. (2022). Russia-Ukraine war and the global tourism sector: A 13-day tale. *Current Issues in Tourism*, 1-9. doi: 10.1080/13683500.2022.2081789
- Polemis, M., ve Soursou, S. (2020). Assessing the impact of the COVID-19 pandemic on the Greek energy firms: an event study analysis. *Energy Research Letters*, 1(3), 17238. doi: 10.46557/001c.17238
- Sakarya, Ş., Yazgan, K. F. ve Yıldırım, H. H. (2017). Kurumsal yönetim derecelendirmesinin hisse senedi performansına etkisi: BİST kurumsal yönetim endeksi üzerine bir inceleme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18(40), 55-76. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sobbiad/issue/36459/413122>
-

-
- Sun, M. ve Zhang, C. (2022). Comprehensive analysis of global stock market reactions to the Russia-Ukraine war. *Applied Economics Letters*, 1-8. doi: 10.1080/13504851.2022.2103077
- Şahin, E., Konak, F. ve Karaca, S. S. (2017). Türkiye ve Rusya arasındaki “uçak krizinin” Borsa İstanbul gıda, içecek ve turizm endeksleri üzerine etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 473-485. doi: 10.20409/berj.2017.61
- Şeker, Y. ve Atasel, O. Y. (2022). COVID-19 pandemisinin BIST ulaştırma endeksi’ndeki şirketler üzerindeki etkilerine yönelik bir araştırma. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 52-74. doi: 10.53306/klujfeas.1062837
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021). Gıda ve içecek sektörü raporu. Erişim adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/sector-raporlari/mu0111011413>
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021). Rusya Federasyonu tarım sektörü raporu. Erişim adresi: https://ticaret.gov.tr/data/5bcc5d4813b876034cfece26/RUSYA_TARIM_RAPORU-2021.pdf
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). Ukrayna ülke profili. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/data/5f07144813b87611d894d163/Ukrayna%20%C3%9Clke%20Pofili-2022.pdf>
- Yousaf, I., Patel, R. ve Yarovaya, L. (2022). The reaction of G20+ stock markets to the Russia-Ukraine conflict. *Available at SSRN*: doi: 10.2139/ssrn.4069555

SUMMARY

There are some events (e.g., war, pandemic, financial crisis, natural disaster, terrorist attack) that affect the global stock markets and are called black swan. One of the most important of these events is the COVID-19 pandemic, which we have experienced in recent years and whose effect continues. However, the Russia-Ukraine war that took place at the beginning of 2022 is another important event that negatively affected the economy and financial markets. Since Russia and Ukraine are the most important exporters of various commodities, the war between these two countries caused the prices of energy and agricultural commodities to increase, thus negatively affecting the food sector. Considering its geographical proximity to these two countries and the fact that it has an important place in the import and export of these two countries, Turkey is among the negatively affected countries. In this direction, it is expected that the study will contribute to the literature in two ways. The first of these is to contribute to the development of international literature with limited research on the effect of the Russia-Ukraine war on stock markets. The second is to present the first findings of the impact of the war on the food sector in Turkey.

Considering the size of Russia and Ukraine's share in the energy markets and agriculture sector, it is seen that the war between these two countries has effects on various commodities and financial markets globally. It is doubtful that Turkey is among the countries affected by this war in terms of economy and financial markets. Therefore, the war negatively affects the expectations of investors about the future, and this situation is reflected in the stock markets. In this context, the purpose of the study is to examine the effect of the Russia-Ukraine war on the stock returns of companies in the BIST Food, Beverage (XGIDA) Index in Turkey.

In this study, the event study method was used to investigate the effect of the Russia-Ukraine war, which started on 24 February 2022, on the stock prices of the companies included in the XGIDA Index. The event study method allows examining the effect of a particular event on stock returns. In other words, the event study method helps to test the semi-strong form efficiency of the market. In this framework, the event window was determined as “-20, +20” based on 24 February 2022, when the Russia-Ukraine war started, and the calculation period was determined as “-20, -270”. In addition, Abnormal Returns (AR), Average Abnormal Returns (AAR) and Cumulative Average Abnormal Returns (CAAR) were calculated for each company included in the index and BIST 100 Index was considered as a benchmark index.

According to the results of the analysis on the effect of the Russia-Ukraine war on the stock returns of the companies in the XGIDA Index, it was determined that the negative AAR values were higher on the day (the day of the war) of the event and the days around it. It was determined that the AAR values were not statistically significant on the day of the event (day 0), but were negative and significant (or positive) for some days before and after the event. CAAR values were found to be negative and statistically significant only in the [0,5] and [0,15] event windows. In this context, it can be stated that the market is not efficient in semi-strong form in terms of obtaining significant results for some days.

ANALYSING USER RESISTANCE TO DISTANCE LEARNING SYSTEMS BY ACADEMICS WITHIN THE COVID-19 PANDEMIC USING THE TECHNOLOGY ACCEPTANCE MODEL

Fevziye BEKAR¹
Handan ÇAM²

Citation: Bekar, F. and Çam, H. (2022). Analysing user resistance to distance learning systems by academics within the Covid-19 pandemic using the technology acceptance model. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 373-392. doi: 10.17218/hititsbd.1166639

Abstract: The aim of this study is to determine academics' user resistance to distance learning, their perceptions of the distance learning systems and factors affecting their perceptions of the changes in the education system during the COVID-19 pandemic. The study's population consists of 440 academics working in 43 different universities in Turkey. The research sample were determined through convenience and snowball sampling methods. The data were collected using an online questionnaire form created within Google Forms. After validity and reliability analyses on the data, eight different hypotheses were tested using structural equation analysis. All eight hypotheses proposed within the study were accepted after receiving the results of this analysis. The results of the study show that user resistance has a significantly negative effect on the users that utilise distance learning. However, the perceived ease of use and usefulness have a significantly positive effect on attitude and behavior.

Keywords: Covid-19 Outbreak, Technology Acceptance Model, Resistance to Change, High Education, Academicians

Covid-19 Sürecinde Uzaktan Eğitime Yönelik Akademisyenlerin Kullanıcı Dirençlerinin Teknoloji Kabul Modeli ile Analiz Edilmesi

Atıf: Bekar, F. ve Çam, H. (2022). Covid-19 sürecinde uzaktan eğitime yönelik akademisyenlerin kullanıcı dirençlerinin teknoloji kabul modeli ile analiz edilmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 373-392. doi: 10.17218/hititsbd.1166639

Özet: Bu çalışmanın amacı COVID-19 sürecinde akademisyenlerin uzaktan eğitime karşı kullanıcı dirençlerini, uzaktan eğitim sistemlerine ilişkin algılarını, eğitim sisteminde meydana gelen değişikliklere yönelik algılarını etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Araştırmanın örneklemini Türkiye'de 43 farklı üniversitede görev yapan 440 akademisyen oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini kolayda ve kartopu örneklem yöntemleriyle belirlenmiştir. Veriler Google Forms'da oluşturulan çevrimiçi anket formu kullanılarak elde edilmiştir. Veriler üzerinde geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapıldıktan sonra yapısal eşitlik modeli kullanılarak 8 farklı hipotez test edilmiştir. Analiz sonucunda çalışma kapsamında önerilen sekiz hipotezin tümü kabul edilmiştir. Yürütülen çalışma kapsamında, değişime karşı direncin uzaktan eğitim sistemi kullanıcılarını önemli ölçüde olumsuz bir

Research Article

Submitted: 25.8.2022 Accepted: 17.11.2022

¹ Corresponding Author, Research Asst., Gümüşhane University, Siran Health Services Vocational School, fevziye.gurlas@gumushane.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-1692-4294>

²Assoc. Prof. Dr., Gümüşhane University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, hcam@gumushane.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-0982-2919>

şekilde etkilediği bulgulanmıştır. Bununla birlikte, algılanan kullanım kolaylığı ve faydanın ise tutum ve davranışlar üzerinde olumlu bir etkisi bulunmaktadır

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Salgını, Teknoloji Kabul Modeli, Değişime Direnç, Yüksek Öğretim, Akademisyenler

1. INTRODUCTION

The new Coronavirus Disease (COVID-19) is a virus that was first discovered in the Wuhan province of China in late December and identified in 13 January 2020 (Republic of Turkey Ministry of Health, 2020). It has been declared as a pandemic in March by the World Health Organization [WHO]. It has caused 4.539.723 deaths worldwide. The number of people that had the disease simultaneously was reported to be 218.946.836 (WHO, 2021). Thus, an infectious disease taking hold of our lives globally, COVID-19 has become a concept, unprecedented in the near past, threatening the health of everyone, and a disease spreading worldwide (Yang et al., 2020, p. 3809; Chayomchai, 2020, p.496).

Measures are taken during this time to increase social distance and maintain social isolation which is designed to diminish the destructive effects of the COVID-19 pandemic. In business, solution proposals are being developed in order to provide more business opportunities to “work at home” and operate organizational activities and procedures in the best capacity (Aguilera-Hermida, 2020, p.1; Alam, 2020, p.599; Ambarwati, 2021, pp.78- 88; Chayomchai, 2020, pp. 496-497). Therefore, one of the solutions that diminish the fast spreading and the pernicious effects of COVID-19 is to transfer the convenience of formal education into digital learning platforms (Asghar et al., 2021, pp. 84-86; Pal and Vanijja, 2020, pp.1-2). In other words, there is an immediate need for a transition into online learning (Alfadda and Mahdi, 2021, pp. 883-885; Gürler et al., 2020, pp. 1895). In the literature, technology acceptance model (TAM) has been used to determine user perceptions, attitudes and behaviors towards distance education. The TAM is a model linking cognitive beliefs to behaviors toward the acceptance of technology. TAM developed by Davis (1989). Furthermore, the main indicators of use of technology, and aim to explain receivers' behavior towards information technology, determine their technology acceptance levels and estimate their future behaviour (Ambarwati, 2021. pp.79-82; Pal and Vanijja, 2020, p.119).

Many researchers intended to put forth how willing both students (Briz-Ponce et al., 2017; Aguilera-Hermida, 2020; Akour et al., 2021; Baber, 2021) and educators (Alhumaid et al., 2020; Tandon, 2020; Asghar et al., 2021; Ngabiyanto et al., 2021) are to use technology within the COVID-19 emergency distant education based on the TAM. Thus, in order to determine user behaviours, intentions and attitudes towards the transition into distant learning systems, the technology acceptance model contributes to measuring both the benefits that users perceive, user behaviour, user attitude to online education and emotional situations for users such as trust, happiness known as external factors (Pal and Vanijja, 2020; Sukendro et al., 2020). In the light of these studies, external factors such as stress (Briz-Ponce et al., 2017), information sharing and communication, motivation (Alhumaid et al., 2020), fear of COVID-19 (Akour et al., 2021; Raza et al., 2021) have been investigated within the TAM.

Resistance to change as an external factor was an issue chosen through both occupational experience and literature review. Because resistance does not only occur due to change but also a serious opposition, cognitive unacceptance and refusal against new systems during this change. Therefore, the effects of this resistance should be analyzed to maintain the status quo within the change (Kamal et al., 2020, pp.1-5)

Taking the explanations given above into consideration, purpose of the study is to state what degree academics accept systematic changes and to what degree they have a tendency to resist change for transferring traditional education to digital education platforms during COVID-19. Accordingly, the answer to the research question “what are the factors affecting academics’ perceptions, behaviours and attitudes towards using technology in online emergency education?” is sought. The population of the research consists of academics working in Turkish universities. A total of 440 academics were chosen using through convenience sampling and snowball sampling methods. Hence, the research model and hypotheses will be discussed primarily. Afterwards, the research method will be explained, and the study will be concluded with discussion and future recommendations.

2. DEVELOPING THE RESEARCH MODEL AND HYPOTHESES

Developed by Davis F. D in 1986, the Technology Acceptance Model (TAM) is a theory used to measure how users accept using computers. It has been utilised in many studies since 1980 such as application tests for smartphones (Zhang and Adipat, 2005; Ji et al., 2006; Aryana and Clemmensen, 2013), finding factors that affect product life cycle (Jin et al., 2013), mobile trade (Zhou and Lu, 2011a; Türker ve Türker, 2013; Seyhun ve Kurtuldu, 2020), evaluating services by mobile service providers (Zhou and Lu, 2011b), internet banking (Doğan vd., 2015), mobile payment (Bozpolat ve Seyhan, 2020), cloud computing (Hamutoğlu, 2018), acceptance levels of virtual reality technologies (Lin and Yeh, 2019; Sagnier et al., 2020), internet-based learning applications (Zaharias and Poylymenakou, 2009; Menzi et. al., 2012), user perceptions towards health information and communication applications (Asan and Carayon, 2017; Vassli and Farshchian, 2018), autonomous tools (Hegner et al., 2019), digital storytelling (Alexandrakis et al., 2020), online learning (Kurt, 2015; Kim et al., 2020). Therefore, The TAM allows useful structure and research in analysing factors affecting technology users’ perceptions in different fields of research (Handy et al., 2001, p.104).

Technology or information systems indicates a person’s decision to accept or refuse to use information technology systems in completing a series of tasks (Ambarwati, 2021, p.81). Accordingly, the TAM has four main components. They are perceived ease of use, perceived usefulness, attitude toward using technology and behavioural intention (Davis, 1989, p.320; Amoako-Gyampah and Salam, 2004, p.733).

2.1. The Relationship of Resistance to Change to Perceived Ease of Use and Perceived Usefulness in COVID-19 Distant Emergency Education

One of the main problems that enable resistance to change is educators’ persistence in resuming traditional education. The idea that the change brought by the pandemic could threaten jobs is another reason why users resist switching to and utilising a new system (Alfadda and Mahdi, 2021, pp.884-885; Almaiah et al., 2020, p.5262). More importantly, there was a lack of experience in communicating and interacting with students considering the social factors (Aguilera-Hermida et al., 2021, p.6828). One of the substantial reasons for resistance against change is that there are uncertainties regarding using the system, classes, homework and grading exams for both educators and students as the Turkish education system is mostly traditional meaning exercised face-to-face (Almaiah et al., 2020, pp.5264-5268; Gürler et al., 2020, p.1898). For this reason, ease of use and usefulness perceived by people in terms of the system use are important factors. For instance, Almaiah et al. (2020, p.5272) claimed that students will demonstrate resistance when they use a web-based learning system, if they think the system unfriendly and difficult to use.

Build upon the related literature review, the first hypothesis of this study was created as shown below with the research model and hypotheses indicated in Figure 1.

H1: There is a significantly negative relationship between users' resistance to change and perceived ease of use.

Users' perceptions of usefulness shape their attitude towards using technological devices positively or negatively (Alfadda and Mahdi, 2021, p.887). Almaiah et al. (2020, p.5274) stated that confidence in using distant learning systems and motivation to use it in the future as well help perceived usefulness.

H2: There is a significantly negative relationship between users' resistance to change and perceived usefulness.

2.2. The Relationships between Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, Attitude towards Use and Behavioural Intention within Distant Emergency Education in COVID-19 Pandemic

Perceived ease of use towards the online learning system that is being used by educators mainly affects their intentions. For this reason, certain behaviours could increase the usefulness of the system (Alhumaid et al., 2020, pp.104-105). The behavioural intention of a technology is influenced by two sources. The first one is perceived usefulness which is described as expectation that the technology will be beneficial. The other one is ease of use, which is defined as the use of technology freely without much effort (Fusilier and Durlabhji, 2005, pp.243-244). An analysis of primary literature using technology acceptance model puts forth significantly positive relationships between perceived usefulness and perceived ease of use within online emergency education during the COVID-19 pandemic (Alfadda and Mahdi, 2021, p.892; Kusumadewi et al., 2021, p.283). Additionally, facilitator elements such as infrastructure, technical support and equipment are important factors in shaping the intentions of individuals in using technology (Razif et al., 2020, p.798). Although educators prefer traditional education methods when the technology-based education is considered easy to use, the communication with the learners strengthens, and the changed attitudes and behaviours increase the benefit provided by online learning in quality information sharing (Alhumaid et al., 2020). Alfadda and Mahdi (2021) conducted a study in which 75 students were taught English with distant learning that concluded that there was a significantly positive relationship between their perceived usefulness and use of technology within the provided education through technology (ZOOM).

Some researchers who conducted research on the TAM within emergency online education reached the following conclusions: According to a study by Kusumadewi et al. (2021) on 155 parents, perceived usefulness has a significant and positive relationship on behavioural intention and usage behaviour. It was concluded that ease of use has a positive effect on perceived usefulness, but ease of use has no effect on usage behaviour, and usage behaviour has a significant and positive effect on behavioural intention. According to Alshurafat et al. (2021), Lazim et al. (2021) perception of use has a positive effect on the attitude towards perceived behaviour, and that behavioural intention affects the behaviour of use. In a study conducted on 333 students by Tunku Abdul Rahman University using structural equation modelling, it was discovered that perception of use has a significant and positive effect on perceived usefulness and online learning attitude, perceived usefulness has a significant relationship with online learning attitude and acceptance of online learning behaviour. A study by Akour et al. (2021) conducted with 1880 participants from universities in the United Arab Emirates included the perceived COVID fear, subjective norm, and perceived behavioural control variables. It was concluded that

there is a significantly positive relationship between perceived ease of use and perceived usefulness and subjective norm; perceived ease of use has a significantly positive effect on attitude and subjective norm.

Upon viewing the literature research, the following hypotheses were formed.

H3: There is a significantly positive relationship between perceived ease of use and perceived usefulness.

H4: There is a positive relationship between perceived usefulness and attitude towards use.

H5: There was a significantly positive relationship between perception of use and behavioural attitude.

H6: There is a significantly positive relationship between perceived usefulness and behavioural intention.

H7: There is a significantly positive relationship between attitude towards use and behavioural intention.

H8: There is a significantly positive effect between behavioural intention and actual behaviour.

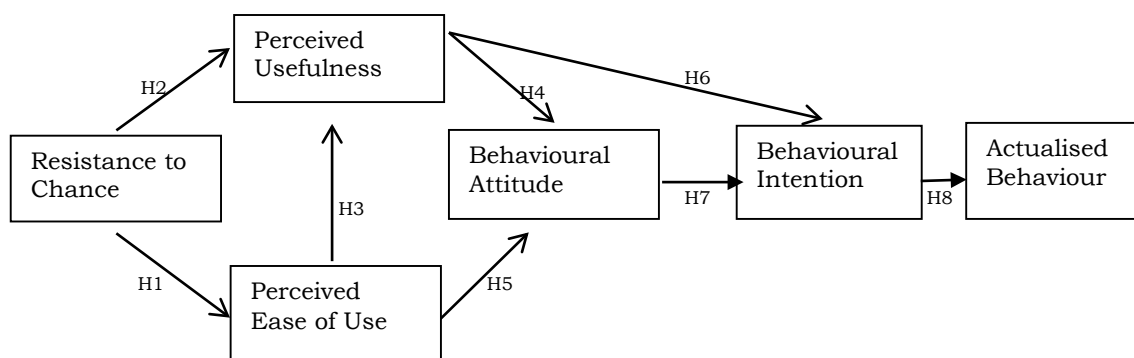

Figure 1. Research Model

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Research Design and Sampling

The research was designed both based on professional experience and due to a gap in the literature. Therefore, the research process was initiated with the memorandum dated 30.09.2020 and numbered 95674917-108.99-E.33572, the decision taken from the scientific research and publication ethics committee meeting of Gümüşhane University numbered 2020/09. The research sample consists of 181.096 academicians working at a total of 207 universities in Turkey between 2019 and 2020 (Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi, 2021). Letters were sent to inform all universities in Turkey between the dates of 2.10.2020 and 25.02.2021 by using the electronic information sharing system in order to share the surveys and collect data. The research was conducted, upon receiving permission letters from 43 different universities, through the online survey method created via the Google Forms platform using the convenience and snowball sampling methods. As a result, 440 academicians were reached. According to Baş (2008, p. 40), the sample size of 384 people will be sufficient in the 95% confidence interval for the research population with a target population of 100,000 – 1,000,000. Thus, the sample size is considered sufficient.

52,5% (n=231) of the participants in the study were male and 47,5% (n= 209) were female. 4,1% (n=18) were aged between 18 and 25, 40% (n= 176) aged between 25 and 35, 30% (n=132) aged between 36 and 45, and 18.9% (n= 83) aged between 46 and 55 years, and 7,0% (n= 31) were aged 56 years and older. 6,1% (n= 27) of the participants had a bachelor's degree; 38,6% (n= 170) graduate; 55,2% (n= 243) have a doctorate or higher education level. 43,6% (n=192) of the participants had a monthly income between 0 and 7000 TL; 28,6% (n= 126) between 7001 and 9000 TL; 17,5% (n= 77) 9001 to 11000 TL; 3,9% (n=17) have 13001 TL and 6,4% had higher (n= 28). 75% (n= 330) of the participants work as personnel in their institution and do not have an administrative authority. 18,2% of the participants (n= 80) are working as middle-level managers and 6,8% (n= 30) are working as senior managers. As for their experience in their jobs, 47,7% (n= 210) had been working between 1 and 5 years, 28,4% (n= 125) between 6 and 10 years, 10,7% (n= 47) between 11 and 15 years, 7,7% (n= 34) between 16 and 20 years and 5,5% (n= 24) 21 years and more. 28,9% (n= 127) of the volunteers participating in the research are single whereas 71,1% (n= 313) are married.

3.2. Variables

Question items for perceived usefulness, perceived ease of use, behavioural attitude, behavioural intention, actualised behaviour and user resistance were obtained from different sources. Basic information about these variables is presented below.

Perceived Usefulness: The frequently-used question expressions in the "Technology Acceptance Model" developed by Davis (1989) and used by Teo (2012) were preferred for the questions regarding the perceived usefulness variable. There are three expressions in total. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The reliability coefficient of the scale is 0,95.

Perceived Ease of Use: The frequently-used question expressions in the "Technology Acceptance Model" developed by Davis (1989) and used by Teo (2012) were preferred for the questions related to the perceived ease of use variable. There are three expressions in total. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The reliability coefficient of the scale is 0,91.

Behavioural Attitude: The expressions used in the research of Wu et al. (2011) and Ajzen (2002) and adapted into Turkish by Çam (2012) were used. There are five expressions in total. As this scale was asked in the way to include negative statements, the answers to the items of the questionnaire were reversed during the analysis. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The reliability coefficient of the scale is between 0,71-0,76.

Behavioural Intention: Utilising the study by Lee (2009), expressions adapted to Turkish by Doğan et al. (2015) were used. There are five expressions in total. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The construct reliability coefficient of the scale is 0,89.

Actualised Behaviour: The expressions used in the research of Laderer et al. (2003) and Hu et al. (2002) and adapted into Turkish by Çam (2012) were used. There are four expressions in total. The analysis was carried out by reversing the last two items of this variable. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The reliability coefficient of the scale is between 0,68 and 0,70.

Resistance to Change: The “health information system user resistance model scale” in the study by Kim and Kankanhalli (2009) was adapted to Turkish by Cici Karaboğa (2008) and was used in this study. There are four expressions in total. The answers were obtained on a 5-point Likert scale (1. Strongly Disagree → 5. Strongly Agree). The reliability coefficient of the scale is 0,88.

3.3. Validity and Reliability

The Cronbach-Alpha reliability coefficient was examined in order to determine the reliability of the variables in this research. The Cronbach-alpha value for perceived usefulness is 0,89; for perception ease of use 0,85; for behavioural attitude 0,80; for behavioural intention 0,94; for actualised behaviour 0,73; and for user resistance the Cronbach-alpha value is 0,79. When the variables are examined one by one, it can be observed that they have a value higher than 0,60 which is accepted as the lower limit of the Cronbach-alpha coefficient (Kalaycı, 2010, p. 405).

Exploratory and confirmatory factor analyses were done to test the construct validity of the research model formed using different sources. Exploratory factor analysis helps determine whether the scale prepared for a specific theoretical structure, the factors that emerged as a result of the factor analysis as the result of the answers obtained from the participants have behaviourally the same factor result as the measurement tool in the literature. In order to determine the suitability of the dataset for factor analysis, mainly four stages are required. 1) determining the suitability of the data set for factor analysis (creation of correlation matrix, Barlett test and Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) sample adequacy criterion); 2) obtaining factors; 3) factor rotation should be provided, 4) factors should be named (Thompson, 2004; Kalaycı, 2010, pp. 321-323). The results of the factor analysis are shown in Table 1, and factor loadings of the variables, total variances of these factors and KMO values are provided based on these results.

Tablo 1. Model Factors

Construct	Item Code	Factor Loads	KMO	Variance %	Cronbach
Perceived usefulness	PU		0,693	82,575	0,894
	PU1	0,850			
	PU2	0,947			
	PU3	0,927			
Perceived ease of use	PEU		0,659	80,231	0,859
	PEU1	0,941			
	PEU2	0,945			
	PEU3	0,794			
Behavioural Attitude	BA		0,745	57,805	0,804
	BA1	0,812			
	BA2	0,724			
	BA3	0,573			
	BA4	0,838			
	BA5	0,824			
Behavioural Intention	BI		0,500	94,566	0,943
	BI1	0,972			
	BI2	0,972			
Actualised Behaviour	AB		0,716	57,366	0,736
	AB1	0,852			
	AB2	0,489			
	AB3	0,837			
	AB4	0,794			
User Resistance	UR		0,645	63,517	0,797
	UR1	0,806			
	UR2	0,871			
	UR3	0,769			
	UR4	0,735			

Confirmatory factor analysis is the measurement tool prepared based on the preliminary literature review and was used to ensure the construct validity of the structure to be measured with the

obtained data and to test the verification of the measurement tool information using the preliminary literature review (Thompson, 2004; Büyüköztürk, 2002; Harrington, 2009; Brown, 2015). One-factor confirmatory factor analysis was performed to examine the construct validity of the variables. Model fit indices were discussed based on the study by Kline (2005) indicated in Table 2. Among the model fit indices, Normed fit index (NFI), Comparative fit index (CFI), Goodness-of-fit index (GFI), Adjusted Goodness-of-Fit Index (AGFI), Tucker-Lewis index (TLI), Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) values were included. After a review of the fit indices of the variables, the fit index results stated in Table 2 were obtained by making modifications between e1 and e3, e1 and e2, e2 and e3 for the behavioural attitude variable, e2 and e3 for the actualised behaviour variable, and e3 and e4 for user resistance.

Table 2. Confirmatory Factor Analysis Results for The Variables

Variables	χ^2/df	RMSEA	NFI	GFI	AGFI	CFI	TLI
Perceived Usefulness	2,268	0,062	0,995	0,997	0,970	0,997	0,990
Perceived Ease of Use	1,226	0,023	0,998	0,997	0,986	1,000	0,999
Behavioural Attitude	0,206	0,000	1,000	1,000	0,997	1,000	1,009
Actualised Behaviour	1,759	0,042	0,996	0,998	0,980	0,998	0,990
User Resistance	0,015	0,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,007

Consequently, the validity and reliability tests for the variables of the study were completed through the correlation analysis as shown in Table 3.

Table 3. The Mean Value, Standard Deviation Values and Correlation Coefficient

Variables	Mean	SD	PU	PEU	BA	BI	UR	AB
PU	3,302	1,198	1					
PEU	4,162	0,899	0,401**	1				
BA	2,315	0,925	-0,578**	-0,412**	1			
BI	3,537	1,139	0,603**	0,474**	-0,540**	1		
UR	1,919	0,861	-0,304**	-0,463**	0,552**	-0,393**	1	
AB	3,368	0,952	0,626**	0,385**	-0,620**	0,785**	-0,417**	1

Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).**

PEU: Perceived ease of use; PU: Perceived usefulness; BA: Behavioural Attitude; BI: Behavioural Intention; AB: Actualised Behaviour; UR: User Resistance.

3.4. Findings

3.4.1. Structural Equation Model

Modifications were made on the research model in order to ensure that the model fit values reach the desired level. As a result of these modifications, the factor fit values were established as shown in Table 4.

Table 4. Goodness-of-Fit Criteria for The Research Model

Fit Criteria	Ideal Fit Criteria	Acceptable Fit Criteria	Factor Fit Values
χ^2	$P > 0,05$		595,134
χ^2/df	$\chi^2/df \leq 2$	$\chi^2/df \leq 5$	3,480
RMSEA	$0,00 < RMSEA < 0,05$	$0,00 < RMSEA < 0,10$	0,075
AGFI	$0,90 < AGFI < 1,00$	$0,80 < AGFI < 0,90$	0,850
CFI	$0,95 < CFI < 1,00$	$0,90 < CFI < 0,95$	0,937
TLI	$0,95 < TLI < 1,00$	$0,90 < TLI < 0,95$	0,923
RFI	$0,90 < RFI < 100$	$0,85 < RFI < 0,90$	0,895

The Chi-square value of the model tested using the Amos 20 package software was calculated as 595,134, the degree of freedom was 171 and the level of significance was 0,00. It could be seen in Table 4 that the χ^2/df value is at the level of 3,480. The model fit criteria were measured as GFI: 0,889 and AGFI: 0,850. The NFI value was 0,915. The CFI index is 0,937. The TLI index is 0,923. The RMSEA value was 0,075. The RFI value is 0,895. After the model goodness of fit measures, the measurement errors were evaluated as well. The non-standardised Amos output of the structural equation model is shown in Figure 2 whereas the standardised Amos output is demonstrated in Figure 3.

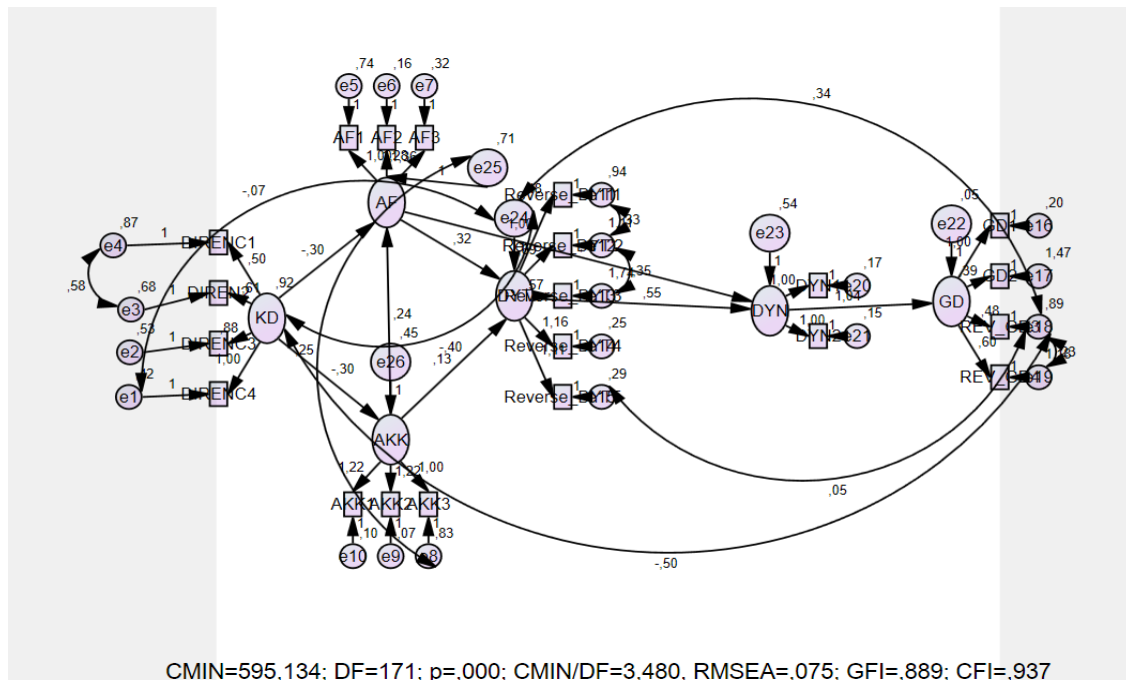

Figure 2: The AMOS Output of Non-Standardised Structural Equation Modelling

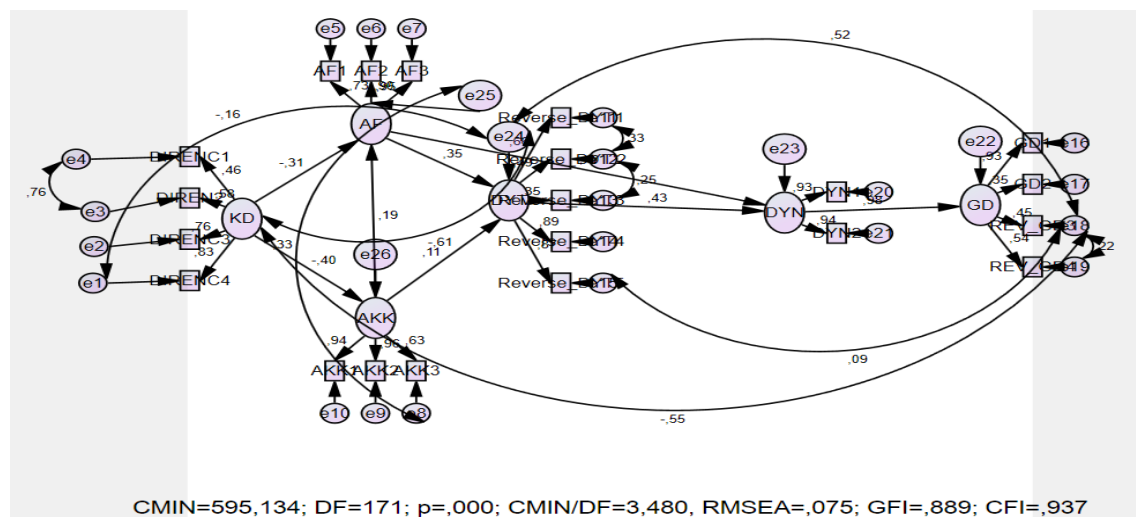

Figure 3: The AMOS Output of Standardised Structural Equation Modelling

Structural equation modelling is a combination of factor and path analysis because it contains both internal and external latent variables. In its most basic sense, this model consists of arrows showing the cause-effect relationship between observed and unobserved variables. In the

structural model of the research, there are 5 latent variables as shown in Figure 2 and Figure 3. User resistance to change is an exogenous latent variable. Actualised behaviour is an endogenous latent variable whereas perceived usefulness, perceived ease of use, behavioural attitude and behavioural intention are both intrinsic latent and extrinsic latent variables. Because these variables are included in the research model as both affected (dependent) and influencing (independent) variables.

Table 5 exhibits the standard and non-standard regression loads, the values to be used in the evaluation of the hypotheses, the evaluations whether the relations between the variables are significant and whether the relations are in the desired direction. As shown in Table 5 where the analysis results after the modifications are demonstrated, the relationship “Perceived Usefulness <--- Resistance” signified with H2 was found to be significant at the $p < 0,05$ level. Therefore, the H2 hypothesis in the model was accepted because it was supported statistically after the modifications. H1, H3, H4, H6, H7 and H8 hypotheses were significant at the $p < 0,05$ level. These hypotheses were also accepted as they were statistically supported.

Table 5. Evaluation of The Model Hypotheses

Structural Relationships	Non-Standardised Loads	Standardised Loads	Standard Error	Critical Ratio t value	P value	The Hypothesis Result
H1: PEU <-- UR	-0,400	-0,305	0,044	-6,868	0,00	Accepted
H2: PU <--- UR	-0,307	-0,297	0,055	-5,422	0,00	Accepted
H3: PU <--- PEU	0,186	0,236	0,064	3,689	0,00	Accepted
H4: BA <--- PU	0,348	0,319	0,043	7,339	0,00	Accepted
H5: BA <--- PEU	0,109	0,127	0,048	2,670	0,008	Accepted
H6: BI <--- PU	0,397	0,465	0,058	0,001	0,00	Accepted
H7: BI <--- BA	0,432	0,552	0,068	8,118	0,00	Accepted
H8: BA <--- BI	0,981	1,038	0,031	33,925	0,00	Accepted

PEU: Perceived ease of use; PU: Perceived usefulness; BA: Behavioural Attitude; BI: Behavioural Intention; AB: Actualised Behaviour; UR: User Resistance.

4. DISCUSSION AND CONTRIBUTIONS

4.1. Research Findings

This study started out with a preliminary literature review on resistance to change and Technology Acceptance Model which led to studies by Nov and Ye (2008), Siegel et al. (2017), Basyal and Seo (2017) and Kamal et al. (2020). According to the results of the analysis, a negative relationship was found between technology’s ease of use and individuals’ resistance to change. Similarly, it was discovered that there is a negative relationship between perceived usefulness and users’ tendency to resist change.

As a result of the preliminary review, although there was no positive and significant relationship (H3) found between the perception of use and perceived usefulness in the studies by Nam et al. (2013), Vladova et al. (2021), Ngabiyanto et al. (2021), in this study, a positive and significant relationship was found between perceived ease of use and perceived usefulness. In line with this finding, Khan et al. (2020), Su and Chiu (2020), Lazim et al. (2021), Kusumadewi et al., (2021) have reached similar results in their research. As digital education platforms are one of the best solutions for protection from the COVID-19 pandemic and for education to continue without interruption, the perceived benefit will likely increase as the ease of use for academics towards the distance education system increases.

A significantly positive relationship was discovered between perceived usefulness and behavioural attitude (H4). This result was found in the studies by Vladova et al. (2021), Su and Chiu (2021), and Kusumadevi et al. (2021).

In the study by Kusumadewi et al., (2021), although there was no significant relationship between the perceived ease of use and behavioural attitude, Vladova et al. (2021), Su and Chiu (2021), and Lazim et al. (2021) discovered a significant relationship between the perception of use and behavioural attitude. This current research concludes a significantly positive relationship between the perception of use and behavioural attitude (H5). Therefore, the findings of this research are supported by the research conducted by Vladova et al., (2021), Su and Chiu (2021) and Lazim et al., (2021).

A significantly positive relationship was found between perceived usefulness and behavioural intention (H6). This result is in line with the research of Nam et al. (2013), Vladova et al. (2021), Khan et al. (2020), Ngabiyanto et al. (2021) and Kusumadewi et al. (2021).

A significantly positive relationship was found between behavioural attitude and behavioural intention (H7). This result is supported by the studies of Vladova et al. (2021), Kusumadewi et al., (2021), Su and Chiu (2021) and Tandon (2020). Regarding the last hypothesis, a positive and significant relationship was found according to the results of the analysis made for the relationships between and behavioural intention and actualised behaviour (H8). The result of this analysis is similar to that of the research conducted by Tandon (2020).

4.2. Limitations and Recommendations for Future Research

Current studies mainly focus on technology use for online learning during the pandemic. However, another important issue here is to leave the online learning and switch to face-to-face learning when the pandemic is over. For this reason, the sustainability of technology use is an important issue (Pal and Vanijja, 2020). Therefore, it is considered advisable to expand the research model by adding new normalization processes and new variables of technology information systems to the research model for the future studies. For example, after the transition to emergency distance education it has been revealed that giving practical courses via distance education is not efficient and solutions have been sought for this issue during the pandemic in Turkey. The first solution is to open the simulation chemistry and physics laboratories created by the Higher Education Council [YÖK] under the name of virtual laboratories for the use of universities. These laboratories are currently used by nineteen universities in Turkey by students and faculty members as if they were in a physical laboratory environment. The plan is to open this application to all universities if deemed necessary based on the course of the COVID-19 pandemic. Even if the COVID-19 epidemic is not over, universities in need of technical support can continue their education and training activities by providing virtual laboratory support during the normalization progress. In this context, a new research topic could include virtual laboratories and their use.

Considering the diversity in the education field, virtual laboratories should be developed in many scientific areas such as health, engineering and tourism and should have features that allow them to have ease of use. In the future, new practice opportunities can be created in line with the need for virtual laboratories and the training curriculum. These practice opportunities can also be combined with phone and game applications to create new software for both entertainment and learning. One of the ways to ensure the sustainability of education by integrating it into technology can be carried out in this way. Thus, it can be ensured that the user resistance against the use of technology can be prevented.

In the last phase of the pandemic, a hybrid education system was chosen while the applied courses are continued within the face-to-face education system, and universities were opened for physical classes. In this new normalization process, simulations of wearable technology methods can be developed and new research areas regarding such possibilities can be improved. Thus, by establishing a balance between traditional and remote working methods, new studies can focus on work transformations. Similarly, different variables such as readiness for the distance education system, personal innovation, performance expectation, effort expectancy, social impact, and service quality can be included in the current research model. While conducting this research, issues related to organisational behaviour such as job satisfaction and job alienation were not addressed. Most sectors preferred working at home including the education sector. In this regard, this issue can be analysed in more details such as working conditions at home, increasing job satisfaction or how alienation from work should be reduced. More investments could be made in remote technology use. However, human resources policies towards this issue should be accelerated by policymakers. Important to ensure employee protection should be accelerated by policy makers. This plays an important role in ensuring employee protection (Nagel, 2020).

A limitation for this research is that there is no mention of which technological device, for instance, a computer or a phone, users used during emergency distance education. Similarly, the differences in the distance education systems used by the universities were not included. For this reason, the research can be repeated on the basis of the device and the infrastructure of the education system for future studies. Such studies can expand this research model by considering the cultural differences of each region in Turkey as Turkey consists of seven regions. New research areas can be created by focusing on cultural differences in research.

5. CONCLUSION

The new Coronavirus pandemic that affected the whole world also had an effect on education systems which were carried out on digital education platforms in Turkey as well as in the rest of the world. Distance learning systems have played a very crucial role in the COVID-19 pandemic in areas such as facilitating information sharing and managing, planning, transmitting and supervising learning, thus providing continuous education (Almaiah et al., 2020). However, considering the technological infrastructure, social and economic contexts, it is a challenging task to provide a high-quality education for everyone and every institution on the basis of the conditions faced by educators (Aguilera-Hermida et al., 2021). As such, in this time of change all over the world, resistance follows. For this reason, the main purpose of this research is to determine the resistance levels of academics to change with regard to the changing education system during the COVID-19 pandemic. Thus, the technology acceptance model was used. The research was conducted with 440 academics. Accordingly, an answer to the research question “what are the factors affecting academics’ perceptions, behaviours and attitudes towards using technology in online emergency education?” was sought.

It was concluded that the academics’ user resistance towards this change of the transition to emergency distance education had a significantly negative affect on perceived usefulness and perceived ease of use regarding technology. Although one of the most important solution proposals against the negative impact of people’s health due to the pandemic is to switch to the distance education system, user resistance within the education system in these mandatory circumstances is a worthwhile research subject for future studies. The results of the research demonstrated that there are significantly positive relationships between perceived usefulness and perceived ease of use, perceived usefulness and behavioural attitude and intention, perceived ease of use and behavioural attitude, behavioural attitude and behavioural intention and actualised behaviour.

Based on this result, the more ease of use the academicians perceive towards the digital education system, the more they will benefit from the system and as a result of this, their attitudes and behaviours towards using the education system will progress positively. Consequently, trainings and seminars should be organized to increase the skills of instructors in using instructional management systems. As a result of these trainings, problems in using the online education system will be eliminated and behaviours towards using the system will also develop positively. Considering the latest world order, we must prepare and develop distance education systems so as not to be blindsided by pandemics or such circumstances in the future. In addition to all this Current studies mainly focus on technology use for online learning during the pandemic. However, another important issue here is to leave the online learning and switch to face-to-face learning when the pandemic is over. For this reason, the sustainability of technology use is an important issue (Pal and Vanijja, 2020). The first solution to improve distant education was to open the simulation chemistry and physics laboratories created by the Higher Education Council (YÖK) for universities. These laboratories are currently used by nineteen universities in Turkey by students and faculty members as if they were in a physical laboratory environment. The plan is to open this application to all universities based on the course of the COVID-19 pandemic.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Gümüşhane Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 30.09.2020 tarih ve 2020/09 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Fevziye Bekar (%50), Handan Çam (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: Ethical approval for this study was obtained from the Gumushane University Ethical Committee, dated 30.09.2020 and numbered 2020/09.

Author Contributions: Fevzye Bekar (50%), Handan Çam (50%)

REFERENCES

- Aguilera-Hermida, A.P. (2020). College students' use and acceptance of emergency online learning due to COVID-19. *International Journal of Educational Research Open* 1, (100011), 1-8. doi:10.1016/j.ijedro.2020.100011
- Aguilera-Hermida, A.P., Quiroga-Garza, A., Gómez-Mendoza, S., Villanueva, C.A.D.R., Alecchi, B.A., and Avci, D. (2021). Comparison of students' use and acceptance of emergency online learning due to Covid-19 in the USA, Mexico, Peru, and Turkey. *Education and Information Technologies*, 1-23. doi:10.1007/s10639-021-10473-8
- Akour, I., Alshurideh, M., Al Kurdi, B., Al Ali, A., and Salloum, S. (2021). Using machine learning algorithms to predict people's intention to use mobile learning platforms during the COVID-19 pandemic: Machine learning approach. *Jmir Medical Education* 7(1), 1-17, E24032. doi: 10.2196/24032
- Alam, M. (2020). Organisational processes and COVID-19 pandemic: implications for job design. *Journal Of Accounting & Organizational Change*, 16(4), 599-606. doi:10.1108/JAOC-08-2020-0121
- Alexandrakis, D., Chorianopoulos, K., and Tselios, N. (2020). Older adults and web 2.0 storytelling technologies: probing the technology acceptance model through an age-related perspective.

-
- International Journal of Human-Computer Interaction*, 36, 1623-1635.
doi:10.1080/10447318.2020.1768673
- Alfadda, H.A. and Mahdi, H.S. (2021). Measuring students' use of zoom application in language course based on the technology acceptance model (TAM). *Journal of Psycholinguistic Research*, 50, 883-900. doi:10.1007/s10936-020-09752-1
- Alhumaid, K., Ali, S., Waheed, A., Zahid, E., and Habes, M. (2020). COVID-19 and E-learning: perceptions and attitudes of teachers towards e-learning acceptance in the developing countries. *Multicultural Education*, 6(2), 100-115. doi: 10.5281/zenodo.4060121
- Almaiah, M.A., Al-Khasawneh, A., and Althunibat, A. (2020). Exploring the critical challenges and factors influencing the e-learning system usage during COVID-19 pandemic. *Education and Information Technologies*, 25, 5261-5280. doi:10.1007/s10639-020-10219-y
- Alshurafat, H., Al Shbail, M.O., Masadeh, W.M., Dahmash, F., and Al-Msiedeen, J.M., (2021). Factors affecting online accounting education during the COVID-19 pandemic: An integrated perspective of social capital theory, the theory of reasoned action and the technology acceptance model. *Education and Information Technologies*, 1-19. doi:10.1007/s10639-021-10550-y
- Ambarwati, M.F.L. (2021). Technology use analysis for administrative assistants by using the theory of technology acceptance model. *Jurnal Administrasi Dan Kesekretarisan*, 6(1), 78-90. doi:10.36914/jak.v6i1.565
- Amoako-Gyampah, K. and Salam, A. F. (2004). An extension of the technology acceptance model in an ERP implementation environment. *Information & Management*, 41(6), 731-745. doi:10.1016/j.im.2003.08.010
- Aryana, B. and Clemmensen, T. (2013). Mobile Usability: Experiences from Iran and Turkey. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 29, 220-242. doi:10.1080/10447318.2013.765760
- Asan, O. and Carayon, P. (2017). Human factors of health information technology—challenges and opportunities. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 33(4), 255-257. doi:10.1080/10447318.2017.128275
- Asgar, M.Z., Barberà, E., and Younas, I. (2021). Mobile learning technology readiness and acceptance among pre-service teachers in Pakistan during the COVID-19 pandemic. *Knowledge Management & E-Learning: An International Journal*, 13(1), 83-101. doi:10.34105/j.kmel.2021.13.005
- Baber, H. (2021). Modelling the acceptance of e-learning during the pandemic of COVID-19—a study of South Korea. *The International Journal of Management Education*, 19, 1-15, 100503. doi:10.1016/j.ijme.2021.100503
- Basyal, D.K. and Seo, J.-W. (2017). Employees' resistance to change and technology acceptance in Nepal. *The Journal of University Grants Commission*, 6, 1-15. Retrieved from: <http://journals.pu.edu.pk/journals/index.php/IJSAS/article/view/3114>
- Baş, T. (2008). *Anket nasıl hazırlanır nasıl uygulanır nasıl değerlendirilir?* Ankara: Seçkin Press.
- Bozpolat, C. and Seyhan, H. (2020). Mobil ödeme teknolojisi kabulünün teknoloji kabul modeli ile incelenmesi: Ampirik bir araştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 119-145. doi:10.18074/ckuiibfd.619852
-

-
- Briz-Ponce, L., Pereira, A., Carvalho, L., Juanes-Méndez, J.A., and García-Peñalvo, F.J. (2017). Learning with mobile technologies–students’ behavior. *Computers in Human Behavior*, 72, 612-620. doi:10.1016/j.chb.2016.05.027
- Brown, T. A. (2015). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Publications.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/kuey/issue/10365/126871>
- Chayomchai, A. (2020). The online technology acceptance model of generation-z people in thailand during COVID-19 crisis. *Management & Marketing*, 1, 496-513. doi:10.2478/mmcks-2020-0029
- Cici Karaboğa, E. N. (2018). Yönetim bilişim sistemleri kullanımı açısından kurumsal değişime direnç algılamalarının iç müşteri memnuniyeti üzerine etkisi: Üniversite hastaneleri üzerinde bir araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çam, H. (2012). Türkiye’deki üniversitelerde bulut bilişim teknolojisinin uygulanabilirliğinin teknoloji kabul modeli yaklaşımıyla belirlenmesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 319-340. doi:10.2307/249008
- Doğan, M., Rana, Ş. E. N., and Yılmaz, V. (2015). İnternet bankacılığına ilişkin davranışların planlanmış davranış teorisi ve teknoloji kabul modeli kullanılarak önerilen bir yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 1-22. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/usaksosbil/issue/21659/232907>
- Fusilier, M. and Durlabhji, S. (2005). An exploration of student internet use in india: the technology acceptance model and the theory of planned behaviour. *Campus-Wide Information Systems*, 22(4), 233-246. doi:10.1108/10650740510617539
- Gürler, C., Uslu, T., and Daştan, İ.K. (2020). Evaluation of distance learning from student perspective in COVID-19 pandemic. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, 1895-1904. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/59389/795254>
- Hamutoğlu, N. B. (2018). Bulut bilişim teknolojileri kabul modeli 3: ölçek uyarlama çalışması. *Sakarya University Journal of Education*, 8(2), 8-25. doi: 10.19126/suje.297586
- Handy, J., Hunter, I., and Whiddett, R. (2001). User acceptance of inter-organizational electronic medical records. *Health Informatics Journal*, 7(2), 103-107. doi:10.1177/146045820100700208
- Harrington, D. 2009. *Confirmatory factor analysis*. USA: Oxford University Press.
- Hegner, S.M., Beldad, A.D., and Brunswick, G.J., (2019). In automatic we trust: Investigating the impact of trust, control, personality characteristics, and extrinsic and intrinsic motivations on the acceptance of autonomous vehicles. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 35, 1769-1780. doi:10.1080/10447318.2019.1572353
-

-
- Ji, Y.G., Park, J.H., Lee, C., and Yun, M.H. (2006). A usability checklist for the usability evaluation of mobile phone user interface. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 20, 207- 231. doi:10.1207/s15327590ijhc2003_3
- Jin, B.S., Yoon, S.H., and Ji, Y.G. (2013). Development of a continuous usage model for the adoption and continuous usage of a smartphone. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 29, 563-581. doi:10.1080/10447318.2012.729997
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kamal, S.A., Shafiq, M., and Kakria, P. (2020). Investigating acceptance of telemedicine services through an extended technology acceptance model (TAM). *Technology in Society*. 60, 1-10. 101212. doi:10.1016/j.techsoc.2019.101212
- Khan, S. A., Zainuddin, M., Mahi, M., and Arif, I. (2020, December). Behavioral intention to use online learning during COVID-19: An analysis of the technology acceptance model. In International Conference on Innovative Methods of Teaching and Technological Advancements in Higher Education (*IMTTAHE*). Tbilisi: Georgia.
- Kim, J., Merrill, K., Xu, K., and Sellnow, D.D. (2020). My teacher is a machine: Understanding students' perceptions of ai teaching assistants in online education. *International Journal Of Human-Computer Interaction* 36, 1902-1911. doi:10.1080/10447318.2020.1801227
- Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford Press.
- Kurt, Ö. E. (2015). Üniversite öğrencilerinin uzaktan eğitime bakış açılarının teknoloji kabul modeli ve bilgi sistemleri başarı modeli entegrasyonu ile belirlenmesi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(3). 223-234. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/uaifd/issue/21604/232056>
- Kusumadewi, A.N., Lubis, N.A., Prastiyo, R., and Tamara, D. (2021). Technology acceptance model (tam) in the use of online learning applications during the Covid-19 pandemic for parents of elementary school students. *Edunesia. Jurnal Ilmiah Pendidikan*, 2, 272-292. doi:10.51276/edu.v2i1.120
- Lazim, C., Ismail, N.D.B., and Tazilah, M. (2021). Application of technology acceptance model (tam) towards online learning during covid-19 pandemic: Accounting students perspective. *International Journal of Business, Economics and Law*, 24(1), 13-20. Retrieved from: https://www.ijbel.com/wp-content/uploads/2021/02/IJBEL24_507.pdf
- Lin, P.-H. and Yeh, S.-C. (2019). How Motion-control influences a vr-supported technology for mental rotation learning: from the perspectives of playfulness, gender difference and technology acceptance model. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 35, 1736-1746. doi:10.1080/10447318.2019.1571784
- Menzi, N., Nezh, Ö., and Çalışkan, E. (2012). Mobil teknolojilerin eğitim amaçlı kullanımına yönelik akademisyen görüşlerinin teknoloji kabul modeli çerçevesinde incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 13(1), 39-55. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/egeefd/issue/4904/67213>
- Nagel, L. (2020). The influence of the COVID-19 pandemic on the digital transformation of work. *International Journal of Sociology and Social Policy*.1-15. Retrieved from: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJSSP-07-2020-0323/full/html?c>
-

-
- Nam, C. S., Bahn, S., and Lee, R. (2013). Acceptance of assistive technology by special education teachers: A structural equation model approach. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 29(5), 365-377. doi:10.1080/10447318.2012.711990.
- Ngabiyanto, Nurkhin, A., Widiyanto, Saputro, I. H., and Kholid, A. M. (2021). Teacher's intention to use online learning; an extended technology acceptance model (TAM) investigation. In *Journal of Physics: Conference Series*, 1783 (1), 1-6. doi:10.1088/1742-6596/1783/1/012123.
- Nov, O. and Ye, C. (2008). Personality and technology acceptance: personal innovativeness in it, openness and resistance to change, Proceedings of the 41st Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 1-9.
- Pal, D. and Vanijja, V. (2020). Perceived Usability evaluation of microsoft teams as an online learning platform during COVID-19 using system usability scale and technology acceptance model in india. *Children and Youth Services Review*, 119, 105535, 1-12. doi:10.1016/j.childyouth.2020.105535
- Raza, S.A., Qazi, W., Khan, K.A. and Salam, J. (2021). Social isolation and acceptance of the learning management system (lms) in the time of COVID -19 pandemic: An expansion of the utaut model. *Journal of Educational Computing Research*, 59, 183-208. doi:10.1177/0735633120960421
- Razif, M., Miraja, B.A., Persada, S.F., Nadlifatin, R., Belgiawan, P.F., Redi, A.A.N.P., and Shu-Chiang, L. (2020). Investigating the role of environmental concern and the unified theory of acceptance and use of technology on working from home technologies adoption during COVID-19. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(1), 795-808. doi:10.9770/jesi.2020.8.1(53)
- Republic of Turkey Ministry of Health. (2020, July 20). COVID-19 nedir? Retrieved from: saglik.gov.tr
- Sagnier, C., Loup-Escande, E., Lourdeaux, D., Thouvenin, I., and Valléry, G. (2020). User acceptance of virtual reality: an extended technology acceptance model. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 36, 993-1007. doi:10.1080/10447318.2019.1708612
- Seyhun, S. and Kurtuldu, G. (2020). Genişletilmiş teknoloji kabul modeli bağlamında mobil alışveriş uygulamalarının benimsenmesini etkileyen faktörler. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 599-627. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/trakyasobed/issue/52498/617630>
- Siegel, D., Acharya, P., and Sivo, S. (2017). Extending the technology acceptance model to improve usage and decrease resistance toward a new technology by faculty in higher education. *Journal of Technology Studies*, 43, 58-69. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/90023142#metadata_info_tab_contents
- Su, C.-Y. and Chiu, C.-H. (2020). Perceived enjoyment and attractiveness influence Taiwanese elementary school students' intention to use interactive video learning. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 37(6), 1-10. doi:10.1080/10447318.2020.1841423
-

-
- Sukendro, S., Habibi, A., Khaeruddin, K., Indrayana, B., Syahrudin, S., Makadada, F.A., and Hakim, H. (2020). Using an extended technology acceptance model to understand students' use of e-learning during Covid-19: Indonesian sport science education context. *Heliyon*, 6, 1-9. E05410. doi:10.1016/j.heliyon.2020.e05410
- Tandon, U. (2020). Factors Influencing adoption of online teaching by school teachers: A study during COVID-19 pandemic. *Journal of Public Affairs*, 1-11, E2503. doi:10.1002/pa.2503.
- Teo, T. (2012). Examining the intention to use technology among pre service teachers: An integration of the technology acceptance model and theory of planned behavior, *Interactive Learning Environments*, 20(1), 3-18. doi:10.1080/1049482100371463
- Thompson, B. (2004). *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications*. Washington DC: Amer Psychological Assn.
- Türker, A. and Türker, Ö. G. (2013). Turistik ürün satın alma davranışının teknoloji kabul modeli ile incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 281-312. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/deusosbil/issue/4633/63156>
- Vassli, L.T. and Farshchian, B.A. (2018). Acceptance of health-related ict among elderly people living in the community: A systematic review of qualitative evidence. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 34, 99-116. doi:10.1080/10447318.2017.1328024
- Vladova, G., Ullrich, A., Bender, B., and Gronau, N. (2021). Students' acceptance of technology-mediated teaching-how it was influenced during the COVID-19 Pandemic in 2020: A study from Germany. *Frontiers in Psychology*. 12, 1-15. doi:10.3389/fpsyg.2021.636086
- World Health Organization (WHO) (2021, September 3). WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard | WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard With Vaccination Data. Retrieved from: <https://covid19.who.int/>
- Yang, Y., Liu, H., and Chen, X. (2020). COVID-19 and restaurant demand: Early effects of the pandemic and stay-at-home orders. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(12), 3809-3834. doi:10.1108/IJCHM-06-2020-0504
- Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi (2021, September 4). Özet Öğretim Elemanı Sayıları Raporu. Retrieved From: <https://istatistik.yok.gov.tr/>
- Zaharias, P. and Poylymenakou, A. (2009). Developing a usability evaluation method for e-learning applications: beyond functional usability. *Intl. Journal of Human-Computer Interaction*, 25, 75-98. doi:10.1080/10447310802546716
- Zhang, D. and Adipat, B. (2005). Challenges, methodologies, and issues in the usability testing of mobile applications. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 18, 293-308. https://doi.org/10.1207/s15327590ijhc1803_3
- Zhou, T. and Lu, Y. (2011a). The effects of personality traits on user acceptance of mobile commerce. *Intl. Journal of Human-Computer Interaction*, 27, 545-561. doi: 10.1080/10447318.2011.555298
- Zhou, T. and Lu, Y. (2011b). Examining postadoption usage of mobile services from a dual perspective of enablers and inhibitors. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 27, 1177-1191. doi: 10.1080/10447318.2011.565717.
-

ÖZET

Dünya Sağlık Örgütü tarafından salgın olarak belirtilen COVID-19 salgını sosyolojik, ekonomik ve psikolojik açıdan dünya genelinde ciddi sorunların meydana gelmesine neden olmuştur. Salgının yıkıcı ve zarar verici etkilerini azaltmak için bankacılık sektörü başta olmak üzere eğitim, lojistik gibi çoğu sektörün çalışma prensiplerinde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler temelde sosyal mesafeyi koruyacak ve sosyal izolasyonu sağlayacak nitelikte olmuştur. Bu düzenlemelerden biri ise evden çalışma yöntemidir. Örneğin, eğitim sektöründe ani ve hızlı bir şekilde uzaktan eğitim sistemine geçilmiştir. Uzaktan eğitim sistemi Anadolu Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi, ODTÜ başta olmak üzere Türkiye'deki köklü üniversitelerde uzun yıllardır yürütülmekte olmasına rağmen ani ve plansız bir şekilde eğitim sisteminin değişmesi başta uygulamalı eğitim veren bölümler temelinde birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan birkaçı şu şekilde sıralanabilir: İnternet alt yapısının bazı öğrenciler ve akademisyenlerin yaşadığı bölgelerde yetersiz olması, eğitim esnasında bağlantı problemlerinin yaşanması, etkili bir eğitim sürecinin gerçekleştirilememesi, uzaktan eğitim sistemini kullanıcılarının teknoloji kullanımı ile ilgili yeterli kullanım bilgisine sahip olamaması, internet üzerinden uzaktan eğitim sisteminin kullanımı için gerekli teknolojik ürünlere (bilgisayar, laptop, tablet vb.) sahip olunamaması, uygulamalı derslere yönelik uygun simülasyon, sanal laboratuvar imkanlarının kısıtlı olması şeklinde örneklerin çoğaltılması mümkündür. İfade edilen bu sorunlar neticesinde ise acil uzaktan eğitim sistemi kullanıcılarında bu değişime yönelik dirençler oluşmasına neden olmuştur. Değişime karşı direnç gösterilmesi durumu ise, sağlığımızın korunması amacıyla yürütülen bu uygulamaların faydası ve uzaktan eğitime yönelik kullanım kolaylığının olumsuz yönde etkilemesine ve uzaktan eğitime yönelik faydaların göz ardı edilmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle bu araştırma "acil uzaktan eğitim sürecinde, akademisyenlerin algı, tutum ve davranışlarını etkileyen unsurlar nelerdir?" araştırma sorusuna cevap aramaktadır. Bu kapsamda teknoloji kabul modeli (TKM) kullanılarak bu araştırma sorusuna cevap aranmaktadır. Teknoloji kabul modeli, bilgisayar, tablet, giyilebilir teknoloji olmak üzere birçok alanda kullanıcıların niyet, tutum ve davranışlarının belirlenmesi için geliştirilmiştir. Teknoloji kabul modeli, alan yazında kullanılan yaygın bir yöntem olması sebebiyle tercih edilmiştir. Bu araştırmanın özgün değeri, salgın sürecinde uzaktan eğitime yönelik algı, tutum ve davranışların tespit edilmesi, değişime karşı direnç konusunun kullanıcı algıları üzerindeki etkisinin ortaya konulmasıdır, çünkü değişime direnç ve teknoloji kabul modeli değişkenleri birlikte çok az araştırmacı tarafından araştırılmıştır. COVID-19 salgını sürecinde özellikle bu konunun incelenmesi geleceğe yönelik olası salgınlarda çalışanların sağlık durumları söz konusu olmasına rağmen teknoloji kullanımına yönelik direnç eğilimlerinin tespiti ve gelecekte bu konuya yönelik önlem alınması için, değişime direnç mevcudiyetinin ortaya konulması açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Her ne kadar acil uzaktan eğitim sistemi beraberinde birçok olumsuz unsur oluştursa da eğitimciler için zamanın verimli kullanımı, esneklik, sertifikalı programların düzenlenmesi düzenlenen programlarda katılımcı sayısının artması şeklinde faydalı unsurların oluşmasına da katkı sağlamıştır. Acil uzaktan eğitime yönelik pozitif ve negatif durumlar bir arada ele alınarak COVID-19 sürecinde acil uzaktan eğitim sistemine yönelik eğitim süreci durumlarının akademisyenler perspektifinden değerlendirilmesi ve analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, araştırmada kolayda ve kartopu örneklem yöntemi kullanılarak 43 üniversiteden 440 akademisyene ulaşılmıştır. Araştırmanın verileri Google Forms'da hazırlanan çevrimiçi anket aracılığıyla elde edilmiştir. Araştırmanın sonucunda yaşanan pandemi sürecinde değişime karşı direncin algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan fayda arasında negatif bir ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığının uzaktan eğitim sisteminin tercih edilmesine yönelik tutumu artırırken,

algılanan faydanın kullanıcı niyetini, kullanıcı niyetinde gerçekleşen davranışı pozitif yönde artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

OSMANLI TOPLUMUNDA SÜFİLERİN RAMAZAN BAYRAMI ADET VE GELENEKLERİ

Zekeriya IŞIK¹

Atıf: Işık, Z. (2022). Osmanlı toplumunda süfilerin Ramazan bayramı adet ve gelenekleri. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 393-409. doi: 10.17218/hititsbd.1162237

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nda süfilerin devlet ve toplumla ilişkileri, örgütlenme biçimleri, dini ve tasavvufi anlayışları, tekke ve zaviyelerin idari, mimari, sosyal ve ekonomik yapıları vb. konularda farklı disiplinlerden bir hayli çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Ancak süfilerin gerek inanç ve zihin dünyaları gerekse sosyal çevreyle olan gündelik ilişkilerine dair son derece önemli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılan başta Ramazan ve Ramazan bayramı olmak üzere kandil geceleri, Cuma ve aşure günleri, kurban ve cenaze merasimleri gibi hususlara dair çalışmaların daha az olduğu anlaşılmaktadır. Süfilerin Ramazan ayına ve oruç ibadetine büyük ehemmiyet verdikleri, derin zahiri ve tasavvufi anlamlar yükledikleri nihayet Ramazan bayramını da başta oruç olmak üzere yoğun bir şekilde ibadet ve taat ile geçirdikleri bu ayın bir hasadı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Tarikattan tarikata bazı usul ve kaideler değişmekle birlikte ortaya konulan uygulamaların ve geleneklerin anlam ve mahiyeti benzer olup aynı gayelere hizmet etmiştir. Bu nedendir ki Ramazan bayramlarını, bayram gecesini, bayram namazı, bayramlaşma, türbe ziyaretleri, dergâhın bürokrasiye, halka ve ihvana açılması, ikramların yapılması, vaaz, sohbet, ibadet, ayin ve zikir gibi çok sayıda uygulamayı zamanla oluşan adet ve geleneği işe koşarak, manevi hissiyatın ve coşkunun olabildiğince yoğunlaştığı bir atmosferde ihya etmişlerdir. İşte bu çalışma tüm Müslüman toplumda olduğu gibi süfiler arasında da büyük bir ehemmiyete haiz olduğu anlaşılan Ramazan bayramı olgusunu, gündelik yaşamlarına olan çok yönlü yansımalarını, bu zamanlarda kamusal alanla ve sosyal çevreyle geliştirdikleri ilişkilerin mahiyetini, gelenekselleşen adetlerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Konunun mahiyeti, kaynakların yetersizliği gibi etkenler çalışmanın dönemsel olarak sınırlandırılmasını zorlaştırırsa da daha çok 19. yüzyıl ve sonrası esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Süfi, Meşâyih, Tekke, Ramazan Bayramı, Gelenek

Ramadan Feast Customs and Traditions of Sûfis in Ottoman Society

Citation: Işık, Z. (2022). *Ramadan feast customs and traditions of sûfis in Ottoman society*. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 393-409. doi: 10.17218/hititsbd.1162237

Abstract: A great deal of work has been done from different disciplines on the relations of the Sûfis living in the Ottoman Empire with the state and society, their forms of organization, their religious and mystical understandings, and the administrative, architectural, social and economic structures of lodges and zaviyas. However, the number of studies on issues such as Ramadan and Eid-al-Fitr, kandil nights, Fridays, Ashura, sacrifice and funeral ceremonies, which are understood to contain extremely important information about the Sûfis' world of belief and mind and their daily relations with the social environment, is much less. Sûfis gave great importance to the month of Ramadan and fasting, ascribing deep external and internal meanings to the month of Ramadan. They spent the Eid-al-Fitr with intense worship and obedience, especially fasting, and saw it as this month's harvest. Although some methods and rules change from sect to sect, the meaning and nature of practices and traditions are similar and serve the same purposes. Therefore, Ramadan feasts were celebrated in an atmosphere

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 15.8.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 19.11.2022

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zekeriyaaisik@hitit.edu.tr, orcid.org//0000-0003-3528-902X

with dense spiritual excitement and joy through various customs and traditions such as Eid-eve, Eid-prayer, exchange bairam greetings, shrine visits, exchanging gifts, sermon, chatter, worship, rituals and dhikr. This study aims to reveal the phenomenon of Eid al-Fitr, which is understood to be of great importance among the Sūfis as well as in the entire Muslim society, its multifaceted reflections on their daily lives, the nature of the relations they developed with the public sphere and the social environment in these times, their customs that became a tradition and turned into a folklore. Although factors such as the nature of the subject and the lack of resources make it difficult to limit the study period, it is mainly based on the 19th century and later.

Keywords: *Ottoman, Sūfī, Meşâyih, Dervish lodge, Ramadan Fest, Tradition.*

1. GİRİŞ

Bayram kelimesinin halk arasında gülme ve sevinme anlamında kullanıldığını belirten Kâşgarlı Mahmud, bu kelimenin Farslarda da görüldüğünü, Oğuzlar tarafından “beyrem” şeklinde telaffuz edildiğini kaydetmiştir (Atalay, 1985, s.484). Bayram kelimesinin Arapçası ise idd’ir (el-‘ıyd) (Erdem, 1992, s.257). İyd, ıydiye sözlükte bayram kutlaması, bayramlarda din ve devlet büyüklerine sunulan kaside şeklinde tarif edilmiştir (TDK, 1988, s.1029; Farabi, 1066). İslam dininde Ramazan (ıdu’l-fitr)¹ ve Kurban (ıdu’l-adha) olmak üzere iki dinî bayram olup genel kanaate göre bu bayramlar hicri ikinci asırdan itibaren kutlanmaya başlanmıştır (Döğüş, 2001, s.10; Şemseddin Sami, 2011, ss.218-219). Bunlardan başka Cuma günü de Müslümanlar için haftalık bir bayram günüydü (Bayraktar, 1992, s.260). Türk İslam geleneğinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da Ramazan ve Kurban bayramlarına büyük ehemmiyet verildiğinden bunlar her kesimde yerleşmiş adetlerle ve merasimlerle kutlanmaktaydı.² Halk için törenler bayram sabahı camilerde veya musalla denilen açık alanlarda kılınan namazdan sonra başlarken devlet erkânının saraydaki bayramlaşması ise teşrifat kaideleri Fâtiḥ Sultan Mehmet tarafından konulan kanunlara göre yapılmaktaydı (Özdemir, 1992, s.263).

Coşkusu, sosyal hayat üzerindeki derin etkileri Osmanlı ülkesine gelen seyyahlar ve yabancılar tarafından da müşahede edilen Ramazan bayramı, Türklerin en büyük bayramı olarak nitelendirilmekteydi (Mevsim, 2018, s.54; Seetzen, 2017, s.80; Lewis, 2009, s.118). Ramazan bayramının ne zaman başladığının tespiti o zamanın teknik koşulları nedeniyle idare için çok önemli bir husustu. Nitekim Ramazan ayı gibi bayram günleri de kadı huzurunda hilali görenlerin şahitliğinde tespit ve tescil edilmek suretiyle halka ilan edilmekteydi. Mesela Hicri 1321 senesi Ramazan bayramının zamanı Ramazan ayının başlangıcı kayıtlarda sabit olduğundan hareketle hesaplanarak “Kanûn-ı Evvel-i Rûmî’nin sekizinci gününe müsâdif Pazarertesi günü (8 Kânunuevvel 1319) id-i fitr-ı şerif” olarak tespit ve tescil edilmiştir (Çorum Şer’iye Sicili, 15/220-534, 30 Ramazan 1321/21 Aralık 1903)³ Mevsim, iklim veya hava koşulları nedeniyle hilalin görülemediği durumlarda Ramazan ayı ve bayramın başlangıcının tespit ve tescili geriye doğru gidilmek suretiyle geniş imparatorluk sahasında hilalin sabit olduğu ve kadılarca kayıtlara geçirildiği aylardan bu tarafa yapılan hesaplamalar ile bulunmaktaydı. Yani mesele devletin kurumları arasındaki dayanışma ile ancak çözülebilmekteydi. Mesela hicri 1325 (M. 1907) senesi Ramazan bayramının birinci gününün Perşembe günü olduğunun tescili bu şekilde bir hayli uğraşın sonucunda yapılabılmıştır. İstanbul Kadılığı, Manastır ve Ankara Vilayeti naipliklerince tutulan mahkeme kayıtları birlikte değerlendirilmek suretiyle ancak bir neticeye ulaşılabılmıştır. Ankara Vilayeti Naibi Ahmet Selami Efendi’nin huzurunda gerçekleşen şeri mahkeme sonucunda Şaban ayının başlangıcının tespit ve tescil edildiğinden hareketle Ramazanın başlangıcı, Kadir gecesi, arife günü ve nihayet bayramın ilk günü tespit edilmiştir (Çorum Şer’iye Sicili, 16/889-365, 24 Ramazan 1325/31 Ekim 1907). Orucun sona erdiği, bayrama ulaşıldığının tespiti kadar

halka ilanı da önemli olup arefe günü İstanbul'un farklı noktalarından top atışları yapılarak (Stambolski, 2018, s.65), bayram gecesi minare kandilleri yakılarak⁴ Ramazan'ın sonuna gelindiği ve üç gün sürecek olan bayramın başladığı ilan edilmekteydi. Tasarruf gereği Ramazan bayramının sadece ilk gecesi minare ve camilerde kandil yakılması istenmekte buna muhalif olarak diğer günlerde de kandil yakılması halinde idare duruma müdahale etmekteydi (BOA. KB.MAA. FE. 4-26, 2 Şevval 1325/M. 8 Kasım 1907).⁵ Ramazan bayramının alayları, geçitleri, merasimleri, şenlikleri, orta oyunları, meddahları ve gezileri (Stambolski, 2018, s.144; Nutku, 1992, ss.263-265) ile gündelik yaşamı kuşatması ve hareketlendirmesi, alınması gereken bütün tedbirleri hayata geçirmekle mükellef olan yöneticileri bir hayli zorlamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek devlet, teşkilat ve teşrifat usulleri gerekse toplumun gündelik yaşantısını hemen hemen bütün yönleriyle saran Ramazan ve bayram olgusunun birçok açıdan toplumla özdeşleşmiş olan süfilere kuşatması da kaçınılmaz görünmektedir.

2. AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma şu hipotezlerden yola çıkarak meseleyi tartışmak ve açıklık getirmek amacıyla hazırlanmıştır: Ramazan bayramı, süfilere dini ve manevi yaşantıları üzerinde etkili olmuştur; tarikattan tarikata bir takım farklılıklar arz etse de bayramlara özgü örf, adet ve geleneklerin oluşmasına ve zamanla bunların folklorla dönüşmesine yol açmıştır. Bayram, tekke ve zaviyelerin çok yönlü bir şekilde dışarıya, topluma açılmasına dolayısıyla tarikatların müntesip ağının genişlemesine, tarikatların güçlenmesine imkân sağlamıştır; ayin, zikir, dua ve bayramlaşma gibi bir takım pratikleriyle tekke şeyhi etrafında müridân, ihvan ve muhibbânın kenetlenmesine katkı sunmuştur.

Çalışma tarihi bir araştırma hüviyetinde olup veri toplama araçlarıyla elde edilen belge ve bulguların öncelikle genel tasnifi ardından çalışmanın çerçevesine göre içerik analizleri ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Bilhassa sübjektif karakteriyle ön plana çıkan seyahatname, hatırat türü kaynaklardan ve süfi çevrelere ait eserlerden elde edilen veriler tahlil ve tenkit yöntemleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmak suretiyle değerlendirilmiştir. Konunun mahiyeti, kaynakların yetersizliği gibi etkenler araştırmanın dönemselleştirilmesini zorlaştırırsa da daha çok 19. yüzyıl ve sonrası esas alınmaya gayret gösterilmiştir. Çalışma, Ramazan bayramı ve Osmanlı toplumundaki algılanma biçimlerine dair hazırlık mahiyetinde genel bilgilerin verildiği giriş ile süfilere yaşantısında dini ve manevi gelenekleriyle Ramazan bayramı; süfilere bayramlaşma gelenekleri bakımından Ramazan bayramı şeklinde problemlerin hem tartışılmasına hem de birbirini tamamlamasına imkân sağlayacak şekilde üç bölüm halinde hazırlanmıştır.

Araştırmada arşiv vesikalarından, kroniklerden, dönemin sosyal ve kültürel dokusuna ve gündelik yaşam pratiklerine dair tafsilatlı bilgiler içeren hatırat, seyahatname, süfi çevrelere ait menakıpname türü eserlerden ve çağdaş kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu tür sosyal ve kültürel hadiselerle dair arşiv kayıtlarında ve kaynaklarda yeterli düzeyde bilgi olmayışı, yer yer az da olsa tafsilat bulunan menakıpname, seyahatname, hatırat türü eserlerin ise sübjektif yorumlar içermeye potansiyeli çalışmanın en önemli sınırlılığı olmuştur.

2.1. Süfilere Yaşantısında Dini ve Manevi Gelenekleriyle Ramazan Bayramı

Süfi çevrelerde bayramlar kendine özgü bir takım manevi hasletlere bezemiş adetlerle kutlanmakta bunlar hem müritler ve ihvan arasında hem de tekkenin periferinde kalan talip ve muhip topluluklarıyla bağların güçlendirilmesinde ayrıca büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim Mevlânâ (ö. 672/1273) *Fîhi Mâ-Fîh'te* yılda iki bayram, her ayda dört Cuma olmasının hikmetini "Tanrı dostlarının... bir araya gelmeleri, birleşmeleri, birbirleriyle konuşup

görüşmeleridir. Çünkü topluluk rahmettir, ayrılık azap”tır şeklinde izah etmiştir (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, s.105). Dolayısıyla bayram ve Cuma günlerinde bilginlerin, dervişlerin, ahalinin bir araya gelmesi kulların, kıyamet gününde, özleri temiz dostlar, halis olarak seven kişilerle cennette, ‘gerçeklik makamında’ toplanacakları günü hatırlamaları içindi (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, s.105). Bayramlara hususiyetle önem veren ve “ıydiyyelere” nazire edercesine şiirlerinde geniş yer ayıran Nakşibendi-Hâlidî şeyhi Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi’ye (1868-1956) göre ise bayramlar, Allah’ın inananlara bir ihsanıydı ve bu gelenek insanlık tarihi kadar eski olup onun tabiriyle ezeli ve ilahi bir kanundu (Özden, 2013, ss.109-110). Bayrama tasavvufi bir anlam da Yükleyen Alvarlı Efe’ye göre bu an âşık ile Allah’ın kavuşma zamanıydı. Cömert olan Allah insanların da cömert olmasını istemiş ve bu ulvi davranışın yaygınlaşması için de bayramı ikram etmişti (Özden, 2013, ss.109-110).

“Kullar ki kullara ede ihsânı

İhsân ile göre insân insânı

Zuhûr eyler merhamet-i sübhânî

Kullarına sultân bayramlık verir...;

Kerem-i Kerim’den ola merhamet

Enbiyâ evliyâ eyleye himmet

Gark ede dilleri feyz-i muhabbet

Iyd-i udhiyyeniz mübarek olsun...” (Hâce Muhammed Lutfi, 2011, ss.156-344)

Alvarlı Efe’nin bayramlarda söylediği bu türden içten, samimi, cezbeli sözler, şiirler etrafında cereyan eden sosyal hareketlilikle onun ve dergâhının bir çekim merkezine dönüşmesiyle de ilgili olmalıdır. Nitekim sûfiler bayram sabahı, bayram namazı için şeyh, derviş ve muhibbânın birlikte camiye gitmelerine önem vermekteydi. Bu durum, bir taraftan coşkun manevi ortamın bereketinden hep birlikte istifade edilmesi diğer taraftan da tarikatın içerde hiyerarşik bağlarının güçlendirilmesi dışarıya karşı ise hem tasavvufi düşünce ve görüşlerinin hem de teşkilatlı, kuvvetli yapısının gözler önüne serilmek suretiyle propaganda edilmesi bakımından önemliydi. Zira Kâtip Çelebi’nin ifadesiyle bayrama tahsis edilmiş bir örf ve adet olduğu için sünnet olmaktan çıkmış olan musâfaha (2007, s.71) bayram namazı sonrasında bütün bir cemaati ve aralarında bulunan şeyh ve dervişleri muhabbetle bir birine yakınlaştırmakta ve kaynaştırmaktaydı. Mesela Bayramî şeyhi Akhisarlı İsâ (d. 1447- ö. 1531), dervişlerine Cuma namazına gitmeden önce dergâha gelerek hazır bulunmalarını, camiye şeyhleriyle birlikte gidip gelmelerini, namaz esnasında en fazla şeyh ile aynı safta durmalarını ancak kesinlikle onun önüne geçmemelerini salık vermiştir ki (2003, s.53) bu durum yılda iki kez olan ve büyük ehemmiyet verilen bayram namazlarında da böyle olmalıdır. Nitekim Aşçı Dede (ö. 1906 sonrası),⁶ Mevlevî tarikatına mensup olduğu dönemde yaşadığı bir Ramazan bayramı gününde tüm dedegânın Şeyh Efendi’nin riyasetinde olarak yakında bulunan camide bayram namazını kıldıklarını, ardından dergâha dönerek semahaneye gittiklerini “usûl-i tarik-i aliyye üzere muayede (bayramlaşmak) icra ve gülbang-ı Hazret-i Mevlânâ” çektiklerini kaydetmiştir (Aşçı Dede, 2006, s.322). Bayram namazından hemen sonra yapılan bu ayin ve zikirlerin şeyh ve dervişanın katıldığı daha tekke içi bir organizasyon olduğu söylenebilir. Halvetiliğin, Sünbülü, Sinânî, Uşşâkî, Şâbânî, Sivâsî, Cerrâhî ve diğer bazı kollarında bazı vakitler ile bayram ve kandil sabahlarında yapılan ayinlerin genellikle dervişlerin kendi arasında yapıldığı dışarıdan pek ziyaretçi bulunmadığının kaydedilmesi de (İnançer, 2005, s.126) bu kanaati güçlendirmektedir. Bayram namazı Hanefilere göre vacip,

Hanbelilere göre farz-ı kifâye, Malikilere göre sünneti müekkede, Şafilere göre sünnet bir namaz olması yanında (Bayraktar, 1992, s.260) müminler ve sûfiler için başkaca manalar da içermekteydi. Aşçı Dede bu durumu sûfi bakış açısıyla bayram namazlarında olan hediye ve ilahi tecellilerin başka hiçbir namazda bulunmadığı şeklinde tarif etmiştir (Aşçı Dede, 2006, s.596). Bazı kimselerin farz olan namazları kılmadıkları halde vacip olan bayram namazına büyük önem vererek kaçırmadıkları hususunun kendisine sorulması üzerine o, yine sûfilerin inanç ve zihin dünyasını yansıtan bir yanıt vererek bayram namazının sırrının tamamıyla söz (kâl) ile ifade edilemeyeceğini, vicdan ile bilinebilen bir tecelli, özel bir hâl olduğunu belirtmiştir. Aşçı Dede bayram namazını eda eden müminlerin manen Allah'a "senin emr-i ilahiyeni ve rıza-yı şerifini tahsil edip otuz gün saim (oruç) olduk. Bugün bu amelimizin ücretini ve cezasını istida ile huzur-ı ilahiyene geldik. Atıyye (hediye) ve ihsanına muhtacız" (Aşçı Dede, 2006, s.596) dediklerini kaydetmiştir. Ona göre Allah'tan bunlara olunan hediye ve ihsanı vakit namazlarıyla kıyaslamak mümkün değildir (Aşçı Dede, 2006, s.596). Bu nedenledir ki vakit namazlarını kılmayanlar dahi camileri doldurmuşlardır. Günümüzde de Müslüman toplumun bayram namazına olan yoğun ilgisi dikkate alındığında Aşçı Dede'nin ortaya koyduğu bakış açısının zamanla nasıl ve hangi yollarla yaygınlaştığı hususu da aslında bir yere kadar açıklık kazanmaktadır. Nitekim sûfiler, "Ramazan-oruç-bayram" olgularını birlikte düşünmüş bayramı yaşanan bu yoğun manevi iklimin hasadı olarak görmüşlerdir. Zira Hücviri'nin (ö. 465/1072?) ifadesiyle resim ve şekil itibariyle kula ait olan oruç, hakikat itibariyle Allah'a aittir. Yine o, bu hususta Yüce Allah'ın oruç benimdir onun mükâfatını da ben vereceğim buyurduğunu ve Sûfilerin önde gelenlerinden Cüneyd'in de bu nedenle oruç yolun yarısıdır dediğini kaydetmiştir (Hücviri, 2010, ss.100-382). Orucun hakikati imsak yani kendine hâkim olma nefsi zapt etme geçici ve bayağı arzulara galip gelmez ve yolun tümü bunda gizlidir denilmiştir (Hücviri, 2010, s.383). Mevlânâ ise bu durumu "Oruç, adamı yokluğa götürür; bütün güzelliklerin hazneleri de ordadır." zira sabredenlerle beraberdir şeklinde izah etmiştir (Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, 49). Yine onun tabiriyle Oruç, insanı gün gibi gönlü aydın, canı saf bir hâle koyar. Sonra da padişahla buluşma yani bayram gününde varlığını kurban eder, onu tasavvufi talim ve terbiyenin temel gayesine götürerek varlıktan ve benlikten kurtarır (Aktaran: Gürer vd. 2013, s.337). Dolayısıyla Ramazan'ı oruçlu geçirerek bu hasletlere ulaştıkları ümit olunan müminler ve sûfiler için bayramın ve bayram namazının anlam ve mahiyeti Aşçı Dede'nin tabir ettiği şekilde olmalıdır. Nitekim hadiseye karışan şahsın gerçekten bir derviş olup olmadığını kesin olarak bilebilmek mümkün olmamakla birlikte Veliçkov'un (d. 1855- ö. 1907) gördüğü ve ifade ettiği şekliyle bir bayram sabahı Müslümanların camiye doluştuğu sırada aniden cemaatin karşısına dikilen bir derviş, bu mübarek Ramazan ayında ilahi emirlere uymayarak oruç tutmayan arsızların defolmalarını haykırmıştır. Bu hadise sûfilerin Ramazan'ın manevi ikliminin idrakinde olunması ve boşa harcanmaması noktasında ne denli hassas olduklarını göstermesi ve yukarıdaki gelişmeleri teyit etmesi bakımından mühimdir.⁷

Bayram ve bayram namazları, manevi olduğu kadar tekke duvarları dışında toplumla sûfileri bir araya getirmesi bakımından da çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenledir ki tekke ve tarikatın tümüyle dışa açık bir hal aldığı bu zaman diliminde dervişlerin tarikatı layıkıyla temsil etmelerine büyük önem verilmekteydi. Nitekim söz konusu zaman diliminde nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda meşâyih, dervişleri uyarır, belirtilen usul ve erkâna riayet edilmesini isterdi. Mesela Akhisarlı Şeyh İsâ, halife ve dervişlerine bayram namazlarına yürümeye engeli, gücü olmayanlar hariç diğer dervişlerin at ve katırlara binerek şöhritle değil yürüyerek yayan gitmelerinin tarikatlarının usul ve erkânından olduğunu kaydetmiştir (Akhisarlı Şeyh İsâ, 2003, s.47). Böylece o, kitlelerin cami ve mescitlere akın ettiği bir zamanda sûfilerin alçak gönüllülüklerini göstermelerini, toplumda tarikatın ve sûfilerin yanlış anlaşılmasına yol açacak davranışlardan uzak durmalarını sağlamaya çalışmıştır. Eğer ilerleyen dönemlerde giderek yaygınlaştığı şekliyle

tekke mescidinin Cuma ve bayram namazlarının kılınmasına açılması gibi bir durum söz konusu ise bu kez dergâhın kapıları halka açılmakta şeyh ve müritleri ahaliyi dergâhın güçlü manevi atmosferi altında ağırlamaktaydı. Zamanla devlet ve toplumun içerisinde geçtiği tarihi sürecin de etkisiyle irfan geleneğinde yaşanan kırılmalara da bağlı olarak tekke-imaret-türbe ve mescitten oluşan tekke ve zaviye külliyelerinde mescidin diğerlerinden daha ön plana çıkarak bir köy, mahalle camiine doğru evrildiği görülmektedir⁸. Mesela Maraş'ın Hocadurdu Mahallesi'nde Debbağlar Köprüsü başındaki Tekke Mescidinde yaşanan dönüşüm hem yapısal hem de fonksiyonel açıdan değişimin nasıl yaşandığını göstermesi bakımından mühimdir. Söz konusu tekke mescidine minber konularak cuma ve bayram namazı kılınmasına izin verilmesi için 1718 yılında bir hattı hümayun çıkartılmış, anlaşılan bu karar o zamanlarda ihtiyacı görmüştür (BOA. AE.SAMD. III 1/27, 1 Safer 1131/24 Aralık 1718). Ancak 1791 senesinde El-Hac İbrahim Maraşi tarafından verilen bir dilekçede tekke mescidinin şehre yakın bulunması, cemaatinin kalabalık, özellikle de vurgulandığı şekliyle namaz cemaatinin olması cami salâhiyeti taşıdığı şeklinde değerlendirilerek buranın camiye çevrilmesi talep edilmiştir (BOA. HAT. H-29-12-1205/29 Ağustos 1791). Yine İstanbul Eyüb'de, Mehmed Bey Mahallesi'ndeki Nakşi Tekkesi camiine minber konularak cuma ve bayram namazları kılınmasına izin verildiği ve hitabetinin Hafız Ahmet Halife'ye tevcih edildiği görülmektedir (BOA. AE. SMHD.I. Nr. 260/21129, H. 27 Safer 1168/M. 13 Aralık 1754). Aslında bu ve benzeri örneklerden yola çıkıldığında tekke ve zaviye mescitlerinin kamuya açık bir cami statüsüne dönüştürülmesinde nüfusun zamanla çoğalmasıyla birlikte ibadet yeri ihtiyacının artması, ilmiye mesleğinin yaygınlaşması, resmi İslam anlayışının giderek imparatorluk sathına yayılması gibi unsurların etkili olduğu söylenebilir. Mesela ahalinin ibadetleri için mabet ihtiyacının oluşmasına binaen bir tekkenin nasıl camiye çevrildiğini gösteren bir hadise de Bosna'da yaşanmıştır. Buna göre 14 Temmuz 1836 tarihinde yazılan bir dilekçede burada bulunan Mevlevîhane'nin yakınında başka cami olmadığından cuma namazlarında sıkıntı çekildiği, mescide minber yapılması, cuma ve bayram namazlarının kılınması içinde belirli bir vazife ile imam tayin edilmesinin gerektiği hususunda izin istendiği görülmektedir (Ösen, 2011, s.116). Burada Müslümanların yoğun tevceh gösterdiği Cuma ve bayram namazlarında doğan mabet ihtiyacının tekke mescidi üzerinden bir statü değişikliğiyle çözülmeye çalışıldığı ortadadır. Böylece bir taraftan tekke mescitleri sadece tekke erbabına hizmet veren ve tekkenin idaresi tarafından yönetilen, seyru sülûkun önemli bir parçası olma konumundan çıkarak umuma açık, giderek meşihatın ve ulemanın riyasetinde bulunan bir camiye dönüşmüştür. Diğer taraftan ise camiye çevrilmekle birlikte bilhassa tekke yönetiminin kontrolü ve idaresinde kalan yerlerde Cuma ve bayram namazları gibi kitlesel ibadetler dergâh ve toplumun adeta bütünleşmesine zemin hazırlamıştır. Başka bir ifadeyle meşâyihin nüfuzunda kalmaya devam eden camiye dönüşmüş mescitler, tekke ve tarikatın çevresinde daha geniş sosyal ağlar oluşmasında etkili olmuştur denilebilir.

Cuma ve bayram namazlarının kılınabildiği bu tür tekke mescitlerinde sabah namazından sonra bayram namazına kadar şeyh efendi vaaz ve nasihat eder, bayram namazı vakti girince dua eder vaazı bitirirdi. Mesela Mostar'da kurulan Koski Mehmet Paşa hangâhının vakıfnamesinde şeyhin görevleri sıralanırken şeyhin, Cuma ve Bayram günleri camiye iştirak edenlere vaaz etmekle yükümlü olduğu açıkça ifade edilmişti (İyiyol, 2010, s.42). Nitekim Aşçı Dede, müntesibi bulunduğu Nakşi dergâhının inşası ardından gelen 1868 Ramazan bayramında şeyhinin mihrapta oturarak sabah namazı ardından bayram namazına kadar vaaz ettiğini, nihayet manen duygulandıran, güçlü bir dua ile sohbetini bitirip bayram namazına geçildiğini kaydetmiştir (Aşçı Dede, 2006, s.622). Meşâyihin kalabalık bir cemaati olması hasebiyle bayram namazlarına ayrıca önem verdikleri, vaazları esnasında yer yer hemen her konuda düşüncelerini ifade etmekten çekinmedikleri bu durumun da zaman zaman onları idari merciler ile karşı karşıya getirdiği de

görülmektedir. Mesela Maraş Nakibü'l-Eşrafi Şeyh Dâizâde Mehmed Efendi bu tecrübeyi yaşayanlardan birisiydi. Kurban bayramı günü “efkâr-ı ahaliyi ecânibi (ecnebi, yabancılar) aleyhine tahrik ...” edebilecek mahiyette “bir nutuk irâd eylemiş” olan Şeyh Efendi, toplumun gerilmesine yol açmış, olası bir müslim-gayrimüslim çatışmasına sebebiyet vermesinden çekinilmişse de idarenin yerinde tedbirleriyle mesele büyümeden halledilmiştir (BOA.HR. SYS. 84-21, 1/1. 13 Teşrinisani 1328/26 Kasım 1912). Osmanlı idaresi yanında Fransa sefaretî tarafından da takip edildiği anlaşılan bu hadise neticesinde kovuşturulan Şeyh Efendi yerinde bırakılmış ancak geçirdiği bu süreç onun için bir nevi uyarı niteliği taşımıştır (BOA.HR. SYS. 84-21, 1/1).

Tarikattan tarikata değişmekle birlikte hemen her tarikatta bayram günlerine özgü bir takım ibadet, dua, zikir prtaiklerinin hayata geçirildiği görülmektedir. Mesela Zenburîyye tarikatından Muhammed Haydar Efendi'nin de bayram geceleriyle sair ihya gecelerinde yatsı namazı ardından sünnet olan Salat-ı Tesbih (namazı tekbîr ve tehlîl) namazını cemaate bizzat kendisinin kıldırıldığı kaydedilmiştir (Yahyâ Âgâh Efendi, 2020, s.45). Bandırmalızâde Ahmed Münib Üsküdarî'nin 1307 (1889) tarihli *Mecmûa-i Tekâyâ* adlı eserinde Halvetiliğin Şemsiyye kolundan Sivâsî Efendi tekkesinde de bayramların dördüncü günü Sünbülüyye usulüyle ayin icra edileğeldiği belirtilmiştir ki (Aktaran: Çetin, 2012, s.206) bu durumun zamanla bir gelenek halini aldığı da anlaşılmaktadır. Mevlevî tekkelerinde ise ihya geceleri denilen bayram ve kandil gecelerinde ayin yapılması bir gelenek halini almıştır (İnançer, 2005, s.146). Yine kıyami ayin yapılan tarikatlarda bayramlarda bir vurmali ritim sazı olan nevbeli ayinlerin yapıldığı da görülmektedir. Ramazan Bayramında üç, Kurban Bayramında iki nevbeli ayin icra edilmesinden başka Bayram haftası denilen zamanda da nevbeli ayin yapılmasının bir adet halini aldığı kaydedilmiştir (İnançer, 2005, s.131). Hafî zikir geleneğinden Nakşi Halidiyye Meşâyihinden Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin (ö. 1893) ise bayram ve kandil gecelerini, müritleriyle birlikte sabahlara kadar zikir, fikir, tekbir, tehlîl ve tahmidle geçirdiği, müritlerine cemaate, Cuma'ya, bayrama, evradlarınıza, vaad ve ahdinize riayetkâr olunuz şeklinde nasihatlerde bulunduğuna ifade edilmiştir (Karabulut, 2005, ss.55-69). Bütün bu misallerden de anlaşılacağı üzere öteden beri sûfiler, tarikatlarının usul ve erkânlarına göre arefe ve bayram günlerini birlikte coşku içerisinde geçirmeye, tarikata özgü ibadet, ayin, zikir ve merasimleri icra ederek bayram vesilesiyle manevi olduğu kadar dergâhın ihvanıyla ve sosyal ağlarıyla olan ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Öğleki bayram haftasında bu dinî, manevi coşku ve sosyal hareketlilik nedeniyle tekkelerde oluşan ses ve gürültü yer yer çevreden şikâyetlere dahi konu olmuştur. Mesela “...tekke gecesi ve ıyd-ı şerif (Ramazan Bayramı) haftası olmak mülasebesiyle gürültülü olacağını” belirten bir şahsın maruzatı bayramlarda tekkelerdeki sosyal ve içtimai canlılığı, topluca yapılan zikir ve ayinlerdeki gürültü ve heyecanı ortaya koyması bakımından mühimdir. Nitekim “bu gececik af ve ihsan buyrulmaları başlıca niyazımdır” diyen söz konusu şahıs (BOA. A.M. 3/64, 1-2, 29 Zilhicce 1262/18 Aralık 1846), bu rahatsızlık verici durumdan kendisini kurtarmak istemiş hatta içinde bulunduğu sıkıntılı ruh haletini şairane bir üslupla aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“... Gamı can ki Allah bilür,

Sabaha kadar çekdiğimi Allah bilür,

Halimi ancak benim Allah bilür” (BOA. A.M. 3/64, 1-2, 29 Zilhicce 1262 (M. 18 Aralık 1846).

Bunlarla birlikte sûfiler arasında Ramazan ayında sıklaşan, arefe ve bayram günlerinde devam eden genellikle de tekke ve zaviyenin içerisinde bulunan veli, evliya olduğuna inanılan tarikatın ya da tekkenin kurucusu ulu şeyhlerinin ya da yolun büyüklerinin türbe ve kabirlerinin ziyaret edilmesi hususu da çok mühimdi. Zira evliya inancı başta sûfiler olmak üzere toplumun inanç ve

zihin dünyasında sosyo-kültürel hayatında önemli bir role sahipti (Yılmaz, 2008, s.353). Söz konusu şahıslara ait mezarlar genellikle tekke ve zaviyelerin içinde bulunur hem mimari olarak külliyei tamamlar hem de şeyh, mürid, ihvan ve muhibbânı tutkal gibi bir arada tutmak suretiyle tarikatın teşkilat ve teşrifat usullerinin hatta seyr-u sülûk eğitim sürecinin merkezinde yer alırdı (Işık, 2016, s.130). Zira halk arasında bir türbenin ziyareti, orada mum yakılarak dua edilmesi, türbe yapım veya onarımına katkıda bulunulması, burada sürekli Kur'an okunması ve dua edilmesi için bir vakıf kurulması, kurban adanması gibi davranışlar içerisinde olanların başlanacağı türünden halk inançları, yabancıların dahi gözünden kaçmamıştır (Lewis, 2009, s.46). Mesela Ümmi Sinan ve Uşakizâde Abdülbaki Efendi'nin (M. 1679) Kasımpaşa'da hangâhta bulunan türbeleri Ramazan ve Kurban bayramlarında adeta manevi bir çekim merkezine dönüşmekte cemaat tarafından bir bereket ve saadet vesilesi olarak ziyaret edilmekteydi (Hüseyin Vassaf Efendi, 2006, ss.4/-316). Pir Nureddin Cerrahi'nin de 1717 senesi Kurban bayramı arife gününde halifeleri ile birlikte Edirnekapı dışında Topçular yolunda Sakızağacı adı bilinen kabristanda metfun Halvetîyenin büyüklerinden Filibeli Nurettin Zade Mustafa Muslihiddin Nuri'nin (ö. 981/1573) kabrini ziyarete gittiği, kabrin başında Mülk suresini okuyarak dua ettiği kaydedilmiştir (Öztürk, 2018, s.61). Bu durum söz konusu tasavvufi gelenek için de burasının bayramlarda ziyaret edilen yerler arasında olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. Aşçı Dede ise 19. yüzyılın iklimi içerisinde aktardığı hadisede bir Ramazan bayramı arefesi herkes çarşı Pazar telaşı içerisinde dünyalıklarla uğraşırken sūfiyane bir refleksle Eyüp Sultan'ın türbesine giderek kendi tabiriyle ona misafir olmuş ve bayram gecesi orada geçirmiştir. Bayram namazı sonrası "Sultan Eyyub'e yüz ve göz sürüp bayramlaşarak" oradan ayrılmıştır (Aşçı Dede, 2006, ss.831-32). O, bayram gecesinde Eyüp Sultan'ın türbesini ziyaret ile "eşigini öpüp bayramlaşmanın bayram harçlığı gibi olup... bu ihsanın zahiri olduğu gibi batını da vardır" diyerek kat kat şükrettiğini sūfiyane bir tevil ustalığı ile ifade etmiştir (Aşçı Dede, 2006, s.834). Tarikatın kurucu, ulu şeyhlerine ait tekke ve türbelerin ziyareti hususunda sūfilerin mesafe tanımadığını gösteren bir hadiseye göre de Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Osman Salahaddin Dede'nin (ö. 1304/1886) 1274/1858 yılı Ramazan bayramından sonra Konya Mevlâna Dergâhı'nı ziyaret etmek istediği görülmektedir. Onun bu talebini Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhi Mehmet Said Hemdem Çelebi (ö. 1275/1859) kadim uygulamalara işaret ederek dergâhın işlerini yürütecek ve ibadet ve ayinleri icraya muktedir bir kişiyi dönünceye kadar vekil bırakması şartıyla yani dergâhtaki hizmetlerin aksatılmaması kaydıyla kabul etmiştir (Ösen, 2011, s.172). Bayram günlerinde türbe ziyaretleri bazen uzun sürmekte sūfilerin toplanarak yaptıkları coşkulu zikirlerle manevi kuvvesi yoğun bir atmosferde icra edilebilmekteydi. Mesela Şeyh Abdülmecid Sivâsi'nin (ö. 1049/1639) türbesi Ramazan ve Kurban bayramlarının son günlerinde meşâyih ve Uşşâkı ilahinin burada toplandıkları icrâ-yı âyin-i tarikat eyledikleri ve devrân esnasında sandukayı ortalarına alarak coşku ile zikir ettikleri kaydedilmiştir (Hüseyin Vassaf Efendi, 2006, s.481). Anlaşılacağı üzere sūfiler için bayram gibi özel günlerde türbeler bir araya gelinen, dua ve zikirler düzenlenen, manevi havanın yoğun sosyal ve içtimai hareketliliğin ve etkileşimin çok güçlü olduğu yerlerdi. Bütün Müslümanların olduğu gibi Sūfilerin yaşantısında da çok kapsamlı ve kuvvetli bir yere sahip olan bayramlar birçok hadisenin yorumlanma biçimine de etki etmişti. Mesela âlim ve sūfi bir kimliğe sahip olduğu anlaşılan, Mısır Çarşısı civarında Alaca Mescid camii haziresinde metfun bulunan Şeyh Muhammed Şükrü Efendi 29 Ramazan 1729'da vefat etmiştir. Şeyhin tam da Ramazan bayramına ulaşıldığı sırada Hakk'a ulaşması etrafındaki sūfi çevrelerce adeta iki bayrama bir arada ulaşmak şeklinde yorumlanarak onun açık bir kerameti olarak değerlendirilmiştir:

"...Bilmedi kimse anlamadı sırrımız

Remz-i hafidir bizim cümle işârâtımız

Mâh-ı sıyâm ahiri olur ise ıydımız

Cümleye ma'lûm olur keşf ü kerâmâtımız..." (Hüseyin Vassaf Efendi, 2006, s.398).

Son olarak sûfiler bayramlar ile arife günlerini tarikatlarına özgü kıyafetler giyerek, dergâhlarında toplanarak, zikir ve ibadetler yanında ziyaret ve sohbetlerle de geçirmekteydiler (Lewis, 2009, s.117). Nitekim Şeyh Muhammed Nizâmî Nâzifüddîn Efendi'nin (ö. 1135/1722-23) bayramlarda bir hafta sarık sararak "eyyâm-ı sağırede dal arâkiyye" ile gezmesinden (Hüseyin Vassaf Efendi, 2009, s.313) sûfilerin bayramlarda tarikatın kimliğiyle özdeşleşmiş olan kıyafetlerle toplum içerisinde gezmeyi ve bu şekilde ziyaretlerde bulunmayı önemsedikleri söylenebilir. Zira kıyafetler, tasavvufî hareketlerin zamanla şekilsel kalıplara büründüğü tarihsel sürecin de bir sonucu olarak 19. yüzyılda giderek tarikatların kimliğiyle özdeşleşen bir hal almıştır (Atasoy, 2005, s.202). Dolayısıyla tekke ve sûfilerin topluma en açık oldukları bir dönemde tarikatlarına özgü kılık, kıyafetleriyle birçok yere gitmeleri ve gezmeleri bir nevi bağlı buldukları meşâyihin ve sûfi geleneğin propagandası anlamı da taşımış olmalıdır.

2.2. Sûfilere Bayramlaşma Gelenekleri Bakımından Ramazan Bayramı

Sûfilerin bayramlaşma hususundaki adet ve gelenekleri aslında kamusal alan ile kendi aralarında ve ahaliyle olmak üzere iki şekilde telakki edilebilir. İlkinden başlanacak olursa resmi olarak Ramazan bayramı kutlama merasimleri Ramazan'ın 26. gününde Sadrazam'ın Şeyhülislam Efendi'ye 27'sinde ise Şeyhülislam'ın Sadrazam'a bayram tebriki için gitmesiyle başlamaktaydı.⁹ Bu bayramlaşmayı diğer devlet erkânının bayramlaşması izlemekte aynı şekilde taşrada da devlet dairelerinde resmi bayramlaşma merasimleri düzenlenmekteydi. Mesela Hüdavendigâr Vali vekilince "İd-i saîd-i fitrın birinci günü bilcümle erkân-ı memûrin ve ulemâ ve meşâyih ve eşref-i belde ile (reisi) ruhâniyenin daire-i belediyede" resmi tebrik merasimi için toplantıya çağırılması bu durumu açıkça göstermektedir (BOA. DH.KMS. 61-1/40-1, 12 Haziran 1337/M. 12 Haziran 1921). Bu bayramlaşma törenlerinin şekli ve mahiyeti zaman zaman değişmekle¹⁰ birlikte devletin teşkilat ve teşrifat kaideleri içerisinde her zaman önemini koruduğu söylenebilir. Payitahtta, Ramazan'ın 28. günü bayramlaşacak olan kişiler belirli bir zamanda sadrazamın Sarayı'na giderlerdi ki bunlar arasında içlerinde yer yer sûfilerinde bulunduğu anlaşılan Selatin şeyhleri de vardı. Zira Cuma namazı hatibi olup, zamanla Cuma Vaizi, Kürsü Şeyhi, Selâtin Şeyhi ve "zeyl-i meşâyih" gibi farklı isimlerle anılan vaizler Lûtfî Efendi'nin (ö. 1907) belirttiği şekliyle "şa'b-ı ilmiyeden müstakil bir tarikdi" (Lûtfî Efendi, 1999, s.6/1005) ve bu makama çoğunlukla ulemadan atamalar yapılmakla birlikte meşâyih'ten de atamaların yapıldığı görülmekteydi. Nitekim Pakalın, Cuma vaizlerine "Kürsü Şeyhi" de denilmesinin nedenini aynı zamanda bir tekke şeyhi olmalarından kaynaklandığını kaydetmiştir (Pakalın, 1971, s.310). Şemsiyye'den Şeyh Abdülehad Nûri'nin (ö. 1061/1651), Fatih, Beyazıt ve Ayasofya camilerinde cuma vâizliği yaptığı, Halveti Şeyh Abdülmecid Sivasi'nin başta Şehzade ve Sultan Ahmed camileri olmak üzere, İstanbul'da birçok camide vaizlik görevini yürüttüğü, Ayasofya Kürsü Şeyhi İspirizâde Ahmed Efendi ile Kıbrıs Ayasofya (Selimiye) Camii Kürsü Şeyhliğine atanan Ali Efendi'nin de Nakşi olup bu vazifeyi üstlendikleri yolundaki bilgiler de bu durumu doğrulamaktadır (Başkurt, 2012, ss.117-118). Bunlardan başka III. Murat zamanında Şeyh Mehmet Efendi'nin Ayasofya, Tatar İbrahim Efendi'nin Fatih, Şeyh Vaiz Emir Efendi'nin de Süleymaniye camilerinde vaizlik yaptıkları görülmektedir (Peçevi İbrahim Efendi, 1992, ss.2-31). Esad Efendi'nin (1789-1848) belirttiğine göre arz odası dışında bütün eyalet kadıları ve ocaklılar toplandıkları halde Sadrazam arz odasına, huzura önce bu selatin şeyhlerini alırdı (1979, s.49). Kadılar ile askeri erkânın önünde ulema ve meşâyihin huzura alınmaları onların devlet nezdindeki saygın ve nüfuzlu konumlarını ortaya

koyması bakımından önemlidir. Şeyhler içeri girdiğinde sadrazam ayağa kalkar önce bayramlaşma töreni yapılır ardından hep birlikte padişaha ve diğerlerine Ayasofya şeyhi dua eder, duadan sonra buhur getirilir, teşrifatçı halife ve kisedar (para işleriyle uğraşan memur) şeyhlerin armağanlarını verdikten sonra onlar için merasim sona ererdi (Esad Efendi, 1979, s.49). Selatin şeyhleri bundan başka Ramazanlarda sadrazamın sarayında iftara da davet edilirdi ki 1791’de on iki Selatin Şeyhinin davet edildiği görülmektedir (Esad Efendi, 1979, ss.43-44). Sarayda yapılacak merasim için ise bayram gecesini belirleyen saatte bayramlaşacak olanlar huzura giderlerdi. Padişahın bayramını tebrik edeceklerin yazılı olduğu listede ismi bulunanlar (BOA. Y.PRK.BŞK. 12-33/1-1) sabah namazını Ayasofya Camii’nde kıldıktan sonra saraya gidip Kubbealtı’nda toplanır, padişahın Arz Odası’na teşrifıyla tören icra edilirdi (Nutku, 1992 263-265; Esad Efendi, 1979, ss.59-61). Meşâyihden önde gelenlerin bu merasime katılıp katılmadığına dair bir kayda rastlanmamıştır. Ancak meşâyihin katıldığı en kapsamlı resmi bayram merasiminin Meclis-i Meşâyih’in kurulması¹¹ ardından gelenekselleştiği anlaşılan Meşihat Dairesi’ne yapılan tebrik ziyareti olduğu söylenebilir. Öyleki bayramın ikinci günü Meclis-i Meşâyih riyasetinde tekke merkezleri ve bağlı tekkelerin şeyhleri hep birlikte bir nevi sûfi çevreleri temsilen Meşihat dairesine bayram tebriki için giderlerdi (MA. MDD., 1739-132/61-62, 8 Zilhicce 1336/M. 14 Eylül 1918).¹² Böylece devletin aynı ekolden olan tekke ve zaviye postlarını İstanbul’da belirlediği bir merkez tekkeye bağlama-Mevlevilik ve Bektaşilik hariç-, Merkez tekkeleri ve bütün bir tekke tarikat erbabını Meşihat Dairesi çatısı altında kurulan Meclis-i Meşâyih ile sevk ve idare etme gayreti resmi teşkilat ve teşrifat usullerine de yansımıştır.

Sûfilerin resmi merasimler dışında değişik vesilelerle de bayramlarda devlet erkânı ile görüştükleri, saraya geldikleri, huzura çıktıkları veya mektup yoluyla devlet ricalinin bayramlarını tebrik ettikleri anlaşılmaktadır. Mesela Seetzen (d.1767-ö.1811) tasavvuf musikisinde maharetli Mevlevi dervişlerinin, zaman zaman özellikle de bayramlarda padişahın huzurunda çalgı çalmak için saraya davet edildiğini ve bu heyeti padişahın özel dairesinde dinlediğini kaydetmiştir (2017, s.152). Ahi Evran Hangâhı Postnişini Şeyh İbrahim Hilmi Efendi ise Sadaret müsteşarının bayramını bir tebriknâme ile kutlarken görülmektedir. Söz konusu tebrikâtların muhtevasını ortaya koyması bakımından önemli olan bu mektupta Şeyh Efendi öncelikle “devam-ı ömr ü akıbet” için dua ve niyazda bulunmaktadır. Ardından yaklaşan Ramazan bayramını “id-i şerif-i mezkûrun hakkı alilerinde müteyemmin (mübarek, bereketli) ve mes’ûd ve nice nice emsâl-i kesîresine şeref idrakile iktisâb-ı meserrâta gayr-ı madûd...” (BOA. A.TŞF. 33-40, 1/1, 25 Ramazan 1277/M. 6 Nisan 1861) olması temennisiyle son derece nazik ve saygılı bir üslupla tebrik etmektedir. Bir başka vesikada ise meşâyihden Şeyh Said Efendi Ramazan bayramı tebriğini fırsata çevirerek Sadrazamdan aynı zamanda kendisine ihsanda bulunulmasını rica etmektedir. Şeyh Efendi öncelikle kendisinin “dâire-i devletlerinde duacısı ve âzâd kabul etmiş dâileri (duacısı)” bulunduğunu ve “öteden beri niam-ı celîle-i âlilerinde perverdesi ...” bulunduğunu kaydederek idarenin bu tür tahsislerde daha önceden böylesi bir durumun olup olmadığını önceleyen tutumuna göre tavrını belirlemiştir. Hitabına teşrifıyla müşerref olunan Ramazan bayramının mübarek olması temennisiyle devam etmiş, ardından da muhtaç olduğu ihsanın eskiden olduğu gibi “ihsan ve inayet buyrulması” talebini beyan etmiştir (BOA. A.MKT.UM. 469-34, 1/1, 25 Ramazan 1277/M. 6 Nisan 1861). Görüldüğü üzere bayramlar meşâyih ile kamusal alan arasında çok yönlü ilişkilerin geliştirilmesine vesile olmakta, onların hem manevi nüfuz alanının saray, devlet erkânı ve bürokrasi arasında yayılmasında hem de bir takım sorun, istek ve taleplerinin aktarılmasında ve çözülmesinde etkili olmaktadır.

Ramazan bayramı sûfiler için bu tür resmi tören, tebrik ve ilişki biçimleriyle kamusal alan ile olan münasebetleri geliştirmekle ve güçlendirmekle birlikte hem ayin, zikir, ibadet yönüyle hem de

bayramlaşma vesilesiyle sûfilerin kendi arasında ve toplumla olan etkileşimi de coşkunun bir manevi iklim eşliğinde kuvvetlendirmekteydi. Mevlânâ, arife günlerinde zurnalar, nefirler, davullar, zillerin coşkulu çalışmaları ve ötüşleriyle aslında bütün kulların, Tanrı buyruğuyla, işlerini-güçlerini bırakarak, alış-verişten vazgeçerek mahşer halkı gibi toplandıklarını, birleştiklerini, Tanrı kapısında sızlanarak, yalvarıp yakararak, kendilerinden geçerek namaz kıldıklarını sûfiyane bir ustalıkla izah etmiştir. Nitekim yine ona göre bu muazzam manevi iklimin neticesi Rablerinin onları kendi rahmetiyle, râzılığıyla müjdelemesi olmuştur (Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî, ss.105-116). İşte bu anlayışın bir sonucu olmalıdır ki ihvan içerisinde kendisi ya da ailesiyle birlikte tarikata, dergâha bağlı olan erkekler gündüzleri işleriyle uğraşır akşamları özellikle de bayram günleri dergâhta bayramlaşma ve ibadet için bir araya gelirlerdi (Faroqhi, 2014, s.225). Bugünlerde herkes birbirinin bayramını tebrik etmekte, hastalar ziyaret edilmekte, çocuklar sevindirilmekteydi. Bayramlar, kandil geceleri ve aşure ayı tekke imaret ve mutfaklarının en yoğun çalıştığı zamanlardı. Zira bu dönemlerde yemek miktarı ve çeşidi artırılmakta, bazı tekkelerle özdeşleşen geleneksel yemekler hazırlanmakta, tekkelerde ikamet eden dervişlerin dışında buraya gelen giden herkese, fakir ve miskinlere, tekkenin içinde bulunduğu külliye'deki cami, medrese, darülhadis gibi diğer birimlerin görevlilerine yemekler dağıtılmakta (Bölükbaşı, 2015, s.158) böylece tekke hem kendi iç dinamikleri hem de toplumla adeta bütünleşmekteydi. Öyle ki Saraybosna'daki İskender Paşa Tekkesi, gibi bazı tekkelerde cuma günleri, Ramazan ve Kurban Bayramı'nda halka yemek dağıtılması bir gelenek haline almış bu uygulama imaret ve misafirhanenin kapatılmasına kadar devam etmişti (İyiyol, 2010, s.40). Nitekim III. Selim'in bir fermanında İskender Paşa Tekkesi'nin giderleri sıralanırken her Cuma, Ramazan ve Kurban Bayramı'nda yapılan pirinç için 1080 akçe; Aşçının maaşı için, 720 akçe yerini almış görülmektedir (İyiyol, 2010, s.40). Aslında tekke ve zaviyeler etrafında şekillenen Anadolu irfan geleneğinin dışı dönük en önemli yönünün sofraya açma, imaret kurma ve bu sayede toplumla paylaşma ve kucaklaşma, geniş kitlelere ulaşma böylece irşat ağını olabildiğince genişletme uğraşı olduğu bayramlar gibi özel günlerin de bu duruma önemli katkılar sunduğu açıkça müşahede edilebilmektedir. Mesela Mevleviler Kurban bayramlarına özel kurban etinden kavurma lokması yaparak dergâha gelip gidenlere ikram ederken Kadiriyye'nin Eşrefiyye kolundan Nu'maniyye tekkesinde de Ramazan ve Kurban bayramlarının ikinci gününde köfteli "çorba töreni" yapıldığı, 12 İmama izafeten 12 kişilik sofralar etrafında toplandığı kaydedilmiştir (Tosun, 2004, ss.125-126). İstanbul'da merkezi bir konumda bulunan Gümüşhanevi Dergâhında ise şeyh ailesi, burada kalan dervişler ve vazifeliler dışında haftalık toplu zikirler, kandil geceleri, Ramazan iftarları, mevlit ve hatim için buraya gelenlere, konaklayanlara ve yoksullara yemek verilmekteydi (Yılmaz, 2020, ss.91-92). Şüphesiz kandil gecelerinde ve bayram günlerinde verilen yemekler ve yapılan ikramlar mutfak giderlerini bir hayli artırmaktaydı. Mesela Merkez Efendi ve Eyüp'teki Şah Sultan tekkelerinde yemek masrafları için Hz. Muhammed'in (sav) doğum gününde 600 akçe, Regaip ve Berat kandillerinde 400'er akçe, bayramlarda ise 150'şer akçe ayrılırken diğer zamanlarda sadece 25 akçe ayrıldığı kaydedilmiştir (Bölükbaşı, 2015, s.90; BOA. EV.VKF, 9/20). Aradaki bu büyük fark bayramlarda ve söz konusu mübarek kabul edilen gecelerde tekkelerin sosyal hayat içerisinde ne denli güçlü bir çekim merkezine dönüştüğünü ve kalabalık bir misafir topluluğunu ağırladığını göstermesi bakımından mühimdir. Benzer şekilde 19. asır Kasımpaşa Mevlevi Dergâhı şeyhlerinden Ali Efendi'nin hanesinin de üç gün boyunca ziyaretçilerle dolup taşıdığı dervişlerden Aşçı Dede'nin de bu süre zarfında şeyhin dairesinde gelen misafirlere hizmet ettiği görülmektedir (Aşçı Dede, 2006, s.322). Yine Alevi-Bektaşiler arasında Deliorman bölgesinde de bayramlaşma töreni gülbanklar eşliğinde coşkuyla yapılmaktaydı. Bayram günleri Baba, ana, bacısıyla birlikte cemde posttaki yerini alırdı. Bayramlaşmaya gelen talipler her zamanki gibi önce hal sorarlar sonra baba ile birer birer bayramlaşırlardı. Bayramlaşma ritüeli ardından Baba "Hüü, darlarınız,

menzilleriniz hak olsun, Hakk deryasında kabul olsun. Gerçek erlerin demine, Pirimiz Murtaza Ali'nin keremine, ya Ali Hüü" şeklinde bir gülbank okurdu (Piroğlu, 2003, ss.27-28). Verilen misallerden anlaşılacağı üzere bayramlarda dergâhlar toplumun hemen hemen bütün kesimleri için güçlü bir çekim merkezine dönüşmekteydi. Tekkenin kapılarının halka açılması tarikatların inanç ve zihin dünyasının tekkeden kitlelere doğru propagandası için onlara eşsiz bir fırsat sunduğu gibi halkın tekkeye olan yoğun teveccühü, postta oturan şeyhi ve türbeyi ziyaretleri bir takım adak, nezir, hediyelerin gelmesine vesile olarak sosyo-ekonomik olarak da tekkenin güçlenmesine yol açmaktaydı. Mesela arefe günü halk arasında helva yapılarak fakirlere, gariplere ve komşulara sadaka olarak dağıtılması geleneğinden dergâhlar ve dervişlerin de nasibini alması (Karadağ, 2016, s.111)¹³ gibi hadiseler tekkeden halka doğru olduğu gibi halktan da tekkeye doğru bir takım hediye, yardım, izzet ve ikramların yapılmasının ola geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

4. SONUÇ

Ramazan kadar Ramazan bayramı da sūfîler için çok mühim bir yere sahip olmuştur. Ramazan ayına ve oruç ibadetine verilen büyük ehemmiyet, yüklenen derin zahiri ve tasavvufi anlamlar bu mübarek ayın hasadı olarak görüldüğü anlaşılan bayram gecesi, bayram namazı, bayramlaşma, türbe ziyaretleri, ikramlar, ibadet, sohbet, ayin ve zikirlerle donatılan bir bayram olgusunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Tarikattan tarikata usul ve erkânlar değişmekle birlikte tekkenin merkezinde bulunan şeyh ile halife ve müritleri bayram namazı için birlikte camiye gitmişler, namaz sonrasında hep birlikte dergâha dönerek tarikatlarının usulünce bayramlaşmış, zikir yapmışlardır. Bayram boyunca dergâhların kapıları ihvana ve halka açılmış, şeyh efendinin şahsında tekke bir çekim merkezine dönüşmüş, bayrama özgü geleneksel yemekler ve ikramlarla tekke etrafında cereyan eden hareketlilik ve canlılık hat safhaya ulaşmıştır. Öyle ki bu bayramlaşma merasimlerindeki teşrifat usulleri, söylenen sözler, şüirler bazı tarikat çevrelerinde zamanla edebi, folklorik bir mahiyete bürünmüştür. Arefe gününden başlayarak bayram günlerinde de devam eden çoğu tekke ve zaviyelerin içerisinde ya da hemen yanı başındaki türbelerde metfun bulunan kurucu, ulu şeyhlerin ve tarikatın yol büyüklerinin mezarlarına yapılan ziyaretler, dua ve zikirler tekke ile ihvan ve toplum arasındaki manevi bağların, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin güçlenmesine çok yönlü katkılar sağlamıştır. Başka bir deyişle bayram hem tekke içinde hem de tekke ile sosyal çevresi arasındaki maddi ve manevi bağları tahkim etmiş, kuvvetlendirmiştir. Meşâyihin bayramlaşmak için saraya davet edilmesi, aynı maksatla Meşihat dairesini ziyaretleri, devlet erkânıyla tebrikleşmeleri onların kamusal alandaki varlığını bir kez daha meşrulaştırmış, güç ve prestijini daha da artırmıştır. Zaman zaman da bayramlaşma ve tebrikleşme üst düzey yöneticilerden yardım ve ihsan taleplerine, maddi kazanımlar sağlanmasına, bir takım sorunların kamusal alana aktarılmasına ve çözülmesine vesile olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Zekeriya Işık (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Zekeriya Işık (100%)

KAYNAKÇA

- Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD. I)
- Hatt-ı Hümayun (HAT)
- Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV.VKF)
- Kıbrıs Kadısı Ali Rifat Efendi Tarafından Mahalli Muhtelifeye Yazılan Evrak Dosyası (KB.MAA.FE.).
- Sadâret Defterleri (A.MKT.UM)
- Sadâret Mütferrik Belgeler (A.M)
- Sadâret Teşrifat Kalemi Evrakı (A.TŞF)
- Siyasi Kısmı Belgeleri (HR.SYS)
- Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)
- Meşihat Arşivi Meclis-i Meşâyih Müzekkire ve Derkenar Defteri (MA. MDD.).
- Çorum Şer'îye Sicilleri (2009). (Çorum belediyesi, Çorum şer'îyye sicilleri transkripsiyon projesi kapsamında Türk arşivciler derneği'nin katkılarıyla transkripsiyonu yapılmıştır H. 1255-1327(1839-1911), Çorum: Çorum Belediyesi Kent Arşivi.
- Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi tarihi* (Çev. A. Hazarfen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akhisarlı Şeyh İsa Menâkıbnâmesi (2003). (Haz. S. Küçük-R. Muslu). Sakarya: Aşşyan Yayınları.
- Aşçı İbrahim Dede. (2006). *Aşçı Dede'nin Hatıraları-Çok Yönlü Bir Sûfînin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı* (Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi c. 1-4). İstanbul: Kitabevi.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Atasoy, N. (2005). *Osmanlı dönemi tarikat kıyafetleri ve cihazları osmanlı toplumunda tasavvuf ve sûfîler* (Haz. A. Y. Ocak) Ankara: TTK Yayınları.
- Bayraktar, İ. (1992). *Bayram* (TDV İslam Ansiklopedisi, c. 5). 259-261.
- Başkurt, İ. (2012). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kürsü şeyhliği. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 27, 117-118.
- Bölükbaşı, A. (2015). XVI. Yüzyılda İstanbul'daki halveti tekkeleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çetin, N. (2012). Eyüp tekkeleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dögüş, N. (2001). Arşiv belgeleri ışığında 19. yüzyılda dini bayramlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erdem, S.(1992). *Bayram* (TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 5). 257-259.
- Esad Efendi. (1979). *Osmanlılarda Töre ve Törenler(Teşrifât-ı Kadîme)* (Açıklamalarla Sadeleştiren: Y. Ercan). İstanbul: Kervan Kitapçılık Tercüman 1001 Temel Eser.
- Farabi. *Büyük Türkçe Sözlük* (Desktop/farabi%20Büyük%20Türkçe%20Sözlük.doc.pdf, Erişim tarihi: 30.10.2022).

-
- Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam/ortaçağdan yirminci yüzyıla* (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hâce Muhammed Lutfi (2011). *Hulâsatü'l-hakâyık ve mektûbât-ı hâce muhammed lutfî*, (Yayın Kurulu Hüseyin Kutlu vd.), İstanbul: Damla Yayınevi.
- Hücviri. (2010). *Keşfu'l-mahcûb hakikat bilgisi* (Haz. S. Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Işık, Z. (2016). *Devlet ve tarikat-osmanlı toplumunda devlet tarikat ilişkilerinin ideolojik ve sosyolojik zemini*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- İbn. Haldun. (2013). *Mukaddime* (Haz. A. Tekin. c.1-2). İstanbul: İlgı Kültür Sanat.
- İnançer, Ö. T. (2005). *Osmanlı tarihinde sûfilik âyin ve erkânları, osmanlı toplumunda tasavvuf ve sûfîler* (Haz. Ahmet Yaşar Ocak). Ankara: TTK Yayınları.
- İyiyol, F. (2010). Boşnak halk kültüründe Türk tekke-tasavvuf geleneğinin izleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Karabulut, N. (2005). *Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi*. Gümüşhane: Gümüşhane Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karadağ, S. (2016). Kuruluş ve yükselme dönemi Türkiye Selçuklu Devleti'nde günlük yaşam (1075-1237) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Kâtip Çelebi. (2007). *Mizanü'l - Hakk Fi İhtiyari'l-Ehak* (Çev. O. Ş. Gökyay ve S.Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Lewis, R. (2009). *Osmanlıda gündelik yaşam* (Çev. A. R. Orhunsoy). Ankara: Alter Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. (2008). *Fîhi Mâ-Fîh* (Çev. A. Gölpınarlı). İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. *Fîhi Mâ-Fîh* (Çev. A. Gölpınarlı). 245-Fihi_Ma_Fih_(Chev-Abdulkaki_Golpinarli).pdf (turuz.com) (Erişim tarihi: 30.10.2022).
- Gürer, D., Küçük, S., Bakırcı, N., Şahin, B.R. ve Ertürk, E. (2013). *Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin bütün eserlerinden seçmeler*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Mevsim, H. (2009). *Bulgar gözüyle Bursa*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı tarih terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Piroğlu, A. L. (2003). Bulgaristan deliorman alevlerinde secdenin anlamı - yedi kat yer, yedi kat gök. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (26), 25-30. Erişim adresi: <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/565>
- Osmânzâde Hüseyin Vassaf Efendi. (2006). *Sefîne-i evliyâ* (Haz. M. Akkuş- A.Yılmaz c. 1-5). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ösen, S. (2011). 19. Yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum hayatında mevlevîlik (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Özer, E. (2007). Osmanlı'da tekke ve tarikat ıslahâtı -II. Mahmud dönemi ve sonrası (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Özdemir, N. (1992). *Bayram* (TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 5). 263-265.
-

-
- Özden, Ö. (2013). Alvarlı efe hazretlerinin şiirlerinde bayram, *Uluslararası Hâce Muhammed Lûtfî (Alvarlı Efe) Sempozyumu Bildirileri*, 107-116, Erzurum.
- Öztürk, M. C. (2018). *Bir İstanbul tarikatı cerrâhîlik-pîr Nüreddin-i Cerrâhî ve cerrâhî tarikatı*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1992). *Peçevi tarihi* (Hazırlayan B. S. Baykal). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2.
- Seetzen, U. J. (2017). *İstanbul günlükleri ve Anadolu'da yolculuk (12 Aralık 1802-22 Haziran 1803)* (Çev. S.T. Noyan c. 1), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Stambolski, H. (2018). *Bir Osmanlı hekiminin anılarıyla imparatorluğun zor yılları (1858 1878)* (Çev. Haz. H. Mevsim). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tosun, N. (2004). Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 123-135.
- Türkçe Sözlük* (1988), (Haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, c. 1-2), Ankara: TTK Yayınları.
- Veliçkov, K. (2017). *İstanbul'dan hatıralar 1870-1890* (Çev. H. Mevsim) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yahyâ Âgâh Efendi. (2020). *Tarikatlarda merasimler (nakşbendiyye, kâdiriyye, zenbûriyye)* (Haz. Y. E. Özer). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yavuz, Y. V. (1996). *Fitre* (TDV İslâm Ansiklopedisi, 13). 160-161.
- Yılmaz, Ö. (2008). Toplumun birlik ve beraberliğine katkı sağlayan bazı sûfi deneyimler (kesrette vahdet). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 349-374. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4292/255195>
- Yılmaz, N. (2020). *Câmiü't-Turuk bir şahsiyet Ahmed Ziyâeddîn-i Gümüşhânevî hayatı dergâhı halifeleri eserleri ve tasavvufî yolu*, Ankara: İlahiyât Yayınları.

SUMMARY

Ramadan (idu'l-fitr) and Kurban (idu'l-adha) are two religious observances in Islam. These achievements, according to popular belief, began to be commemorated in the second century of the hijra. Ramadan and Kurban accomplishments were held in high regard in the Ottoman Empire, as they were in Turkish-Islamic tradition. In every corner of the world, feasts were commemorated with established customs and ceremonies. The public ceremonies begin on the morning of the feast, following the prayers in mosques or open places known as musalla. The state administrators' feast at the palace was held in accordance with Fatih Sultan Mehmet's laws. With its profound effects on social and social life, Eid-al-Fitr is one of the Turks' greatest achievements. Because Eid al-Fitr, with its processions, parades, rituals, feasts, middle dances, meddahs, excursions, and visits to dervish lodges and tombs, played such an important role in daily life. It was unavoidable that the Sufis would be included in a phenomena that included practically all facets of state proceedings and daily life in the Ottoman Empire. In many ways, they were identified with the community.

Purpose and Method

The purpose of this study is to discuss and explain the topic based on the following hypotheses: The Sufis' religious and spiritual lives were influenced by Eid-al-Fitr. Although there are certain distinctions between sects, this has resulted in the establishment of feast-specific customs, traditions, and traditions, as well as their metamorphosis into folklore over time. It allowed for the multi-faceted openness of dervish lodges and zawiyas to the society, allowing for the expansion and strengthening of the sects' affiliate network. He contributed to the muridani, ihvani, and muhibbani clinging to the dervish sheikh through practises such as ritual, dhikr, prayer, and eating.

The study is in the nature of historical research, and the first step was to classify the documents and findings gathered using data collecting technologies. The study was then evaluated and its material analysed. The information gathered from travel books, memoirs, and works by Sufi circles that stand out, particularly for their subjective nature, was compared to analysis and criticism approaches.

The research is divided into three sections. As a prelude, the prologue provides general information on the Ramadan Feast and how it was viewed in Ottoman society. Then, in the life of the Sufis, Eid al-Fitr was explained, along with its religious and spiritual traditions. Finally, the Sufis define Eid al-Fitr in terms of feasting practises. The pieces have been designed to complement one another.

Archival materials, chronicles, memoirs offering detailed information about the social and cultural texture of the period as well as daily life activities, trip books, Sufi circles' menaqibname type works, and contemporary sources were employed in the research.

Results and Conclusions

Eid al-Fitr has a significant place for Sufis as well as Ramadan. The deep mystical implications ascribed to the month of Ramadan and fasting devotion have set the way for the formation of a feast phenomenon complete with Eid night, Eid prayer, eating, tomb visits, treats, worship, dialogue, rituals, and dhikrs. The sheikh, caliph, and his followers, who were in the centre of the lodge, proceeded to the mosque together for the Eid prayer, despite the fact that the techniques differed from sect to sect. They all returned to the dervish lodge after the prayer, enjoyed the feast according to their order, and made dhikr.

During the feast, the lodges' doors were opened to the public, the sheikh's lodge became a centre of attraction, and the activity and liveliness around the lodge rose as a result of the feast's traditional feasts and treats. So much so that in some sect circles, the ritual procedures, spoken words, and poems in these joyful celebrations have taken on a literary and folklore quality throughout time. To put it another way, the feast cemented and deepened material and spiritual links within the lodge as well as between the lodge and its social surroundings. The sheikhs' invitation to the palace for the feast, their visit to the sheikhs' office for the same purpose, and their dining with state officials all legitimised their presence in the public realm once more. It boosted the sheikhs' authority and status. The feast has played a role in assisting senior managers with requests for assistance, offering financial benefits, and taking some problems to the public domain and settling them.

This article has highlighted the necessity and usefulness of conducting more research on the practises adopted on special days by both Sufis and societal circles such as the ulema, bureaucracy, traders, and warriors, based on the data it uncovers. As a result, it is clear that such research will be extremely useful in describing the lives of diverse groups in Ottoman society, identifying and understanding some old behaviours, and comprehending some customs and traditions that have remained to this day.

SON NOTLAR

¹ Fatr kökünden türetilen fitr kelimesinin oruca son vermeyi, iftari ifade ettiği, bundan dolayı Ramazan bayramına idü'l-fitr denildiği kaydedilmiştir (Yavuz, 1996, s.160).

² Mesela Osmanlı gayrimüslim tebaasından hekim Stambolski bayram günlerinde "Enderun'un büyük bahçelerini Konstantinos Sarayı'nın kalıntılarını, imparatorluğu eski zenginliklerinin muhafaza edildiği çeşitli köşkleri, camileri, daha fetih döneminden el yazması günlüklerin bulunduğu kütüphaneleri, türbeleri ziyaret" ettiğini kaydetmiştir (Stambolski, 2018, s.120-121).

³ Mesela Osmanlı gayrimüslim tebaasından hekim Stambolski bayram günlerinde "Enderun'un büyük bahçelerini Konstantinos Sarayı'nın kalıntılarını, imparatorluğu eski zenginliklerinin muhafaza edildiği çeşitli köşkleri, camileri, daha fetih döneminden el yazması günlüklerin bulunduğu kütüphaneleri, türbeleri ziyaret" ettiğini kaydetmiştir (Stambolski, 2018, s.120-121).

⁴ Mesela İstanbul Kadılgının ilamı üzerine Bayram gecesi minare kandillerinin yakılarak, arefe günü de top atılması emredilmiştir (BOA. DH.MKT. 931/66, 7 Zilhicce 1322/M. 12 Şubat 1905).

⁵ Nitekim "İd-i said fitr için Lefkoşe komiserliğine" gönderilen bir emirde "ilamı şer'ide... (bayramın)yalnız birinci gecesi minârât ve cevâmî ve mesâcidden ikad kanâdil" yakılması emredilmişken "bu gece ikinci gece olduğu halde minârât-ı cevâmiden ikad kanâdil" yakıldığının tespit edilmiş olduğu belirtilmiştir (BOA.KB.MAA. FE. 4-26, 2 Şevval 1325/M. 8 Kasım 1907).

⁶ Aşçı İbrahim Dede, 1828'de İstanbul'da doğmuş, Süleymaniye Rüştiyesini bitirmiş Rûznâmçe Kalem'inde memuriyete başlamış, Kasımpaşa Mevlevihane'sine devam ile bu tarikata intisap etmiştir. 1855 yılında Dördüncü Ordu rûznâmçeciliğine atanarak Erzurum'a gitmiş, Erzincan'da Nakşi-Hâlidî şeyhlerinden Fehmi Efendi'ye bağlanarak bu tarikata girmiştir. Burada hilâfet ve icazet almış kendisine Aşçı Dede unvanı verilmiştir (Aşçı Dede, 2006, s.XI-XLV).

⁷ Veliçkov'un aktardığı bu hikâyeden süfîlerin hoşgörüsüz oldukları gibi genel kanaatin dışında bir yoruma varılmamalıdır. Aslında dervişin buradaki tavrının Ramazanın manevi değer ve kıymetinin bilinmemesine olan bir yakınma olduğu o esnada cemaat arasında bulunan üstü başı yırtık bir dilencinin oradan ayrılmak istemesi üzerine hemen ona sarılarak bu sert emrim sana değil asıl suçlular susuyor, diyerek dilencinin ayrılmasına mani olmasından anlaşılmalıdır (Veliçkov, 2017, s.15).

⁸ Daha Ortaçağda İbn. Haldun cami ve mescitlerin birisinin binaları büyük, umuma açık, cemaati kalabalık olan cuma ve bayram namazları da kılınan camiler, diğerinin ise bir cemaate veya mahalleye mahsus olup cuma ve bayram namazlarının kılınmadığı umuma kapalı cami ve mescitler şeklinde iki çeşit olduğunu kaydetmiştir (Tekin, 2013, s.834).

⁹ Nitekim her sene Ramazanın yirmi altıncı günleri "tebrîk-i İydi şerif ve iftar zamanında" Şeyhülislam Efendiye gidilmesinin usulüldü (Esad Efendi, 1979, s.46; Lütfi Efendi, 1999, s.1/112).

¹⁰ Mesela bayramlaşmanın daha bayram gelmeden meşakkatli bir merasimle yapılırken bu adetten vaz geçilmesi bayramlaşma usullerinde zamanla bir takım değişiklikler yaşandığını göstermektedir. Zira bayram gecesi belirlenen saatte bayramlaşma merasimine katılacak olan devlet erkânı sabah namazını Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra saraya gidip törene iştirak ederlerdi (Nutku, 1992, s.263-265; Esad Efendi, 1979, s.59-61). Lütfi Efendi, özellikle bayramların kış aylarına denk geldiği dönemlerde devlet erkânının ellerinde fenerler, yollarda yağmur ve soğukta kalmalarına neden olan bu âdetin bayramdan önce bayram tebrikinin anlamı olmadığı da düşünülerek 1254(1838-1839) yılında terkedildiğini kaydetmiştir (Lütfi Efendi, 1999, s.5/937).

¹¹ Meclis-i Meşâyih resmen 1280/1863 yılında kurumuş, fiilen icraata geçmesi ise 1283/1866'da mümkün olmuştur (Özer, 2007, s.126-127).

¹² Söz konusu duruma açıklık getiren bir vesika şu şekildedir: "Reşadetlü Efendim. Bi-mennihi teâla şeref tecelliyâtıyla kulub-ı ehl-i imânı vâyedâr feyz ve sürür (bereketli, kısmetli ve sevinçli) edecek olan İydi-i Ramazan'ın ikinci günü vasatî(ortalama) saat bir raddelerinde Meclis-i Meşâyihle beraber merkez Meşâyih-i kirâm daire-i meşihatde bi-l-ictima' (toplularak) zât-ı hazret-i meşihat-penâhiye arz-ı tebrîkât eylemeleri meclisçe tensib edilmekle zât-ı müridânelerinin dahi teşrifleri ve arzu buyuranlar iştirak etmek üzere mülhak-ı tekâya meşâyihine de iş'ar buyrulmaları (meşâyihle katılmış tekkelere de bildirilmesi) temenniyâtıyla..." (MA. MDD., 1739-132/61-62, 8 Zilhicce 1336/M. 14 Eylül 1918).

¹³ Mesela bayramın arefe gecesinde bir tacirin karısı şekerli helva ile dolu bir tepsiyi kocasına hayır dua ile yardım etmeleri için Mevlânâ ve müritlerine göndermiştir (Karadağ, 2016, s.111).

TÜRKİYE'DE MEVDUAT BANKALARININ KÂRLILIĞINI, GELİRLERİNİ VE HİSSE DEĞERLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ORAN ANALİZİ VE YAPISAL EŞİTLİK MODELİ İLE TESTİ

Musa ÖZÇELİK¹

Atıf: Özçelik, M. (2022). Türkiye'de mevduat bankalarının kârlılığını, gelirlerini ve hisse değerlerini etkileyen faktörlerin oran analizi ve yapısal eşitlik modeli ile testi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 410-428.

doi: 10.17218/hititsbd.1162517

Özet: Bankacılık sektörü özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri için temel yapı taşlarından biri olup bu sektörün kârlılığı finansal gelişme için önem arz etmektedir. Özellikle Covid-19 pandemisi ile birlikte bankacılık sektörünün kârlılığı üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi daha fazla önem kazanmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de faaliyet gösteren mevduat bankalarının kârlılıklarını, gelirlerini ve hisse değerlerini etkileyen unsurları tespit ederek optimum bir finansal yapı için öneriler sunmaktır. Bu doğrultuda Borsa İstanbul'da işlem gören dokuz adet bankanın 2014/03-2022/03 tarih aralığında üçer aylık dönemler halinde finansal tablolarından yararlanılarak oluşturulan oranlar çalışmanın veri setini oluşturmaktadır. Toplanan ikincil veriler SmartPLS programı aracılığıyla Kısmi En Küçük Kareler-Varyans Temelli Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM) analizine tabi tutulmuştur. Bulgulara göre büyüme oranlarının değerlendirme oranları üzerinde negatif yönde, kârlılık oranları üzerinde ise pozitif yönde etkisinin olduğu; değerlendirme oranlarının gelir oranları üzerinde pozitif yönde, kârlılık oranları üzerinde ise negatif yönde etkisinin olduğu; finansal yapı oranlarının değerlendirme oranları üzerinde pozitif, gelir oranları üzerinde ise negatif yönde etkisinin olduğu; özkaynak yeterlilik oranlarının kârlılık oranları üzerinde pozitif yönde etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Oran Analizi, Yapısal Eşitlik Modeli, Banka Performansı, Özkaynak Yeterliliği, Kârlılık

Ratio Analysis of the Factors Affecting the Profitability, Incomes, and Shared Values of Deposit Banks in Turkey and Their Testing by Structural Equation Modeling

Citation: Özçelik, M. (2022). Ratio analysis of the factors affecting the profitability, incomes, and shared values of deposit banks in Turkey and their testing by structural equation modelling. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 410-428. doi: 10.17218/hititsbd.1162517

Abstract: The banking sector is one of the basic building blocks for the economies of, particularly, developing countries, and the profitability of this sector is significant for financial development. Especially with the Covid-19 pandemic, determining the factors affecting the profitability of the banking sector has gained more importance. The aim of this study is to determine the factors affecting the profitability, income, and share values of deposit banks operating in Turkey and to offer suggestions for an optimum financial structure. Accordingly, the data set of the study consists of the ratios created by making use of the quarterly financial statements of nine banks traded in Borsa Istanbul between the dates of 2014/03-2022/03. The collected secondary data were subjected to Partial Least Squares-Variance-Based Structural Equation Modeling (PLS-SEM) analysis via the

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 15.8.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 29.11.2022

¹Arş. Gör., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, musaozcelik@tarsus.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-2175-3605>

SmartPLS program. According to the findings, it has been determined that growth rates have a negative effect on valuation rates and a positive effect on profitability rates; valuation rates have a positive effect on income rates and a negative effect on profitability rates; financial structure ratios have a positive effect on valuation ratios and a negative effect on income ratios; equity adequacy ratios have a positive effect on profitability ratios.

Keywords: Ratio Analysis, Structural Equation Model, Bank Performance, Equity Adequacy, Profitability

1. GİRİŞ

Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu gösteren birçok çalışma mevcuttur (Gregorio ve Guidotti, 1995, s.221; Calderón ve Liu, 2003, ss.331-332; Kenourgios ve Samitas, 2007, ss.35-48; Zhang ve diğerleri, 2012, s.407; Durusu-Ciftci ve diğerleri, 2017, s.303; Özçelik ve Süsay, 2022, ss.391-392). Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bankacılık sektörü finansal gelişme için büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bankacılık sektörü finansal piyasalarda önemli bir rol üstlenmekte (Babu, 2018, s.106) olup bankaların performansları finansal gelişme için önem arz etmektedir. Banka performansının bileşenlerinden biri de kârlılıktır (Bikker ve Bos, 2008). Yüksek kârlılık bankaların kırılganlığını azaltmakta, ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi finanse edebilen sürdürülebilir bir bankacılık sektörü sağlamaktadır. Ayrıca mevduat müşterilerinin güvenini sağlamak, faiz ödemeleri gibi çeşitli giderleri karşılamak, sermaye yapısını güçlendirmek, olası risklere karşı dayanıklı olmak için bankacılık sektöründe kârlılığın yüksek olması gerekmektedir (Reis ve diğerleri, 2016, s.22; Okuyan ve Karataş, 2017, s.395). Ancak bu kârın nereden geldiği de en az kârlılık kadar önemlidir. Yüksek kârlılık yüksek kredi faizi olarak müşterilere yansiyabilmektedir. Bu sebeple bankacılık sektörü kârlılığını yüksek kredi faizlerinden değil diğer unsurlardan sağlamalıdır.

Banka kârlılığının tespitinde en sık kullanılan ölçütler aktif kârlılığı (ROA) ve özkaynak kârlılığı (ROE) olarak belirtilmektedir (Alshatti, 2014, s.69; Kurawa ve Abubakar, 2014, s.9). ROA, bankaların üst yönetiminin varlıkları ne derece etkin kullanıp kâra dönüştürdüklerinin bir göstergesi iken ROE ise hissedarların koydukları sermaye üzerinden sağladıkları getirinin bir göstergesidir (Tunay ve Silpar, 2006, s.4). Bankaların finansal yapıları, özkaynak yeterlilikleri ve büyüme oranları bahsedilen bu kârlılık ölçütleri üzerinde etkili olabilir. Özellikle Covid-19 pandemisi döneminde işletmelerin büyük bir çoğunluğunun nakit akışları, likidite, yeni borç alma veya borçları yapılandırma konularında sıkıntılar yaşadığı görülmüştür (Ayaydın, 2021, s.7). Bu sebeple pandemi sürecinde işletmelerin finansal yapıları ve özkaynak yeterlilikleri muhasebenin temel kavramlarından biri olan süreklilik için önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bankacılık sektöründe finansal yapı, özkaynak yeterliliği ve büyüme oranlarının kârlılık ve gelir oranları üzerinde etkilerini tespit etmek önem arz etmektedir.

Pandemi ile birlikte Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bankacılık sektöründe takipteki kredilerde artış, uzun vadeli ve düşük faizli kredilerde artış, banka fonlama yapısı ve maliyetlerinde değişim gibi bazı riskler ortaya çıkmıştır. Makro boyutta ise bankalar kur riski, belirsizlik ve azalan güven ortamı, ekonomik ve finansal kırılganlık gibi tehditlerle karşılaşmışlardır (PWC, 2020, ss.1-4; Yetiz, 2021, ss.115-116). Ekonomik koşullardaki bu değişimler ve müşteri alışkanlıklarının değişmesi ile bankalar portföy stratejilerinde değişikliğe gitmek zorunda kalmışlardır (PWC, 2020, ss.1-4). Türkiye’de 2022 Haziran itibariyle bankacılık sektörü genel görünümüne bakıldığında aktif büyüklüğün 10.375.369 milyon TL olduğu, en büyük aktif kaleminin 5.647.884 milyon TL ile kredilerden ve 1.750.337 milyon TL ile menkul değerlerden oluştuğu görülmektedir. Kredilerin takibe dönüşüm oranı ise %2,75 olarak gerçekleşmiştir. Bankaların en büyük fon kaynağı 6.131.476 milyon TL ile mevduatlardan

oluşmaktadır. Bankacılık sektörünün sermaye yeterlilik oranı ise %20,40 seviyesinde bulunmaktadır (BDDK, 2022). 2018 yılından itibaren bankacılık sektörü yıllık toplam kârlılığının sırasıyla 54.123 milyon TL, 49.043 milyon TL, 58.503 milyon TL, 92.942 milyon TL ve 2022 Nisan ayı itibarıyla 98.184 milyon TL olarak gerçekleştiği görülmektedir (BDDK, t.y.). Mevcut veriler kapsamında Türkiye’de bankacılık sektörünün kârlılık oranlarının nicelik bakımından yüksek olduğu söylenebilir. Ancak bu kârlılığın sürdürülebilir olması ve kârlılığı etkileyen faktörlerin tespit edilerek optimum bir finansal yapı oluşturulması önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının kârlılıklarını, gelirlerini ve hisse değerlerini etkileyen faktörleri tespit ederek optimum bir finansal yapı için öneriler sunmaktır. Bu doğrultuda Borsa İstanbul’da işlem gören dokuz adet mevduat bankasının 2014/03-2022/03 tarih aralığında üçer aylık dönemler halinde finansal tablolarından yararlanılarak oran analizi yöntemi ile veri seti oluşturulmuştur. Elde edilen veriler gruplandırılarak araştırmanın değişkenleri oluşturulmuş ve SmartPLS programı aracılığıyla Kısmi En Küçük Kareler-Varyans Temelli Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM) analizine tabi tutulmuştur. Veri setinin Covid-19 dönemini de kapsamı ve kârlılığın tespiti için yapısal eşitlik modeli oluşturulması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde bankacılık sektöründe kârlılığı etkileyen faktörlerin tespiti kapsamında yapılan yerli ve yabancı literatür sunulmuştur. İkinci bölümde ise çalışmada kullanılan yöntem, çalışmanın hipotezleri, araştırmanın n değişkenleri ve değişkenlerin geçerlik ve güvenilirlik analizlerine yer verilmiştir. Son olarak bulgular başlığı altında hipotez testi sonuçları gösterilmiştir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu bölümde bankaların kârlılıklarını etkileyen faktörleri araştıran yerli ve yabancı literatüre yer verilmiştir. Bu doğrultuda, seçilen çalışmaların amaç ve sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Bankaların Kârlılıklarını Etkileyen Faktörler Üzerine Literatürde Yer Alan Çalışmalar

Atıf	Amaç	Sonuç
Le ve Ngo (2020)	Çalışmada 2002-2016 tarih aralığında 23 ülkede banka kârlılığının araştırılmıştır.	Bir bankanın sektörde güçlü olması kârlılığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sebeple rekabet kârlılığı artırabilir. Dağıtım kanallarının artırılması bankaların kârlılığını olumlu etkilemektedir. Ayrıca sermaye piyasası gelişimi ile banka kârlılığı arasındaki pozitif ilişki, bu iki unsurun birbirinin tamamlayıcısı olduğunu göstermektedir.
Titko ve diğerleri (2015)	Çalışma, Letonya ve Litvanya’daki banka kârlılığını etkileyen faktörleri araştırmaktadır. Araştırma 2008-2014 tarih aralığını kapsamakta olup korelasyon analizi kullanılmıştır.	Çalışmada banka büyüklüğü mevduat hacmi ile ifade edilirken banka kârlılığı ise özkaynak kârlılığı (ROE) ile ifade edilmiştir. Litvanya örneğinde banka büyüklüğü ve banka kârlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki bulunmuştur. Letonya örneğinde ise böyle bir ilişki yoktur.

Vong ve Chan (2009)	Çalışma, banka özelliklerinin yanı sıra makroekonomik ve finansal yapı değişkenlerinin Makao bankacılık sektörünün performansı üzerindeki etkisini incelemektedir.	Bir bankanın sermaye gücü kârlılığı etkilemektedir. Sermaye yapısı iyi olan bir banka daha düşük riskli olarak algılanır ve bu durum kârlılığa katkıda bulunabilir. Öte yandan kredi zarar karşılıkları aktif kalitesini bozmakta bu da bankaların performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca, geniş bir perakende mevduat ağına sahip bankalar ile daha küçük bir ağa sahip olan bankaların kârlılık düzeylerinde bir farklılık bulunmamıştır.
Özcan (2021)	Çalışma BIST’de işlem gören 10 bankanın finansal yapısının finansal performans üzerindeki etkisini incelemektedir. Panel regresyon analizinin uygulandığı çalışmada 2009-2019 tarih aralığındaki üçer aylık verilerden faydalanılmıştır.	Toplam kredilerin aktiflere oranı aktif kârlılığı olumsuz etkilemektedir. Özkaynakların aktiflere oranı, aktif büyüklük ve toplam mevduatın aktiflere oranı aktif kârlılığı olumlu etkilemektedir. Sonuç olarak mevduat yapısı ve öz sermayesi güçlü bankalar ile aktif büyüklüğü yüksek olan bankaların daha iyi finansal performans sergilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Reis ve diğerleri (2016)	Çalışma Türkiye’de bankaların kârlılığını belirleyen faktörleri incelemektedir. Aktif kârlılık ve net faiz marjının kârlılık göstergesi olarak kullanıldığı çalışmada kârlılığı etkileyen içsel ve dışsal faktörler belirlenerek panel veri analizi ile test edilmiştir.	Çalışmada belirlenen içsel faktörlerden kredi mevduat oranı, kaldıraç oranı ve piyasa kapitalizasyonu değişkenleri ile kârlılık arasında ilişki vardır. Belirlenen dışsal faktörlerden ise gayri safi yurt içi hasıla değişkeni ile kârlılık arasında ilişki tespit edilmiştir.
Arslan ve Yağcılar (2021)	Çalışma, bankaların performansını belirleyen faktörleri incelemektedir. Bu doğrultuda Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının 2006-2020 tarih aralığındaki üç aylık verilerinden yararlanılarak panel veri analizi yapılmıştır.	Mevduat bankalarının aktif kârlılıkları likitide oranı, net faiz marjı ve özkaynak oranından olumlu etkilenirken etkinlik oranı ve banka ölçeğinden olumsuz etkilenmektedir. Başka bir kârlılık göstergesi olan özkaynak kârlılığı ise net faiz marjından olumlu etkilenirken kredi mevduat oranı, etkinlik oranı ve takipteki kredilerden olumsuz etkilenmektedir.
Türkdönmez ve Babuşcu (2019)	Çalışma Türkiye’de bankacılık sektöründe aktif kârlılık (ROA) ve özkaynak kârlılığı (ROE) ile içsel/dışsal faktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Aktif büyüklüğüne göre ilk 11 bankanın 2010-2017 tarih aralığındaki veriler ile panel veri analizi yapılmıştır.	Özkaynakların aktife oranı ile özkaynak kârlılığı arasında pozitif ilişki vardır. Aktif kalitesi ve sektör payının ise hem aktif kârlılık hem de özkaynak kârlılığı ile pozitif ilişkisi vardır.

Staikouras ve Wood (2004)	1994-1998 tarih aralığındaki verilerden yararlanan çalışma, Avrupa Birliğinde bankacılık sektörünün performansına dahili ve harici faktörlerin katkılarını ölçmeyi amaçlamaktadır.	Özkaynak/varlık oranı banka performansına olumlu katkı sağlamaktadır. Bu da özkaynak düzeyi daha yüksek olan bankaların nispeten daha kârlı olduğu gösterebilir. Kredilerin varlıklara oranı, bankaların varlık getirisi ile ters orantılı görünmektedir. Fon açığı oranı ile performans arasındaki ilişki pozitifken kredi zararı karşılıklarının toplam kredilere oranı ile performans arasındaki ilişki negatiftir.
Sufian ve Habibullah (2009)	Çalışma, 1997 ve 2004 yılları arasında 37 Bangladeşli ticari bankanın performansını incelemeyi amaçlamıştır.	Bulgular bankaya özgü özelliklerin, özellikle kredi yoğunluğu, kredi riski ve maliyetinin banka performansı üzerinde olumlu ve önemli etkilere sahip olduğunu gösterirken, faiz geliri banka performansı ile negatif ilişki göstermektedir. Büyüklüğün ortalama öz sermaye getirisi (ROE) üzerinde olumsuz bir etkisi varken, ortalama varlıkların getirisi (ROA) ve net faiz marjları (NIM) üzerinde olumlu bir etkisi vardır.
Sihotang ve diğerleri (2022)	2016-2020 tarih aralığındaki verilerden yararlanan çalışma, Endonezya'daki islami bankaların kârlılığını etkileyen iç ve dış faktörleri incelemiştir.	Faaliyet giderlerinin faaliyet gelirlerine oranı, sorunlu finansman ve mevduat oranı değişkenleri dahili faktörler olarak aktif kârlılık (ROA) üzerinde etkiye sahiptir.
Doğru (2011)	Çalışma orta ölçekli bir bankanın 2005-2010 tarih aralığında performans kriteri olarak kârlılığı etkileyen faktörleri incelemektedir.	Faiz dışı giderler ve personel harcamalarının etkinliği kârlılığı olumlu etkilemektedir. Aktif büyüme kârlılığı olumlu yönde etkilemekteyken kredilerdeki büyümenin böyle bir etkisi bulunamamıştır. Ayrıca faiz dışı giderler toplamı / toplam aktif oranı değişkeni ile aktif kârlılık arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.
Taşkın (2011)	Çalışma Türkiye'de faaliyet gösteren ticari bankaların performanslarını etkileyen dahili ve harici faktörleri tespit etmeyi amaçlamıştır. 1995-2009 tarih aralığındaki verilerden yararlanılan çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır.	Sermaye yeterliliği ve bilanço dışı faaliyetler Türkiye'de bankacılık sektörünün performansını etkileyen önemli faktörlerdir.
Harahap (2018)	Çalışma, Endonezya'daki bankaların kârlılığı üzerinde sermaye yapısı, kredi verimliliği, takipteki krediler ve sermaye yeterlilik oranının etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda (IDX) işlem gören en büyük aktif büyüklüğe sahip 10 bankanın 2010-2016 tarih aralığındaki verileri kullanılmıştır.	Sermaye Yapısı ve sermaye yeterlilik oranı Endonezya'daki bankaların kârlılıkları üzerinde olumsuz bir etkiye sahipken kredi verimliliğinin kârlılık üzerinde olumsuz bir etkisi yoktur. Takipteki krediler değişkeni için ise anlamlı bir etki tespit edilememiştir.

Osuagwu (2014)	Çalışmada Nijerya’daki bankacılık sektörünün %60’lık kısmını oluşturan seçilmiş bankaların 1980-2010 tarih aralığındaki verileri kullanılmıştır. Bankaya özgü değişkenler, sektörle ilgili değişkenler ve makroekonomik değişkenlerin kullanıldığı çalışmada banka kârlılığını etkileyen faktörler panel veri analizi ile araştırılmıştır.	Bulgular, banka kârlılığının büyük ölçüde kredi riski ve bankaların iç organizasyonu ile ilgili diğer faktörler tarafından belirlendiğini göstermektedir.
Sevim ve Eyüboğlu (2016)	Çalışmada, Borsa İstanbul’da faaliyet gösteren ticari bankaların 2002-2013 tarih aralığındaki verileri kullanılmıştır. Bankaların performansını etkileyen içsel faktörleri belirlemek amacıyla veriler panel veri analizi yöntemi ile test edilmiştir.	Bulgular Aktiflerin Net Faiz Getirisi, Kredilerin Ortalama Getirisi, Kredilerden Alınan Faizler/Ortalama Krediler ve Krediler/Toplam Aktifler oranlarının banka performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu göstermektedir.
Aydın (2019)	Çalışma Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların kârlılığı üzerinde etkili olan dâhili ve harici faktörleri analiz etmektedir. 2005-2015 tarih aralığındaki veriler panel veri analizi yöntemi ile test edilmiştir.	Banka büyüklüğü, banka sermayesi, kredi riski (takibe düşen krediler), faiz dışı gelirler, faaliyet giderleri ve ekonomik büyüme değişkenlerinin aktif kârlılığın belirleyicileri olduğu görülmüştür.
Aydemir ve diğerleri (2018)	Çalışma, Türkiye’de ticari bankalarda kredi mevduat oranı ile kârlılık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2002-2015 tarih aralığında üç aylık veriler dinamik panel analizi yöntemi ile test edilmiştir.	Kredi mevduat oranı ile bankaların kârlılıkları arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Ulusoy (2021)	Çalışmada, Türkiye’de faaliyet göstermekte olan yirmi bankanın pandemi öncesinde ve sonrasında kârlılıkları üzerinde etkili olan faktörler incelenmiştir. 2019 ve 2020 yıllarına ait veriler regresyon analizi kullanılarak test edilmiştir.	Sermaye yeterlilik oranı, toplam varlıklar ve özkaynaklar pandemi öncesinde bankaların kârlılıkları üzerinde etkili faktörlerdir. Sermaye yeterlilik oranının kârlılık üzerindeki etkisi pandemi döneminde de devam ederken toplam varlıklar ve özkaynakların etkisinin azaldığı görülmüştür. Sonuç olarak pandemi öncesi ve sonrasında bankaların kârlılıklarını etkileyen faktörlerin değiştiği tespit edilmiştir.

Literatürde farklı zaman aralıklarında ve farklı ülkelerde yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmaların bulguları genel olarak incelendiğinde bankaların kârlılığını olumlu veya olumsuz yönde etkileyen çeşitli faktörler tespit edildiği görülmektedir.

3. METODOLOJİ

Bu başlık altında; araştırma modeli ve hipotezler, araştırmada kullanılan değişkenler, örneklem ve veri toplama süreci ile ölçüklerin geçerlik ve güvenilirlik sonuçları belirtilmiştir.

3.1. Çalışmanın Hipotezleri

Çalışmanın tasarımı nedensel olarak yapılandırılarak araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

Literatürde büyüme oranları ile bankaların kârlılıkları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar bulunmaktadır. Titko ve diğerleri (2015); Özcan (2021) mevduat hacminin, Doğru (2011); Özcan (2021) aktif büyüklüğün, Sevim ve Eyüboğlu (2016) ise kredi hacminin kârlılığı olumlu yönde etkilediği sonucunu bulmuşlardır. Öte yandan Le ve Ngo (2020) bankaların büyüdükçe kârlılıklarının azaldığını söylemektedir. Özcan (2021) ise kredilerin aktiflere oranının kârlılığı olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Büyüme oranlarının kârlılığı olumsuz etkilediği sonucuna ulaşan çalışmalar olsa da literatürde genel sonuç büyüme oranlarının kârlılığı olumlu yönde etkilediğidir. Aynı şekilde kârlılık ile ilişkili olan değerlendirme oranları ve gelir oranlarının da büyüme oranlarından olumlu yönde etkileneceği düşünülmektedir. Bu kapsamda 1, 2, 3, 4 ve 5 numaralı hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 1: Büyüme oranları değerlendirme oranlarını etkiler.

Hipotez 2: Büyüme oranları gelir oranlarını olumlu yönde etkiler.

Hipotez 3: Büyüme oranları kârlılık oranlarını olumlu yönde etkiler.

Hipotez 4: Değerleme oranları gelir oranlarını olumlu yönde etkiler.

Hipotez 5: Değerleme oranları kârlılık oranlarını etkiler.

Literatürde bankacılık sektöründe finansal yapı oranlarından kredi mevduat oranı ile ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Reis ve diğerleri (2016) kredi mevduat oranı ile kârlılık arasında ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Arslan ve Yağcılar (2021) bu ilişkinin negatif yönde olduğunu belirtirken Aydemir ve diğerleri (2018) ise kredi mevduat oranının kârlılığı pozitif yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Literatürde finansal yapı oranları ile kârlılık arasında ilişki olduğuna dair görüş birliği mevcutken bu ilişkinin yönü hakkında görüş birliği bulunmamaktadır. Bu kapsamda 6, 7 ve 8 numaralı hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 6: Finansal yapı oranları değerlendirme oranlarını etkiler.

Hipotez 7: Finansal yapı oranları gelir oranlarını etkiler.

Hipotez 8: Finansal yapı oranları kârlılık oranlarını etkiler.

Literatürde bankalarda özkaynak yeterlilik oranları ile kârlılık oranları arasındaki ilişkiyi test eden çalışmalar bulunmaktadır. Taşkın (2011); Aydın (2019); Ulusoy (2021) çalışmalarında bankaların özkaynak yeterlilik oranları ile kârlılık oranları arasında ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Staikouras ve Wood (2004); Vong ve Chan (2009); Türkdönmez ve Babuşcu (2019); Özcan (2021); Arslan ve Yağcılar (2021) özkaynak yeterlilik oranları ile kârlılık oranları arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Harahap (2018) ise bu ilişkinin negatif yönde olduğunu iddia etmektedir. Ancak Türkiye’de yapılan çalışmaların tamamı pozitif yönde ilişki tespit etmiştir. Bu kapsamda 9, 10 ve 11 numaralı hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 9: Özkaynak yeterlilik oranları değerlendirme oranlarını olumlu yönde etkiler.

Hipotez 10: Özkaynak yeterlilik oranları gelir oranlarını olumlu yönde etkiler.

Hipotez 11: Özkaynak yeterlilik oranları kârlılık oranlarını olumlu yönde etkiler.

3.2. Araştırmanın Değişkenleri

Çalışmada finansal tablolar analizi yöntemlerinden oran analizi yöntemi kullanılarak hesaplanan çeşitli oranlar kullanılmıştır. Oran analizi finansal tablolarda yer alan hesap ya da hesap gruplarından aralarında anlamlı ilişkiler kurulabilecek iki kalem arasındaki ilişkiyi gösteren basit matematiksel bir ifadedir (Akdoğan ve Tenker, 2010, s.640). Bu doğrultuda aralarında anlamlı ilişki kurulabilecek oranlar hesaplanarak gruplara ayrılmış ve bu gruplardan altı adet değişken oluşturulmuştur. Değişkenlere ilişkin detaylar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Maddeler	Açıklama
Büyüme Oranları (BO)	BO1	Bilanço Aktif Büyüme (%)
	BO2	Faiz Gelirleri Büyüme (%)
	BO3	Krediler Büyüme (%)
	BO4	Mevduat Büyüme (%)
	BO5	Özkaynak Büyüme (%)
Özkaynak Yeterlilik Oranları (ÖYO)	ÖYO1	Özkaynak / Aktif
	ÖYO2	Özkaynak / Krediler
	ÖYO3	Özkaynak / Mevduat
Finansal Yapı Oranları (FYO)	FYO1	Alınan Krediler / Aktif
	FYO2	Alınan Krediler / Özkaynaklar
	FYO3	Krediler / Aktif
Değerleme Oranları (DO)	DO1	Fiyat Kazanç Oranı
	DO2	Piyasa Değeri / Defter Değeri
	DO3	Piyasa Değeri / Aktifler
	DO4	Hisse Başına Kâr
Gelir Oranları (GO)	GO1	Net Faiz Geliri / Krediler ve İştirakler
	GO2	Kredilerden Alınan Faizler / Ortalama Krediler
Kârlılık Oranları (KO)	KO1	Net Kâr Büyüme (%)
	KO2	Aktif Kârlılık (%) (ROA)
	KO3	Özkaynak Kârlılığı (%) (ROE)

3.3. Veri Seti

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak ikincil veriler kullanılmıştır. Borsada işlem gören dokuz adet mevduat bankasının 2014/03-2022/03 tarih aralığında üçer aylık dönemler halinde finansal durum tablosu ve kapsamlı gelir tablosundan yararlanılarak oluşturulan oranlar çalışmanın veri setini oluşturmaktadır.

3.4. Değişkenler Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Araştırma modeli analizinde ilk olarak araştırmada yer alan yapıların geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmıştır. Bu kapsamda; iç tutarlılık güvenirliliği (internal consistency reliability), birleşme geçerliliği (convergent validity) ve ayırışma geçerliliği (discriminant validity) test edilmiştir. İç tutarlılık güvenirliliğinin testinde Cronbach Alfa ve birleşik güvenirlik (CR=Composite Reliability) katsayıları incelenmiştir. Birleşme geçerliliğinin testinde ise, faktör yükleri ile açıklanan ortalama varyans (AVE=Average Variance Extracted) değerleri incelenmiştir.

Analiz sonucunda büyüme oranlarında BO5 maddesi, finansal yapı oranlarından FYO3 maddesi, değerlendirme oranlarından DO2, DO3 ve DO4 maddeleri, kârlılık oranlarından KO1 maddesi, gelir oranlarından ise GO1 maddesi geçerlik ve güvenirlik için koşulları sağlamadıklarından modelden çıkartılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait faktör

yükleri, Cronbach Alfa, birleşik güvenirlik ve açıklanan ortalama varyans değerleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişken	Madde	Faktör Yüğü	Cronbach Alpha	CR	AVE
Büyüme Oranları (BO)	BO1	0,921	0,804	0,820	0,544
	BO2	0,489			
	BO3	0,768			
	BO4	0,706			
Özkaynak Yeterlilik Oranları (ÖYO)	ÖYO1	1,141	0,942	0,947	0,865
	ÖYO2	0,980			
	ÖYO3	0,577			
Finansal Yapı Oranları (FYO)	FYO1	0,892	0,957	0,961	0,926
	FYO2	1,027			
Değerleme Oranları (DO)	DO1	1,000	1,000	1,000	1,000
Kârlılık Oranları (KO)	KO2	1,029	0,918	0,929	0,869
	KO3	0,825			
Gelir Oranları (GO)	GO2	1,000	1,000	1,000	1,000

Tablo 3'te yer alan ölçüm modeli sonuçları incelendiğinde faktör yüklerinin 0,489 ile 1,141 arasında gerçekleştiği görülmektedir. Hair ve diğerlerine (2017) göre faktör yükleri $\geq 0,708$ olmalıdır. BO2 ve ÖYO3 maddelerinin bu eşik değerin altında kaldığı görülmektedir. Ancak Hair ve diğerleri (2017) faktör yükleri 0,40 ile 0,70 arasında olan ifadelerin modelden çıkarılmadan önce AVE ve CR değerlerine bakılması gerektiğini önermektedir. AVE ve CR değeri eşik değerin altında olan ifadeler modelden çıkarılmalıdır. BO2 ve ÖYO3 maddeleri için hesaplanan Cronbach Alpha ve CR katsayısı $\geq 0,70$ (Hair ve diğerleri, 2010; 2017); AVE katsayısı da $\geq 0,50$ (Chin, 1998) olduğu görülmektedir. Bu sebeple faktör yükü 0,708'in altında olan BO2 ve ÖYO3 maddeleri ölçüm modelinden çıkarılmamıştır. Yapıların faktör yüklerinin 0,489 ile 1,141 arasında; AVE katsayılarının da 0,544 ile 1,000 arasında olduğu görülmektedir. Bu sebeple birleşme geçerliliğinin sağlandığı ifade edilebilir.

İç tutarlık güvenirliği için Hair ve diğerlerine (2010; 2017) göre Cronbach Alpha ve CR katsayıları $\geq 0,70$ olmalıdır. Yapıların Cronbach Alpha katsayılarının 0,804 ile 1,000 arasında; CR katsayılarının da 0,820 ile 1,000 arasında olduğu görülmektedir. Bu sebeple iç tutarlık güvenirliğinin sağlandığı ifade edilebilir.

Çalışmada kullanılan ölçeklere ait ayrışma geçerliği sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Ayrışma Geçerliği Sonuçları (Fornell-Larcker Ölçütü)

	BO	DO	FYO	GO	KO	ÖYO
Büyüme Oranları	(0,737)					
Değerleme Oranları	0,106	(1,000)				
Finansal Yapı Oranları	0,369	0,644	(0,962)			
Gelir Oranları	-0,188	-0,177	-0,424	(1,000)		
Kârlılık Oranları	0,101	-0,408	-0,217	-0,170	(0,932)	
Özkaynak Yeterlilik Oranları	-0,425	-0,111	-0,173	0,057	0,478	(0,930)

Tablo 5. Ayrışma Geçerliği Sonuçları (HTMT Katsayıları)

	BO	DO	FYO	GO	KO
Büyüme Oranları					
Değerleme Oranları	0,120				
Finansal Yapı Oranları	0,369	0,649			
Gelir Oranları	0,208	0,177	0,427		
Kârlılık Oranları	0,179	0,413	0,214	0,180	

Ayrışma geçerliğinin tespitinde, Fornell ve Larcker (1981) tarafından önerilen ölçüt ile Henseler ve diğerleri (2015) tarafından önerilen HTMT katsayıları kullanılmıştır. Tablo 4’te Fornell ve Larcker (1981) ölçütüne göre yapılan analiz sonuçları gösterilmekte olup parantez içerisinde verilen değerler AVE’nin karekök değerleridir. Fornell ve Larckere (1981) göre bu değerler ilgili yapılar arasındaki korelasyon katsayılarından büyük olmalıdır. Tabloda yer alan değerler incelendiğinde, her bir yapının AVE karekök değerinin, diğer yapılarla olan korelasyon katsayılarından daha büyük olduğu görülmektedir.

Henseler ve diğerleri (2015) tarafından önerilen HTMT katsayıları, modelde yer alan tüm değişkenlere ait ifadelerin korelasyonlarının ortalamasının aynı değişkene ait ifadelerin korelasyonlarının geometrik ortalamalara oranlarını ifade etmektedir. Henseler ve diğerlerine (2015) göre ölçmeye çalışılan yapıların teorik olarak birbirine yakın olmaları durumunda HTMT katsayısının 0,90’ın; birbirinden teorik olarak uzak yapılarda da 0,85’in altında gerçekleşmesi gerekmektedir. Tablo 5’teki HTMT katsayıları kontrol edildiğinde, katsayıların 0,85’in altında olduğu görülmektedir.

Bu açıklamalar doğrultusunda Tablo 4 ve Tablo 5’teki bulgulara göre ayrışma geçerliğinin sağlandığı söylenebilir.

4. BULGULAR

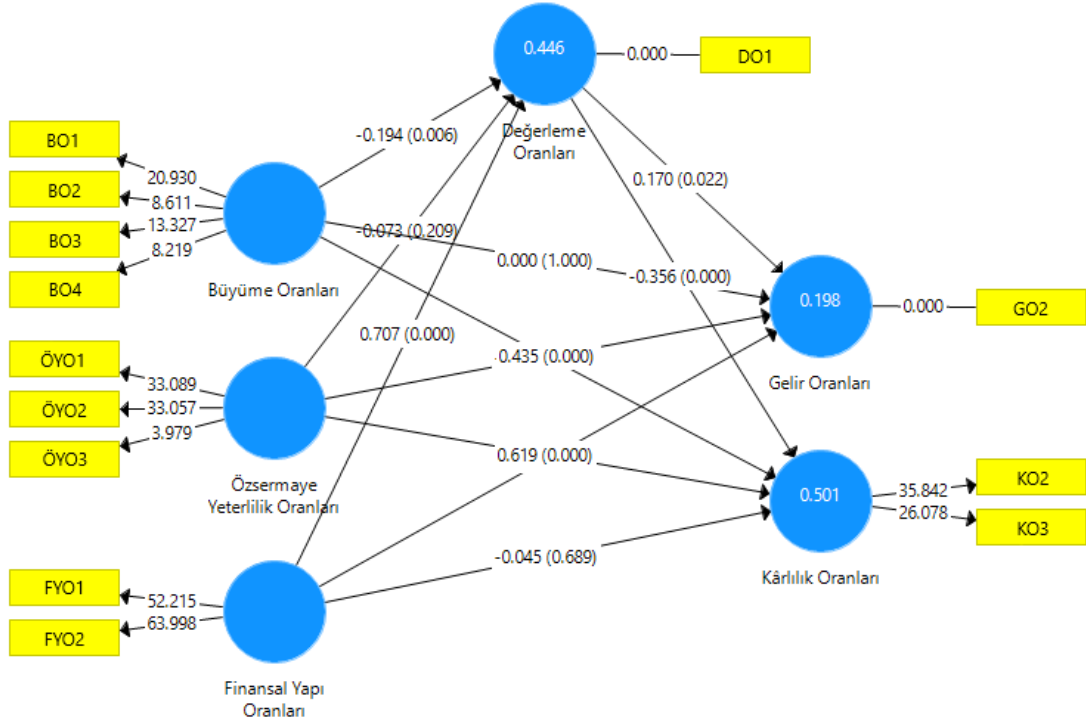
Bu başlıkta; veri setinde yer alan bankaların temel özellikler ile araştırma modeli testine ait sonuçlar verilmiştir.

4.1. Veri Setinde Yer Alan Bankaların Temel Özellikleri

Veri setinde Borsa İstanbul (BİST)’da işlem gören dokuz adet mevduat bankası yer almaktadır. Bu bankaların yedi adeti özel sermayeli banka olup iki adeti kamu bankasıdır.

4.2. Araştırma Modelinin Test Edilmesi ve Sonuçlar

Çalışmanın tasarımı nedensel olarak yapılandırılarak yapısal eşitlik modeli Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Yapısal Eşitlik Modeli

Toplanan ikincil veriler Hair ve diğerlerinin (2017) önerileri doğrultusunda Kısmi En Küçük Kareler-Varyans Temelli Yapısal Eşitlik Modellemesi (PLS-SEM) analizine tabi tutulmuştur. Yapısal Eşitlik Modeli analizinde SmartPLS programının 3.3.7 sürümü kullanılmıştır. Programın kullanımında Yıldız (2021, ss.29-30)'in yönergeleri takip edilmiştir.

Araştırma modeline ilişkin; tahmin gücünü (Q^2) hesaplamak için Blindfolding analizi; etki büyüklüğünü (f^2), doğrusallık ve yol katsayıları (R^2) hesaplamak için PLS algoritması çalıştırılmıştır. PLS yol katsayılarının anlamlılıklarını değerlendirmek için yeniden örnekleme (bootstrapping) ile örneklemden 5000 alt örnekleme alarak t-değerleri hesaplanmıştır. Araştırma sonuçlarına ilişkin bulgular Tablo 6 ve Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 6. Araştırma Modeli Katsayıları

Değişkenler		VIF	R^2	f^2	Q^2
BO	DO	1,388	0,446	0,049	0,425
FYO		1,164		0,776	
ÖYO		1,228		0,008	
BO	GO	1,456	0,198	0,000	0,184
DO		1,805		0,020	
FYO		2,068		0,175	
ÖYO		1,238		0,000	
BO	KO	1,456	0,501	0,260	0,390
DO		1,805		0,140	
FYO		2,068		0,002	
ÖYO		1,238		0,620	

Değişkenler arasındaki VIF (Variance Inflation Factor) değerleri incelendiğinde değerlerin eşik değer olan 5'in altında olduğu görülmektedir. Bu sebeple değişkenler arasında doğrusallık problemi olmadığı tespit edilmiştir (Hair ve diğerleri, 2017, ss.93-96).

Modele ait hesaplanan R^2 değerleri incelendiğinde de değerlendirme oranlarının %45, gelir oranlarının %20, kârlılık oranlarının %50 oranında açıklandığı tespit edilmiştir.

Etki büyüklüğü katsayısının (f^2) 0,02 ve üzeri olması düşük; 0,15 ve üzeri olması orta; 0,35 ve üzeri olması ise yüksek olarak değerlendirilmektedir (Cohen, 1988). Katsayının 0,02'nin altında gerçekleştiği durumlarda da bir etkiden söz etmenin mümkün olmadığı belirtilmektedir (Sarstedt ve diğerleri, 2017, s.17). Etki büyüklüğü katsayıları (f^2) incelendiğinde, finansal yapı oranlarının değerlendirme oranları üzerinde ve özkaynak yeterlilik oranlarının kârlılık oranları üzerinde yüksek; finansal yapı oranlarının gelir oranları üzerinde ve büyüme oranlarının kârlılık oranları üzerinde orta; büyüme oranlarının değerlendirme oranları üzerinde, özkaynak yeterlilik oranlarının değerlendirme oranları üzerinde, büyüme oranlarının gelir oranları üzerinde, değerlendirme oranlarının gelir oranları üzerinde, özkaynak yeterlilik oranlarının gelir oranları üzerinde, değerlendirme oranlarının kârlılık oranları üzerinde ve finansal yapı oranlarının kârlılık oranları üzerinde düşük seviyede etki büyüklüğüne sahip olduğu görülmüştür.

Endojen değişkenler için hesaplanan tahmin gücü katsayılarının (Q^2) sıfırdan büyük olması, araştırma modelinin, endojen değişkenleri tahmin gücüne sahip olduğunu göstermektedir (Hair ve diğerleri, 2017, s.119). Tablodaki Q^2 değerlerinin sıfırdan büyük olması araştırma modelinin değerlendirme oranları, gelir oranları ve kârlılık oranları değişkenlerinin tahmin gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Araştırma Modeli Etki Katsayıları

H	Değişkenler →	Beta Değeri	Standart Sapma	t değeri	p değeri	%95 Güven Aralıkları	Sonuç
H1	BO DO	-0,194	0,070	2,763	0,006	-0,345;-0,068	Kabul edildi
H2	BO GO	0,000	0,085	0,000	1,000	-0,170;0,169	Reddedildi
H3	BO KO	0,435	0,068	6,492	0,000	0,294;0,557	Kabul edildi
H4	DO GO	0,170	0,073	2,324	0,022	0,039;0,330	Kabul edildi
H5	DO KO	-0,356	0,086	4,114	0,000	-0,527;-0,197	Kabul edildi
H6	FYO DO	0,707	0,065	10,820	0,000	0,559;0,816	Kabul edildi
H7	FYO GO	-0,538	0,068	7,955	0,000	-0,685;-0,422	Kabul edildi
H8	FYO KO	-0,045	0,107	0,418	0,689	-0,254;0,164	Reddedildi
H9	ÖYO DO	-0,073	0,058	1,275	0,209	-0,186;0,039	Reddedildi
H10	ÖYO GO	-0,016	0,078	0,208	0,835	-0,163;0,143	Reddedildi
H11	ÖYO KO	0,619	0,054	11,407	0,000	0,507;0,720	Kabul edildi

Hipotez testi sonuçlarına göre; büyüme oranlarının değerlendirme oranları üzerinde ($\beta=-0,194$; $p<0,01$) negatif yönde kârlılık oranları üzerinde ise ($\beta=0,435$; $p<0,01$) pozitif yönde etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca değerlendirme oranlarının gelir oranları üzerinde ($\beta=0,170$; $p<0,01$) pozitif yönde, kârlılık oranları üzerinde ise ($\beta=-0,356$; $p<0,01$) negatif yönde etkisinin olduğu görülmektedir. Finansal yapı oranlarının değerlendirme oranları üzerinde ($\beta=0,707$; $p<0,01$) pozitif, gelir oranları üzerinde ise ($\beta=-0,538$; $p<0,01$) negatif yönde etkisinin olduğu anlaşılmıştır. Son olarak özkaynak yeterlilik oranlarının kârlılık oranları üzerinde ($\beta=0,619$; $p<0,01$) pozitif yönde etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre araştırmanın 1, 3, 4, 5, 6, 7 ve 11 numaralı hipotezleri kabul edilmiş; 2, 8, 9 ve 10 numaralı hipotezleri reddedilmiştir.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bankacılık sektörü özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri için temel yapı taşlarından biridir. Dolayısıyla bankacılık sektörünün finansal sağlamlığı hem finansal gelişme hem de ekonomik büyüme için önem arz etmektedir. Bankalar bir işletme olarak pandemiden etkilenebileceği gibi dolaylı olarak müşterilerinin finansal sıkıntılarında da etkilenebilmektedir. Özellikle Covid-19 pandemisi döneminde işletmelerin büyük bir çoğunluğunun nakit akışları, likidite, yeni borç alma veya borçları yapılandırma konularında sıkıntılar yaşadığı görülmüştür. Bankalar ise

takipteki kredilerde artış, uzun vadeli ve düşük faizli kredilerde artış, banka fonlama yapısı ve maliyetlerinde değişim gibi bazı risklerin yanı sıra makro boyutta kur riski, belirsizlik ve azalan güven ortamı, ekonomik ve finansal kırılganlık gibi tehditlerle karşılaşmışlardır (PWC, 2020, ss.1-4; Yetiz, 2021, ss.115-116). Dolayısıyla bankaların kârlılıklarını sürdürmeleri üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi pandemi döneminde daha fazla önem kazanmıştır. Bu çalışmanın amacını da Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının kârlılıklarını, gelirlerini ve hisse değerlerini etkileyen unsurları tespit ederek optimum bir finansal yapı için öneriler sunmak oluşturmaktadır.

Çalışma bulgularına göre bankacılık sektörünün kârlılığını en çok etkileyen faktör özkaynak yeterlilik oranları olarak görülmektedir. Bankaların kriz dönemlerinde yabancı kaynak maliyetlerinin artması beklenmektedir. Dolayısıyla bankaların özkaynak yeterliliklerinin yüksek olması yabancı kaynaklara olan bağımlılığını azaltacağından kârlılık artabilir. Bu sonuç Staikouras ve Wood (2004), Vong ve Chan (2009), Türkdönmez ve Babuşcu (2019), Özcan (2021), Arslan ve Yağcılar’ın (2021) bulguları ile örtüşmektedir. Bankacılık sektörünün kârlılığını artıran bir diğer faktör ise büyüme oranlarıdır. Bankalar büyüdükçe kârlılıkları artmakta değerlendirme oranları düşmektedir. Bunun sebebi bankaların büyümesine paralel olarak müşteri hizmet ağının genişlemesi ve daha çok müşteriye ulaşabilir olması olabilir. Bu da bankaların işlem hacmini dolayısıyla kârlılığını artırabilir. Bu sonuç Titko ve diğerleri (2015); Sevim ve Eyüboğlu (2016); Doğru (2011); Özcan’ın (2021) bulguları ile örtüşmektedir. Değerleme oranlarındaki artış gelir oranlarını pozitif yönde etkilerken kârlılık oranlarını negatif yönde etkilemektedir. Değerleme oranları değişkeninde tek madde olarak fiyat kazanç oranı kullanılabilmiştir. Fiyat kazanç oranı hisse senedi fiyatı/hisse başına kâr olarak hesaplanmaktadır. Denklemde de görüldüğü gibi hisse senedi fiyatı arttığında veya hisse başına kâr azaldığında fiyat kazanç oranı artmaktadır. Bu denklem değerlendirme oranlarındaki artışın kârlılık üzerinde etkisinin negatif çıkmasının sebebi olabilir. Öte yandan hisse senedi fiyatının artması bankaya olan güven ve ilgi ile bankanın itibarına bağlı olabilir. Bu da banka müşterisini artırma yönünde etki gösterebilir. Değerleme oranlarının gelir oranları üzerinde olumlu etkisinin bulunmasının sebebi bu durum olabilir. Kârlılık üzerindeki etkisine bakılan bir diğer faktör ise finansal yapı oranlarıdır. Literatürde finansal yapı oranlarının kârlılık üzerindeki etkisi açıklığa kavuşturulamamıştır. Finansal yapı oranı olarak kredi mevduat oranının kullanıldığı çalışmalarda Aydemir ve diğerleri (2018) finansal yapının kârlılığı pozitif yönde, Arslan ve Yağcılar (2021) negatif yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Çalışma bulgularına göre ise finansal yapı oranlarının kârlılık üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Ancak finansal yapı oranları değerlendirme oranlarını arttırmakta gelir oranlarını ise azaltmaktadır. Finansal yapı oranlarında alınan kredilerin aktiflere ve özkaynaklara oranı yer almaktadır. Finansal yapı oranlarının artması bankanın kredibilitelerini göstermektedir. Bu da bankanın hisse senetlerine olan talebi artırabilir. Finansal yapı oranlarının artması ile faiz giderleri de artacağından bankaların faiz gelirlerinde bir azalma meydana gelebilir.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde bankaların özkaynak yeterliliğinin ve büyüme oranlarının kârlılık üzerinde doğrudan etkisinin olduğu söylenebilir. Değerleme oranları ve finansal yapı oranlarının ise kârlılık üzerinde dolaylı etkileri olabilir. Gelecek çalışmalar bankaların kârlılıklarını etkileyen faktörleri Covid-19 öncesi ve sonrası olmak üzere karşılaştırabilirler. Henüz yeterli veri olmamasından dolayı bu karşılaştırmaya çalışmada yer verilememiştir. Covid-19 pandemisi gibi kriz dönemlerinde kârlılık üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi hem sektör yöneticilerine hem de literatüre katkı sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Musa Özçelik (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the author.

Author Contributions: Musa Özçelik (100%)

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N. ve Tenker, N. (2010). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alshatti, A.S. (2014). The effect of the liquidity management on profitability in the Jordanian commercial banks. *International journal of business and management*, 10(1), 62-72. doi:10.5539/ijbm.v10n1p62
- Arslan, Z. ve Yağcılar, G. G. (2021). Türk bankacılık sektöründe performansın belirleyicileri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(3), 2111-2131. doi:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.09.1650
- Ayaydın, H. (2021). Covid-19'un işletmelere etkileri: kobiler özelinde tespitler ve politika önerileri. 5. Uluslararası Kaoru Ishikawa İşletme Ve Ekonomi Kongresi. Erişim adresi: https://www.kaoruishikawa.org/_files/ugd/614b1f_457562565ba049ed82ddcb4a2482e33c.pdf
- Aydemir, R., Övenç, G., ve Koyuncu, A. (2018). Türk bankacılık sektöründe kredi mevduat oranı, çekirdek dışı yükümlülükler ve kârlılık: Dinamik panel modelinden bulgular. *Ege Academic Review*, 18(3), 495-506. doi:10.21121/eab.2018341152
- Aydın, Y. (2019). Türk bankacılık sektöründe kârlılığı etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile incelenmesi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 10(1), 181-189. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/270081>
- Babu, D.G.S. (2018). Role of financial system in economic development of a country. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 5(8), 100-107. Erişim adresi: <https://www.allsubjectjournal.com/archives/2018/vol5/issue8>
- BDDK (t.y.). *Aylık bankacılık sektörü verileri (temel gösterim)*. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. <https://www.bddk.org.tr/bultenaylik>
- BDDK. (2022). *Türk bankacılık sektörünün konsolide olmayan ana göstergeleri*. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, <https://www.bddk.org.tr/BultenAylik/tr/Home/HaberBulteni#:~:text=Bankac%C4%B11%C4%B1k%20Sekt%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCn%2C%20aktif%20b%C3%BCy%C3%BCkl%C3%BCn%C4%9F%C3%BCn%2010.375,..337%20milyon%20TL'dir>
- Bikker, J. A. ve Bos, W. B. (2008). *Bank performance: a theoretical and empirical framework for the analysis of profitability, competition and efficiency*. NY: Routledge.

-
- Calderón, C. ve Liu, L. (2003). The direction of causality between financial development and economic growth. *Journal of Development Economics*, 72(1), 321-334. doi:10.1016/S0304-3878(03)00079-8
- Chin, W.W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. In G. A. Marcoulides (Ed.), *Modern methods for business research*, 295-336. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. doi:10.1080/10705510701758448
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. (2. Baskı). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Doğru, C. (2011). Kârlılığın belirleyicileri analizi: teori ve orta ölçekli bir banka uygulaması. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(91), 47-75. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/150739>
- Durusu-Ciftci, D., Ispir, M.S. ve Yetkiner, H. (2017). Financial development and economic growth: some theory and more evidence. *Journal of Policy Modeling*, 39(2), 290-306. doi:10.1016/j.jpolmod.2016.08.001
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. doi:10.1177/002224378101800104
- Gregorio, J. ve Guidotti, P.E. (1995). Financial development and economic growth. *World development*, 23(3), 433-448. doi:10.1016/0305-750X(94)00132-I
- Hair, J.F., Hult, G.T. M., Ringle, C.M. ve Sarstedt, M. (2017). *Primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. (2. Baskı), Sage, Thousand Oaks. doi:10.1007/978-3-030-80519-7
- Hair, J.F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. ve Tatham, R. L. (2010). *Multivariate data analysis*. (7. Baskı). NJ: Pearson Prentice Hall.
- Harahap, I. M. (2018). Impact of bank performance on profitability. scholars journal of economics, *Business and Management*, 5(8), 727-733. doi:10.21276/sjebm.2018.5.8.3
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance -based structural equation modeling. *Journal of academy of marketing science*, 43(1), 115 - 135. doi:10.1007/s11747-014-0403-8
- Kenourgios, D. ve Samitas, A. (2007). Financial development and economic growth in a transition economy: evidence for Poland. *Journal of Financial Decision Making*, 3(1), 35-48. Erişim adresi: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.471.1293&rep=rep1&type=pdf>
- Kurawa, J.M. ve Abubakar, A. (2014). An evaluation of the impact of liquidity on the profitability of Nigerian banks. *Research Journals Journal of Management*, 2(7), 1-10. Erişim adresi: <https://researchjournali.com/pdf/909.pdf>
- Le, T.D. ve Ngo, T. (2020). The determinants of bank profitability: a cross-country analysis. *Central Bank Review*, 20(2), 65-73. doi:10.1016/j.cbrev.2020.04.001
- Okuyan, H.A. ve Karataş, Y. (2017). Türk bankacılık sektörünün kârlılık analizi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 17(3), 395-406. doi: 10.21121/eab.2017328405
-

-
- Osuagwu, E. (2014). Determinants of bank profitability in Nigeria. *International Journal of Economics and Finance*, 6(12). doi:10.2139/ssrn.4100483
- Özcan, M. (2021). Türk bankacılık sektörünün finansal performans göstergeleri: bıst mali sektörü üzerine bir araştırma, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 389-406, doi:10.16951/atauniibd.689612
- Özçelik, M. ve Süsay, A. (2022). Ekonomik büyüme ile kredi hacmi, dış ticaret dengesi ve faiz oranları arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği, *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 42(8), 383-395, doi:10.29228/ideas.62875
- PWC, 2020. Implications of Covid-19 crisis for the Turkish banking sector, PWC Press. Erişim adresi: <https://www.pwc.com.tr/tr/sectorler/bankacilik/pdf/covid-19-krizinin-turk-bankacilik-sektoru-uzerindeki-etkileri.pdf>
- Reis, Ş.G., Kılıç, Y. ve Buğan, M. F. (2016). Banka karlılığını etkileyen faktörler: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (72), 21-36. doi:10.25095/mufad.396715
- Sarstedt, M., Ringle, C.M. ve Hair, J. F. (2017). Partial least squares structural equation modelling. C. Hamburg, M. Klarmann, A. Vomberg, (Eds.) *Handbook of market research* (ss.1-47) içinde. Heidelberg: Springer. doi:10.1007/978-3-319-05542-8_15-1
- Sevim, U. ve Eyüboğlu, K. (2016). Ticari banka performansının içsel belirleyicileri: borsa istanbul örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2), 211-223. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152172>
- Sihotang, M.K., Hasanah, U. ve Hayati, I. (2022). Model of sharia bank profitability determination factors by measuring internal and externals variables. *Indonesian Interdisciplinary Journal of Sharia Economics (Ijse)*, 5(1), 235-251. doi:10.31538/ijse.v5i1.1949
- Staikouras, C.K. ve Wood, G. E. (2004). The determinants of European bank profitability. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 3(6). doi:10.19030/iber.v3i6.3699
- Sufian, F. ve Habibullah, M. S. (2009). Determinants of bank profitability in a developing economy: Empirical evidence from Bangladesh. *Journal of business economics and management*, 10(3), 207-217. doi:10.3846/1611-1699.2009.10.207-217
- Taşkın, F.D. (2011). Türkiye’de ticari bankaların performansını etkileyen faktörler. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289-298. doi:10.21121/eab.2011219572
- Titko, J., Skvarciany, V. ve Jurevičienė, D. (2015). Drivers of bank profitability: Case of Latvia and Lithuania. *Intellectual economics*, 9(2), 120-129. doi:10.1016/j.intele.2016.02.003
- Tunay, K.B. ve Silpar M. (2006). Türk ticari bankacılık sektöründe kârlılığa dayalı performans analizi-I, *Türkiye Bankalar Birliği Araştırma Tebliği Serisi*, Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/dosyalar/arastirma_ve_raporlar/tbb_2.pdf.
- Türkdönmez, C.S. ve Babuşcu, Ş. (2019). Bankaların kârlılık performansını etkileyen faktörler. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 37-54. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/694436>
-

-
- Ulusoy, A. (2021). Türk bankacılık sisteminde kârlılık üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 5(11), 20-48. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1777144>
- Vong, P.I. ve Chan, H. S. (2009). Determinants of bank profitability in Macao. *Macau Monetary Research Bulletin*, 12(6), 93-113. Erişim adresi: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.533.7516&rep=rep1&type=pdf>
- Yetiz, F. (2021). COVID-19 Pandemi sürecinin Türk bankacılık sektörü çalışanlarına ve müşterilerine etkileri: swot analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (22), 109-117. doi.org/10.31590/ejosat.835792
- Yıldız, E. (2021). *Smart PLS ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zhang, J., Wang, L. ve Wang, S. (2012). Financial development and economic growth: recent evidence from China. *Journal of Comparative Economics*, 40(3), 393-412. doi:10.1016/j.jce.2012.01.001

SUMMARY

The most frequently used criteria for determining bank profitability are return on assets (ROA) and return on equity (ROE). While ROA is an indicator of how effectively the top management of the banks uses the assets and turns them into profits, ROE is an indicator of the return provided by the shareholders on the capital they put in. Banks’ financial structures, equity adequacy and growth rates can have an impact on these profitability criteria. It has been observed, especially during the Covid-19 pandemic period, that the majority of businesses have difficulties in cash flows, liquidity, new borrowing or restructuring debts. For this reason, the financial structures and equity adequacy of enterprises during the pandemic appear as an important element for continuity, which is one of the basic concepts of accounting. Therefore, it is significant to determine the effects of financial structure, equity adequacy and growth rates on profitability and income rates in the banking sector.

Purpose

The aim of this study is to identify the factors affecting the profitability, income and share values of deposit banks operating in Turkey and to offer suggestions for an optimum financial structure.

Method

Based on this purpose, a data set was created by using the ratio analysis method by using the quarterly financial statements of nine deposit banks traded in Borsa Istanbul between the date of 2014/03 – 2022/03. The obtained data were grouped and the variables of the research were formed and subjected to Partial Least Squares-Variance-Based Structural Equation Modeling (PLS-SEM) analysis through the SmartPLS program. The fact that the data set includes the Covid-19 period and the creation of a structural equation model for the determination of profitability reveals the importance of the study.

Research Questions

The design of the study was structured causally and the hypotheses of the research were formed as follows:

Hypothesis 1: Growth rates affect valuation rates.

Hypothesis 2: Growth rates positively affect income rates.

Hypothesis 3: Growth rates positively affect profitability rates.

Hypothesis 4: Valuation rates positively affect income rates.

Hypothesis 5: Valuation rates affect profitability rates.

Hypothesis 6: Financial structure ratios affect valuation ratios.

Hypothesis 7: Financial structure ratios affect income ratios.

Hypothesis 8: Financial structure ratios affect profitability ratios.

Hypothesis 9: Equity adequacy ratios positively affect valuation ratios.

Hypothesis 10: Equity adequacy ratios positively affect income ratios.

Hypothesis 11: Equity adequacy ratios positively affect profitability ratios.

Findings

According to the results of the hypothesis test; It is determined that growth rates have a negative effect on valuation rates ($\beta=-0.194$; $p<0.01$) and a positive effect on profitability ratios ($\beta=0.435$; $p<0.01$). In addition, it is seen that valuation rates have a positive effect on income ratios ($\beta=0.170$; $p<0.01$) and a negative effect on profitability ratios ($\beta=-0.356$; $p<0.01$). It is

understood that financial structure ratios have a positive effect on valuation rates ($\beta=0.707$; $p<0.01$) and a negative effect on income ratios ($\beta=-0.538$; $p<0.01$). Finally, it has been determined that equity adequacy ratios have positive effects on profitability ratios ($\beta=0.619$; $p<0.01$). According to the results of the analysis, hypotheses 1, 3, 4, 5, 6, 7 and 11 of the research were accepted; Hypotheses 2, 8, 9 and 10 were rejected.

Conclusions

When the results are evaluated in general, it can be said that the equity adequacy and growth rates of banks have a direct effect on profitability. Valuation ratios and financial structure ratios may have indirect effects on profitability.

KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇAĞDAŞ SANATA YANSIMALARI*

Figen GİRGIN¹

Atıf: Girgin, F. (2022). Küresel iklim değişikliğinin çağdaş sanata yansımaları. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 429-452. doi: 10.17218/hititsbd.1177977

Özet: Doğa ve doğa-insan ilişkisi, mağara çizimlerinden itibaren sanatın ana konularından biridir. Figüre fon olarak hizmet eden doğa, Rönesans ve sonrası başlı başına bir konu haline gelir. Sanayi Devrimi ile birlikte, teknolojinin gelişmesi, şehirlerin kalabalıklaşarak büyümesi, şehirlerin görünümündeki değişim ve kirlilik Claude Monet'nin Londra'daki Thames Nehri üzerindeki çizimlerinde belirgin olarak görülür. Ucuz ve güvenilir enerji talebini karşılamak için çok fazla kömür yakılması ve kömürün filtrelenmeden yakılmış olması hava kirliliğine neden olur ve bu da Monet'nin Londra'da sevdiği ve resimlerindeki sisli görüntü ile açığa çıkar. Umberto Boccioni ise trenlerden çıkan buhar ve arabalardan çıkan egzoz gazını modern hayatın dinamik koşullarının yansımaları olarak görmüş ve hareket ve ilerleme ile ilişkilendirmiştir. İnsan varlığından arındırılmış ve göğe kirliliği bırakan fabrikalar ve fabrika bacaları ile Charles Sheeler, sanayileşmenin etkisinde yeni bir manzarayı vurgulamıştır. Bu eserlerde çevre kirliliği görülmesine karşın, sanatçıların gündeme getirmek istedikleri asıl şey bu değildi. Arazi sanatı ile birlikte değinilen çevre kirliliği ve iklim değişikliği konuları, 20. yüzyılın sonlarına yaklaşıldıkça çağdaş sanatta belirgin bir şekilde vurgulanmaya başlanır. Bu eserlerde sanatçıların amacı, iklim değişikliğinin giderek artan ve kaçınılmaz etkilerini göstermek ve farkındalık yaratmak üzerinedir. Betimsel tarama modeli bu araştırmada küresel iklim değişikliği; bu konuda öne çıkan çağdaş sanatçıların çalışmaları üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Çağdaş Sanat, Sanat, Çevre Kirliliği, Ekoloji

Global Climate Change in Contemporary Art

Citation: Girgin, F. (2022). Global climate change in contemporary art. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 429-452. doi: 10.17218/hititsbd.1177977

Abstract: The relationship between nature and nature-human is one of the main subjects of art since cave drawings. Nature, which serves as a backdrop for the figure, becomes a topic in itself during the Renaissance and later. Along with the Industrial Revolution, the development of technology, the growth of cities, the change in the appearance of cities and pollution are evident in Claude Monet's drawings on the River Thames in London. Burning too much coal to meet the demand for cheap and reliable energy, and the coal being burned without filtering, causes air pollution, which is revealed in the foggy image Monet loved in London and in his paintings. Umberto Boccioni, on the other hand, saw the steam coming out of trains and the exhaust gas coming out of cars as a reflection of the dynamic conditions of modern life and associated it with movement and progress. With factories and factory chimneys stripped of human presence and polluting the sky, Charles Sheeler was emphasizing a new landscape under the influence of industrialization. Although environmental pollution can be seen in these artworks, this was not the main thing that the artists wanted to bring to the agenda. As the end of the 20th century approaches, the issues of environmental pollution and

İnceleme Makalesi / Review Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 20.9.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 3.12.2022

*Bu çalışma, 21-23 Mayıs 2022 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen 3rd International Sustainable Development Congress adlı etkinlikte sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özeti kongre bildiri özet kitabında basılmış "Küresel İklim Değişikliğinin Çağdaş Sanata Yansımaları" başlıklı bildirinin tamamlanmış halidir.

¹Doç.Dr., Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, figengirgin@trakya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5747-6769>

climate change, which are mentioned together with land art, begin to be emphasized in contemporary art. In these artworks, the aim of the artists is to show the increasing and inevitable effects of climate change and to raise awareness. In this research with descriptive survey model, global climate change; analyzed through the artworks of prominent contemporary artists in this regard.

Keywords: *Climate Change, Contemporary Art, Art, Environmental Pollution, Ecology*

1. GİRİŞ

Doğa hem içinde yaşadığımız çevredir hem de çevreyi de içine alan birçok canlı ve cansız ekolojik bileşeni içeren karmaşık bir yapıya sahiptir. Sanatçılar, 1960'ların sonlarında doğal ve kentsel çevreyi keşfetmek için açık alanlarda maceraya atılırlar. Ancak bu açık alanlara çıkma durumu Emprestyonistlerin yaptığından oldukça farklıdır. Artık toprak, hava, ateş, su gibi doğal unsurların yanı sıra bitkilerin büyümesi ve doğanın döngüsü bir sanat formu olarak seçilmeye başlamıştır (Bijvoet, 2016, s.14).

Ne yazık ki; yeryüzünde insan müdahalesinin izini göremediğimiz neredeyse hiçbir yer kalmadı diyebiliriz. Doğanın son zamanlardaki en büyük ve geniş kapsamlı dönüşümü, 19.yy sonlarında, demiryollarının inşası ve geniş kentsel alanları birbirine bağlamak için araziyi bölen yolların yapımı ile olmuştur. Bu uygulamalar, doğayı bazı açılardan fethedilecek ve köleleştirecek bir şey olarak yorumlayan dünya görüşünü, yani doğa ve kültürün adeta birbirine karşıt olarak işlev gördüğü anlayışını günümüze kadar getirmiştir. İnsanı doğanın dışında tutan felsefenin modası geçmiş olsa da küreselleşmeyi hoş karşılayan ekonomik güçlerin hala insanı her şeyin üzerinde tuttuğunu söyleyebiliriz. Son elli yılda sanayileşmiş ülkelerin, dünyanın kaynaklarını tüketmesi oldukça etkili boyuta ulaşmıştır. Yağmur ormanlarının tahrip edilmesi ve yangınlar, okyanuslardaki aşırı avlanma, su sıkıntısı, küresel ısınma ve iklim değişikliği, sıcaklıkların kademeli olarak artması, sel ve kasırgaların artması, kutuplardaki buzulların erimesi ve daha birçoğunda sanayileşmiş ulusların sosyal ve politik sorumlulukları vardır. Doğal kaynakların sürdürülebilir keşfine doğru yol almanın etik bir zorunluluk olduğu gerçektir. Lester Brown, Worldwatch Enstitüsü'nün 2000 yılı raporunda: "İnternetin büyümesine kapılıp, dünyanın sağlığının kötüye gittiğine dair algıyı kaybetmiş görünüyoruz. Sanal dünyanın titreşimlerini gerçek dünya olarak kabul etmek hata olur" demiştir (Bijvoet, 2016, ss.17-22).

Rönesans'tan bu yana doğa resmi yavaş yavaş değişime uğrayarak, dini sahnelerin arkasındaki manzara ve portrelerin arka planı işlevinden kurtulup, dünyevi bir manzaranın gerçek tasvirine dönüşen bir tür haline gelir. 17.yy ünlü Hollanda manzara resimleri, bu türün temsilcilerindendir. Doğa algısındaki bu genişlemeyi, coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak ortaya çıkan dünya görüşündeki değişim ile ilişkilendirilebiliriz. 19.yy başlarında, sanatçı ve kutsal doğa arasındaki ilişkiyi tasvir etmeye çalışan manzara resmi, önemli bir rol üstlenmiştir. Caspar David Friedrich'in "Sis Denizi Üzerindeki Gezgin" adlı resminde sırtını seyirciye, yüzünü doğaya dönmüş vaziyette yer alan figür, geniş ve görkemli okyanusun derin bir tefekkürü içindeymiş gibi durmaktadır. 19.yy ortalarından sonra, endüstri dalgası, Batı toplumunda ve kültüründe devrim yaratmıştır (Bijvoet, 2016, s.23).

Sanayi Devrimi ile birlikte, teknolojinin gelişmesi, şehirlerin kalabalıklaşarak büyümesi, şehirlerin görünümündeki değişim ve kirlilik, Claude Monet'nin Londra'daki Thames Nehri üzerindeki çizimlerinde belirgin olarak görülür. Bu dönemde, ucuz ve güvenilir enerji talebini karşılamak için kömürün çok fazla kullanılması ve filtrelenmeden yakılmış olması hava kirliliğine neden olmuştur. Londra'daki bu kirlilik, Monet'nin resmetmekten haz duyduğu sisli

görüntü ile açığa çıkar. Umberto Boccioni ise trenlerden çıkan buhar ve arabalardan çıkan egzoz gazını, modern hayatın dinamik koşullarının yansması olarak görmüş ve hareket ve ilerleme ile ilişkilendirmiştir. Eserleri çevre kirliliği ile ilişkilendirilebilecek olan bir başka sanatçı Charles Sheeler ise göğe kirliliği bırakan fabrikalar ve fabrika bacalarını betimlediği resimlerinde, sanayileşmenin etkisinde olan bir manzarayı vurgulamıştır. Bahsedilen bu sanatçıların eserlerinde çevre kirliliği görülmesine karşın, onların gündeme getirmek istedikleri asıl şey, çevre kirliliği değildir.

Paul Shepard 1967'de yayınlanan 'Man in the Landscape' (Manzaradaki Adam) adlı kitabında: "Toplumumuz sezgisel, estetik, organik, sosyal ve bireysel ideallere değil, rasyonel, pratik, sömürücü, politik, ticari, soyut davranış ve değerlere odaklanmıştır" demiştir (Shepard, 2002, s.108). Yine Vladimir Vernadsky'nin dediği gibi: "Tarihte dikkate değer bir jeolojik an, antropojenik çağda yaşıyoruz; son yıllarda giderek artan bir şekilde, insanlar, aralıklı; ama kaçınılmaz olarak, gezegenimizin çehresini değiştiren jeolojik bir güç haline geliyor" ("Studio Tomás Saraceno", t.y., *Moving Atmospheres...*).

Bazı bilim insanları Antroposen çağının (İnsan Çağı) 16 Temmuz 1945'te ABD'de ilk atom bombasının infilak etmesiyle başladığını savunurken; genel olarak Antroposen çağının başlangıcı, "insan nüfusunun ve tüketim alışkanlıklarının aniden hızlanmasını ifade eden "Büyük Hızlanma" döneminin başladığı 1950'lere dayandırılmaktadır. Bu, aynı zamanda alüminyum, beton ve plastik gibi materyallerin de her yerde yaygınlaştığı bir dönemdir" (Briggs, 2020). Disiplinlerarası bilim insanları, yerli aktivistler, çevreciler, çeşitli analistler ise iklim çöküşünün nedenselliğinin, Batı kapitalist modernite içindeki sanayi devriminin çok daha öncesinde olduğunu düşünmektedirler. Özellikle 1492 Amerikan kolonizasyonu ve sonrasında başlayan soykırımlar ve çevre kısımları ile birlikte sömürgecilik ve köleliğin rollerine, yerleşik çiftçiliğe, mülkiyet ilişkilerine ve demir eritiminin başlangıcına kadar götürmektedirler. Doğal sistemlerdeki düzensizliğin münferit olaylarla tanımlanmadığı açıktır (Demos ve diğerleri, 2021, s.5).

Küresel iklim değişikliği ve doğa konusunun, çağdaş sanatta nasıl ele alındığının belirlenmesinin amaçlandığı betimsel tarama modeli bu araştırmada: "Çağdaş sanatçıların, iklim değişikliğine bakış açıları nasıldır?", "Sanat ve bilimin birlikteliğinde, iklim değişikliği nasıl ele alınmıştır?", "İklim değişikliği konusunda duyarlılık oluşturmada sanatçılar ne kadar başarılı olmuşlardır?", "Estetik pratikler, sanat aktivistleri, çevresel dönüşümün gelişen süreçlerine karşı tekil yollardan, bizi duyarlı kılmaya nasıl yardımcı oluyorlar?" sorularına cevap aranmıştır. Araştırma, iklim değişikliğini farklı teknik ve yönelimlerde ele alan Joseph Beuys, Olafur Eliasson, Lotte van den Berg ve Daan't Sas, Agnes Denes, Tomás Saraceno, Yang Yongliang ve Ai Weiwei'nin çalışmaları ile sınırlandırılmıştır.

2. ÇAĞDAŞ SANATTA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

Doğanın tamamının canlı bir organizma olarak görülmesi ve organik kozmolojiye yönelik farklı yaklaşımların gelişmesi, 1960'lı ve 1970'li yıllardaki kadın hareketleri sayesinde olur. 1960'ların sonunda, emekçi isyanları, sanatın yükselişi, ticari galerilere yönelik protestolar, kadın hareketi ve eşit haklar mücadelesi, doğanın korunması ve ekoloji hareketi gündeme gelir. Tüm bu hareketler ve eylemler mevcut sosyal, politik ve ekonomik yapıya yöneliktir ve temel bir mutsuzluktan ortaya çıkmıştır. 1960'lı yılların sonlarında, sanayileşme ve teknolojileşmenin doğal kaynakların yok olmasına neden olduğu, iklim ve ekosistemin çöküşün eşliğinde olabileceği düşünceleri, ekoloji hareketinin sanatta da yer bulmasını sağlamıştır. Bu dönemde, Club of the Rome'un (Roma Kulübü) raporu 'Limits to Growth' (Büyümenin Sınırları) (1972),

dünyanın gelecek milenyumda hayatta kalması için ortaya koyduğu felaket öngörüsüyle, milyonlarca kişinin dikkatini çekmiştir. Rachel Carson'ın 1962 tarihli 'Silent Spring' (Sessiz Bahar) adlı kitabı, zehirli kimyasalların kontrolsüz uygulanmasının getirebileceği tehlikelere yönelik farkındalık oluşturmuştur. Jannis Kounellis, kömür ve gaz brülörlerini sergilediğinde amacı, sadece sanat sistemine karşı ucuz malzemelerle protestoda bulunmak değildir. Aynı zamanda bunların, fosil yakıt olarak kökenine ve enerji kaynağı olarak varlıklarına da dikkat çekmek istemiştir (Bijvoet, 2016, ss.40-68). Kounellis kömürün ağır sanayiye ve sanayi devrimini çağrıştırdığını: "Demir ve kömür, sanayi devriminin dünyasını, çağdaş uygarlığın kökenlerini en iyi çağrıştıran malzemelerdir... Bir kömür deposu yaptığımda, o dünyayı, o duyguları uyandırmayı amaçlıyorum... mümkün olan en inandırıcı ve tanınabilir şekilde, yine de belirli boyutların sınırları içinde kalarak" (aktaran Codognato ve d'Argenzio, 2002, s.237) sözleri ile ifade etmiştir. Kömürü galeri mekanında kullanmak için seçen ilk kişi, Kounellis değildir. Marcel Duchamp, 1938 yılında Uluslararası Gerçeküstüçülük sergisinde sergilediği 1200 Kömür Çuvalı ile galeri mekanında tavan taban ilişkisini altüst eder. Ancak Kounellis'te malzemenin ağırlığını, şeklini görürken Duchamp'ta bu belirsizdir. Cabanne ile yaptığı röportajda, çuvalların içlerinde kömür değil kömür tozu, kâğıt ve gazeteler olduğunu açıklamıştır. Sadece çuvallar gerçektir (aktaran Cabanne, 2009). Ancak burada, kömürün yakıt olarak kullanımı vurgulanmasına rağmen, enerji kaynağı ya da yakıt olarak kullanımına yönelik bir eleştiri söz konusu değildir. Yerdeki sobanın üzerinde yer alan ve tavanda asılı duran 1200 kömür çuvalı, bir ters yüz edıştır ve kimsenin sergilemek için seçmek istemeyeceği tavanın, galeride başka sanat yapıtları varken çerçeve içine alınmasının ilk örneğidir (O'Doherty, 2010, s.89).

1960'ların kavramsal ve süreç sanatı, ekolojik sanata olan mevcut ilgiyi önceden şekillendirmiş ve ekoloji, sanat da dahil olmak üzere birçok disipline nüfuz etmeye başlamıştır. Örneğin Jack Burnham, 1968 tarihli 'Beyond Modern Sculpture' (Modern Heykelin Ötesinde) adlı kitabında, sistemleri keşfetmenin sanatta en önemli eğilimlerden biri olduğu fikrini destekleyen söylemlerini kaleme almıştır. 1966'dan 1969'a kadar Hans Haacke, sıcaklık ve barometrik değişikliklere tepki olarak, buharlaşma ve yoğunlaşma döngülerini araştıran "Yoğunlaşma Kutuları" ve galeri alanının içinde oluşturulan kırdaki gerçekleştirdiği "Çim Yetiştirmeleri" de dahil olmak üzere ekolojik sistemleri araştıran bir dizi eser üretmiştir. 1971'de Joseph Beuys, Almanya'nın Düsseldorf kentinde yer alan, tehdit altındaki bir ormanı kurtarmak için halka açık birçok gösteriye öncülük etmiştir. 1973'te, Zuider Zee boyunca, bir sulak alanı koruma eylemi olan "Bataklık Eylemi"ni başlatmıştır. 1982'de, Documenta sanat sergisinin bir parçası olarak, Almanya'nın Kassel kentinde beş yıllık bir ağaç dikme eylemine öncülük etmiştir (Wilson, 2002, s.132). Genellikle su havzalarına odaklanan Newton ve Helen Harrison ikilisi, haritalar, hava ve uydu fotoğrafları, çizimler ve fotoğraflar kullanarak, odaklandıkları arazinin kaderine yönelik fotomurallar ve performanslar yapmışlardır. "Free International School for Creativity and Interdisciplinary Research" (Özgür Uluslararası Yaratıcılık ve Disiplinlerarası Araştırma Okulu) kurulmasına ilişkin manifestosunda, ekolojik kaygıların ve eylemin önemini şöyle ilan etmiştir: "Her ağaç, her gelişmemiş toprak parçası, henüz zehirlenmemiş her dere, her eski şehir merkezi için ve her düşüncesiz yeniden inşa planına karşı savaşmak artık romantik değil, aşırı gerçekçi görülüyor. Ve artık doğadan bahsetmek romantik sayılmaz" (Wilson, 2002, s.132). 1970'lerde feminist teori ve ekolojik problemlerin kesiştiği noktada ortaya çıkan Ekofeminizm de "Doğayı romantikleştirmek ve ona özne kategorisi eklemek ne kadar doğrudur?" sorusu ile benzer bir yaklaşım sergiler. 1974 yılında Françoise d'Eaubonne'un 'Le Feminisme ou la Mort' (Feminizm veya Ölüm) adlı kitabında Ekofeminizm kavramı, kadınların egemenliği ile doğanın egemenliği arasında önemli bağlantıların olduğu bir konum olarak tanımlanır. D'Eaubonne, ataerkilliği çevresel yıkımın nedeni olarak görmüştür. Kadınların liderliğinde,

toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanan bir ekolojik devrimi, çözüm olarak da önermektedir (Karakurt, 2021).

Arazi sanatçılarından bazıları da daha sonraki çalışmalarında ekolojik sorunları dikkate almaya başlamıştır. Bu sanatçılardan biri olan Robert Smithson, çalışmalarında kullanmak için maden ocakları gibi zaten hasar görmüş yerleri tercih eder. 1979'da Seattle Sanat Müzesi, sekiz sanatçıyı önerilerde bulunmaya davet ettiği "Sanat Olarak Toprak İşleri-Arazi Islahı" (Earthworks- Land Reclamation as Art) adlı bir proje başlatmıştır. Bazı eleştirmenler, bu projedeki önerilerin, ıslaha karşı cidden işe yaradığını öne sürmüşlerdir. Herbert Bayer, sanat ve altyapıyı kaynaştırdığı, yağmur suyunu tutan ve baraj görevi gören büyük çimenli höyüklerden ve yontulmuş topraktan oluşan Mill Creek Canyon Earthworks işleri yapmıştır. Harriet Feigenbaum ise ıslah için çeşitli ağaçların etkinliğini incelemiş, "8000 Çam Ağacı" ve "Serpentine Üzüm Bağı" (8000 Pines and Serpentine Vineyard) gibi verimliliği geri kazandıran ve ekosistemi restore etmeye başlayan bir dizi proje önerisinde bulunmuştur (Wilson, 2002, ss. 132-133).

Arazi sanatı ile birlikte değinilen çevre kirliliği ve iklim değişikliği konuları 20.yüzyılın sonlarına yaklaştıkça çağdaş sanatta belirgin bir şekilde vurgulanmaya başlanır. Arazi sanatı veya Yeryüzü sanatında boya, çelik gibi malzemeler yerine toprak, taş veya ahşap gibi doğal malzemelerin kullanılmaya başlandığına tanıklık etmekteyiz. Günümüz sanatçısının doğal gerçekliği, öncekilerden farklıdır. Çoğu sanatçı şehirde yaşamaktadır. Hem şehirler genişlemeye devam etmekte hem de kırsal alana müdahale artmaktadır. Arazi sanatı çalışmalarının bazılarının galeri ortamına taşınması, evcilleştirilmiş yapay bir gerçeklik sunar.

Kuşkusuz önümüzdeki yıllarda insanlık, tarihinde ele alması gereken en karmaşık zorluklardan biriyle karşı karşıya kalacaktır. 19.yüzyıldan itibaren sanayi araçlarında kömürün kullanımı ve dolayısıyla atmosferdeki sera gaz yoğunluğundaki artış, 21.yüzyılın ikinci yarısında, karbon salınımını sonsuza kadar bırakmamız gerekliliğini doğuracaktır. Bilim insanları, sanatçılar, çeşitli kuruluşlar iklim değişikliği, ekoloji, çevre üzerine birçok projede yer almakta ve durumun vahametini göstermektedirler.

Cape Farewell ölçeğinde bir projede sanatçılar ve bilim adamlarının işbirliği, sanat dünyasında çok az görülen bir olgudur. İşlerin ve enstalasyonların eko-politik odağı ve gelecek yönelimleri esastır. On yılı aşkın bir süredir devam eden proje, kapsamlı bir web sayfası, YouTube videoları ve bloglar (örneğin Switch Youth Poetics-Cape Farewell) dahil olmak üzere yeni medya kuruluşları aracılığıyla küresel erişim sağlar. Cape Farewell projesinin yaratıcı çalışmalarında, ağırlıklı olarak görsel sanatçılar ve bilim adamlarının yanı sıra besteciler, yazarlar ve şairler yer almaktadır. Yüksek Arktik Bölgesi, Grönland, And Dağları, Peru Amazonu ve İskoç Adaları gibi iklim değişikliğinin sıcak noktalarına odaklanılmaktadır. Yerel ortamların disiplinlerarası deneyimleri ve iklim değişikliğine karşı savunmasızlık, yaratıcı süreç için esastır (Taplin, 2014, s.509).

José Luis de Vicente'nin küratörlüğünde gerçekleştirilen ve CCCB Barselona'da (Centre de Cultura Contemporania de Barcelona-Barselona Çağdaş Kültür Merkezi) sergilenmiş olan "Dünyanın Sonundan Sonra" (After the End of the World), doğal sistemler üzerindeki iki yüzyıllık insan etkisinin ardından geri dönüşü olmayan bir şekilde, Antroposen gezegenine dönüşen dünyayı ele alan bir sergidir. Bu sergi, bu konuda düzenlenen birçok serginin aksine iklim değişikliğinin geleceğine odaklanmak yerine zaten yaşanmakta ve hissedilmekte olduğunu göstermektedir. José Luis de Vicente, konuşmasında, 21. yüzyılın ikinci yarısının dünyasına nasıl ulaşacağımızı ve toplumumuzun, içinde doğup büyüyecek nesillere karşı sorumluluğunu

şöyle ifade eder: “Zor sorunlarla yüzleşmenin kolay olmadığını biliyoruz. Birçok kişinin rahatsız olacağını da biliyoruz. Ancak ziyaretçilerin kişisel sorumluluklarını ve değişim ajanı olma güçlerini düşünerek, sergiden çıkacaklarını düşünüyoruz. Her ebeveyn size, çocukları için her şeyi yapacağını söyleyecektir. Bu nedenle bu zorluğun üstesinden gelmemiz gerekiyor” (De Vicente, 2017).

Dünyanın şu anda olduğu durumu düşününce, daha fazla bilimsel kesinlik içermesi bakımından çevresel terimlerde yapılan güncellemelerden biri olan “iklim değişikliği” yerine, “iklim çöküşü” de kullanılabilir. Ancak “iklim değişikliği”, yaygın olarak kullanılan ve kabul gören bir terim olduğu için seçilmiştir. The Guardian, dünyanın karşı karşıya olduğu çevresel krizleri daha doğru tanımlayan terimleri tanıtmak için bir güncellemede bulunmuştur. “İklim değişikliği” yerine “iklim aciliyeti, krizi veya çöküşü” terimleri tercih edilmektedir. Guardian’ın yazı işleri müdürü Katharina Viner’a göre: “İklim değişikliği, bilim adamlarının insanlık için bir felaket olarak bahsettiği şeyin karşısında oldukça pasif ve yumuşak bir ifade olarak kalıyor”. BM’den Met Office’e kadar iklim bilimcileri ve kuruluşları, giderek artan bir şekilde terminolojilerini değiştirmekte ve içinde bulunduğumuz durumu tanımlamak için daha güçlü bir dil kullanmaktadırlar (Carrington, 2019).

2.1. Joseph Beuys

Joseph Beuys, yalnızca radikal bir ekolojist değil, aynı zamanda insan ve doğal çevre arasındaki ilişki için radikal ekolojik paradigmlar oluşturmada sanatı kullanan öncü araştırmacılardan biridir. 1960’larda kâğıtları geri dönüştüren Beuys, çöplüklerin yeraltı sularını kirletebilecek sızıntılar içerebileceği uyarısında bulunmuştur. O, Batı medeniyetinin karakteristiği olan doğaya yönelik yerleşik, sömürücü tutumların, aslında, temelde bireysel düşünme ve kendi kendini imgeleme tarzlarına ve ayrıca (daha açık bir şekilde) kâr sağlamak için sınırsız maddi büyümeye yönelik bir ekonomiye dayandığını öne sürmüştür. Dış toplumsal sorunu, “paranın gücü ile devletin gücü arasındaki suç ortaklığı” olarak özetlemiştir. Buna yönelik çözüm için antroposofist Rudolf Steiner’in “sosyal düzeni”ne başvurur. Yani ekonominin, yasama politikasının ve kültürün işleyişini birbirinden bağımsız üç alan olarak çalışacak şekilde ayırmayı önermiştir (Adams, 2014, ss. 26-27).

Görsel 1. Joseph Beuys, 7000 Meşe Ağacı, 1982’de Documenta’da açılmıştır. Fotoğraf: Bill Jacobson Stüdyosu, New York

Beuys’un *7000 Meşe Ağacı* projesi (Görsel 1) Almanya’nın Kassel şehrinde, 1982’de Documenta 7’de başlamış ve 1987’de Documenta 8’de tamamlanmıştır. Proje, Kassel şehri boyunca her biri yerden yaklaşık dört fit yükseklikte bulunan bazalt taşla eşleştirilmiş 7000 ağacın dikilmesini

kapsar. Çevresel ve sosyal değişimi tetikleme küresel misyonunun bir parçası olarak bu şehirde başlayacak ağaç dikme eyleminin, tüm dünyaya yayılması hedeflenmiştir. Dia Sanat Vakfı'nın da içinde olduğu pek çok gönüllü, Beuys'un meşe dikmesine yardım etmek için gelmiştir. Hatta 1988'de Dia Sanat Vakfı, 7000 meşe ağacı projesini, beş bazalt taş sütunla eşleştirdiği beş ağaçla, New York'a yaymıştır. 1996'da yirmi beş ağaç daha eklenmiş, var olan ağaçların yanına da yedi taş eklenerek sayı, otuz yedi eşleştirmeye getirilmiş, 2020-21'de bir çift ağaç taş sütun eşleşmesi ile sayı, otuz sekize çıkarılmıştır. Temsil edilen ağaç türleri arasında armut, yaban mersini, ginkgo, Japon pagodası, Japon zelkovası, ıhlamur, iğne meşesi, çınar ve dikensiz bal otu bulunur ("Dia", t.y., *Joseph Beuys, 7000...*).

Bir çevresel sanat eseri olan 7000 meşe ağacı dikme fikri, şehrin genişleyen kentleşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu proje ile artan kentleşmeye müdahalede bulunulmuş olacağı düşünülmektedir. Ağaçlar, öncelikle II. Dünya Savaşı sırasındaki bombalamalardan etkilenen bölgelere dikilmiştir. Bu projede yer alan bazalt taşı, Beuys'un çalışmalarında sıklıkla yer verdiği bir malzemedir. Burada, insan yapımı yapıların ve doğanın karşıt niteliklere sahip olmasına rağmen, uyum içinde olabileceklerine yönelik kavramı pekiştirmek adına kullanılmıştır. 7000 meşe ağacı projesi ile Beuys, insanları harekete geçirmeyi ve onları sosyal ve çevresel değişime ayak uydurmaya davet etmiştir. Bu çalışma, Fridericianum Müzesi'nin önüne 7000 taşın yığılması ile başlamıştır. Başlangıçta pek çok sosyal ve çevresel proje gibi tartışmalara neden olmuş hatta pek çok kişi 7000 ağacın dikileceğine inanmamıştır. Ancak proje ivme kazandıkça ve farklı kesimlerden destek aldıkça, halkın projeye bakış açısı da değişmiştir. Muhafif cepheye karşı, Kassel belediye başkanının Beuys'un projesinin önemli bir destekçisi olması etkili unsurlardan biridir. Beuys, taş ve ağacı kullanarak bu ikili arasındaki sürekli gelişen ilişkiye dikkat çeker ve aynı zamanda topluluğun değişime ve birbirleriyle etkileşime açık olması gerekliliğini de vurgular. Norbert Scholtz'a göre Beuys, "kamusal" açık alanı sosyal olarak işgal etmek ve kullanmak için önemli fırsatlar sunmuştur (aktaran Cooke, t.y., *Joseph Beuys: 7000 Oaks*).

Sanatçı neden bu kadar ağacın içinden meşeyi seçtiğini Richard Demarco ile 1982 tarihinde yaptığı görüşmede şöyle açıklamıştır: "Bence ağaç, kendi içinde zaman kavramı olan bir yenilenme unsurudur. Meşe, özellikle çok sağlam bir öz oduna sahip, yavaş büyüyen bir ağaç olduğu için böyledir. Meşe olarak adlandırılan Druidlerden beri her zaman bir heykel biçimi, bu gezegenin sembolü olmuştur. Kutsal yerlerini tanımlamak için kullandılar. Gelecek için böyle bir kullanım görebiliyorum... 7000 meşe ağacının dikilmesi sembolik bir başlangıçtır. Sembolik bir başlangıç gibi ilerici özellikler, burada bir bazalt sütunun yaptığı gibi bir işaretleyici gerektirir. Devam eden bir ağaç dikme planı tüm dünyaya yayılacak" (aktaran "Public Delivery", 2021, *Joseph Beuys' ambitious...*).

Meşe ağacı, belirli bir zaman geçtikten sonra büyüyecek, onlara ilk ekildiğinde hükmeden taşla zamanla onlar hükmedecek boyuta gelecektir. Beuys, meşe ağacı ve bazalt taşı arasındaki orantı değişimini şu şekilde ifade etmiştir: "7000 ağaç... her biri canlı bir parça, sürekli değişen canlı bir ağaç ve şeklini, boyutunu, ağırlığını koruyan bir kütlede (bazalt taşı) oluşan bir anıt olacaktır... Bu iki nesne yan yana yerleştirildiğinde anıtın iki bölümünün orantılılığı asla aynı olmayacak. Şimdi altı ve yedi yıllık meşelerimiz var ve taş, onlara hükmediyor. Birkaç yıl içinde taş ve ağaç dengede olacak ve 20-30 yıl içinde taşın yavaş yavaş meşenin ya da her ne ağaç olursa olsun dibinde bir ek haline geldiğini görebiliriz" (aktaran Meecham ve Sheldon, 2000).

Çağdaş sanat konusunda oldukça derin bir anlayışa sahip olan Beuys'un başlattığı bu projeyi, insanların yaşamına dokunacak benzersiz bir şeyin başlangıcı olarak görebiliriz. 1988'de Dia Sanat Vakfı'nın New York'daki girişimi, 2000 yılında Maryland Üniversitesi Sanat ve Tasarım

Bölümü'nün "Joseph Beuys Heykel Parkı" ve "Joseph Beuys Ağaç Ortaklığı" girişimi neticesinde 350'den fazla ağaç dikimi, Heather Ackroyd ve Dan Harvey'in meşe palamutlarından yetiştirilen 100 fidanı içeren "Beuys'un Meşe Palamudu" onun başlattığı projenin devamı niteliğindeki etkinlikler arasındadır ("Public Delivery", 2021, *Joseph Beuys' ambitious...*).

Heather Ackroyd ve Dan Harvey, sanat ve aktivizm, biyoloji ve ekoloji, mimari ve tarih arasındaki kesişme noktalarında yer alan Beuys benzeri çalışmalarıyla tanınırlar. Tate Modern'in güney terasında sıralar halinde duran bu sürekli büyüyen fidanlar, 2009'dan beri farklı yerlerde sergilenmektedirler ve sadece kendilerine has bir orman yaratacak kadar yüksekliğe sahiptirler. Zamanında Beuys'un başlattığı, sonrasında farklı projelerle desteklenen bu canlı türlere ilişkin çalışmalara rağmen; ağaçlar tehdit altında olan canlı organizmalardır. Global Forest Watch'a (Küresel Orman İzleme Örgütü) göre 2020, izlemenin başladığı 2002'den bu yana ağaç kaybı için üçüncü en kötü yıldır. Dünya topraklarının sadece yüzde üçü ekolojik olarak bozulmamış durumda ve bu durum insanların yanı sıra hayvanların yaşam alanları ve popülasyonları adına da tehdit oluşturmaktadır. Beuys'un iddia ettiği gibi, doğaya olan sevgimizi daha aktif bir şeye dönüştürmek için neredeyse zamanımız kalmamış görünüyor. Ackroyd: "Beuys geri çekilip nerede olduğumuzu görse ne derdi diye düşünüyorum... O hayattayken ortaya çıkan trajediyi yaşıyoruz. Bunu görebiliyordu. Şirketleşme, metalaştırma, tüketimcilik dışında daha çok politik ve sosyal konuşmaların başlangıcıydı... Her şey hızlandı. Doğal dünyaya saygı duymaya geri dönmeli ve onun bir parçası olduğumuzu anlamalıyız" der (Jacobs, 2021).

2.2. Olafur Eliasson

Görsel 2. Olafur Eliasson, Buz Saati, 2018, Tate Modern, Londra

Olafur Eliasson, iklim ve çevresel değişikliklere odaklanan etkileyici eserleri ile bilinmektedir. Tate Modern'deki "Hava Durumu Projesi", Versailles'deki bağımsız şelalesi, Danimarka'nın Aarhus şehrindeki devasa gökkuşağı yerleştirmeleri, iklim ve çevresel değişikliğe odaklanan çalışmalarından birkaçıdır. Sanatçı, *Buz Saati* (Ice Watch) (Görsel 2) adlı çalışması için Grönland'dan çıkarılan buzul buzlarını, 11 Aralık 2018'de Londra'daki Tate Modern'in ön cephesine yerleştirerek burada erimeye bırakmıştır. Endüstriyel bir binanın önüne yerleştirilen, yirmi dört blok buzul buzundan oluşan enstalasyonu tanıtan büyük panelde yazılı olan: "Elinizi buza koyun, dinleyin, koklayın, bakın ve dünyamızın geçirdiği ekolojik değişimlere tanık olun" sözleri, izleyiciyi aslında izleyici olmamaya davet etmektedir (Hosseini, 2019).

Eliasson'un seçtiği buz görüntüsü iklim değişikliğinin yaygın bir simgesidir, felakete ve küresel ısınmaya işaret eder. Eriyen, çözülen, suya karışan buz görüntülerine medyadan alışığız. Eliasson, sıcaklıkların artması, buzulların erimesi, doğal ve kültürel dünyadaki bu değişiklikleri kaydetmek ve iletmek için medyadan daha farklı bir yolu denemiştir. Buzun katıdan sıvıya geçişi,

bilimin de sanatın da onu hem araç hem de çalışma nesnesi olarak seçmesinde ve öne çıkarmasında oldukça yaygındır (Gabrys ve Yusoff, 2012, s.2). Bilim insanları buz kütlelerinin derinliklerinde iklimin geçmiş kayıtlarını ararken, sanatçılar donmuş manzaralardaki buzlu belgeler ya da Eliasson'ın yaptığı gibi izleyicinin deneyimi (yerinden edilmişlik nedeniyle tam olarak olmasa da) bedensel ve ruhsal olarak yaşamalarını sağlayacak eylemlerde bulunurlar. Kuzey kutbunun yerli halkları, rahatsız edici ve şiddetli ekolojik değişimlere tanık olurken, kısmen dünyadaki insanların çoğunluğunun (başka bir yerde yaşayan) şimdiye kadar önemli bir iklim değişikliği görmedikleri için bu konuya daha uzak oldukları söylenebilir. Bu da tanık olma (görme ve algılama) ve deneyimleme (etkilerini hissetme) ihtiyacını vurgulamıştır (Demos ve diğerleri, 2021, s.4).

Kurulum, malzemenin doğası, konumlandırılışı ve hava koşulları nedeniyle geçicidir. Halka açık bir alanda sergilenmesi ve halkın buzulların erimesine tanıklık etmesi, iklim değişikliğine yönelik bir kamu eylemi çağrısı olarak da görülebilir. İnsanlar bu süreçte buzlara dokunabilir, koklayabilirlerdi. Buza yönelik yaptıkları her bir temas, çevreyle kurulan duygusal bağı arttırmanın yanı sıra Grönland'a da bir temasta bulunmak, iklim değişikliğinin etkilerini duymak değil, görmek ve bu konuda net bir fikir elde etmek anlamına da geliyordu. Eliasson iklim değişikliği konusunda yaptığı bu çalışmada " ...iklimin anlatısını beyinde değiştirmek ve onu bedenlerimizde duygusal bir olay haline getirmek istediğini" ve bu konuda endişelenmemiz gerektiğini dile getirmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "Bireysel olarak, farklı eylemlerde bulunma ve sonunda sistematik bir değişime zorlama yeteneğine sahibiz. Hepimiz iklim bilgisine sahibiz ve bu bilgiyi iklim eylemlerine dönüştürmezsek asla bir değişiklik getiremeyiz" ("Public Delivery", 2021, *Olafur Eliasson's Ice Watch...*).

Sanatçının, şehrin içinde gerçekleştirdiği bu kurulum zamanla performatif bir eyleme dönüşür. Tarihöncesi çağların son hayatta kalanlarının yavaş yavaş ortadan kayboluşu, uzak bir gelecekte gerçekleşecekmiş hissi uyandıran anı, ön plana çıkarır. Buzun kristalimsi ve yüce yapısı; izleyicilerin fotoğrafladığı, dokunduğu, kokladığı, kucaklaştığı ve dolayısıyla doğayla bütünleştiği bir eyleme dönüşür. Buz bloklarının gelip geçici güzelliğini olabildiğince canlı deneyimleme fırsatı bulan izleyici için bir süre sonra, ruhsal kaynaşma eylemine yol açan bu kütleler, kucaklamalar ve dokunmaların altında, hızlı bir şekilde boyutlarını kaybetmeye başlamışlardır (Hosseini, 2019).

Bu kurulum için sanatçı bir jeolog olan Minik Rosing ile çalışmıştır. Getirilen buzullar buz tabakalarından ayrılmış ve okyanusta erimek üzere olan serbest buzlardır. Bu buzlar, özellikle Grönland Sermersooq komünündeki Nuup Kangerlua Fiyordu'ndan alınmıştır. Bu kurulum, Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde (Intergovernmental Panel on Climate Change) iklim değişikliğine yönelik öne sürülen raporu takiben yapılmıştır. Önemli bir toplumsal etkiye sahip olan bu çalışmada sanatçının umudu, iklim değişikliği konusunda bir bilinç uyandırması ve herkesin çevre konusunda etkili bir değişiklik için çaba sarf etmesi yönündedir. Eliasson'a göre bilim ve teknoloji, iklimi istikrarsızlaştırma ve doğanın kurallarına saygısızlık etmede etkiliydi ancak o, insanların bu değişikliğin arkasındaki tüm mekanizmaları bilmelerinin iklim değişikliğini değiştirme ve önleme gücüne de sahip oldukları anlamını taşıdığını düşünmektedir ("Public Delivery", 2021, *Olafur Eliasson's Ice Watch...*).

Kurulumdaki buzlara, kulağınızı dayadığınızda buzulların eridiğini sadece sözselle olarak işitmezsiniz, kırılmayı, çatırdamayı hissederek duyarsınız. Eliasson bunu "bir baloncuk konseri" olarak niteler. Onların kırılma sesini insanların bedenlerinde hissetmeleri, sunumlardaki metinlerin ya da grafiklerin yapamayacağı bir etkiyi sağlar ve durumun aciliyetini gözler önüne serer. Buzullar, yüzlerce yıllık tarihi kar yağışının kütleleridir ancak oluşumlarının uzunluğuna

tezat erimeleri birkaç gün içinde gerçekleşmektedir. Bu kurulum bizlere, buz tabakasının yok olma hızını, deniz seviyesindeki endişe verici yükselmeye neden olma hızını göstermenin yanı sıra aynı zamanda bir fark yaratabileceğimiz süreyi de çağrıştırmaktadır. Çünkü felaketleri önleme konusundaki bu süre, Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde 12 yıl olarak belirtilmiştir (Luke, 2016).

Hosseini'ye (2019) göre ise; "çözülen buz, yalnızca iklim değişikliğinin bir işareti olarak değil, aynı zamanda uzun süredir nesli tükenmiş organizmaların bulunduğu, doğal bir zaman depolama aracı olarak sanat eseri işlevi görür; tarih yazımından önce, sanatçının talimatlarında belirtildiği gibi fiziksel olarak yaklaşılması gereken özgün bir geçmişi aktarıyor. Böylece, neo-romantik bir özlemle sonuçlanan dokunulmamış, sabit bir doğa özleminin nesnelere haline gelirler ve buna göre insanın doğayla ilişkisini ve eylem paradigmasını tanımlarlar. Bu kurulum, sanatın sözlerin yerine, imge gücünü ve harekete geçirme gücünü kullanmasının etkin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hosseini'nin de ifade ettiği gibi bu enstalasyon, iklim değişikliğinin farklı yönlerine değinmekle birlikte, hedefe yönelik bir temalaştırmayı yakaladığı pek söylenemez. İnsanoğlunun benmerkezciliği, doğa ve bedensellik deneyimlerine yönelik arzusunu pekiştirir. Buz blokları ile karşılaşma anı, gelecekte gerçekleşecekleri ortaya çıkarmaktan ziyade, insanlığın kendini tanımlaması ve merkezini oluşturduğu dünyaya dair kavrayış ve fikirleri hakkında bir zemin oluşturur.

Buza dokunuşları ile izler bırakan insanın, antroposen sürece vurgusunun şefkatli bir dokunuş ve sarılma eylemi ile kırıldığını düşünsek de bedenın ısısı ile temasa giren erime sürecinin hızlandırılmış etkisi, antroposen sürece yönelik vurguyu daha da belirgin kılar.

2.3. Lotte van den Berg ve Daan't Sas

Görsel 3 ve Görsel 4. Lotte van den Berg ve Daan't Sas, Biz Hiç Modern Olmadık, 2018, Oerol Festivali, Wadden Denizi

Lotte van den Berg ve Daan't Sas denize yerleştirdikleri cam bir küpten oluşan *Hiç Modern Olmadık* (We Have Never Been Modern) (Görsel 3 ve 4) adlı çalışmalarında, iklim krizine ve iklim krizinin Hollanda'yı etkileyecek sonuçlarından biri olan, deniz seviyesinin yükselmesine dikkat çekmişlerdir. Bu çalışma, Wadden Denizi'ndeki adalardan biri olan Terschelling'de gerçekleştirilmiştir. Kuş popülasyonunun son derece çeşitli olduğu ve iki deniz arasında kalan bu ada, bir yanda çok sessiz, sığ ve tekinsiz iken diğer yanda geniş kumsallara, kum tepelerine, ormanlara ve çayırlara sahiptir. Bu çalışma, Bruno Latour'un 1991'de yayınlanan kitabı ile aynı ada sahiptir. Bir gelgit bölgesi de olan Wadden Denizi'ne yerleştirilen küp, gelgit düşük seviyede olduğunda kumun üzerinde dururken; su yükseldiğinde denizde kaybolur. Küpte oturabilir ve on iki saat boyunca gelgit hareketini izleyebilirsiniz. Küpün üzerinde ayrıca yalıtımı

tamamlamak için bir de çatı bulunur. Doğa ve kültür arasında nihai bir ayrılık söz konusudur. Latour, kitabında bu konuyu şöyle yorumlamıştır: “Hiçbir zaman modern olamamamızın nedeni, aslında doğayı kültürden ayırmayı hiçbir zaman başaramamış olmamızdır”. Buradaki küp, bir anlamda modernitenin son hayali ve imkânsız bir rüyadır. Bu çalışma, yeni gerçeklikle nasıl başa çıkılabileceği üzerine bir yorumda bulunmaktadır. Sanatçılar, bir dizi düşünceyi gösterme, ilham verme ve bir sohbet inşa etme istegindedirler. Burada küp; bir natürmort değil, bir yerleştirmedir. Ziyaretçilerin parçası olduğu bir öğrenme sürecidir. Çalışmada küp dışında üç konteyner atölye ve bir de konuşmaların devreye girdiği bir platform yer alır. Burada çeşitli nesnelere vardır ve her bir nesne konuşmayı tetiklemede önemli bir role sahiptir. Doğa nedir? Öz nedir? Kaçınılmaz olan nedir? Ne istiyorsun? soruları ile yüzleşen katılımcılar, her bir soruya verilen yanıtta kendisine yardım etmesi için bir nesne alırlar. Nesnelere birlikte hareket etme söz konusudur. Çok fazla düşünce egzersizinin yapıldığı bu çalışmada Lotte, katılımcılardan birini küpe girmesi için davet etmiştir. Sızdıran bir küpün içinde olmak, deniz suyu küpün içine dolarken insanı o deneyimden geçmeye zorlar. Lotte, ekolojik çalışmalarda durumun genelde böyle olduğunu söyler: “Çalışmasını sağlamak için onun etrafında bir hikâye yaratırsınız. Ama gerçeklik içeri sızınca, her şey netleşir. Artık o kadar esnek değilsin. Savunmasız hale gelirsin. Bu bizim sorunumuz: Ekoloji, hala bir düşünce deneyi gibi görünüyor, çünkü (henüz) onunla somut bir şekilde karşı karşıya değiliz. Ya da yeterli değil. Bu gerçekleştiğinde, ekolojik dönüş çok daha hızlı olacaktır. Küpte de böyle oldu. Dünyada olacak olan budur. Düşüncemiz çok esnektir. Gerçekle yüzleşmeliyiz. İleriyi düşünün. Önümüzdeki otuz yılı düşünün. Eyleme geçmemiz gerekenler hakkında. Düşünme şeklimizi değiştirmeliyiz”. Van den Berg’in de Sas’ın da amacı insanlığın devamı üzerine değil, ekolojik bir sistemin, sonsuz olanın bir parçası olmak üzerinedir (Van Bogaert, 2018).

2.4. Agnes Denes

Agnes Denes, 1982 yılının Mayıs ayında, Wall Street ve Dünya Ticaret Merkezi’ne oldukça yakın ve Özgürlük Anıtı’na bakan Aşağı Manhattan’daki çöplük alana 2 dönümlük buğday tarlası ekme girişiminde bulunmuştur (Görsel 5). Şehrin boş veya terk edilmiş alanlarına dikkat çekmek adına gerçekleştirilen bu girişim için iki yüz kamyon dolusu toprak getirilmiş ve iki yüz seksen beş oluk, elle kazılmış ve alan, taş ve çöplerden arındırılmıştır. Tohumlar elle dikilmiş ve oluklar, toprakla örtülmüştür. Tarla, dört ay boyunca bakıma tabi tutulmuş, yabancı otlardan ayıklanmış, gübrelenmiş, ilaçlanmış ve bir de sulama sistemi kurulmuştur. Bu süreçte sanatçı, iki asistan ve mahalleden bir grup gönüllüyle çalışmıştır. Mahsul, 16 Ağustos’ta hasat edilmiş ve bin poundun üzerinde sağlıklı buğday elde edilmiştir. Dört buçuk milyar dolar değerindeki araziye buğday ekilmesi ve hasat edilmesi, güçlü bir paradoks yaratır. Aslında buğday tarlası bir semboldür, evrensel bir kavramdır ve gıdayı, enerjiyi, ticareti, dünya ticaretini, ekonomiyi temsil eder. Bu çalışma ile Denes, kötü yönetime, israfa, dünyadaki açlığa ve ekolojik kayıplara atıfta bulunur. Yanlış yerleştirilmiş önceliklerimize dikkat çeker (“Agnes Denes web cite”, t.y.).

Sanatçı, Public Art Fund tarafından sipariş edilen ünlü eserinin amacını serginin kataloğundaki bir metinde: “Başka bir kamusal heykel tasarlamak yerine Manhattan’da bir buğday tarlası dikme kararım, uzun süredir devam eden endişeden ve yanlış yerleştirilmiş önceliklerimize ve bozulan insani değerlerimize dikkat çekme ihtiyacından doğdu” sözleri ile açıklar (Hoban, 2019).

Görsel 5. Agnes Denes, Buğday Tarlası-Bir Yüzleşme, 1982, Manhattan

Hasat edilen buğdayın saman olan kısmı, New York'taki atlı polislerin atları tarafından kullanılmış, diğer kısmı ise Minnesota Sanat Müzesi tarafından düzenlenen "Dünya Açlığının Sonu İçin Uluslararası Sanat Gösterisi" adlı sergi ile dünyanın yirmi sekiz şehrine götürülmüştür. Tohumlar, onları dünyanın birçok yerine eken insanlar tarafından taşınmıştır ("Agnes Denes web cite", t.y.).

Denes'in ekim için bu alanı seçmesi de rastlantı değildir. Buğday gibi malların ticaretinin yapıldığı bir finans merkezi ve borsaya ev sahipliği yapan Wall Street'e yakınlığı nedeniyle bu konumu seçmiştir. Bu seçim, dünyanın ekonomisine ve dünyanın kendi durumuna yönelik bulunduğu atfı pekiştiren bir girişimdir. Neden buğday tarlası kullandığını "Yeterince at üzerinde oturan adam heykelimiz var" sözleriyle açıklar. Belki de ziyaretçilerin bir sanat eserini sadece gözlemlediklerini değil, onu yaşadıklarını, Özgürlük Anıtı'nın bir kır alanından fırlamış gibi görüldüğü gizemli bir manzaraya adım attıklarını hissetmelerini umuyordu. Denes, Michael Heizer, Robert Smithson, Mel Chin ve Alan Sonfist gibi arazi sanatında kabul edilen ilk kadın sanatçılardan biridir. Diğer sanatçılar çoğunlukla hareketsiz, değişmez ve inorganik malzemelerden sanat eserleri yapıyorken; Denes formu değişen, büyüyen, geçici olan, jeoloji ve hidrolojiden etkilenen, çoğalan ve ölen canlı malzeme seçimi ile onlardan ayrılır. Bu çalışma ile benzerlik kurulabilecek çalışma, Alan Sonfist'in bir tür yerli ekimi sunduğu Time Landscape'i (Zaman Manzarası) olabilir. Ancak Denes, çalışmasını kentsel-kırsal çevrenin eşliğine yerleştirerek yine de ondan ayrılır. Diğer birçok arazi sanatı işinde olduğu gibi bu projeye de onu belgeleyen fotoğraflar aracılığıyla ulaşabilmektedir. Denes'in kot pantolon ve çizgili bir gömlekle, neredeyse tamamen ekinlere dalmış görüntüsü oldukça etkileyicidir. Buğday tarlası içinde yalnız bir figür ve arkada devasa mimari yapılar hem oldukça mizahi hem de düşündürücü bir görüntü sunmaktadır ("Public Delivery", 2021, *Why did Agnes Denes...*).

C. Haberman ve L. Johnston bu çalışmaya ilişkin New York Times'ta: "Bu buğday tarlasına bakmak, Özgürlük Anıtı'nı, Ellis Adası'nı ve tekne trafiğini gerçeküstü bir illüzyonda görmek demektir", şeklinde yazarlar (Haberman ve Johnston, 1982). Pauley ise tohumlar filizlenmeye ve uzun buğday saplarına dönüşmeye başladıktan sonraki görüntüyü: "300 yıldır New York'ta görülmeyen pitoresk, rustik bir mahsul" olarak tanımlar ve Denes'in gür bir buğday demetini elinde salladığı anı ve buğday tarlası görüntüsünü, "Dünya Ticaret Merkezinin olduğu bir arka plan görüntüsü ile buğday sallamak ve Wall Street yakınında bir biçerdöver. Bu olağanüstü bir resim!" olarak açıklar. Wall Street başlangıçta projeyi hoş karşılamasa da Dennes, Pauley'e ifade

ettiği gibi, ofis binalarından insanların ziyarete gelmelerini ve yağmur yağması için dua etmelerini, onların tarlayı sahiplenmeleri olarak değerlendirir ve “Tam olarak istediğim buydu, katılım ve yarattığı duygu” sözleri ile vurgulamıştır. Metninde de yazdığı gibi: “Derinlere inmek sanattır” (Hoban, 2019). Denes’in kırsal ve kentsel birleştiren eleştirelilikle yüklü yarattığı bu peyzaj ile derinlere inmeyi başardığı söylenebilir.

2.5. Tomás Saraceno

Tomás Saraceno, *Hareketli Atmosferler*’de (Görsel 6) birbirimizle ve gezegenle olan ilişkimizi sorgular, bu ilişkinin radikal bir dönüşümünü savunur ve iklim değişikliği karşısında ek önlemler alınması aciliyetini gündeme getirir. *Hareketli Atmosferler*, havada asılı duran ve bizi bir Aerocene çağına doğru iten, kısmen ayna görünümünde olan bir küredir. Saraceno, doğa ile geliştirebileceğimiz işbirliklerini daha çok enerji meselesi üzerinden ele alır. Güneş panelleri ve rüzgâr türbinlerinin çok ötesinde; doğayı sömürmeksizin, fosil yakıtlardan arınmış bir seyahatin mümkün olabileceği fikrini gündeme getirir. Bu yeni çağ, bazı kapitalist faaliyetlerin iklim ve çevre üzerinde baskın etkiye sahip olduğu Antroposen’in kalıcı ekolojik travmalarıyla da tezat oluşturmaktadır. *Hareketli Atmosferler*’in tasarımı, Saraceno’nun da sanatçısı olduğu Fransız Ulusal Uzay Araştırmaları Merkezi (French Centre National d’Études Spatiales (CNES)) tarafından başlatılan bilimsel deneylere dayanmaktadır (“Stúdio Tomás Saraceno”, t.y.).

Görsel 6. Tomás Saraceno, *Hareketli Atmosferler*

Saraceno, stüdyo çalışmalarına ek olarak yürüttüğü Aerocene projesinde, “Güneşten başka bir kaynak kullanmadan dünyanın etrafını dolaşmak mümkün müdür?” sorusuna yanıt arar. Sanatçı, atmosferik akımlarla seyahat eden balon heykellerinin elverdiği ölçüde, fosil yakıtsız uçuşlar sayesinde, Bolivya’nın uhrevi düzlüklerinden, ünlü Champagne üzüm bağlarına, Kapadokya’nın peri bacalarına kadar dünyanın dört bir yanındaki izleyicileri büyüler. Atmosferde süzülen bu çalışmalar, heykelin alanını da genişletir. Bu heykellerde son derece dayanıklı bir polimer malzeme olan ETFE kullanılmıştır. Bu heykeller, içine hava doldurulup bırakıldığında, içindeki havanın güneşten aldığı ısı ile ısınması ile birlikte atmosferde süzülürler. Sanatçı, fosil yakıtlara bağımlılığımızı gündeme getirmenin yanı sıra başka bir çözümün olabileceği fikrini de paylaşır. Ocak 2020’de Jujuy’daki Salinas Grandes’te 21 dakikada, 1,7 km seyahat etmeyi başaran bir insan uçuşu, bir zamanlar bir rüya gibi görünen projenin uygulanabilirliğini göstermiştir. Aerocene, sıfır karbonlu hava yolculuklarını hayal eden; bilim adamları, mühendisler, gönüllüler ve halkı katılıma davet eden ortak bir çabadır. Saraceno, Aerocene uçuşlarının yörüngelerinin küresel bir toplulukla paylaşılmasına izin

verecek bir arttırılmış gerçeklik deneyimi de yaratmıştır. Sanatçı, Berlin'deki Neugerriemschneider sergisinde de çevresel kaygıları gündeme getirir ve birlikte nasıl farklı bir şekilde yaşayabileceğimizi göstermeye çalışır. Sergi içeriğinden (hava kalitesi görselleştirmeleri, nefes bilincimizi artıran işler), sergi açılışına (açılış saatinin gün ışığının olduğu saatte yapılması) kadar çevre bilincini arttırmaya odaklanılmıştır (Chan, t.y.).

Saraceno, gökyüzünde süzülen balonlarla, sömürgeci uygulamalardan vazgeçerek, gezegenimizin sınırları içinde hareket etmenin alternatif yollarını bulmamız gerekliliğini hatırlatır. Rüzgârla birlikte hareket etmek, güneşle ısıtılan havanın olduğu bir balonda süzülme, heykelin, mimarının sınırlarını değiştirmekle birlikte geleceğin gökyüzünde olduğu vaadinde de bulunmaktadır.

2.6. Yang Yongliang

Yang Yongliang, büyük ölçekli dijital fotoğraf kolajlarında, Çin manzara resmi estetiğini kullanır. Yongliang, Çin'de ve dünyada kontrolsüz kentleşme ve sanayileşmenin yıkıcı etkilerini öngörerek ekonomik, çevresel ve sosyal sorunlarımızı sorgular. *Yeni Dünyadan* (From the New World) (Görsel 7) görkemli bir manzarayı betimleyen, dijital bir kolajdır. Sanatsal vizyonunu görselleştirmek için dijital teknikleri kullanırken bile, açıkça "Shan shui"² resminin estetik geleneğinden yararlanır (aktaran Chen, 2021, s.326).

Görsel 7. Yang Yongliang, *Yeni Dünyadan*, 2016, Epson Kâğıdına Epson Ultra Giclee Baskı, 400 x 800cm.

Çektiği fotoğraflardan bir şehir manzarası veri tabanına sahip olan sanatçı, photoshop kullanarak binaların örüntüleri ile manzara resim öğelerini birleştirir. Çin manzara resmi yapıtlarından referanslar alan sanatçı, yeni medyayı kullanmasına rağmen, yaptığı çalışmalarında geçmişin ustalarına atıfta bulunmaktan çekinmez. Çin manzara felsefesinden doğan bu ilginin kökeninde, izleyicilerin hayal gücüyle keşfedebilecekleri bir zihin manzarası, sürükleyici bir manzara yaratma isteği yatar. Sanal gerçeklik adı verilen yeni teknoloji, sonunda izleyicinin bir ortama dalmış hissetmesini sağlar (Chen ve Shannon, 2020, s.634).

Yongliang, Alexander Strecker ile yaptığı röportajda çalışmalarının bağlantısını şöyle açıklamıştır: "İzlanda ve Norveç'e gittim. Orada çok şaşırtıcı doğal manzaralar bulmak beni şaşırttı. Bana eski Çin edebiyatçıların geleneksel manzara resimlerinde tasvir ettiklerini hatırlattılar. Yabancı topraklara aşina olmamı sağladılar ve çalışmalarımam tam olarak uyabileceklerini düşündüm. Amacım, Çin'deki şehirleşme ve tüketiciliğin eleştirisini ifade

² Dağ, su olarak tercüme edilen Shan shui, manzaraları fırça ve mürekkeple ele alan bir Çin manzara resim tarzıdır. Bu resim tarzı, 10. ve 11.yy Çin'inde öne çıkmış ve genellikle dağları, nehirleri ve şelaleleri içerir. Bir eleştirmene göre: "izleyicinin gözü için bir açık pencere değildir, izleyicinin zihni için bir nesnedir. Shan shui resmi daha çok bir felsefe aracı gibidir" (aktaran Chen, 2021, s.326).

etmek, aynı zamanda küresel bir mesele olarak (sorun sonuçta Çin ile sınırlı değil...). Yine de sanatsal olarak, bir Çin ifade tarzı olan “Doğulu bir yol” ile uyarladım. İşlerim “gerçekçi” olmasa da belgesel fotoğrafa dayanıyor. Belgesel olmasaydı, içinde yaşadığımız çevrenin ezici etkisini tarif edemezdim. “Şimdiyi” yakalamanın gücüne derinden inanıyorum” (Yongliang, t.y.).

Yeni Dünyadan, sanatçının o zamana kadarki en büyük boyutlu eseridir. İnşaat, moloz ve yüksek gökdelenlerle dolup taşan aşırı kalabalık, fütürist bir manzarayı betimler. Çoğu çalışmasında olduğu gibi kontrolsüz kalkınma ve sanayileşmenin yıkıcı etkilerinin bir yorumudur. Arttırılmış gerçeklik ve kurgusal kompozisyon arasındaki bu eser, izleyiciyi sakinlik mi yıkım mı, zamansızlık mı değişim mi, barış mı tehdit mi? soruları ile baş başa bırakır. Uzaktan bakıldığında antik çağlardan kalma sisli, göksel manzaraların kaligrafik etkisinde olan Çin resminin tipik manzaralarını anımsatan eser, yakından bakıldığında çağdaş kentsel görüntünün varlığını her yerde görünür kılar. Ustaları gibi Yonliang da içeriği maskeleyerek için kompozisyonu ustalıklı kullanan sanatçılardan biridir. Ustalarından farklı olarak, yüz yıllık ağaçlar, şelaleler, kutsal dağların yerine elektrik direkleri, gökdelenler ve trafikle dolu kaotik görüntüleri kullanır. Pamuklu kâğıda aldığı baskılar, kullandığı klasik kırmızı mürekkep mühürleri, onun çalışmalarını pastiş kavramının çok ötesine geçirecek, fotografik bir Shan Shui haline getirir. Gizlenmiş, endüstriyel saldırganlık ve ultra kentleşme, kompozisyona ustaca yerleştirilmiştir ve Shan Shui artık güzelliğin yüce ifadesi olarak değil, doğa ve insan hakkında soruları gündeme getiren, gizem ve bilinmezlik aracı olarak algılanmaktadır (“Gallery Paris-Beijing”, *From the New World...*). Yongliang eserlerinde; gelenek ve modernite, doğa ve kültür arasında olası bir anlaşmayı kurnazca önerir (“Gallery Paris-Beijing”, t.y., *Yang Yongliang*).

Yeniden yorumladığı tomarlarda, korkunç ekolojik uyarılara karşı bir belirsizlik vardır. Bir dinamizm, aynı zamanda bir nostalji gizlidir. “Çocukluğumda Jiading adlı bir kasabada yaşıyordum, kültürle doluydu, pek çok tarihi kalıntı ve çok insancıl bir ortam vardı. Şimdiyse kanallar ve eski sokaklar yerine, yükselen binalar var, sahil ve çakıl taşlı yollar yerine, beton otoyollar var... Küçük bir Çin kasabasının başına gelenler, Batılı gelişmiş ülkelerin hızına yetişmeye çalışan Çin’in kentleşme sürecinin bir parçası ama ödenen bedeller çok ağır” sözleri, çalışmalarında gizlenmiş olan nostaljinin çocukluğunda yaşadığı kasaba ile bağıntısını göstermektedir (Hicks, 2015, s.120).

2.7. Ai Weiwei

Bazı sanatçılar iklim değişikliğini küresel iklim değişikliğinin iletişim sembolleri haline gelen eriyen buzullar üzerinden fotoğraflama, videoya çekme şeklinde tasvir ederken; bazı sanatçılar endüstriyel kirlilik, petro-sanayi ve yok olan doğa turizminin olumsuz etkileri, ekolojik çok türlü ilişkilerin bozulmasını daha duygusal ve eleştirel görüşlere yönelerek tasvir ederler. İkinci yönelimde olanlar, yerlilerin ve türlerin hayatta kalmasının sosyo-çevresel, hukuksal-politik ve kültürel meselesine de odaklanırlar. İklim değişiklikleri ile doğal süreçlere atıfta bulunarak, ırkçılık, göç ve sömürünün birbirine karıştığı çevreleri karakterize ederler, ayrıca birbirinden ayrılamayan ve karmaşık altyapıları, duygusal atmosferleri, doğa kültürleri ve düzensiz coğrafyaları belirleyen neden-sonuç ağlarını tanımlarlar (Demos ve diğerleri, 2021, ss. 4-5). Ai Weiwei de ikinci yönelimde olan sanatçılardan biridir.

Weiwei, ormanların yanması ve iklim krizine karşı acil önlem alınması gerekliliğini, doğal dünya ve üzerindeki hâkimiyetimizi göstermek adına ağaçlara yönelir. Portekiz’in Porto kentinde demirden yapılmış, 32 metre yüksekliğinde tropik ağaç, ormansızlaşmanın yıkıcı sonuçlarını gösterir. Reuters’e verdiği demeçte: “İnsanlar, bu eserlere bakmalı ve gelecekte neler kaybedebileceğimizi düşünmeli. Harekete geçmezsek neler kaybedeceğimize dair bir uyarı” der.

Porto, yapraksız, içi boş bir gövdeye sahip ve paslı demirden bir ağaçtır ve ziyaretçilere, gezegenin karşı karşıya olduğu çevresel tehditleri hatırlatır (Demony ve Moura, 2021).

Görsel 8. Ai Weiwei, Kökler, Enstalasyon, 2019, Lisson Galeri, Londra

Kökler (Roots) (Görsel 8) adlı serisi, ormanların karşılaştığı tehditleri araştırmak için gittiği Brezilya, kuzeydoğu Atlantik ormanında nesli tükenmekte olan Caryocar cinsine ait bir ağaçla karşılaşması deneyimine dayanır. Ağaçlar üzerinden gerçekleştirdiği birçok deneyim, onların dünyadaki rolünü keşfetme ve farkındalık yaratma üzerinedir. Ağaçlar, eski mitleri ve çocukluk hikâyelerini akla getirir. Ayrıca ormansızlaşma, sanayileşme, insan politikası ve yıkımı da gösterir. Ağaçlara bazı kültürlerde insani özellikler verilmiştir ve sanatta da çoğu kez sembolik anlamları ile kullanılırlar. Antik çağlardan beri ağaç, tüm yaratılış, düşünce ve duygu alanlarında merak uyandıran, büyüleyen, sorgulatan, ilham veren bir özelliğe sahiptir. Çin’de büyük saygı gören ağaç, yeraltı güçleri ile göksel güçler arasındaki mükemmel bağlantıyı, sürekli değişen evreni temsil eder. Ağacın yaşam döngüsü, her şeyin birbirine bağlı olduğunun, tek başına ve bütün bir ormanın parçası olabileceğinin kanıtıdır. Taoizm’le bağlantılı bu geleneksel kültür, onun ağaçlarla ilgili çalışmalarına yaklaşımını da şekillendirmektedir. Weiwei’nin ağaçlarla olan ilişkisi, onlarca yıldır ağaç gövdelerinin, dallarının ve köklerinin satıldığı Jingdezhen (Güney Çin) sokaklarında başlamıştır. Doğada bulunan bu karmaşık şekiller, evleri ya da ofisleri süslemek için kullanılan tefekkür nesnelere. Weiwei yıllarca yaşlı ağaçların bölümlerini satın alıp Pekin’deki stüdyosunda saklamıştır. Enstalasyonlarında, geçmişten kalma nesnelere kullanılmadan, yeniden dekore etmekten, yeniden bir araya getirmekten ve hatta yok etmekten çekinmeyen bir sanatçı olduğu söylenebilir (Crabos, 2017).

Keşfedilmeye açık, ağaçlarla kaplı bu alanların tehdit altında olması, Brezilya’daki orman yangınları ve iklim değişikliği ile ilgili küresel konuşmalarda kolektif bilinç uyandırmada son derece sembolik bir öneme sahiptir. Weiwei’nin Brezilya’da çalışırken yaptığı *Kökler* serisi, turuncu paslanmış demirden yapılmıştır ve bu ağır eserler, sanki ormandan sürüklenerek galeriye getirilmiş gibi görünür. Doğa parçasının, galerinin temiz duvarları arasına yerleştirilmiş hem vahşi hem evcilleştirilmiş bu görüntüsü, güçlü ama aynı zamanda yerinden edilmiş izlenimi uyandırır. Bize doğanın üzerindeki rolümüzü hatırlatmanın yanı sıra doğanın da ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Kök, bir ağacın ilk bakışta görünmeyen tarafıdır. Ancak o, yerinden söküldüğünde görülebilir. Bu anlamda, *Kökler* serisi, 2015’te Çin’den ayrılmasına izin verilen sanatçının, kendi gezgin yaşamı ve dünyanın dört bir yanında yerinden, “köklerinden edilmiş” güçlü insanların elinde acı çeken mültecilerle bağlantılıdır. Brezilya’nın ormanlarında yaşam süren yerli halkların ormansızlaşma sonrası tasfiye edilmeleri, yine yerinden edilmişliği güçlendiren bir unsur olmanın yanı sıra Çin de dahil olmak üzere birçok ülkenin siyasi gerçekleriyle ilintili bir durumu yansıtır. Weiwei, bir süredir ağaç formlarıyla çalışmaktadır.

Lisson Galeri’de sergilenmiş olan bu eserler, Bahia yağmur ormanlarında bulunan nesli tükenmekte olan Pequi Vinagreiro ağacının köklerinden ve gövdelerinden dökülmüştür, bu süreçte sanatçıya, Brezilya’daki yerel halk ve topluluklar da yardım etmiştir. Sergide yer alan eserlere verilen isimler, Weiwei’nin küçük oğlu Ai Lao’dan, bu ağaç kalıntılarını babası ile ziyaret ederken yaptığı kişisel gözlemlere veya bağlantılara dayanılarak konulmuştur (Steer, 2019).

Bazıları bin yıldan daha eski olabilen bu nadir ağaç köklerinin unsurları, Brezilya mirasını yansıtan çarpıcı kompozisyonlar ve cesur formlar oluşturmak için özenle kalıplanmış, birleştirilmiş ve ardından dökümü yapılmıştır. Bazıları fantastik orman canavarlarını andırırken bazıları ise “Martin” çalışmasında olduğu gibi kökten dışarıya doğru fırlamış dağılmış duygusu verir. Yakın dönem heykel sanatında kullanılan bronz ve çelik yerine, pasla kaplanmış demir malzeme seçimi de eski kültürlerdeki ağaç kesme ve ahşap işlemeye yönelik ilk kullanılan araçlara vurguda bulunur. Eserde kullanılan malzeme, doğası gereği dış mekanda sergilendiğinde oksitlenir ve belirgin bir pas rengi alır. Weiwei, böylece mevsimlerin döngüsü ve zamanın geçişi fikrini uyandırır. Weiwei, doğal malzemeden demir kalıba geçiş yaparak, şeylerin olası başkalaşımının aktif bir ilkesi olarak sanat fikrini daha da kapsamlı araştırma yoluna gider (Lisson Gallery Press Release, *Ai Weiwei: Roots...*).

3. SONUÇ

İklim değişikliği söz konusu olduğunda en sık karşılaşılan yaratıcı uygulamalar, buzullarla ilgilidir. UNESCO miras alanları, iklim bilimi ve halk bilimi, görüntü ve ses olarak işlenen iklim modelleri ve verileri, biyolojik çeşitlilik haritalaması ve vahşi yaşam yürüyüşleri, fenoloji çalışmaları, emisyon senaryoları ve afet provaları, karbon ticareti ve enerji, biyosferler ve hayatta kalma sistemleri, hava modifikasyonu ve hayatta kalma deneyleri estetik alanların yöneldiği diğer konular arasındadır (Gabrys ve Yusoff, 2012, s.19). İklim değişikliği paralelinde kültürel, genetik ve teknolojik olarak değişime uğramış doğanın sanatta farklı teknik ve yönelimlerle ele alındığına tanıklık etmekteyiz. Bu yönelimlerden biri görselleştirmeyi ve iletişimi vurgulayan temsiller aracılığıyla. Eriyen buz görüntüsü, iklim değişikliğinin yaygın ve neredeyse tahmin edilebilir bir simgesidir ve felakete ve küresel ısınmaya işaret eder. Antarktika’da çöken buzullar, Alaska’daki buzulların çözülmesi, Kuzey Kutbundaki deniz buzullarının fotoğrafları ve uydu görüntüleri, medyada sıklıkla karşılaştığımız türdendir. Bu stratejiyi kullanan bir dizi çalışma iklimin distopik geleceğine dikkat çekerek farkındalık ve değişim yaratmayı hedefler (Giannachi, 2012, s.127). Demos ve diğerlerinin de ifade ettiği gibi (2021: 4): “Temsili pratikler iklim değişikliği gerçekliğine sadece gönderme yapmakla kalmaz, aynı zamanda onu farklı ve karmaşık bir şekilde ortaya koyarlar”.

Olafur Eliasson’ın iklim krizi vurgusu bu anlamda temsildir. Eliasson, temsili anlamda buzu ilk kullanan sanatçı değildir. Antony Gormley’in heybetli buz heykeli “Marker 1” (2005) ve David Buckland’ın “Batan Buz” (2004) videosu tek bir görüntüde iklim değişikliğini vurgulama konusunda oldukça etkilidir. Gormley’in buz heykelinin ertesi bahar erimesi, Buckland’ın çektiği videoda buz dağının suya batması, deniz tarafından geri alınışı göstermektedir. Burada eriyip suya karışma doğanın olduğu kadar söylemin kırılmasını da vurgular (Giannachi, 2012, s.125). Oysa Eliasson, buzu yerinden eder ve orada yaşayan yerli halkların doğrudan deneyimlediği, orada yaşamayanların ise medya aracılığıyla bilgi sahibi olduğu durumu deneyimlemeye davet eder. Bu anlamda Eliasson temsilin ötesine geçerek, iklim değişikliğini ifade etmede bir diğer yönelim olan derinliği ve deneyimi vurgulayan performans düzeyine taşır. Nele Azevedo’nun 2009 yılında Berlin Konser Salonu ve Gendarmenmarkt Meydanı merdivenlerinde sergilediği ve Arktik bölgelerden getirdiği buzlardan yaptığı 1000 adet eriyen adam figürü, buzun yerinden edilmesi hususunda Eliasson’a öncül teşkil edebilecek başka bir

örnektir (Türe, 2016, s.229). “Eriyen Adam” adlı bu çalışma, izleyicinin doğrudan teması olmaması bakımından, Eliasson’ın “Buz Saati”nden ayrılır. Ancak buzulların erimesine zaman ve yerinden edilmişlik kavramı bakımından yaklaşımları, bu iki çalışmayı ortak kılan özelliklerdir. Lotte van den Berg ve Daan’t Sas da iklim değişikliğine “Biz Hiç Modern Olmadık” adlı çalışmalarında tıpkı Eliasson gibi deneyim üzerinden yaklaşırlar. Ancak burada katılımcının fiziksel teması daha fazladır ve kaçınılmaz olan son, sızdıran bir küpün içinde olma deneyimi ile daha belirgin hale gelir.

Değişen iklimimiz hakkında daha geniş bir yorumda bulunmanın yollarından biri de hava olaylarıdır. Tomás Saraceno’nun, “Hareketli Atmosferler”i doğayı sömürmeksizin, fosil yakıtlardan arınmış bir seyahatin mümkün olabileceği fikrini gündeme getirerek, iklim değişikliğine yönelik bir çözüm önerisinde bulunur. Saraceno, aynı zamanda iklim değişikliğini ifade etme yöntemlerinden bir diğeri olan müdahaleyi kullanmıştır. Joseph Beuys’un “7000 Meşe Ağacı” ve Agnes Denes’in “Buğday Tarlası-Bir Yüzleşme” adlı projeleri de vurgulamaya yönelik müdahalelerdir. Aktivist bir bakış açısı ile gerçekleştirilen bu çalışmalar, eylemde bulunmaya da bir çağrı niteliğindedir.

İklim değişikliği alanındaki en ilginç eserler, genellikle estetik açıdan melezdir ve sanat ve bilim birlikteliğinde gerçekleşen disiplinlerarası yöntemleri kullananlardır. Fransız Ulusal Uzay Araştırmaları Merkezi ile işbirliği içinde çalışan Saraceno’nun “Hareketli Atmosferler”i bunun en güzel örneklerinden biridir. Bu alandaki çalışmalar, izleyicinin geçmişten günümüze var olan konumunda da değişikliğe neden olur. Çağdaş sanatta pasiflikten aktifliğe geçen izleyici, artık hiç olmadığı kadar aktiftir. Projeleri ya da çalışmalarını izlediğinde artık sadece izleyicisi değildir, bilerek ya da farkında olmaksızın temasta bulunduğu doğaya yönelik iklim değişikliği doğrultusundaki çalışmaların var olmasının nedenlerinden de biridir. İzleyicinin kuşkusuz, sanata taşınan bu konunun sorumlularından birisi olmasını en hızlı ve doğrudan hissettiği çalışmalardan biri, Eliasson’ın “Buz Saati” adlı yerleştirmesidir. Kaçınılmaz sonla doğrudan yüzleşmeyi sağlayan Van den Berg ve Sas’ın “Biz Hiç Modern Olmadık” adlı çalışmalarında, sızdıran bir küpün içinde olmak, izleyicinin kendisinin farkına varmasını sağlayan, oldukça rahatsız edici bir deneyimdir. İnsan, doğayı tehlikede olan bir varlık olarak algıladığı anda, Gernot Böhme’nin atmosfer kuramı anlamında ilişki bir varlık olarak kendisinin farkına varır. O artık tamamen rasyonel bir özne değil, kendi geçiciliğini kabul eden, her şeyden önce yaşam alanı olarak doğaya bağımlılığını kabul eden bir beden haline gelir. Bu bedensellik de bir tenselliğe yol açar, bu sayede doğa deneyimi, ortamlarda kendini hissetme, estetik bir soru haline gelir (Hosseini, 2019).

Bu türden çalışmalarda bir dizi metinlerarası ve ara biçim genellikle eşzamanlı olarak kullanılır. Modernist “şok”, bu kullanımlardan biridir. Bu doğrultuda çalışan sanatçılar, “şok”un modernist kullanımlarını romantik “yüce” nosyonları ve iz ve silme üzerine postmodernist söylemlerle eşleştirerek, bir dizi metinlerarası ve ara formu genellikle aynı anda kullanırlar. Bu doğrultuda, Yongliang’ın fotoğrafları postmodernist söylemlerle ilişkilendirilebilir. Fotoğraflarındaki sisli, göksel manzaralar uzaktan bakıldığında, Çin resim sanatının tipik manzara resimlerini çağrıştırırken, dikkatle incelendiğinde, ürkütücü çağdaş kentsel görüntünün, gelenek ile bağ kuran sürükleyici manzaranın ardına saklandığı görülür. Sanatçıların bazıları temsile ayrıcalık tanırken, bazıları performans ortamları oluştururlar ve birkaçı da bireysel veya topluluk düzeyinde davranış değişikliği oluşturmayı amaçlarlar. Bir dizi çalışmada, içgüdüsel tepkileri kışkırtmak ve analizi teşvik etmek için bu stratejiler aynı anda kullanılır (Giannachi, 2012, s.131). Joseph Beuys’un “7000 Meşe Ağacı” ve Agnes Denes’in “Buğday Tarlası-Bir Yüzleşme” adlı çalışmalarında, formu değişen canlı organizmaları

kullanarak, topluluk düzeyinde farkındalık yaratmayı ve davranış değişikliğini amaçladıkları söylenebilir. Ancak Andrew Ross'un ifade ettiği gibi, şiddetli iklim değişikliğini önlemede karar verip demokratik bir eyleme geçmek, genel nüfusun rutin davranışlarında kapsamlı değişiklikler gerektirecektir. Sürdürülebilir enerji kaynakları için yeterli bir alt yapı inşa etmenin yanı sıra burada en belirleyici olacak olan şey, sosyal ilişkilerimizin, kültürel inançlarımızın ve siyasi geleneklerimizin gerekli olan türde radikal değişikliklere izin verip vermeyeceğidir. Bu sebeple iklim krizi, biyolojik olduğu kadar sosyal bir sorundur (Ross, 2016, s.38). Ai Weiwei, "Kökler" serisinde ve daha birçok çalışmasında, yerlilerin ve türlerin hayatta kalmasını, sosyo-çevresel, hukuksal-politik ve kültürel meselelere odaklanarak, ırkçılık, göç, sömürü gibi karmaşık alt yapılarla ilişkilendirip çok yönlü olarak ele almaktadır.

Yaratıcı uygulamaların tek bir sanatsal türle ya da bilim laboratuvarlarındaki verilerle sınırlı olmadığı görülmüştür. Geleneksel estetik anlayıştan uzak olan bu çalışmalarda, insanları, izleyici rolünü düşünmeye ve eyleme geçmeye sevk eden olanaklar sunulmaktadır. Gabrys ve Yusoff (2012: 19) iklim değişikliği ile ilgili bu türden yaratıcı pratikler ve bilimlerin bu olumsal süreçlerini, paylaşılan maddesel ve duygusal dünyaların yaratılmasını, hayal edilmesini, mücadele edilmesini ve yaşanmasını tanımladıkları için politik olarak nitelendirirler. Sanat, sorunların ve çözümlerin ortaya konma biçimleri, iklim değişikliğini düşünmek ve buna duyarlı olgular oluşturmak için önemli bir yol olabilir. İklim değişikliği sıcaklık değişiminden çok daha fazlasıdır ve iklim değişikliği ile bağlantılı dünyaları sanat yoluyla keşfetmek, durumun ciddiye alınma olasılığını arttırabilir. Temsilin ve deneyimin gücü ile bilinçli bir buluşma gerçekleşebilir. Gündelik hayatın yaratıcı uygulamalarını, halkın katılımını ve bilimsel araştırmayı dikkate alan iklim değişikliği projelerinin kolektif deneyi ile ilgilenen birçok proje ortaya çıkmaktadır.

İklim değişikliğinin zorunlu olarak karakteristiği olan belirsizlik ve deneyim, yeni yaklaşım biçimlerini doğurmuştur. Sanat ve bilim ilişkisi, sanat tarihinde hiç olmadığı kadar bu iki alanın sınırlarında kaymalara neden olur. Koşullar nedeniyle başka alanlarla ortak karşılaşmaların, iç içe geçmelerin getirdiği bu kolektif çalışma; doğrusallık, ispat ve duygusallığın iç içe geçtiği yaratıcı bir pratiği doğurmaktadır. Estetik pratiğin tanıdık olanı yabancılaştırma ve yabancıyı aşına kılma konusundaki kapasitesine acil durumu inkâr etme eğiliminde olan kurumsal medya, algoritma yakalama ve tüketici kültürü çağında her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardır. İklim değişikliği ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğu, geleneksel sanat kategorilerinin ötesine geçen, disiplinlerarası, deneysel, görsel ve çok kültürlü bir yapıyı barındıran, yeni bilgilerin, organizasyonların ve ağların, yaratıcı bir şekilde kurulmasını içeren türdedir. Ayrıca sanatçıların, kültürel sektörler ve farklı kurumlarla ilişkileri sonucunda gerçekleşen estetik pratikler, onlara sanatsal-aktivist bir konum da kazandırmaktadır (Demos ve diğerleri, 2021, ss.8-9). Sonuç olarak, küresel iklim değişikliğini ele alan çağdaş sanatçıların, doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliği konusunda, doğal dünyanın bir parçası olduğumuzu hatırlatan ve bunu fark etmediğimiz takdirde neler yaşayabileceğimizle bizleri yüzleştirmeye çalışan, geleneksel sanat anlayışından ve medyada sıklıkla karşılaşılan görüntülerden oldukça farklı, uyarıcı, eyleme dönük ve sarsıcı girişimlerde buldukları söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Figen Girgin (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

KAYNAKÇA

- Adams, D. (2014). Joseph Beuys: Pioneer of a radical ecology. *Art Journal*, 51(2), 26-34. doi:10.1080/00043249.1992.10791563
- Agnes Denes web cite. (t.y.). Works. Erişim adresi: <http://agnesdenesstudio.com/works7.html>
- Bijvoet, M. (2016). *The greening of art: shifting positions between art and nature since 1965*. Norderstedt: Books on Demand.
- Briggs, H. (2020, 10 Aralık). Antroposen çağı: İnsan yapımı nesnelere ağırlığı dünyadaki tüm canlıların ağırlığını aştı. *BBC News*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55252792>
- Cabanne, P. (2009). *Dialogues with Marcel Duchamp*. United States of America: Da Capo Press.
- Carrington, D. (2019, 17 Mayıs). Why the Guardian is changing the language it uses about the environment. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment>
- Chan, T. (2021, 3 Ekim). Tomás Saraceno's environmental art implores us to live together differently. *Wallpaper*. Erişim adresi: <https://www.wallpaper.com/art/tomas-saraceno-profile-environmental-art>
- Chen, T. (2021). *Global Asias: On the structural incoherence of imaginable ageography*. B. Huang ve V.Mendoza (Ed.), *Asian American literature in transition, 1996-2020* (ss.311-330) içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chen, M. ve Shannon, C. (2020). *Photography: A 21st century practice*. London ve New York: Routledge.
- Codognato, M. ve d'Argenzio, M. (Ed.). (2002). *Echoes in the darkness: Jannis Kounellis, writings and interviews 1966-2002*. London.
- Cooke, L. (t.y.). Joseph Beuys: 7000 oaks. Erişim adresi: <http://web.mit.edu/allanmc/www/cookebeuys.pdf>
- Crabos, C. (2017, 22 Şubat). In the shade of trees #1 Ai Weiwei- the tree recomposed. *Sculpturenature*. Erişim adresi: <https://www.sculpturenature.com/en/in-the-shade-of-trees-1-ai-weiwei-the-tree-recomposed/>
- De Vicente, J.L. (2017, 22 Kasım). After the end of the world. *IAAC*. Erişim adresi: <https://www.iaacblog.com/life/jose-luis-de-vice-nte-after-the-end-of-the-world/>
- Demony, C. ve Moura, V.S. (2021, 22 Temmuz). Ai Weiwei unveils giant iron tree to warn people what they risk losing. *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/business/environment/ai-weiwei-unveils-giant-iron-tree-warn-people-what-they-risk-losing-2021-07-22/>
- Demos, T.J., Scott, E.E. ve Banerjee, S. (2021). *Introduction*. T.J. Demos, E.E. Scott ve S. Banerjee (Ed.), *The Routledge companion to contemporary art, visual culture, and climate change* içinde. New York: Routledge.

-
- Dia. (t.y.). Joseph Beuys, 7000 oaks. Erişim adresi: <https://www.diaart.org/visit/visit-our-locations-sites/joseph-beuys-7000-oaks/>
- Gabrys, J. ve Yusoff, K. (2012). Arts, sciences and climate change: Practices and politics at the threshold. *Science as Culture*, 21(1), 1-24. doi:10.1080/09505431.2010.550139
- Gallery Paris-Beijing. (t.y.). From the new world Yang Yongliang, January 15 - March 07, 2015. Erişim adresi: <http://www.galerieparisbeijing.com/exhibition/yang-yongliang-from-the-new-world/>
- Gallery Paris-Beijing. (t.y.). Yang Yongliang. Erişim adresi: <http://www.galerieparisbeijing.com/artist/yang-yongliang/>
- Giannachi, G. (2012). Representing, performing and mitigating climate change in contemporary art practice. *Leonardo*, 45(2), 125-131. doi:10.1162/LEON_a_00278
- Haberman, C. ve Johnston, L. (1982, 2 Ağustos). Urban waves of grain. *New York Times*. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/1982/08/02/nyregion/new-york-day-by-day-057239.html>
- Hicks, A. (2015). *Küresel sanat pusulası: 21.yüzyıl sanatında yeni yönelimler*. (D. Şendil, M. Haydaroğlu ve S. Evren, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hoban, P. (2019, 6 Kasım). Agnes Denes's prophetic wheatfield remains as relevant as ever. *Architectural Digest*. Erişim adresi: <https://www.architecturaldigest.com/story/agnes-denes-prophetic-wheatfield-remains-as-relevant-as-ever>
- Hosseini, A. (2019, 11 Mart). Olafur Eliasson's 'ice watch'. *Hypotheses, Bilderfahrzeuge*. Erişim adresi: <https://bilderfahrzeuge.hypotheses.org/3528>
- Jacobs, B. (2021, 21 Haziran). Why planting a tree is a radical act. *BBC, Culture*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/culture/article/20210618-joseph-beuys-the-original-eco-activist>
- Karakurt, D. (2021). Ekoloji ve kadının kesişim noktası: Ekofeminizm. *Gaia Dergi*. Erişim adresi: <https://gaiadergi.com/ekoloji-ve-kadinin-kesisim-noktasi-ekofeminizm/>
- Lisson Gallery Press Release. (t.y.). Ai Weiwei: roots, London, 2 October – 2 November 2019. Erişim adresi: <https://www.lissongallery.com/exhibitions/ai-weiwei-roots>
- Luke, B. (2018, 12 Aralık). Olafur Eliasson and Minik Rosing's ice watch review: Big freeze comes early with an urgent warning of climate crisis. *Evening Standard, Culture*. Erişim adresi: <https://www.standard.co.uk/culture/olafur-eliasson-and-minik-rosings-ice-watch-review-big-freeze-comes-early-with-an-urgent-warning-of-climate-crisis-a4015216.html>
- Meecham, P. ve Sheldon, J. (2000). *Modern art: A critical introduction*. London ve New York: Routledge.
- O'Doherty, B. (2010). *Beyaz küpün içinde: Galeri mekanının ideolojisi*. (A. Antmen, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Public Delivery (2021, 4 Aralık). Joseph Beuys' ambitious plan to plant 7000 oaks. Erişim adresi: <https://publicdelivery.org/joseph-beuys-7000-oaks/>
- Public Delivery (2021, 18 Ekim). Olafur Eliasson's ice watch was slowly disappearing. Erişim adresi: <https://publicdelivery.org/olafur-eliasson-ice-watch/>
-

-
- Public Delivery (2021, 18 Ekim). Why did Agnes Denes create this wheatfield in New York? Erişim adresi: <https://publicdelivery.org/agnes-denes-wheatfield/>
- Ross, A. (2016). *Climate change*. J. Adamson, W.A. Gleason ve D. Pellow (Ed.), Keywords for environmental studies içinde. New York: New York University Press.
- Shepard, P. (2002). *Man in the landscape: A historic view of the esthetics of nature*. Athens: University of Georgia Press.
- Steer, E. (2019, 3 Ekim). Why Ai Weiwei's roots are more relevant now than ever. *Elephant*. Erişim adresi: <https://elephant.art/ai-weiveis-roots-relevant-now-ever/>
- Studio Tomás Saraceno. (t.y.). Moving atmospheres, Garage Museum of Contemporary Art – Atrium Commission Moscow, Russia September 11, 2020 – February 14, 2021, curated by Iaroslav Volod. Erişim adresi: <https://studiotomassaraceno.org/moving-atmospheres/>
- Taplin, R. (2014). Contemporary climate change art as the abstract machine: Ethico-aesthetics and futures orientation. *Leonardo*, 47(5), 509–510. doi:10.1162/LEON_a_00827
- Türe, C. (2016). Küresel iklim değişikliğinin toplumsal algısında görsel sanatların rolü. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6(6), 224-239. doi: 10.20488/austd.88679
- Van Bogaert, P. (2018, 27 Haziran). The end (or how to deal with it) meeting Lotte van den Berg. *Grand Tour 2020*. Erişim adresi: <https://grandtour2020.wordpress.com/tag/lotte-van-den-berg/>
- Yongliang, Y. (t.y.). A. Strecker tarafından gerçekleştirilen röportaj. Interview with Yang Yongliang, *Lens Culture*. Erişim adresi: <https://www.lensculture.com/articles/yang-yongliang-artificial-wonderland>
- Wilson, S. (2002). *Information arts: Intersections of art, science, and technology*. London: The MIT Press Cambridge.

Görsel Kaynaklar

- Görsel 1.** Joseph Beuys, 7000 Meşe Ağacı, Erişim adresi: <https://www.diaart.org/visit/visit-our-locations-sites/joseph-beuys-7000-oaks/>
- Görsel 2.** Olafur Eliasson, Buz Saati, Erişim adresi: <https://olafureliasson.net/archive/artwork/WEK109190/ice-watch#>
- Görsel 3.** Lotte van den Berg ve Daan't Sas, Biz Hiç Modern Olmadık, Erişim adresi: <https://www.fredrodrigues.net/collaborations/we-have-never-been-modern/>
- Görsel 4.** Lotte van den Berg ve Daan't Sas, Biz Hiç Modern Olmadık, Erişim adresi: <https://wehaveneverbeenmodern.nl/expositie/>
- Görsel 5.** Agnes Denes, Buğday Tarlası-Bir Yüzleşme, Erişim adresi: <http://agnesdenesstudio.com/works7.html>
- Görsel 6.** Tomás Saraceno, Hareketli Atmosferler, Erişim adresi: <https://studiotomassaraceno.org/moving-atmospheres/>
- Görsel 7.** Yang Yongliang, Yeni Dünyadan, Erişim adresi: <https://www.thisiscolossal.com/2014/05/from-the-new-world-yang-yongliang/>

Görsel 8. Ai Weiwei, Kökler, Erişim adresi: <https://elephant.art/ai-weiweis-roots-relevant-now-ever/>

SUMMARY

Nature, which contains many living and non-living ecological components and has a very complex structure, has been one of the most important subjects of art since cave paintings. Nature, which has become a subject on its own after the Renaissance, has evolved into a new language of discourse by being associated with environmental pollution and climate change by contemporary artists. The effect of industrialization and environmental pollution were also seen in Claude Monet's paintings of cities, Umberto Boccioni's paintings showing steam from trains and exhaust gas from cars, and Charles Sheeler's artworks depicting factories and factory chimneys. However, the purpose of these artists was not to raise environmental pollution and raise awareness on this issue. However, contemporary artists have brought the consumption of nature's resources to the agenda with their artworks and actions, and they have attempted to question the existing social, political and economic structures with a critical point of view.

In this research with a descriptive scanning model, which aimed to determine how the global climate change and nature issue was handled in contemporary art: "What are the perspectives of contemporary artists on climate change?", "How is climate change handled in the coexistence of art and science?", "On climate change, how successful have artists been in raising awareness?", "How do aesthetic practices, art activists, help sensitize us to the evolving processes of environmental transformation?" answers to the questions were sought. The research was limited to the artworks of Joseph Beuys, Olafur Eliasson, Lotte van den Berg and Daan't Sas, Agnes Denes, Tomás Saraceno, Yang Yongliang and Ai Weiwei, who dealt with climate change in different techniques and orientations.

As a result, when it comes to global climate change, it was seen that the most common creative actions were related to glaciers. In addition to photography and video images, ice was brought to the city squares from the regions where they were found in the artworks of artists such as Olafur Eliasson and Nele Azevedo. These artists invited the audience to witness the speed of the melting up close. The shocking effect of contact and experience and the inevitable end became more evident in Lotte van den Berg and Daan't Sas's artworks, where they invited the viewer to be inside a leaky cube. When it comes to global climate change, there are also intervention and activist discourses. Joseph Beuys' project to plant 7,000 oak trees and Agnes Denes' attempt to plant wheat on a landfill very close to Wall Street and the World Trade Center were effective actions in this sense. Ai Weiwei also touched upon our dominance over the natural world through trees, and in his Roots series, he dealt with the survival of natives and species in a multi-faceted way, focusing on socio-environmental, legal-political and cultural issues, and associating them with complex infrastructures such as racism, migration, exploitation. In addition to all these action-oriented artworks, Yang Yongliang's photos may seem at first glance to be stuck in the language of traditional discourse. The destructive effects of uncontrolled development and industrialization can be noticed when examined carefully. While the foggy, celestial landscapes in his photographs evoke typical landscapes of Chinese painting when viewed from afar, when examined carefully, it is seen that the eerie contemporary urban image hides behind the gripping landscape that connects with tradition. Some artists, on the other hand, approached global climate change with a solution-oriented approach. Tomás Saraceno is one of these artists, who showed that a journey free of fossil fuels is possible. One of the common points of most of the artworks on global climate change is that they are different from the traditional art and that creative practices include an experimental, interdisciplinary and

multicultural structure. The artists carry out collective works with scientists and people from different fields and contribute to the emergence of creative practices. Another common point is the attempts to encourage the audience to think about their role, realize their responsibility and take action. Contemporary artists dealing with global climate change remind us that we are a part of the natural world on the conservation and sustainability of natural resources. They try to confront us with what we might experience if we do not realize this. It can be said that they make stimulating, action-oriented and shocking initiatives that are quite different from the traditional art and the images frequently encountered in the media.

TURİZM ve REKREASYONDA RICHARD M. RYAN ve EDWARD L. DECI'NİN ÖZ-BELİRLEME TEORİSİNİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Esra ERŞAHİN¹
Bilgehan GÜLCAN²

Atıf: Erşahin, E. ve Gülcan, B. (2022). Turizm ve rekreasyonda Richard M.Ryan ve Edward L.Deci'nin öz-belirleme teorisinin bibliyometrik analizi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 453-469. doi:10.17218/hititsbd.1176169

Özet: Edward Deci ve Richard Ryan tarafından geliştirilen bireyin eylemlerini veya durumlarını herhangi bir dış baskı olmaksızın kendi başına belirlemesi olarak ifade edilebilen öz belirleme teorisinden, ağırlıklı olarak psikoloji ve eğitim alanında yararlanılmaktadır. Bunun yanı sıra, yeni bir teori olmasına rağmen, rekreasyon tercihlerinin anlaşılması ve açıklanması bakımından önemli bir rol üstlenmektedir. Çalışmanın amacı, Ryan ve Deci'nin öz belirleme teorisinden yararlanan çalışmaların bibliyometrik analizini yaparak, teoriye yönelik turizm ve rekreasyon alanında yapılan akademik çalışmaların sistematik bir biçimde değerlendirilmesi, teorisinin kullanım sıklığını ortaya koyarak rekreasyon olguları ile ilişkisini ve yeterliliğinin açıklanması hedeflenmekte ve gelecek çalışmalar için yönlendirici katkılar sunmaktır. Çalışmanın örneklemini; Scopus veri tabanında, teorisinin ortaya atıldığı 1980 yılı ile günümüz 2022 yılı arasında, "Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory" ve "Ryan, Deci" anahtar kelimelerini "başlık" ve "anahtar kelime" olarak kullanan 8.849 adet çalışma oluşturmaktadır. Çalışma verilerinin analizinde, frekans analizinden ve VOSviewer istatistik programından yararlanılmıştır. Veriler farklı başlıklar altında sınıflandırılarak yorumlanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre 1980-2022 yılları arasında, "Rekreasyon-Recreation" ve "Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory" anahtar kelimelerinin kullanıldığı 514, "Turizm-Tourism" ve "Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory" anahtar kelimelerinin kullanıldığı 438 çalışma tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rekreasyon, Turizm, Öz-belirleme, Edward Deci ve Richard Ryan, Bibliyometri

Bibliometric Analysis of Richard M. Ryan and Edward L. Deci's Self-Determination Theory in Tourism and Recreation

Citation: Erşahin, E. and Gülcan, B. (2022). Bibliometric analysis of Richard M. Ryan and Edward L. Deci's self-determination theory in tourism and recreation. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 453-469. doi: 10.17218/hititsbd.1176169

Abstract: The theory of self-determination developed by Edward Deci and Richard Ryan, which can be expressed as the individual's self-determination of own actions or situations without any external pressure, is mainly benefited in the fields of psychology and education. In addition, although it is a new theory, it plays an important role in understanding and explaining recreational preferences. The aim of the study is to make a bibliometric analysis of the studies that benefit from the self-determination theory of Ryan and Deci, to systematically evaluate the academic studies in the field of tourism and recreation based on the theory, to explain the relationship and adequacy of the theory with recreation phenomena by revealing the frequency of use to make guiding contributions. The

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 16.9.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 3.12.2022

¹Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rekreasyon Yönetimi ABD, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, ersahin.esra@hbv.edu.tr <http://orcid.org/0000-0002-0495-1757>

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, bilgehan.gulcan@hbv.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-9884-4695>

sample of the study; in the Scopus database, between 1980, when the theory was introduced, and 2022, is constituted 8,849 studies using the keywords "*Self-determination Theory-Self-determination Theory*" and "*Ryan, Deci*" as "title" and "keywords". In analysis of the study data.; frequency analysis and VOSviewer statistical program were benefited. The data were interpreted and classified under different headings. According to the findings procured in the study, between 1980 and 2022 has been identified that 514 keywords "*Recreation-Recreation*" and "*Self-determination Theory-Self-determination Theory*" were used and that 438 keywords "*Tourism-Tourism*" and "*Self-determination Theory-Self-determination Theory*" were used in study.

Keywords: Recreation, Tourism, Self-determination, Edward Deci and Richard Ryan, Bibliometrics

1. GİRİŞ

1970'li yılların sonuna doğru iki psikolog Edward L. Deci ve Richard M. Ryan tarafından geliştirilmeye başlanan öz belirleme kuramının temel ilkeleri Deci ve Ryan'ın 1985'te yazdıkları "Self-Determination and Intrinsic Motivation in Human Behavior" adlı kitabında yer aldığı gibidir (Bayrakçeken ve diğerleri, 2021, s.491; Göksel ve Ayan, 2021, s.2177). Öz belirleme kuramı, bireylerin motivasyon kalitesinin, bireylerin davranışlara ne ölçüde dahil olacaklarını ve bunlar ile nasıl devam edeceklerini etkilediğini gösteren bilişsel bir değerlendirme teorisidir. Bu teorisin temelinde ise dışsal motivasyon araçlarının içsel motivasyon üzerindeki etkileri ile alakalı laboratuvar deneyleri bulunmaktadır (Göksel ve Ayan, 2021, s.2177). Ödül, bitiş tarihi vb. kontrol mekanizmaları ile bireylerin motivasyonunu olumsuz yönde etkilediği ve bu sebeple motivasyonu yetki (competence), bağlılık (relatedness) ve özerklik (autonomy) etkenleri ile ilişkilendirip açıklamaktadır (Özkan ve Samur, 2017, s.862). Öz belirleme, kişinin kendi başına bir objeye yönelik olarak zihninin ve iradesinin belirlenmesi, bireyin gerçekleştirdiği eylem ve durumları dış baskı olmaksızın kendi başına belirlemesi, dış müdahale olmaksızın kendi kaderini belirlemesi ve dışsal faktörlerin etkisi olmaksızın kendi inanç ve kararlarını kendi kontrol etmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Kısacası öz belirleme dış faktörlerin herhangi bir etkisi olmaksızın bireyin kendi zihnine veya özgür iradesine dayanan, temelde aklın ve iradenin ön planda olduğu insan davranışlarıdır (Yağar ve Bal Turan, 2021, s.367). Başka bir tanımlamaya göre ise öz belirleme (self-determination), bireylerin davranışlarını başlatmalarında ve düzenlemelerinde dış etkenlerden ziyade kişinin kişisel inançları, değer yargıları veya seçim duygusunun ön planda olmasıdır (Cihangir Çankaya, 2009, s.23). Öz belirleme teorisi, insanların doğuştan gelen üç psikolojik ihtiyaçlarının tatminiyle motive olduklarını, büyüüp geliştiklerini ifade etmekte ve kişilik ile motivasyonu birbiri ile ilişkilendirmektedir. İnsan davranışlarının şekillenmesinde amotivasyon, içsel motivasyon ve dışsal motivasyon türlerinin önemli bir etkiye sahip oldukları ifade edilmektedir. Ancak bu süreçte bireylerin motivasyonunu sadece motivasyon türü ile değerlendirmeyip motivasyonu başlatan ve sürdüren koşulları da göz önüne almaktadır (Bayrakçeken ve diğerleri, 2021, s.491).

Öz belirleme kuramında amaç birey, grup veya toplumun sağlıklı gelişim sürecini sağlayan koşulları belirleyerek büyüme, bütünleşme ve iyi olma sürecindeki etkin olan faktörleri açık bir biçimde tanımlamaktır (Cihangir Çankaya, 2009, s.23). Bayrakçeken ve arkadaşları (2021, s.491-492) öz belirleme kuramının temel ilkelerini ise şu şekilde sıralamışlardır:

1. İnsanlar büyüme, kendiliğinden bütünleşerek içselleştirme, entegre etme ve kendinden daha büyük sosyal olgulara entegre olma eğilimindedirler.
2. İnsanların psikolojik gelişimini belirleyen doğuştan gelen özerklik, yetkinlik ve sosyal çevre ile ilişkili olmak üzere üç tane temel psikolojik ihtiyaç vardır.

3. Motivasyon eksikliği, dışsal motivasyon ve içsel motivasyon olmak üzere insanların davranışını belirleyen motivasyonlar nitel bir ölçekte değişkenlik gösterir.

4. Dış öz-düzenlemelerin içselleştirilmesi süreci motivasyonun doğasını değiştirebildiği gibi içsel alışkanlıklara ve güdülere dönüşüp bağımsız bir öz-düzenleme ve değer hissi oluşturabilir.

5. İçsel motivasyon, yetkin olma ihtiyacını, özerklik ihtiyacının karşılanmasını, ilişkili olma ihtiyacının karşılanmasını ve bu durumdan güçlü faydalar sağlanmasını gerektirmektedir. Bu içsel motivasyon, daima üç temel psikolojik gereksinim ile ilişkilidir.

6. Merak, ilgi, zevk, daha iyi öğrenme, özdenetim özerklik biçimleri, daha iyi akademik performans, daha iyi bir kavramsal anlayış, başarı ve daha yüksek refah düzeyleri ile yüksek içsel motivasyon daima ilişkilidir.

7. Davranışın düzen süreci ve nedenleri farklı motivasyon türleriyle yakından ilişkilidir.

Yukarıdaki temel ilkeler içerisinde de bahsedildiği gibi öz belirleme teorisinde özerklik (autonomy), yeterlik (competence) ve ilişkili olma (relatedness) olarak isimlendirilen üç temel psikolojik ihtiyaç bulunmaktadır (Cihangir Çankaya, 2009, s.24; Bayrakçeken ve diğerleri, 2021, s.491; Doğusan, 2019, s.2). Kurama göre, bu psikolojik ihtiyaçlar evrenseldir ve bu ihtiyaçların temin edilmesi kişilerin büyümeleri, gelişimleri, bütünleşmeleri, ruh sağlıkları ve iyi bir durumda olmaları için gereklidir (Cihangir Çankaya, 2009, s.24). Bu bağlamda, öz belirleme teorisinin rekreasyon olgularını açıklamadaki rolünü bütüncül bir yaklaşım ile bireysel ve sosyal açıdan katkısını ortaya koymanın önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, Ryan ve Deci'nin öz belirleme teorisinin kullanıldığı çalışmaların bibliyometrik analizi gerçekleştirilerek rekreasyon alan yazınındaki çalışmalarda bu teorinin kullanım sıklığı ve gelişimi ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmanın, gelecekte yapılacak olan araştırmalar için yönlendirici katkılar sunacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde öz belirleme teorisine dair detaylı bilgi verilmekte ve akabinde elde edilen bulgular sunulmaktadır. Çalışmanın amacı, Ryan ve Deci'nin öz belirleme teorisinden yararlanan çalışmaların bibliyometrik analizini yaparak, teoriye yönelik turizm ve rekreasyon alanında yapılan akademik çalışmaların sistematik bir biçimde değerlendirilmesi, teorinin kullanım sıklığını ortaya koyarak rekreasyon olguları ile ilişkisini ve yeterliliğinin açıklanması hedeflenmekte ve gelecek çalışmalar için yönlendirici katkılar sunmaktır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada bibliyometrik analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Bibliyometrik analiz; bilimsel çalışmaların gelişim düzeyinin artırılmasında daha geniş açıdan bakılmasına imkân sunan disiplinler arası temel bir dayanaştır (Samiee ve Chabowski, 2012, s.369). Bibliyometrik veriler, ülkelerin, üniversitelerin, dergilerin ve özel araştırma konularının çeşitli disiplinlerin özelliklerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesinde etkili bir yöntem olarak belirtilmiştir (Huang ve diğerleri, 2006, ss.75-76). Ayrıca araştırmacıların araştırma alanlarının incelenmesi, çıktıları ve sonuçların değerlendirilmesini sağlama noktasında faydalı bir araçtır (Grant ve diğerleri, 2000, s.1108).

Ayrıca yazar sayısı, yayımlandığı dergi ve yayın yılı gibi özellikler üzerinden değerlendirme fırsatı sunmaktadır. Bibliyometrik analizler farklı alanlarda farklı parametreler üzerinden değerlendirme yapma, içerik oluşturma ve sıklık analizi yapma gibi imkânları sunmaktadır (Evren ve Kozak, 2014, s.67). Bibliyometrik analizlerde grafiklerin oluşturulabilmesi bakımından Web of Science, Scopus gibi veri tabanları bulunmaktadır (Li ve diğerleri, 2010, s.2410).

Çalışmanın evrenini dünyada öz belirleme ile ilgili yapılmış çalışmalar oluşturmaktadır. Örneklemini ise Scopus veri tabanında yer alan "Öz Belirleme" ve "Ryan ve Deci" anahtar

kelimeleri kullanılarak öz belirleme teorisinin ortaya atıldığı yıl olan 1980 ile 2022 yılları arasındaki çalışmalarda tarama gerçekleştirildiğinde elde edilen 8.849 adet çalışma oluşturmaktadır. Ayrıca “rekreasyon ve öz belirleme”, “turizm ve öz belirleme” anahtar kelimeleri kullanılarak da bir tarama gerçekleştirilmiştir. Taranan çalışmalarda yayın yılı, yayımlandıkları kaynakları, yazarları, hangi kurumda ve ülkede yayımlandığı, hangi bilimsel çalışma türlerine odaklandığı, çalışma alanları ve en fazla atıf yapılan yazar ve yayınları analiz edilerek değerlendirilmiştir. Örneklem grubundan elde edilen anahtar kelimelere ait kelime ağının oluşturulmasında Vosviewer programından yararlanılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma kapsamında Scopus veri tabanında öncelikle “Öz belirleme” anahtar kelimesi kullanılarak tarama yapılmış daha sonra sırasıyla “Ryan, Deci-Öz belirleme Teorisi”, “Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon” ve “Öz belirleme Teorisi-Turizm” anahtar kelimesi kullanılarak tarama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda; araştırmaların yıllara göre dağılımı, araştırmaların kaynaklara göre dağılımı, yazarlara göre dağılımı, yayımlandıkları kurumlara göre dağılımı, yayımlandıkları ülkelere göre dağılımı, yayın türüne göre dağılımı ve konu alanlarına göre dağılımları incelenmiştir. Yapılan taramada; Scopus veri tabanında, teorisinin ortaya atıldığı 1980 yılı ile günümüz 2022 yılı arasında, “Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory” ve “Ryan, Deci” anahtar kelimelerini “başlık-title” ve “anahtar kelime-keywords” olarak kullanan 8.849 adet çalışmaya rastlanılmıştır. Diğer çalışmada elde edilen bulgulara göre, 1980-2022 yılları arasında “Rekreasyon-Recreation” ve “Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory” anahtar kelimelerinin kullanıldığı 514, “Turizm-Tourism” ve “Öz belirleme Teorisi-Self determination Theory” anahtar kelimelerinin kullanıldığı 438 çalışma yayımlandığı söylenebilir. Bu anahtar kelimeler kapsamında yapılmış olan araştırmaların yıllara göre dağılımı Tablo 1’de detaylı olarak verilmektedir:

Tablo 1. Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi			Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon				Öz belirleme Teorisi-Turizm		
Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı
2022	473	2002	32	2022	22	2002	5	2022	62
2021	1,254	2001	26	2021	67	2001	2	2021	111
2020	1,042	2000	24	2020	65	2000	1	2020	81
2019	889	1999	25	2019	26	1999	4	2019	54
2018	731	1998	20	2018	29	1998	1	2018	24
2017	633	1997	15	2017	37	1997	1	2017	24
2016	612	1996	21	2016	37	1996	3	2016	22
2015	527	1995	10	2015	35	1995	1	2015	12
2014	471	1994	8	2014	27	1993	1	2014	8
2013	405	1993	6	2013	21	1992	1	2013	16
2012	368	1992	4	2012	22	1990	1	2012	7

Turizm ve Rekreasyonda Richard M.Ryan ve Edward L.Deci'nin Öz-Belirleme Teorisinin
Bibliyometrik Analizi

2011	252	1991	3	2011	14	2011	3
2010	226	1990	4	2010	15	2010	2
2009	204	1989	4	2009	22	2009	5
2008	170	1988	1	2008	19	2008	3
2007	107	1987	1	2007	11	2007	1
2006	96	1985	2	2006	7	2006	2
2005	69	1984	2	2005	5	2004	1
2004	63	1980	1	2004	6		
2003	48			2003	6		
Toplam: 8849		Toplam:514				Toplam: 438	

Yıllara göre dağılım incelendiğinde, Scopus veri tabanında Ryan, Deci-öz belirleme teorisi ilişkin ilk yayının 1980'de yayımlandığı, 2000'li yıllardan itibaren yapılan çalışmaların sayısında artış olduğu ve 2021 yılı ile en yüksek yayın sayısına ulaştığı görülmektedir. Öz belirleme teorisi-Rekreasyon anahtar kelimelerinin bir arada kullanıldığı çalışmaların ilk örneği ise 1990 yılında yayımlanmış, 2021 ve 2020'de en yüksek sayıda çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Öz belirleme teorisi-turizm anahtar kelimelerinin kullanıldığı çalışmalarda ilk yayın 2004'te yayımlanmış ve 2021'de en yüksek yayın sayısına ulaşılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda, Scopus veri tabanındaki rekreasyon çalışmalarının öz belirleme teorisini kullanma sıklığında güncel olarak artış olduğu ifade edilebilir. Turizm çalışmalarında kullanılma sıklığı rekreasyona kıyaslandığında ise turizmde kullanım sıklığının rekreasyondan düşük olduğu gözlemlenmektedir.

Scopus veri tabanında Ryan, Deci-öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 yazar Tablo 2'de verilmektedir:

Tablo 2. Araştırmaların Yazar İsimlerine Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Yazar	Yayın Sayısı	Yazar	Yayın Sayısı	Yazar	Yayın Sayısı
Vansteenkiste, M.	199	Duda, J.L.	12	Agarwal, S.	5
Ryan, R.M.	166	Zhang, T.	12	Berezan, O.	5
Deci, E.L.	117	Ntoumanis, N.	11	Kachroo, P.	5
Ntoumanis, N.	113	Rodgers, W.M.	11	Krishen, A.S.	5
Soenens, B.	104	Perlman, D.	9	Yasué, M.	5
Hagger, M.S.	89	Ryan, R.M.	8	Ahn, J.	4
Williams, G.C.	74	Wilson, P.M.	8	Dattilo, J.	4
Duda, J.L.	68	Cox, A.E.	7	Houge Mackenzie, S.	4
Sheldon, K.M.	62	Podlog, L.	7	Huang, Y.C.	4
Haerens, L.	60	Amorose, A.J.	6	Zhang, Y.	4

Ryan,Deci-Öz belirleme teorisine ilişkin en fazla yayın, Vansteenkiste, M.'ye aittir. Vansteenkiste, M. tarafından gerçekleştirilen 199 çalışma bulunurken, teorinin sahibi olan Ryan, R.M.'nin 166 ve Deci, E.L.'in 117 yayını bulunmaktadır. Öz belirleme teorisi ve rekreasyon anahtar kelimeleri aratıldığında yazarlara ait yayın sayılarının birbirleri ile çok yakın olduğu görülmektedir. Bu durum öz belirleme teorisi ve turizm anahtar kelimeleri için de geçerlidir. Rekreasyon ve öz belirleme teorisi anahtar kelimelerini kullanarak en fazla yayın yapan ilk 2 yazar olan Duda, J.L. ve Zhang, T.'in 12 yayını bulunmaktadır. Turizm ve öz belirleme teorisi anahtar kelimelerini kullanarak en fazla yayın yapan Agarwal, S., Berezan, O., Kachroo, P., Krishen, A.S. ve Yasué, M. adlı 5 yazarın 5 yayını bulunmaktadır.

Araştırmaların, çalışma alanlarına göre dağılımı Tablo 3'te verilmektedir:

Tablo 3. Araştırmaların Çalışma Alanına Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Çalışma Alanı	Yayın Sayısı	Çalışma Alanı	Yayın Sayısı	Çalışma Alanı	Yayın Sayısı
Psikoloji	3,855	Sosyal Bilimler	214	İşletme, Yönetim ve Muhasebe	312
Sosyal Bilimler	3,528	Sağlıkbilim	178	Sosyal Bilimler	233
Sağlıkbilim	1,938	Psikoloji	175	Psikoloji	187
İşletme, Yönetim ve Muhasebe	1,206	Sağlık Meslekleri	134	Çevre Bilimi	86
Bilgisayar Bilimi	738	İşletme, Yönetim ve Muhasebe	104	Bilgisayar Bilimi	54
Sağlık Meslekleri	734	Çevre Bilimi	41	Sağlıkbilim	50
Sanat ve Beşeri Bilimler	553	Hemşirelik	18	Sanat ve Beşeri Bilimler	25
Hemşirelik	317	Karar Bilimleri	10	Karar Bilimleri	23
Çevre Bilimi	305	Bilgisayar Bilimi	8	Enerji	20
Mühendislik	290	Sanat ve Beşeri Bilimler	7	Ekonomi, Ekonometri ve Finans	18
Ekonomi, Ekonometri ve Finans	206	Tarım ve Biyoloji Bilimleri	6	Mühendislik	13
Karar Bilimleri	152	Sinirbilimi	6	Sağlık Meslekleri	13
Sinirbilimi	137	Ekonomi, Ekonometri ve Finans	4	Tarım ve Biyoloji Bilimleri	9
Matematik	108	Biyokimya, Genetik ve Moleküler Biyoloji	3	Dünya ve Gezegen Bilimleri	8
Biyokimya, Genetik ve Moleküler Biyoloji	89	Mühendislik	3	Hemşirelik	6

Enerji	89	Dünya ve Gezegen Bilimleri	1	Malzeme Bilimi	4
Tarım ve Biyoloji Bilimleri	65	Enerji	1	Matematik	3
Multidisipliner	65	Malzeme Bilimi	1	Kimya Mühendisliği	3
Farmakoloji, Toksikoloji ve Eczacılık	35	Multidisipliner	1	Multidisipliner	2
Fizik ve Astronomi	23	Veterinerlik	1	Fizik ve Astronomi	2
Kimya	14			Biyokimya, Genetik ve Moleküler Biyoloji	2
Diş Hekimliği	14			Sinirbilimi	1

Tablo 3 incelendiğinde Ryan, Deci-öz belirleme teorisi'ne ilişkin en fazla çalışmanın ilk 3 sırada sırasıyla psikoloji, sosyal bilimler ve tıp alanında olduğu görülmektedir. Rekreasyon ve öz belirleme teorisi kavramlarını bir arada kullanarak yapılan yayınlara bakıldığında en fazla yayınlar ise sosyal bilimler, tıp ve psikoloji alanlarına aittir. Turizm ve öz belirleme kavramlarını bir arada kullanarak en fazla yayın yapılan disiplinler; işletme-yönetim ve muhasebe, sosyal bilimler ve psikolojidir.

Araştırmaların yayın türüne göre dağılımları Tablo 4'te belirtilmektedir:

Tablo 4. Araştırmaların Yayın Türüne Göre Dağılımları

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Yayın Türü	Yayın Sayısı	Yayın Türü	Yayın Sayısı	Yayın Türü	Yayın Sayısı
Makale	7,668	Makale	488	Makale	416
Konferans Bildirisi	499	İnceleme	15	Konferans Bildirisi	11
İnceleme	313	Kitap Bölümü	8	İnceleme	8
Kitap Bölümü	307	Not	2	Kitap Bölümü	2
Not	30	Konferans Bildirisi	1	Not	1
Başyazı	9				
Kitap	8				
Kısa Anket	6				
Yazım Hatası	3				
Belge	2				
Geri alınmış	2				
Konferans İncelemesi	1				
Tanımsız	1				

Ryan, Deci-öz belirleme teorisi, öz belirleme teorisi-rekreasyon ve öz belirleme teorisi-turizm ile ilgili yapılan yayınlarının büyük bir çoğunluğunun makale türünde olduğu görülmektedir. Makaleleri sırasıyla bildiriler ve kitap bölümleri takip etmektedir.

Scopus veri tabanında Ryan, Deci-öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 kaynak Tablo 5'te gösterilmektedir:

Tablo 5. Araştırmaların Yayımlandıkları Kaynaklara Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Kaynak	Yayın Sayısı	Kaynak	Yayın Sayısı	Kaynak	Yayın Sayısı
Frontiers in Psychology	212	Research Quarterly for Exercise and Sport	21	International Journal of Contemporary Hospitality Management	17
Psychology of Sport and Exercise	158	Psychology of Sport and Exercise	20	Sustainability Switzerland	12
Motivation and Emotion	147	Journal of Teaching in Physical Education	16	Frontiers in Psychology	11
International Journal of Environmental Research and Public Health	118	Leisure Sciences	11	International Journal of Environmental Research and Public Health	10
Journal of Sport and Exercise Psychology	90	International Journal of Sports Science and Coaching	10	Journal of Business Research	9
Sustainability Switzerland	64	Journal of Sport and Exercise Psychology	10	International Journal of Hospitality Management	8
Personality and Individual Differences	60	Physical Education and Sport Pedagogy	10	Journal of Hospitality and Tourism Management	8
Computers in Human Behavior	57	International Journal of Sport and Exercise Psychology	9	Leisure Sciences	8
Current Psychology	57	Journal of Applied Sport Psychology	9	Journal of Leisure Research	5
Journal of Educational Psychology	56	Journal of Leisure Research	9	Anatolia	4

Ryan, Deci-öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla yayın yapan kaynak Frontiers in Psychology'dir. Bu yayını sırasıyla Psychology of Sport and Exercise ve Motivation and Emotion isimli yayınlar takip etmektedir. Öz belirleme teorisi-rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalar ise en çok Research Quarterly for Exercise and Sport, Psychology of Sport and Exercise ve Journal of Teaching in Physical Education dergilerinde yayımlanmıştır. Öz belirleme teorisi ve turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmaların en çok yayımlandığı kaynaklar ise International Journal of Contemporary Hospitality Management, Sustainability Switzerland ve Frontiers in Psychology dergileridir.

Scopus veri tabanında Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 kurum Tablo 6'da gösterilmektedir:

Tablo 6. Araştırmaların Yayımlandıkları Kurumlara Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Kurum	Yayın Sayısı	Kurum	Yayın Sayısı	Kurum	Yayın Sayısı
University of Rochester	293	University of Alberta	27	Hong Kong Polytechnic University	12
Universiteit Gent	278	University of Birmingham	16	University of Nevada, Las Vegas	10
KU Leuven	178	Curtin University	14	Pennsylvania State University	9
Curtin University	176	Illinois State University	14	University of Otago	8
University of Ottawa	157	Pennsylvania State University	12	Indiana University Bloomington	7
University of Birmingham	146	University of Wollongong	12	University of Central Florida	7
Université du Québec à Montréal	133	Universidad de Extremadura	12	Universiteit Gent	7
Australian Catholic University	130	University of North Texas	12	Sun Yat-Sen University	6
Université McGill	129	Universidad Miguel Hernández de Elche	11	Universiti Malaya	6
The Faculty of Health Sciences	117	The University of Western Australia	11	Zhejiang University	5

Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan kurum Rochester Üniversitesi'dir ve bu kurumu sırasıyla Gent Üniversitesi ile KU Leuven Üniversitesi takip etmektedir. Öz belirleme teorisi ve rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan kurumlar sırasıyla; Alberta Üniversitesi, Birmingham Üniversitesi ve Curtin Üniversitesi'dir. Öz belirleme teorisi ve turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan kurumlar sırasıyla Hong Kong Polytechnic Üniversitesi, Nevada, Las Vegas Üniversitesi ve Pennsylvania State Üniversitesi'dir. Scopus veri tabanında Ryan, Deci'nin öz belirleme Teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan ilk 10 ülke Tablo 7.'de aşağıdaki verilmektedir:

Tablo 7. Araştırmaların Yayımlandıkları Ülkelere Göre Dağılımı

Ryan,Deci-Öz belirleme Teorisi		Öz belirleme Teorisi-Rekreasyon		Öz belirleme Teorisi-Turizm	
Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı
ABD	2,739	ABD	221	ABD	123
Kanada	943	Kanada	77	Çin	83
Birleşik Krallık	870	Avustralya	69	Avustralya	33
Avustralya	852	Birleşik Krallık	54	Malezya	30
İspanya	595	İspanya	50	Birleşik Krallık	27
Çin	488	Tayvan	18	Hindistan	24
Almanya	476	Yunanistan	14	Hong Kong	23
Belçika	441	Malezya	14	Tayvan	23
Hollanda	406	Yeni Zelanda	14	Kanada	19
Fransa	236	Hong Kong	12	Pakistan	18

Ryan, Deci'nin öz belirleme ile ilgili Scopus veri tabanında en fazla yayın yapan ülkeler Amerika, Kanada ve Birleşik Krallık'tır. Öz belirleme teorisi ve rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülkeler ise Amerika, Kanada ve Avusturalya'dır. Öz belirleme ve turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülkeler; Amerika, Çin ve Avusturalya olduğu görülmektedir. Araştırmaların yayımlandıkları ülkeler arasında ilk 10 sıralamasında Türkiye'nin olmadığı görülmektedir.

Tablo 8. Öz belirleme Teorisi ile İlgili Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 5 Makale

Yazar	Yayın Yılı	Yayın İsmi	Atıf Sayısı
Ryan, R.M., Deci, E.L.	2000	"Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being"	18462
Deci, E.L., Ryan, R.M.	2000	"The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior"	13085
Gagné, M., Deci, E.L.	2005	"Self-determination theory and work motivation"	3264
Eccles, J.S., Wigfield, A.	2002	"Motivational beliefs, values, and goals"	3086
Deci, E.L., Ryan, R.M.	2008	"Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health"	2247

Ryan, Deci'nin öz belirleme Teorisi ile ilgili Scopus veri tabanında en fazla atıf alan çalışma 18462 atıf sayısı ile teorinin kurucuları Ryan, R.M., Deci, E.L.'ye ait olan "Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being" yayını olurken 2. sırayı yine teorisyenlerin, 13085 atıf sayısı olan "The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior" çalışması takip etmekte ve 3. sırada 3264 atıf sayısı ile

Gagné, M., Deci, E.L.'e ait olan "Self-determination theory and work motivation" çalışması yer almaktadır.

Tablo 9. Öz belirleme Teorisi ve Rekreasyon ile İlgili Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 5 Makale

Yazar	Yayın Yılı	Yayın İsmi	Atıf Sayısı
Teixeira, P.J., Carraça, E.V., Markland, D., Silva, M.N., Ryan, R.M.	2012	"Exercise, physical activity, and self-determination theory: A systematic review"	1236
Ryan, R.M., Frederick, C.M., Lepes, D., Rubio, N., Sheldon, K.M.	1997	"Intrinsic motivation and exercise adherence"	554
Gagné, M., Ryan, R.M., Bargmann, K.	2003	"Autonomy Support and Need Satisfaction in the Motivation and Well-Being of Gymnasts"	520
Vallerand, R.J., Losier, G.F.	1999	"An integrative analysis of intrinsic and extrinsic motivation in sport"	322
Standage, M., Duda, J.L., Ntoumanis, N.	2006	"Students' motivational processes and their relationship to teacher ratings in school physical education: A self-determination theory approach"	263

Öz belirleme teorisi ve rekreasyon anahtar kelimelerini kullanan ve Scopus veri tabanında en fazla atıf alan çalışma 1236 atıf sayısı ile Teixeira, P.J., Carraça, E.V., Markland, D., Silva, M.N., Ryan, R.M.'ye ait olan "Exercise, physical activity, and self-determination theory: A systematic review" yayınına aittir. Bu çalışmayı 554 atıf sayısı ile Ryan, R.M., Frederick, C.M., Lepes, D., Rubio, N., Sheldon, K.M.'e ait olan "Intrinsic motivation and exercise adherence" çalışması ve 520 atıf sayısı ile Gagné, M., Ryan, R.M., Bargmann, K.'e ait olan "Autonomy Support and Need Satisfaction in the Motivation and Well-Being of Gymnasts" çalışması takip etmektedir.

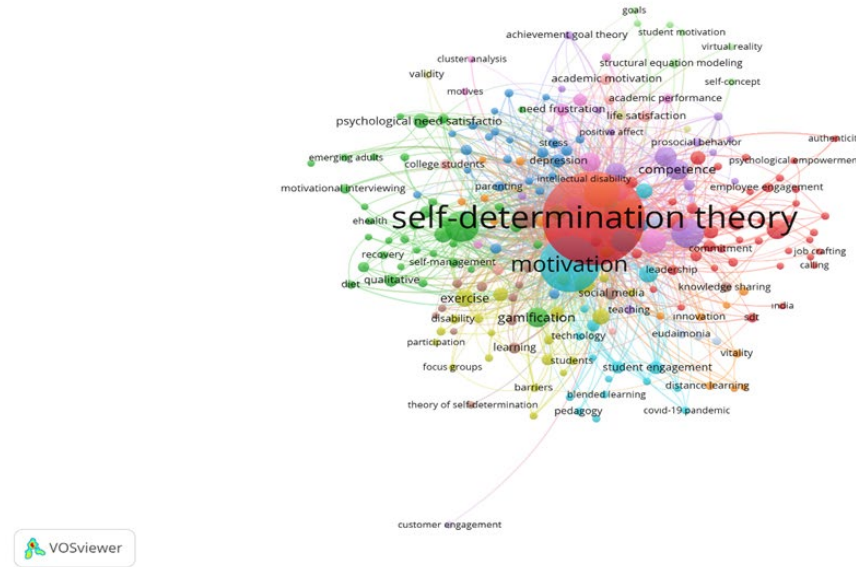
Tablo 10. Öz belirleme Teorisi ve Turizm ile İlgili Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 5 Makale

Yazar	Yayın Yılı	Yayın İsmi	Atıf Sayısı
Huang, Y.C., Backman, K.F., Backman, S.J., Chang, L.L.	2016	"Exploring the Implications of Virtual Reality Technology in Tourism Marketing: An Integrated Research Framework"	193
Zhou, M.	2016	"Chinese university students' acceptance of MOOCs: A self-determination perspective"	167
Gilal, F.G., Zhang, J., Paul, J., Gilal, N.G.	2019	"The role of self-determination theory in marketing science: An integrative review and agenda for research"	114
Guay, F., Morin, A.J.S., Litalien, D., Valois, P., Vallerand, R.J.	2015	"Application of exploratory structural equation modeling to evaluate the academic motivation scale"	109

Huang, X., Shi, K., Zhang, Z., Cheung, Y.L.	2006	"The impact of participative leadership behavior on psychological empowerment and organizational commitment in Chinese state-owned enterprises: The moderating" role of organizational tenure	105
---	------	---	-----

Öz belirleme teorisi ve turizm anahtar kelimelerini kullanan ve Scopus veri tabanında en fazla atıf alan çalışma 193 atıf sayısı Huang, Y.C., Backman, K.F., Backman, S.J., Chang, L.L.'e ait olan "Exploring the Implications of Virtual Reality Technology in Tourism Marketing: An Integrated Research Framework" yayınına aittir. Bu çalışmayı 167 atıf sayısı ile Zhou, M.'e ait olan "Chinese university students' acceptance of MOOCs: A self-determination perspective" çalışması ve 114 atıf sayısı ile Gilal, F.G., Zhang, J., Paul, J., Gilal, N.G.'e ait olan "The role of self-determination theory in marketing science: An integrative review and agenda for research" çalışması takip etmektedir.

Öz belirleme teorisi ile ilgili çalışmaların anahtar kelime analizi yapılmış ve oluşturulan kelime ağı Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Öz belirleme ile İlgili Çalışmaların Anahtar Kelime Analizi

Öz belirleme ile ilgili yapılmış çalışmaların en fazla kullandığı anahtar kelimelerin; öz belirleme, motivasyon, egzersiz, psikoloji, sosyal medya, yeterlilik, öğrenme, oyun, psikoloji, ihtiyaç tatmini, kendini yönetme, öğrenme ve stres olduğu görülmektedir. Anahtar kelimeler incelendiğinde psikoloji, motivasyon ve kendini yönetme kelimelerinin öz belirleme teorisi ile birlikte çalışıldığı görülmektedir. Rekreasyon ya da turizm kelimesinin Scopus veri tabanındaki öz belirleme teorisine ilişkin çalışmalarda sık kullanılmadığı tespit edilmiştir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada "Ryan, Deci-Öz Belirleme Teorisi", "Öz belirleme Teorisi ve Rekreasyon" ve "Öz belirleme Teorisi ve Turizm" kavramlarını anahtar kelime ve/veya başlıklarında kullanan araştırmaların bibliyometrik analizi yapılmıştır. Scopus veri tabanında gerçekleştirilen tarama sonucunda Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili 8.849, öz belirleme teorisi ve rekreasyonla ilgili 514, öz belirleme teorisi ve turizm ile ilgili ise 438 çalışma olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen

araştırmaların; çalışma alanları, yazarları, yayın yılları, yayınların yapıldığı ülkeler ve kurumlar, yayın türleri, yayımlandıkları dergi ve yayınevleri, anahtar kelimeleri ve atıf sayıları analiz edilmiştir.

Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili ilk yayın 1980'de, rekreasyon ile öz belirleme teorisinin birlikte kullanıldığı ilk yayın 1990'de ve turizm ile öz belirleme teorisi birlikte kullanıldığı ilk yayın 2004'te yayımlanmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda Scopus veri tabanındaki rekreasyon çalışmalarının öz belirleme teorisini kullanma sıklığının zaman itibari ile artış gösterdiği söylenebilir. Turizm çalışmalarında kullanılma sıklığı, rekreasyona kıyasla nispeten daha az olsa da 2021 yılında 111 yayımla bir ivme kazandığı görülmekte, fakat kullanım sıklığının genel itibarıyla az olduğu ifade edilebilir. Öz belirleme teorisinin rekreasyon olgularının açıklanmasında oldukça önemli bir rolü olmasına karşı, Scopus veri tabanında rekreasyon çalışmalarında öz belirleme teorisini kullanan çalışmaların sayısı diğer alanlara göre düşük olduğu görülmektedir.

Öz belirleme teorisi hakkında yayın yapan yazarların dağılımında en fazla yayını yapan yazar Vansteenkiste, M. olurken teorisinin kurucularının Ryan ve Deci'nin 2 sırada yer aldığı görülmektedir. Rekreasyon ile öz belirleme teorisi kavramlarında Duda, J. L. ve turizm ile öz belirleme teorisi kavramlarında Agarwal, S. olmuştur. Öz belirleme teorisi, rekreasyon ve öz belirleme teorisi, turizm ve öz belirleme teorisi ile ilgili yapılan yayınlarının büyük bir çoğunluğunun makale türünde olduğu görülmektedir. Makaleleri sırasıyla bildiriler ve kitap bölümleri takip etmektedir. Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkı sunan kaynak *Frontiers in Psychology* dergisi olurken, öz belirleme teorisi ile rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalar ise en çok *Research Quarterly for Exercise and Sport* dergisinde ve öz belirleme teorisi ile turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmaların en çok yayımlandığı kaynak ise *International Journal of Contemporary Hospitality Management* dergisi olmuştur.

Öz belirleme teorisine ilişkin en fazla çalışmanın psikoloji, rekreasyon ile öz belirleme teorisi kavramlarının en fazla sosyal bilimler alanlarında, turizm ve öz belirleme kavramlarını ise işletme-yönetim ve muhasebe alanlarında yapıldığı görülmektedir. Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili literatüre en fazla katkıda bulunan kurum Rochester Üniversitesi olurken, öz belirleme teorisi ile rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan kurum Alberta Üniversitesi ve öz belirleme teorisi ile turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan kurum ise Hong Kong Polytechnic Üniversitesi olmuştur. Ryan, Deci'nin öz belirleme teorisi ile ilgili Scopus veri tabanında en fazla yayın yapan ülke Amerika iken, Türkiye'nin sıralamada ilk 10'a giremediği görülmektedir. Öz belirleme teorisi ve rekreasyon kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülke ise Amerika'dır. Öz belirleme teorisi ve turizm kelimelerini birlikte kullanan çalışmalara en çok katkıda bulunan ülke yine Amerika olurken Türkiye'nin yine ilk 10'da yer almadığı görülmektedir.

Çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler araştırmacılara hangi kavramlar arasında bir ilişki kurulduğuna dair fikir vermektedir. Bu kapsamda oluşturulan kelime ağında, öz belirleme teorisi ile ilgili yapılmış çalışmaların en fazla kullandığı anahtar kelimelerin; öz belirleme teorisi, motivasyon, stres, yeterlilik, öğrenme gibi kelimeler olduğu görülmektedir. Rekreasyon ya da turizm kelimesinin Scopus veri tabanındaki öz belirleme teorisine ilişkin çalışmalarda sık kullanılmadığı tespit edilmiştir. Ancak, Scopus veri tabanında, öz belirleme teorisi ve rekreasyon ile ilgili 514, öz belirleme teorisi ve turizm ile ilgili 438 çalışmanın yayımlandığı görülmektedir. Anahtar kelime ağında sık kullanılan kelimeler arasında rekreasyon ve turizmin olmayışının sebebinin, turizm ve rekreasyon çalışmalarında öz belirleme kuramının yine psikoloji ve motivasyon bağlamında incelenmesi olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada “Öz belirleme Teorisi” “Ryan, Deci-Öz belirleme Teorisi”, “Rekreasyon” ve “Turizm” anahtar kelimeleri kapsamında sadece Scopus veri tabanı üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir. Gelecekte yapılacak olan araştırmalarda Web of Science, Google Scholar, TR dizin gibi veri tabanları üzerinden tarama yapılması önerilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Esra Erşahin (%50), Bilgehan Gülcan (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Esra Erşahin (50%), Bilgehan Gülcan (50%)

KAYNAKÇA

- Bayrakçeken, S., Samancı, O., Canpolat, N. ve Doymuş, K. (2021). Motivasyon ve başarı: öz belirleme kuramı temelinde öğrenciler öğrenmeye nasıl motive edilebilir? *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 66, 482-505. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniefd/issue/62743/951311>
- Center For Self-Determination Theory (CSDT) (2015). Richard Ryan faculty biography. Erişim: <https://selfdeterminationtheory.org/ryan-faculty-bio/>
- Cihangir Çankaya, Z. (2009). Özerklik desteği, temel psikolojik ihtiyaçların doyumu ve öznel iyi olma: öz-belirleme kuramı. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(31), 23-31. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tpdrd/issue/21451/229648>
- Doğusan, S.N. (2019). Ciddi serbest zaman katılımında uzun mesafe koşucularının deneyimlerinin öz belirleme yaklaşımına göre incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Evren, S. ve Kozak, N. (2014). Bibliometric analysis of tourism and hospitality related articles published in Turkey. *Anatolia*, 25(1), 61-80. doi: 10.1080/13032917.2013.824906
- Grant, J., Cottrell, R., Cluzeau, F. ve Fawcett, G. (2000). Evaluating “payback” on biomedical research from papers cited in clinical guidelines: applied bibliometric study. *BMJ*, 320, 1107-1111. doi: 10.1136/bmj.320.7242.1107
- Göksel, A. ve Ayan, B. (2021). Kamu ve özel sektörde iş motivasyonu uygulaması: çok boyutlu bir analiz, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13 (3), 2174-2187. doi:10.20491/isarder.2021.1254
- Huang, Y-L., Ho, Y-S. ve Chuang, K-Y. (2006). Bibliometric analysis of nursing research in taiwan 1991-2004. *Journal of Nursing Research*, 14(1), 75-81. doi:10.1097/01.jnr.0000387564.57188.b4
- Li, Z-s., Fu, H-z., Ho, Y-s. ve Sui, Y-m. (2010). A bibliometric analysis of solid waste research during the period 1993-2008. *Waste Management*, 30(12), 2410-2417. doi:10.1016/j.wasman.2010.06.008
- Özkan, S. ve Samur, Y. (2017). Oyunlaştırma yönteminin öğrencilerin motivasyonları üzerine etkisi. *Ege Eğitim Dergisi*, 18(2): 857-886. doi: 10.12984/egeefd.314801

Ryan R. M. (2022, 1 Aralık). Age, Biography and Wiki. Erişim adresi:
<https://www.celebsagewiki.com/richard-m-ryan>.

Samiee, S. ve Chabowski, B. R. (2012). Knowledge structure in international marketing: a multi-method bibliometric analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(2), 364-386. doi:10.1007/s11747-011-0296-8

Yağar, G. ve Bal Turan, E. (2021). *Rekreasyon alanında öz-belirleme teorisi*. Y.İ. Doğan (Ed.), Spor bilimlerinde güncel yaklaşımlar ve konular-2 (ss.366-381) içinde, İstanbul: Çizgi Kitapevi Yayınları.

SUMMARY

Introduction

Self-determination theory is a cognitive appraisal theory that reveals that the quality of individuals' motivation affects the extent to which individuals participate in behaviors and how they continue with them. This theory is defined as the determination of the mind and will of the individual towards an object, determining his own destiny without outside interference, and controlling his own beliefs and decisions without the influence of external factors. Self-determination theory states that people are motivated by the satisfaction of their three innate psychological needs and that they grow and develop with them. It relates personality and motivation to each other. According to this theory, intrinsic and extrinsic motivation have a significant effect on shaping human behavior. In this context, it is essential to reveal the role of self-determination theory in explaining recreation phenomena with a holistic approach and its individual and social contributions.

Purpose of the Research

This study aims to determine the frequency of use and development of this theory in the studies in the recreational literature by performing a bibliometric analysis of the research that used the self-determination theory of Ryan and Deci. This study will provide guiding contributions for future research. The study aims to make a bibliometric analysis of the studies that benefit from the self-determination theory of Ryan and Deci and to systematically evaluate the academic studies in the field of tourism and recreation using the theory to explain the relationship and adequacy of the theory with recreation phenomena by revealing the frequency of use. In addition, it is among the aims of this study to provide guiding contributions for future studies.

Research Method

In this research, the bibliometric analysis technique, which has an interdisciplinary basis and allows for a broader perspective while increasing scientific studies' development level, was used. The universe of the study consists of studies on self-determination around the world. The sample consists of 8,849 studies obtained during scanning between 1980 and 2022, when the theory of self-determination was introduced, using the keywords "self-determination" and "Ryan and Deci" in the Scopus database. In addition, a search was conducted using the keywords "recreation and self-determination" and "tourism and self-determination." In the scanned studies, the publication year, the sources from which they were published, the authors, the institution and country in which they were published, the types of scientific studies focused on, their fields of study, and the most cited authors and publications were analyzed. The Vosviewer program was used to create the word network of the keywords obtained from the sample group.

Findings

Within the scope of the research, the Scopus database was first searched using the keyword "self-determination," and then, respectively, the keywords "Ryan, Deci-Self-Determination Theory," "Self-Determination Theory-Recreation," and "Self-Determination Theory-Tourism" were searched. During the scan, in the Scopus database, between 1980, when the theory was introduced, and 2022 today, 8,849 studies were found using the keywords "Self-determination Theory" and "Ryan, Deci" as "title-title" and "keyword-keywords." The results of the other research revealed that between 1980 and 2022, 514 keywords containing the terms "recreation" and "self-determination theory," as well as 514 keywords containing the terms "tourism" and "self-determination theory" were used. These results indicate that 438 studies have been published.

The first article on Ryan and Deci's theory of self-determination was published in 1980; the first article combining recreation and self-determination theory was published in 1990; and the first article combining tourism and self-determination theory appeared in 2004. In the distribution of authors who have published on the theory of self-determination, Vansteenkiste, M., has the highest number of publications, while Ryan and Deci, the founders of the theory, are seen in second place. Duda, J. L., in the concepts of recreation and self-determination theory, and Agarwal, S., who made the most publications on the concepts of tourism and self-determination theory. It is seen that most of the publications on self-determination theory, recreation and self-determination theory, and tourism and self-determination theory are in the form of articles. Ryan and Deci's theory of self-determination: while the most important contributing source to the literature is *Frontiers in Psychology*, the studies that use the words "self-determination theory" and "recreation" together are primarily in the *Research Quarterly for Exercise and Sport*, and the studies that use the words "self-determination theory" and "tourism" together are most often published in the *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.

Most studies on the theory of self-determination have been done in the fields of psychology, recreation, and self-determination theory in the fields of social sciences, and tourism and self-determination in the fields of business management and accounting. While Ryan and Deci's theory of self-determination accomplished the most literary contributions, studies combining the terms "self-determination theory" and "recreation" from the University of Rochester and "self-determination theory" and "tourism" from Hong Kong Polytechnic University made the most contributions. While America is the country with the highest number of publications in the Scopus database on Ryan and Deci's theory of self-determination, it is seen that Turkey is not in the top 10 in the ranking.

Conclusion

The keywords used in the studies give an idea about which concepts the researchers have established a relationship between them. In the word network created in this context, the most commonly used keywords in studies on self-determination theory are self-determination theory, motivation, stress, competence, and learning. It has been determined that the word "recreation" or "tourism" is not frequently used in studies on self-determination theory in the Scopus database. However, 514 studies on self-determination theory and recreation and 438 on self-determination theory and tourism were published in the Scopus database. The reason for the lack of recreation and tourism among the frequently used words in the keyword network is to examine the theory of self-determination in tourism and recreation studies in the context of psychology and motivation.

In the study, only the Scopus database was analyzed within the scope of the keywords "Self-determination Theory," "Ryan, Deci-Self-determination Theory," "Recreation," and "Tourism". In future research, it is recommended to search through databases such as Web of Science, Google Scholar, and TR Index.

PAZARLAMA STRATEJİSİNDE ÖNEMLİ BİR PARAMETRE OLARAK TÜKETİCİ YORUMLARI: TÜKETİCİ YORUMLARINDAKİ PUANLAMALAR İLE DUYGUSAL EĞİLİMLER ARASINDAKİ İLİŞKİ

Hıdır POLAT¹
Yılmaz AĞCA²

Atıf: Polat, H. ve Ağca, Y. (2022). Pazarlama stratejisinde önemli bir parametre olarak tüketici yorumları: Tüketici yorumlarındaki puanlamalar ile duygusal eğilimler arasındaki ilişki. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 470-488. doi:10.17218/hititsbd.1127965

Özet: Sosyal medya insanların duygularını yaşadıkları ve paylaştıkları bir alana dönüşmüştür. Dolayısıyla bireylerin satın aldıkları ürün ya da hizmetlerle alakalı yaptıkları yorumlar ve değerlendirme puanlamaları, diğer müşterilerin satın alma davranışlarını etkilemektedir. Müşteriler, kullanıcıların duygusal eğilimlerine ilişkin kaniya genellikle verdikleri puanlamalar üzerinden ulaşmaktadır. İşletmelerin ise, kullanıcı yorumlarında saklı olan duygusal eğilimleri kullanıcı puanlamaları üzerinden tahmin etmeleri pazarlama sürecindeki atılacak adımları sorgulanabilir kılmaktadır. Bazen tüketiciler bir ürüne verdiği düşük puanlı bir yorumda olumlu ifadeleri çok daha fazla kullanabilmekte ve düşük puanın gerekçesini tek bir faktöre bağlayabilmektedir. Buna benzer örnekler, puanlar ile yorumlar arasındaki ilişkinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Araştırmanın amacı, tüketicilerin ürün ve hizmet kullanımından sonra verdikleri puanların, yorumlardaki duygusal eğilimlerin bir ölçüsü olarak kabul edilip edilemeyeceğini sorgulamaktır. Kullanıcı yorumlarına yönelik gerçekleştirilen metin madenciliği uygulaması sebebiyle araştırma nicel araştırma özelliğine sahiptir. Verilerin toplanması sürecinde web madenciliği/kazıma tekniği kullanılmıştır. Veriler popüler turizm platformu olan TripAdvisor.com üzerinden elde edilmiştir. Elde edilen verilerin analiz edilmesinde metin madenciliği tekniklerinden biri olan duygu analizi kullanılmıştır. Verilerin analiz sürecinde ise veri madenciliğinde etkin kullanıma sahip olan R programlama dilinden yararlanılmıştır. Araştırma neticesinde, tüketici puanlamalarının pozitif duygusal eğilimleri yansıtmaya başarısının daha yüksek olduğu; negatif duygusal eğilimlerle arasında açıklık olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama, tüketici yorumları, tüketici puanlamaları, duygu analizi

Consumer Comments as an Important Parameter in Marketing Strategy: The Relationship Between the Scorings in Consumer Comments and Emotional Trends

Citation: Polat, H. and Ağca, Y. (2022). Consumer comments as an important parameter in marketing strategy: The relationship between the scoring in consumer comments and emotional trends. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 470-488. doi: 10.17218/hititsbd.1127965

Abstract: Social media has become an area where people live and share their emotions. Therefore, the comments and evaluation ratings individuals make about the products or services they purchase affect the purchasing behavior of other customers. Customers generally reach an opinion about the

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 8.6.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 3.12.2022

¹ Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Niksar Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü / hidir.polat@gop.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-7839-4666>

² Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Niksar Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, yilmaz.agca@gop.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-5912-0977>

emotional tendencies of users through the ratings they give. The fact that businesses predict the emotional tendencies hidden in user comments through user ratings makes the steps to be taken in the marketing process questionable. Sometimes consumers may use positive expressions much more in a low-scoring review of a product and attribute the reason for a low score to a single factor. Similar examples lead to questioning the relationship between ratings and reviews. The research aim of the research is to investigate whether consumers' scores after product and service use can be considered as a measure of emotional tendencies in comments. The research has a quantitative characteristic due to the text mining application for user reviews. Web mining/scraping technique used in the data collection process. The data was obtained from TripAdvisor.com, a popular tourism platform. Sentiment analysis, one of the text mining techniques, was used to analyze the obtained data. R programming language, which has practical use in data mining, was used in the data analysis process. As a result of the research, it was observed that the success of consumer ratings in reflecting positive emotional tendencies is higher. At the same time, there is a gap between negative emotional tendencies.

Keywords: *Marketing, consumer reviews, consumer ratings, sentiment analysis*

1. GİRİŞ

Bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve internetin gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, işletmeler açısından pazarlama anlayışının stratejik bir dönüşüm geçirmesine zemin hazırlamıştır. Yeni dijital yaşam, işletmeler ve tüketiciler açısından yeni imkânlar sağlamıştır. İşletmeler açısından yeni pazar, dağıtım kanalları ve rekabet ortamları oluştururken; tüketim süreci içerisindeki bireyler açısından da daha geniş ürün ve hizmet yelpazesi, kolay erişim, ürün-hizmete ilişkin içerik oluşturabilme imkânları sağlamıştır. Bu tablo işletmelerin yoğun rekabet ortamında çevrimiçi platformlarda daha da etkin olmaları zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Tüketiciler açısından da her ne kadar kesintisiz alışveriş, bol ürün ve hizmet, ödeme ve iade kolaylığı, ürün-hizmete hakkında detaylı bilgi edinme olanağı sağlasa da diğer taraftan alışveriş kararlarının zorluğunu arttırmaktadır. Çünkü ürün-hizmet çeşitliliği, fiyat farklılıkları, ürün-hizmeti deneyememe durumu, kampanyalar, yoğun dijital reklamlar, dolandırılma tehlikesi gibi değişkenler devreye girmektedir. Tüketici tercihlerini bu noktada kolaylaştıran ürün-hizmeti kullanan müşterilerin değerlendirmeleri ve puanlamaları olmaktadır. Tüketiciler artık bir ürün ya da hizmeti satın almadan önce çok farklı çevrimiçi platformlardan incelemeler yapmaktadır. Dijital ortamdaki yeni anlayış, bir ürün ve hizmetin kullanılması sonrasında o ürün ve hizmete yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler puanlamalar ve yorumlar şeklinde yapılmaktadır. Dolayısıyla çevrimiçi ağızdan ağıza iletişim ortamı oluşmaktadır. Nihayetinde çevrimiçi platformlarda oluşan bu yorumlar ve puanlamalar tüketicilerin satın alma davranışlarını etkilediği gibi işletmelerin de pazarlama stratejilerini etkilemektedir.

Bu araştırma çevrimiçi platformlardaki tüketici yorumları ve puanlamaları arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Tüketiciler ürün ve hizmetlere yönelik hem puanlama yapmakta hem de duygularını ifade etmektedir. Dolayısıyla ürün ve hizmet satın alma sürecinde araştırma içerisinde olan potansiyel müşteriler yorumlar ve puanlamalarla karşılaşmaktadır. Bu süreçte bazı müşteriler tüm puanlara ve yorumlara göre hareket ederken bazı müşteriler sadece yorumlara ya da puanlara göre hareket etmektedir. İşletmeler ise pazarlama süreçlerinde tüketici yorumlarını ve puanlarını analiz ederek yeni pazarlama stratejileri belirlemektedir. Burada beliren temel soru puanlamalar ile yorumlar arasında eşleşmenin durumudur. Çünkü tüketiciler ürün-hizmete ilişkin değerlendirmelerinde olumlu kelimeleri daha yoğun kullandıkları değerlendirmelerinde düşük puanlar vermektedir. Dolayısıyla pazarlama stratejilerinin

belirlenmesi sürecinde puanlar ve yorumlar arasındaki ilişki de önem arz etmektedir. Araştırma kapsamında da tüketicilerin puanlamalarının yorumlardaki duygusal eğilimlerin bir ölçütü olarak kabul edilip edilemeyeceği sorgulanmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Pazarlama Sürecinde Çevrimiçi Tüketici Değerlendirmeleri

Bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler pazarlama açısından iki önemli değişimin tetikleyicisi olmuştur. Bunlardan biri e-ticaret sisteminin yaygınlaşması, diğeri ise kullanıcıların ürün ve hizmetlere ilişkin bağımsız değerlendirme yapabilmeleridir (Ramachandran ve diğeri, 2021, s. 299). Elektronik ağızdan ağıza iletişim olarak ifade edilen tüketici değerlendirmeleri işletmeler için bir fırsat ya da tehdit olarak tanımlanmaktadır. Aktif birer üretici olarak tüketicilerin sosyal ağlarda ürün ve hizmetlere ilişkin değerlendirmelerin işletmelerin güvenilirliğini sarsmakta ya da iyileştirmektedir (Fu ve diğeri, 2015, s.616; Tsao ve diğeri, 2015, s.101). Kısaca e-ticaret sistemi içerisinde elektronik ağızdan ağıza iletişim, gücü tüketicilere doğru kaydırmaktadır (Hennig-Thurau ve diğeri, 2004, s.42).

Dolayısıyla, e-ticaret küresel perakende çerçevesinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmektedir. Modern yaşamın devam eden dijitalleşmesi sayesinde, hemen hemen her ülkeden tüketiciler, çevrimiçi işlemlerin avantajlarından faydalanmaktadır. İnternet benimsenmesi ve erişimi dünya çapında hızla artarken, dijital müşterilerin sayısı her yıl tırmanmaya devam etmektedir. 2020 yılında, iki milyardan fazla insan çevrimiçi mal veya hizmet satın almış ve aynı yıl boyunca e-perakende satışlar dünya çapında 4,2 trilyon \$ aşmıştır (Coppola, 2022). Bu oranın önümüzdeki yıllarda daha da artacağı tahmin edilmektedir (Estay, 2022). Son iki yıldır dünyanın karşı karşıya kaldığı Covid-19 pandemisi nedeniyle alınan koruma yöntemleri, insanları biraz daha çevrimiçi alışverişe yöneltmiştir (Grashuis ve diğeri, 2020, ss.1-2).

Özetle, işletmeler açısından pazarlama süreçlerinde e-ticaret olmazsa olmaz bir rol oynamaya başlamıştır. Her ne kadar bilgi iletişim teknolojileri alıcı ve satıcı arasındaki mekânsal ve zamansal ayrışmayı meydana getirerek müşterilerde büyük belirsizlikler yaratsa da e-ticaret sistemi içerisinde müşteri değerlendirmeleri bir bilgi kaynağı olarak var olan belirsizliğin giderilmesine yardımcı olmaktadır. Hatta ikna edici bir satış temsilcisi rolüne bürünerek potansiyel müşterilerin satın alma kararlarını kolaylaştırmaktadır (Ramachandran ve diğeri, 2021, ss.299-300; Ghimire ve diğeri, 2022, s.1). Dolayısıyla son yıllarda tüketiciler e-ticaret sistemi içerisinde ilgilendiği ürün ya da hizmetle alakalı olarak diğeri tüketicilerin değerlendirmelerini araştırma eğilimi göstermektedir. Elektronik platformlar üzerinde yer alan ürün görüşleri ve değerlendirmeleri bir nevi ağızdan ağıza iletişimin dijital boyuttaki karşılığı olmaktadır. Etkisi göz önünde bulundurulduğunda pazarlama fonksiyonu açısından vazgeçilmez bir araç haline gelmektedir (Pan ve Zhang, 2011, s.598). Tüketicilerin dijital platformlarda ürün ve hizmetlerle alakalı görüşlerini ve değerlendirmelerini paylaşmalarının temelinde birçok güdüleyici faktör bulunmaktadır. Hennig-Thurau ve diğeri (2004, ss.42-44) bu faktörler şunlardır:

- Müşterilerin olumlu ya da olumsuz değerlendirmeleriyle diğeri müşterilerin satın alma davranışlarına yardımcı olmak ve onları olumsuz deneyimlerden kurtarmaktır.
- Ürün ve hizmetlerle alakalı deneyimlerini ve görüşlerini paylaşarak tüketim sürecinin faydasını arttırmaktır. Böylelikle potansiyel müşteriler ürün ve hizmetin kullanılması, anlaşılması, çalıştırılması, onarılması gibi süreçler hakkında bilgi sahibi olacaktır.

- Onaylamaktır. Tüketiciler diğer tüketicilerin değerlendirmeleri ve görüşleri doğrultusunda gerçekleştirdiği satın alma davranışının sonucundaki deneyimden hareketle bir onaylama çabası ortaya koymaktadır.
- Şikâyetlerini daha kolay dile getirebilmektir. Elektronik ortamda şikâyetlerini dile getirmesi bir işletmeye ulaşmaktan daha kolay olmaktadır.
- Denge sağlamaktır. Yaşanılan olumlu ya da olumsuz tüketim deneyimi neticesinde hissettiklerini paylaşarak dengeyi sağlama isteği tüketicilerin değerlendirme gerekçeleri arasındadır. Çünkü bireyler olumlu duygularını ifade etmek, olumsuz duygularını açığa çıkarmak isterler.

Müşterilerin satın alma davranışları üzerinde sosyal ağlarda bulunan kullanıcı değerlendirmelerinin ve görüşlerinin büyük etkisi vardır (Park ve Nicolau, 2015, ss.68-69; Tsao ve diğerleri, 2015, ss.99-100; Filieri, 2015, s.1261; Salehan ve Kim, 2016, s.30; Li ve diğerleri, 2020, ss.332-333). Lakin müşteriler satın alma sürecinde bu görüşleri aynı ölçüde değerlendirememektedir. Değerlendirme süreçlerinde motivasyonları farklılıklar göstermektedir. Erken satın alma süreci içerisindeki müşteriler, satın alma sürecindeki alışveriş yükünü hafifletmek için genellikle diğer müşterilerin ürün ya da hizmete ilişkin paylaştığı puanlamalara (düşük ya da yüksek) ya da ikna edici güçlü bir olumsuz yoruma göre hareket etmektedir. Geç satın alma süreci içerisinde bulunan müşteriler daha hassas hareket ederek olabildiğince kullanıcı görüşlerini incelemekte ve yararlılığını değerlendirmektedir. Nitekim bu aşamadaki en temel sorun dijital platformlardaki kullanıcı değerlendirmelerinin anonim, değişken ve hacimli yapısıdır. Bu durum müşterilerin tüketici değerlendirmeleri arasında hangilerinin en mantıklı olduğuna karar vermesini zorlaştırmaktadır (Pan ve Zhang, 2011, ss.599-601; Salehan ve Kim, 2016, s. 30). Özellikle ürün değerlendirmeleri ve puanlamaları arasındaki uyumsuzluk tüketicinin satın alma sürecindeki değerlendirmesini etkilemektedir (Ramachandran ve diğerleri, 2021, s.300). Tüketici değerlendirmeleri ve puanlamaları arasındaki tutarsızlık inceleme sürecinde müşterilerin yararlılığı değerlendirmesini zorlaştırmakta ve satın alma davranışını olumsuz etkilemektedir (Tsang ve Prendergast, 2009, ss.689-690). İşletmeler açısından tüketici tercihlerini çevrimiçi tüketici yorumlarından ve puanlamalardan öğrenebilmek oldukça önemlidir. İşletmeler yorumlardan ve puanlamalardan elde ettikleri kritik bilgileri; “kapasite planlama, ürün fiyatlandırma, pazar bölümlendirme, reklam ve ürün tavsiyesi” (Li ve diğerleri, 2020, s.332), promosyon ve fiyatlandırma stratejileri (Ghimire ve diğerleri, 2022, s.1) gibi süreçlerde etkin olarak kullanılmaktadır. Dikkat edilmesi gereken temel nokta, tüketici değerlendirmeleri ile satışlar arasında ilişkinin varlığıdır. Olumlu tüketici değerlendirmeleri satışları arttırırken, olumsuz tüketici değerleri tersi bir etki yaratmaktadır (Park ve Nicolau, 2015, s.69). İşletmeler bu süreçte büyük fırsatlar barındıran tüketicilerin çevrimiçi değerlendirmelerindeki bilgi örüntülerini ortaya çıkarmalı ve marka imajı, marka konumlandırması süreçlerinde kullanılmalıdır (Alzate ve diğerleri, 2022, s.1).

2.2. Kullanıcı Değerlendirmeleri ve Veri Analitiği

Tüketiciler ve işletmeler açısından müşterilerin çevrimiçi yorumları ve puanlamaları bir hayli önemlidir. Tüketiciler açısından, çevrimiçi yorumların hepsini incelemek mümkün değildir. Bu aşamada tüketiciler için müşterilerin ürün ve hizmetlere ilişkin puanlamaları ya da olumsuz yorumları daha büyük rol oynamaktadır. İşletmeler açısından ise çevrimiçi yorumların ve puanlamaların birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla tüketicilerin yaptığı yorumlar, veri olarak büyük bir değer taşımaktadır. İnternet, işlendiğinde veya analiz edildiğinde, çok değerli bilgiler çıkartılabilecek, çağımız için muazzam büyüklükte veri barındırmaktadır. Bu

değerli verinin bir parçasını, kişilerin olumlu/olumsuz bir şey hakkında yaptıkları yorumlar oluşturmaktadır. Çeşitli yöntemlerle elde edilebilecek kamuya açık bu veriler, yeni araştırma yöntemlerinin ve veri analiz metotlarının önünü açmıştır. Metin madenciliği, doğal dil işleme gibi analiz yöntemleriyle analiz edilen bu veriler pek çok alanda kullanılmaktadır.

Bahsedilen bu yeni analiz teknikleri kullanıcı yorumları; konuşma tanıma, bir metnin özet hale getirilmesi, duygu analizi, konu çıkarma, ilişki çıkarma, makine tercümesi, corpus analizi gibi amaçlar için kullanılmaktadır. Metin madenciliği, makine öğrenmesi ve diğer birçok istatistikî ve veri madenciliği yöntemini kullanılarak yapılan, insan dilini işleme temeline dayalı, bu işlemlere genel olarak doğal dil işleme (natural language processing) denilmektedir (Hagiwara, 2021, ss.4-5; Brownlee, 2019; Deng ve Liu, 2018, ss.1-2). Metin madenciliği ise, kitaplar, web sayfaları, e-postalar, raporlar veya ürün açıklamaları gibi çeşitli belge türlerinin yapılandırılmamış metinsel verilerindeki ilginç kalıpların araştırılması veya tanımlanması yoluyla belgelerden yararlı bilgiler çıkarmaya çalışan bir dizi tekniği açıklayan bir terimdir (Truyens ve Eecke, 2014, s.153).

Metin madenciliği, bilgi ayıklama, bilgi alma, doğal dil işleme, kümeleme ve kategorilere ayırma gibi amaçlarla yapılmaktadır (Lee ve diğerleri, 2022, s.89; Tyagi, 2021; Rai, 2019; Gaikwad ve diğerleri, 2014, s.43). Birçok alanda metin madenciliği ve doğal dil işleme işlemleri yapılmaktadır. Gerek ticari işletmelerde gerekse bilimsel araştırmalarda bu teknikler kullanılmaktadır. Özellikle ticari işletmelerde ürün ve hizmetlerin iyileştirilmesi açısından müşteri yorumları/görüşleri önemli değer taşımaktadır (Palese ve Usai, 2018, s.133; Akter ve Wamba, 2016, ss.173-174; Singh ve diğerleri 2014, s.329; Kim ve Srivastava, 2007, s.293).

Duygu analizi diğer adıyla fikir madenciliği, yazarın duyarlılığı (olumlu, olumsuz, tarafsız ve ötesi) için metni otomatik olarak analiz etmek için makine öğrenimi ve doğal dil işlemeyi kullanan bir metin madenciliği tekniğidir (Wolff, 2020). Duygu analizinde amaç, bir metnin olumlu, olumsuz veya nötr olduğunu, metinde geçen ifadeler yardımıyla doğru şekilde, otomatik olarak tanımlamaktır.

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Tüketicilerin çevrimiçi platformlar üzerinde gerçekleştirdikleri yorumlar ve puanlamalarla alakalı olarak çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalardan birçoğu tüketici değerlendirmelerinin diğer tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkisini açıklamaktadır (Antonio ve diğerleri, 2018; Santos ve Lopez, 2017; Kim ve diğerleri, 2015; Serra ve diğerleri, 2014; Coulter ve Roggeveen, 2012). Tüketici değerlendirmeleri üzerine yapılan bazı araştırmalarda tüketici değerlendirmelerinin ürün-hizmet karlılığı üzerinde (Chevalier ve Mayzlin, 2018; Deng ve diğerleri, 2017; Hu ve diğerleri, 2008; Godes ve Mayzlin, 2004; Chevalier ve Goolsbee, 2003) bazı araştırmalarda da tüketici puanlamalarının satışlar üzerinde ve ürün hizmet seçiminde etkili olduğu görülmüştür (Tafesse, 2021; Alalwan, 2020; Li ve diğerleri, 2018; Wang ve diğerleri, 2015; Floyd ve diğerleri, 2014).

Yapılan araştırmalar genellikle ya tüketici yorumlarını ya da puanlamalarını ele almaktadır. Araştırmalarda nicel bileşenleri nitel bileşenlerle birlikte ele almak soruna yönelik daha kapsamlı bir bakış açısı sağlayacaktır. Bu noktada arzu edilen tablo metin madenciliği kapsamında gerçekleştirilen sık kullanılan terimler, konular, duygu polaritesi, örüntü çıkarma gibi uygulamalarla elde edilebilir (Duan ve diğerleri, 2015, ss. 282-283). Metin madenciliğinin kullanıldığı çalışmalarda ise temel odak noktasının tüketici-kullanıcı yorumları (Alzate ve diğerleri, 2022; Yi ve Oh, 2022) oldukları görülmektedir.

Doğal dil işleme ve tüketici yorumları üzerine pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunları birçok dilde ve farklı iş kollarında görmek mümkündür. Bu çalışmalar; müşteri memnuniyeti (Piris ve Gay, 2021; Liu ve diğerleri, 2021; Wei ve diğerleri, 2020), pazarlama araştırma destek sistemi (Arai ve diğerleri, 2019), içerik analizi yoluyla müşteri beğenilerini bulmak (Pantelidis, 2010), duyarlılık iyileştirme (Jain, 2020), duygu analizi (Tontini, ve diğerleri, 2021; Kang, 2017), müşteri şikâyetlerinin tanımlanması (Choe ve diğerleri, 2012), ürün tasarımı için müşteri ihtiyaçlarının belirlenmesi (Shi ve Peng, 2021) gibi pek çok amaç için yapılmıştır. Duygu analizi, metin madenciliği ve doğal dil işleme çalışmalarının önemli bir kolunu oluşturmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalara bakıldığında, genellikle farklı yöntem ve algoritmaların doğru tahmini/performansı üzerine olduğu görülmektedir (Basiri ve diğerleri, 2021; Kaur ve diğerleri 2021; Li ve diğerleri, 2021; Singh ve diğerleri, 2021).

Buradan hareketle tüketici puanlamaları ve yorumlarını birlikte ele alan araştırmalar incelendiğinde çok sayıda çalışmanın olmadığı görülmektedir. Online müşteri değerlendirmeleri ile puanlamaları arasındaki ilişkiye yönelik metin madenciliği araştırmalarında (Dhar ve Bose, 2022; Tian ve diğerleri, 2021; Chatterjee, 2019) tüketici değerlendirmelerindeki duygusal eğilimlerin puanlamalarla ilişkili olduğu ve puanlamaları etkilediği görülmektedir. Tüketici yorumları ve puanlamaları arasındaki uyumun büyük önem taşıdığı belirtilmektedir. İki değişken arasındaki uyumsuzluk işlem maliyetini arttığı gibi tüketicilerin de daha fazla değerlendirme yapmalarına yol açacağından pazarlama aşamasında satış sürecini zorlaştıracaktır (Ramachandran ve diğerleri, 2021, s.300). Yapılan araştırmalar yorumlardaki duygusal eğilimlerin puanlamalar üzerindeki etkisine yöneliktir. Buradan hareketle bu çalışmanın temel araştırma sorusu şudur:

A.S: Tüketici derecelendirmeleri tüketici yorumlarındaki duygusal eğilimlerin ölçütü olarak kabul edilebilir mi?

4. ARAŞTIRMA

Bu başlık altında araştırmanın amacına, önemine, araştırmanın yöntemine ve bulgularına yer verilmiştir.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı hem işletmeler hem de tüketiciler açısından büyük öneme sahip olan tüketici puanlamalarının, yorumlarındaki duygusal eğilimlerin bir ölçütü olarak kabul edilip edilemeyeceğini sorgulamaktır. Çünkü birçok tüketici ürün-hizmetlere yönelik puanlamalarında yüksek puanlar verirken, yorumlarında olumsuz ifadeler ya da tam tersine olumlu ifadeler yer verirken puanlamalarında düşük puanlara yer verebilmektedir (Dhar ve Bose, 2022, s.2). Yapılan literatür araştırmalarında tüketici değerlendirmelerinin müşterilerin satın alma davranışlarını etkilediği göz önünde bulundurulduğunda, puanlamalar ve yorumlardaki duygular arasındaki uyumsuzluklar güvensizlik yaratmakta ve satın alma davranışlarını olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan bu durum işletmelerinde pazarlama stratejilerindeki başarı durumunu etkilemektedir. Dolayısıyla bu çalışma tüketicilerin puanlamaları ile yorumlardaki duygusal eğilimler arasındaki ilişkiye odaklandığı için hem işletmelerin pazarlama stratejilerini planlama evrelerinde hem de tüketicilerin satın alma süreçlerinde kullanılabilecek önemli bir argüman sunacağından önem arz etmektedir.

4.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada popüler seyahat platformlarından biri olan TripAdvisor.com sitesinden, hazırlanan bir algoritma yardımıyla 10/2020 tarihinde web kazıma yöntemiyle elde edilen kullanıcı değerlendirme puanları ve yorumları duygu analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Duygu analizi çalışmaları nicel araştırmalar içerisinde değerlendirilmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler içerisinde Türkçe ve İngilizce yorumlar kategorik hale getirilerek, ayrıştırılmıştır. Türkçe veri setinde 9869 yorum bulunurken; İngilizce veri setinde 2691 yorum bulunmaktadır.

Yöntem bir veri madenciliği işlemi olduğu için veriler öncelikle ön işleme sürecinden geçirilmiştir. Ön işleme sürecinde KNIME yazılımı kullanılmıştır. Ön işlemeden geçmiş olan veri setleri üzerinde gerçekleştirilecek duygu analizi aşamasında R yazılımı kullanılmıştır. Veri setleri içerisinde saklı olan duygu polaritelerine erişmek için; Türkçe veri setlerinde Dehkharghani ve diğerlerine göre (2016), tarafından English WordNet, SentiWordNet ve SenticNet sözlüklerinden yararlanılarak geliştirilen SentiTurkNet duygu sözlüğü kullanılırken; İngilizce veri setlerinde SenticNet duygu sözlüğü kullanılmıştır.

SentiTurkNet duygu sözlüğünde, Türkçe dil yapısına ilişkin 15.000 civarında synset³ yer almakla birlikte bunlar pozitif, negatif ve nötr (tarafsızlık) olmak üzere kutuplarına ayrıştırılmış ve kelime türlerine göre işaretlenmiştir (Rumelli ve diğerleri, 2019, s.2). SenticNet, duygu analizi sürecinde sadece kelimelerin birlikte oluşma frekanslarından ziyade kelimeler arasında düz anlam ve yan anlam bilgisinden hareketle de duygu polaritesinin hesaplanmasına yönelik oluşturulan bir duygu sözlüğüdür. SenticNet (t.y.), “400.000 doğal dil kavramıyla ilişkili bir dizi anlambilim, duyarlık ve kutupsallık” sağlamaktadır.

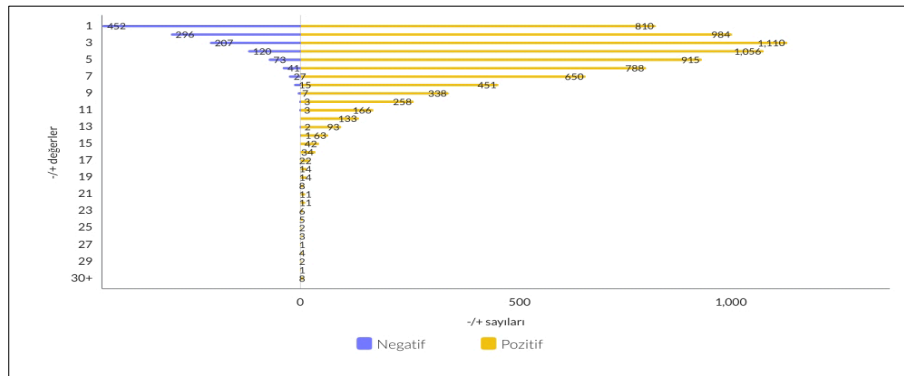
Veri setlerinde kullanıcı puanlamalarına göre 1 ve 2 puanlı yorumlar “Negatif” olarak etiketlenirken; 4 ve 5 puanlı yorumlar “Pozitif” olarak etiketlenmiştir. Veri setlerindeki 3 puanlı yorumlar araştırmacılar tarafından incelenerek duygu durumuna göre “Pozitif”, “Negatif” ve “Nötr” olarak ayrıştırılmıştır.

4.3. Bulgular

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular veri setlerinin dil yapılarına göre; Türkçe veri setlerine ilişkin bulgular ve İngilizce veri setlerine ilişkin bulgular olmak üzere iki ayrı başlık altında sunulmuştur.

4.3.1. Türkçe veri setlerine ilişkin bulgular

Türkçe veri setlerine ilişkin gerçekleştirilen duygu analizi neticesinde, veri setinin duygu polarite dağılımı Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Türkçe Veri Seti Duygu Polaritesi

³ Birbirinin yerine kullanılabilen bir veya daha fazla eş anlamlı sözcük grubu.

Şekil 1'e göre elde edilen bulgulardan hareketle müşteri yorumlarının duygu polaritesine ilişkin yüzdelerik dağılım Tablo 1'te verilmiştir.

Tablo 1. Duygu Polaritesi Yüzde Dağılımı

TripAdvisor yorum sayısı		9869
Analize giren yorum sayısı		9864
Duygu Dağılımı		
Duygu Durumu	f	%
Pozitif	8003	81,1
Negatif	1247	12,6
Nötr	614	6,22
	9864	100

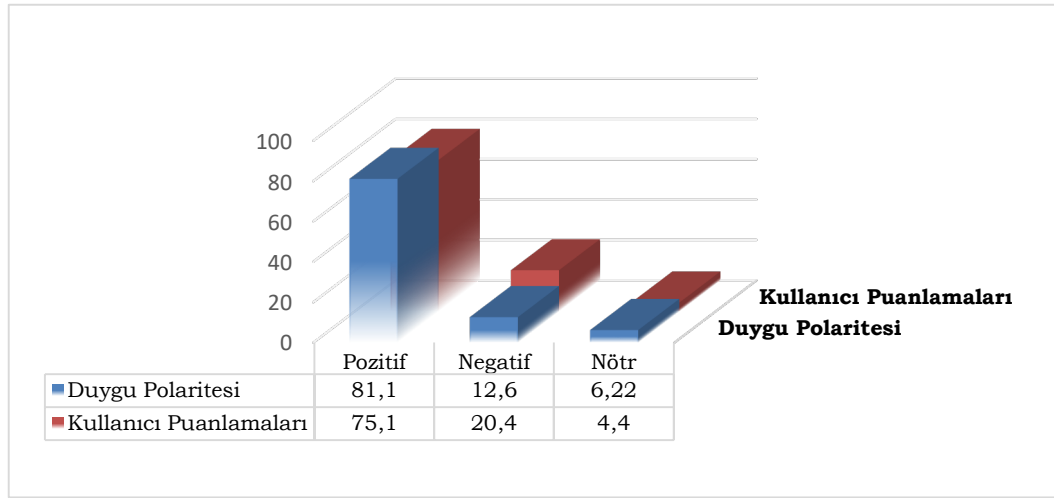
Şekil 1'e göre oluşturulan Tablo 1 incelendiğinde bütün yorumların analiz kapsamına dâhil edildiği görülmektedir. Duygu analizi neticesinde duygu polaritelerinin dağılımlarına bakıldığında "Pozitif" etiketli yorumların oldukça yüksek olduğu (%81,1) görülmektedir. "Negatif" etiketli yorumların ise oldukça düşük olduğu (%6,2) görülmektedir. Tarafsızlık olarak ifade edilebilecek olan "Nötr" etiketli yorumlarda düşük (%12,6) seviyededir.

Kullanıcıların yorum yaparken 1 ile 5 arasında gerçekleştirdikleri puanlamalara göre Tablo 2'deki etiket sınıflandırmaları incelendiğinde;

Tablo 2. Kullanıcı Puanlamalarına Göre Etiket Sınıflandırmaları

Kullanıcıların Puanlamaları							
Derece	1	2	3			4	5
Toplam	546	1041	1475			1762	5045
Yüzde	5,5	10,5	POS 6,16	NEG 4,37	NOTR 4,40	17,8	51,1

Kullanıcı puanlamalarına göre gerçekleştirilen sınıflandırmada kullanıcı yorumlarının 7415 (%75,134) tanesine "Pozitif" etiket verilmişken; 2019 (%20,458) tane kullanıcı yorumuna Negatif etiket verilmiştir. Geri kalan 435 (%4,407) tane yorum ise "Nötr" olarak etiketlenmiştir. Puanlamalara göre de müşterilerin büyük çoğunluğunun duygu eğilimi pozitifdir.

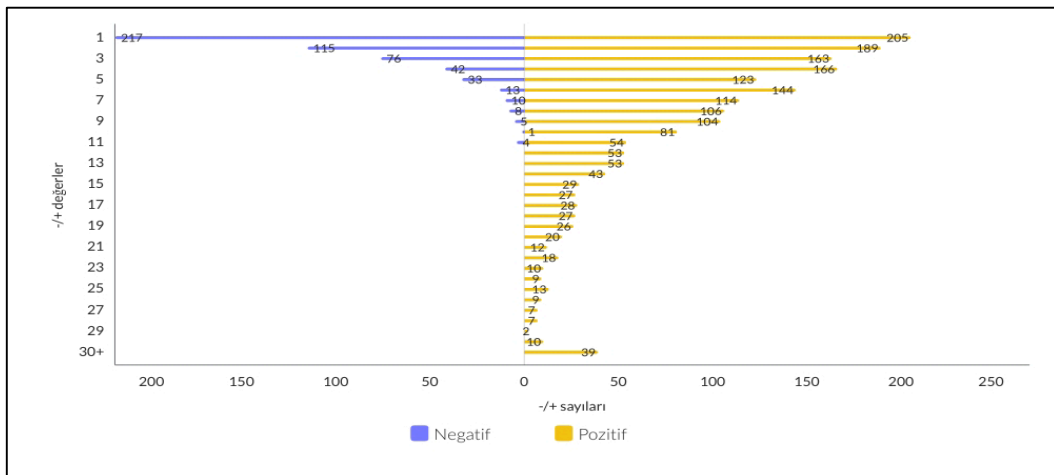

Şekil 2. Türkçe Veri Seti Duygu Polariteleri ve Kullanıcı Puanlamalarının Karşılaştırılması

Türkçe veri setlerinde kullanıcı puanlamaları ile duygu polariteleri grafiği incelendiğinde (Şekil 2), polarite sınıflandırmasında; pozitif olarak etiketlenen 8003 adet yorumun puanlamalarda 7415 tanesinin, negatif etiketlenen 1247 yorumun puanlamalarda 2019 tanesinin, nötr olarak etiketlenen 614 yorumun puanlamalarda 435 tanesinin etiklendiği görülmektedir.

4.3.2. İngilizce veri setlerine ilişkin bulgular

Müşterilerin İngilizce olarak gerçekleştirdiği yorumlara ilişkin gerçekleştirilen duygu analizine göre, yorumların duygu polaritesinin dağılımı Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 3. İngilizce Veri Seti Duygu Polaritesi

Şekil 3’e göre elde edilen bulgulardan hareketle müşteri yorumlarının duygu polaritesine ilişkin yüzdeler Tablo 3’te verilmiştir. İngilizce içerikli yorumların neredeyse tamamı duygu analizi sürecinde analize tabi tutulmuştur. Müşteri yorumlarının duygu polaritelerine ilişkin bulgular (Şekil 2 ve Tablo 3) incelendiğinde, yorumların büyük çoğunluğunun (%70,428) pozitif etiketli olduğu görülmektedir. Negatif etiketli yorumlar ise pozitif etiketli yorumlara göre oldukça düşük (%19,515) seviyededir. Tarafsızlık olarak ifade edilen Nötr etiketli yorumlar ise Negatif etiketli yorumlar gibi düşük (%10,056) seviyededir.

Tablo 3. Duygu Polaritesi Yüzde Dağılımı

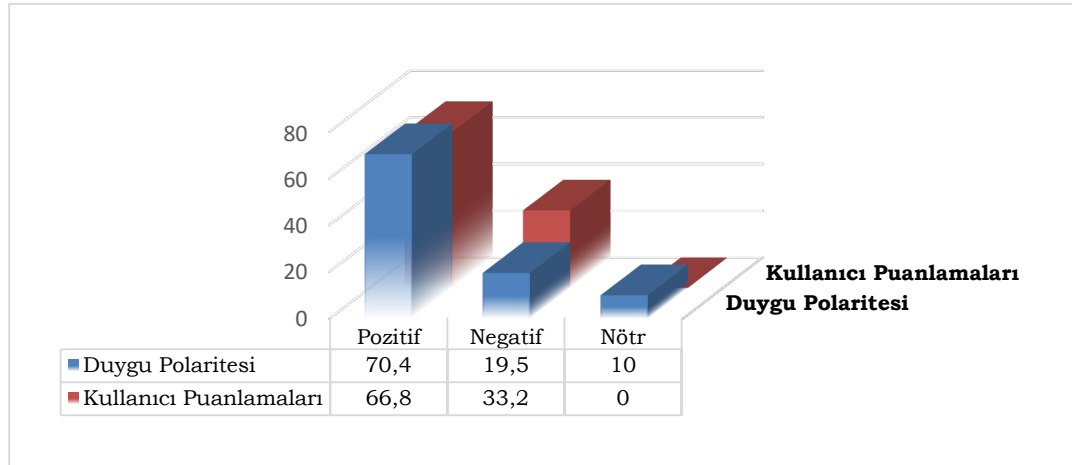
TripAdvisor yorum sayısı		2691
Analize giren yorum sayısı		2685
Duygu Dağılımı		
Duygu Durumu	<i>f</i>	%
Pozitif	1891	70,4
Negatif	524	19,5
Nötr	270	10,1
Toplam	9864	100

Kullanıcıların yorum yaparken 1 ila 5 arasında gerçekleştirdikleri puanlamalara göre Tablo 4 incelediğinde;

Tablo 4. Müşteri Puanlamalarına Göre Etiket Sınıflandırmaları

Kullanıcıların Puanlamaları					
Derece	1	2	3	4	5
Toplam	493	217	311	518	1152
Yüzde	18,3	8,06	POS	NEG	19,2
			4,75	6,8	

Müşterilerin aldıkları hizmete ilişkin puanlamalarına göre; Pozitif etiketli puanlamaların oranı (%66,81) oldukça yüksektir. Puanlamalara göre negatif etiketli yorumların oranı (%33,18) ise orta düzeydedir. Kullanıcıların 3 puan verdikleri yorumlar araştırmacılar tarafından incelendiğinde tarafsızlık olarak ifade edilebilecek Nötr değerli yorumlara rastlanmamıştır. Buradan hareketle Şekil 4'te verilen grafik incelendiğinde;

Şekil 4. İngilizce Veri Seti Duygu Polariteleri ve Kullanıcı Puanlamalarının Karşılaştırılması

İngilizce veri setleri üzerine gerçekleştirilen duygu analizinde elde edilen duygu polaritelerine göre; pozitif sınıflandırılan 1891 yorumun puanlamalarda 1798 tanesi pozitif olarak etiketlenirken; negatif sınıflandırılan 524 yorumun ise puanlamalarda 893 tanesi negatif olarak etiketlenmiştir.

Duygu polaritesi nötr olarak sınıflandırılan 270 yorumun ise puanlamalarda bir karşılığı bulunmamaktadır.

5. SONUÇ

Tüketiciler satın alma süreçlerinde farklı motivasyonlara sahiptir. Tüketicilerin erken ya da geç satın alma süreçlerinde diğer tüketicilerin yorum ve puanlamaları etkilidir. Lakin erken satın alma sürecinde güçlü bir olumsuz yorum daha etkili olabilmektedir (Salehan ve Kim, 2016, s. 30; Pan ve Zhang, 2011, ss.599-601). Bu noktada göz ardı edilmemesi gereken hususlar, e-ticaret sistemi içerisinde ürün yelpazesinin çeşitliliği, reklam bombardımanları, çok sayıda kullanıcı yorumu ve puanlamaların varlığıdır. Böyle bir ortamda tüketicilerin satın alma süreçlerindeki zaman tasarrufları da değişken olarak belirmektedir. Dolayısıyla hem tüketiciler hem de işletmeler açısından puanlamalar ve yorumlar çok büyük önem taşımaktadır. Pazarlama stratejilerinin başarılı olmasında puan ve yorumlardan elde edilen bilgiler kritiktir. Bu bağlamda hem tüketiciler hem de işletmeler açısından büyük bir öneme sahip olan kullanıcı yorum ve puanlamalarının hem nitel hem de nicel olarak birlikte ele alınarak değerlendirilmesi önemlidir (Duan ve diğerleri, 2015, s.283).

Tüketici değerlendirmeleri ve puanlamaları arasındaki tutarsızlık inceleme sürecinde müşterilerin yararlılığı değerlendirmesini zorlaştırmakta ve satın alma davranışını olumsuz etkilemektedir (Tsang ve Prendergast, 2009, ss.689-690). Yapılan araştırmalar tüketicilerin yaptıkları yorumlar ve puanlamalar arasında kopuklukların var olduğunu (Dhar ve Bose, 2022; Tian ve diğerleri, 2021; Chatterjee, 2019) ortaya koymaktadır. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular da bu sonuçları destekler niteliktedir. Öyle ki gerek Türkçe veri setlerinde gerekse İngilizce veri setlerinde tüketicilerin puanlamalarının yorumlardaki duygusal eğilimleri daha çok pozitif içerikli olanlarda yansıttığı görülmektedir. Negatif puanlamalara sahip yorumların her iki veri setindeki duygusal eğilimlerle ciddi sapmalar gösterdiği gözlemlenmektedir. Türkçe veri setlerinde nötr puanlamalar ile nötr duygusal eğilimler arasındaki yakınlık göze çarpmaktadır. Bu noktadaki temel sorun puanlamada 3 değerine sahip yorumları tüketicilerin tek tek değerlendirmesinin zorluğudur. Lakin İngilizce veri setlerinde puanlamalarda 3 değerine sahip yorumlar pozitif ve negatif içerikli değerlere sahipken, duygu analizinde bu etiketli sınıfın azımsanmayacak düzeyde nötr olarak sınıflandırıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, yüksek puanlı tüketici derecelendirmelerinin, olumlu duygusal eğilimlerle eşleşme oranı yüksek iken; düşük puanlı tüketici derecelendirmelerinin olumsuz duygusal eğilimlerle eşleşme oranı düşüktür. Araştırma sorusu göz önüne alındığında, tüketici derecelendirmeleri, tüketici incelemelerindeki duygusal eğilimlerle tam olarak eşleşmez. Yüksek puan alan derecelendirmeler yüksek eşleşme oranına sahipken, düşük puan alan derecelendirmelerin eşleşme oranı düşüktür. Dolayısıyla gerek tüketiciler satın alma süreçlerinde gerekse işletmeler pazarlama süreçlerinde puanlamalar ile yorumlardaki duygusal eğilimler arasındaki açıklığa dikkat etmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Hıdır Polat (%60), Yılmaz Ağca (%40)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Hıdır Polat (60%), Yılmaz Ağca (40%)

KAYNAKÇA

- Akter, S. ve Wamba, S. F. (2016). Big data analytics in E-commerce: a systematic review and agenda. *Electron Markets*, 173-194. doi:10.1007/s12525-016-0219-0
- Alalwan, A. A. (2020). Mobile food ordering apps: An empirical study of the factors affecting customer e-satisfaction and continued intention to reuse. *International Journal of Information Management*, 50, 28–44. doi:10.1016/J.IJINFOMGT.2019.04.008
- Alzate, M., Arce-Urriza, M. ve Cebollada, J. (2022). Mining the text of online consumer reviews to analyze brand image and brand positioning. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 67, 1-29. 102989. doi:10.1016/J.JRETCONSER.2022.102989
- Antonio, N., De Almeida, A., Nunes, · L., Fernando B., Ribeiro, R., Nunes, L. ve Batista, F. (2018). Hotel online reviews: different languages, different opinions. *Information Technology & Tourism*, 18, 157–185. doi:10.1007/s40558-018-0107-x
- Arai, K., Sakurai, Y., Sakurai, E., Tsuruta, S. ve Knauf, R. (2019). Visualization system for analyzing customer comments in marketing research support system. *2019 IEEE World Congress on Services (SERVICES)*. Milan, Italy : IEEE. doi: 10.1109/SERVICES.2019.00042.
- Basiri, M. E., Nemati, S., Abdar, M., Asadi, S. ve Acharrya, U. R. (2021). A novel fusion-based deep learning model for sentiment analysis of COVID-19 tweets. *Knowledge-Based Systems*, 1-21. doi:10.1016/j.knosys.2021.107242
- Brownlee, J. (2019). *What is natural language processing?* Erişim Adresi: <https://machinelearningmastery.com/natural-language-processing/>
- Chatterjee, S. (2019). Explaining customer ratings and recommendations by combining qualitative and quantitative user generated contents. *Decision Support Systems*, 119, 14–22. doi:10.1016/J.DSS.2019.02.008
- Chevalier, J. A. ve Mayzlin, D. (2018). The effect of word of mouth on sales: Online book reviews. *Journal of Marketing Research*, 43(3), 345–354. doi:10.1509/JMKR.43.3.345
- Chevalier, J. ve Goolsbee, A. (2003). Measuring prices and price competition online: Amazon.com and BarnesandNoble.com. *Quantitative Marketing and Economics*, 1(2), 203–222. doi:10.1023/A:1024634613982
- Choe, P., Lehto, M. R., Shin, G.-C. ve Choi, K.-Y. (2012). Semiautomated identification and classification of customer complaints. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing & Service Industries*, 23(2), 149-162. doi:10.1002/hfm.20325
- Coppola, D. (2022). *E-commerce worldwide*. Erişim Adresi: <https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/>
- Coulter, K. S. ve Roggeveen, A. (2012). “Like it or not”: Consumer responses to word-of-mouth communication in on-line social networks. *Management Research Review*, 35(9), 878–899. doi:10.1108/01409171211256587/FULL/PDF
- Dehkharghani, R., Saygin, Y., Yanikoglu, B. ve Oflazer, K. (2016). SentiTurkNet: A Turkish polarity lexicon for sentiment analysis. *Language Resources and Evaluation*, 50, 667–685. doi:10.1007/s10579-015-9307-6

-
- Deng, L. ve Liu, Y. (2018). *Deep Learning in Natural Language Processing*. Singapore: Springer Nature Singapore.
- Deng, S., Sinha, A. P. ve Zhao, H. (2017). Adapting sentiment lexicons to domain-specific social media texts. *Decision Support Systems*, 94, 65–76. doi:10.1016/J.DSS.2016.11.001
- Dhar, S. ve Bose, I. (2022). Walking on air or hopping mad? Understanding the impact of emotions, sentiments and reactions on ratings in online customer reviews of mobile apps. *Decision Support Systems*, 1-12. doi:10.1016/J.DSS.2022.113769
- Duan, W., Yu, Y., Cao, Q. ve Levy, S. (2015). Exploring the impact of social media on hotel service performance: A sentimental analysis approach. *Cornell Hospitality Quarterly*, 57(3), 282–296. doi:10.1177/1938965515620483
- Estay, B. (2022). *Fast, flexible, cost-effective e-commerce*. Erişim Adresi: <https://www.bigcommerce.com/blog/online-shopping-statistics/#5-essential-online-shopping-statistics>
- Filieri, R. (2015). What makes online reviews helpful? A diagnosticity-adoption framework to explain informational and normative influences in e-WOM. *Journal of Business Research*, 68(6), 1261–1270. doi:10.1016/J.JBUSRES.2014.11.006
- Floyd, K., Freling, R., Alhoqail, S., Cho, H. Y. ve Freling, T. (2014). How online product reviews affect retail sales: A meta-analysis. *Journal of Retailing*, 90(2), 217–232. doi:10.1016/J.JRETAI.2014.04.004
- Fu, J. R., Ju, P. H. ve Hsu, C. W. (2015). Understanding why consumers engage in electronic word-of-mouth communication: Perspectives from theory of planned behavior and justice theory. *Electronic Commerce Research and Applications*, 14(6), 616–630. doi:10.1016/J.ELERAP.2015.09.003
- Gaikwad, S. V., Chaugule, A. ve Patil, P. (2014). Text mining methods and techniques. *International Journal of Computer Applications*, 85(17), 42-45. doi:10.5120/14937-3507
- Ghimire, B., Shanaev, S. ve Lin, Z. (2022). Effects of official versus online review ratings. *Annals of Tourism Research*, 92, 1-8. doi:10.1016/J.ANNALS.2021.10324
- Godes, D. ve Mayzlin, D. (2004). Using Online conversations to study word-of-mouth communication. 23(4), 545-560. doi:10.1287/MKSC.1040.0071
- Grashuis, J., Skevas, T. ve Segovia, M. S. (2020). Grocery shopping preferences during the COVID-19 pandemic. *Sustainability* 2020, 1-10. doi:10.3390/su12135369
- Hagiwara, M. (2021). *Real-World natural language processing*. Shelter Island, NY, US: Manning Publications.
- Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G. ve Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: What motivates consumers to articulate themselves on the Internet? *Journal of Interactive Marketing*, 18(1), 38–52. doi:10.1002/DIR.10073
- Hu, N., Liu, L., Jie, A. E. ve Zhang, J. (2008). Do online reviews affect product sales? The role of reviewer characteristics and temporal effects. *Information Technology and Management volume*, 9, 201–214. doi:10.1007/s10799-008-0041-
- Jain, M. (2020). *Sentiment refinement by extraction of hidden information from customer comments* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Delhi, India: Delhi Technological University.
-

-
- Kang, Z. (2017). Sentiment analysis system on automobile customer comments. *5th International Conference on Mechatronics, Materials, Chemistry and Computer Engineering* (s. 42-46). Advances in Engineering Research, Atlantis Press. doi:10.2991/icmmcce-17.2017.10
- Kaur, H., Ahsaan, S. U., Alankar, B. ve Chang, V. (2021). A Proposed sentiment analysis deep learning algorithm for analyzing COVID-19 tweets. *Information Systems Frontiers*, 23, 1417-1429. doi:10.1007/s10796-021-10135-7
- Kim, W. G., Lim, H. ve Brymer, R. A. (2015). The effectiveness of managing social media on hotel performance. *International Journal of Hospitality Management*, 44, 165-171. doi:10.1016/J.IJHM.2014.10.01
- Kim, Y. A. ve Srivastava, J. (2007). Impact of social influence in e-commerce decision making. *ICEC '07: Proceedings of the ninth international conference on Electronic commerce*, (s. 293-302). doi:10.1145/1282100.1282157
- Lee, J.Y., Choi, J.W., Choi, J. ve Lee B. (202). Text-mining analysis using national R&D project data of South Korea to investigate innovation in graphene environment technology. *International Journal Innovation Studies*, 7(1), 87-99. doi:10.1016/j.ijis.2022.09.005
- Li, R., Chen, H., Feng, F., Ma, Z., Wang, X. ve Hovy, E. (2021). Dual graph convolutional networks for aspect-based sentiment analysis. *59th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 11th International Joint Conference on Natural Language Processing* (s. 6319-6329). Online: ACL Anthology. Erişim Adresi: <https://aclanthology.org/2021.acl-long.494.pdf>
- Li, S., Lee-Won, R. J. ve McKnight, J. (2018). Effects of online physician reviews and physician gender on perceptions of physician skills and primary care physician (PCP) selection. *34(11)*, 1250-1258. doi:10.1080/10410236.2018.1475192
- Li, X., Liu, H. ve Zhu, B. (2020). Evolutive preference analysis with online consumer ratings. *Information Sciences*, 541, 332-344. doi:10.1016/J.INS.2020.06.048
- Liu, Y., Wan, Y., Shen, X., Ye, Z. ve Wen, J. (2021). Product customer satisfaction measurement based on multiple online consumer review features. *Information*, 12(6), 1-16. doi:doi:10.3390/info12060234
- Palese, B. ve Usai, A. (2018). The relative importance of service quality dimensions in E-commerce experiences. *International Journal of Information Management*, 40, 132-140. doi:10.1016/j.ijinfomgt.2018.02.001
- Pan, Y. ve Zhang, J. Q. (2011). Born unequal: A study of the helpfulness of user-generated product reviews. *Journal of Retailing*, 87(4), 598-612. doi:10.1016/J.JRETAIL.2011.05.002
- Pantelidis, I. S. (2010). Electronic meal experience: A content analysis of online restaurant comments. *Cornell Hospitality Quarterly*, 51(4), 483-491. doi:10.1177/1938965510378574
- Park, S. ve Nicolau, J. L. (2015). Asymmetric effects of online consumer reviews. *Annals of Tourism Research*, 50, 67-83. doi:10.1016/J.ANNALS.2014.10.007
- Piris, Y. ve Gay, A.-C. (2021). Customer satisfaction and natural language processing. *Journal of Business Research*, 264-271. doi:10.1016/j.jbusres.2020.11.065
-

-
- Rai, A. (2019, 06 01). *What is text mining: Techniques and applications*. Erişim adresi: <https://www.upgrad.com/blog/what-is-text-mining-techniques-and-applications/>
- Ramachandran, R., Sudhir, S. ve Unnithan, A. B. (2021). Exploring the relationship between emotionality and product star ratings in online reviews. *IIMB Management Review*, 33(4), 299–308. doi:10.1016/J.IIMB.2021.12.002
- Rumelli, M., Akkuş, D., Kart, Ö. ve Isik, Z. (2019). Sentiment analysis in Turkish text with machine learning algorithms. *2019 Innovations in Intelligent Systems and Applications Conference (ASYU)*, 1–5. doi:10.1109/ASYU48272.2019.8946436
- Salehan, M. ve Kim, D. J. (2016). Predicting the performance of online consumer reviews: A sentiment mining approach to big data analytics. *Decision Support Systems*, 81, 30–40. doi:10.1016/J.DSS.2015.10.006
- Santos, X. M. ve Lopez, L. (2017). The location of tourist accommodation in Santiago de Compostela from a client perspective. *e-Review of Tourism Research (eRTR)*, 14(5–6), 258–277. Erişim Adresi: <https://journals.tdl.org/ertr/index.php/ertr/article/view/144/40>
- SenticNet. (t.y.). *SenticNet*. Erişim Adresi: <https://sentic.net/>
- Serra Cantalops, A. ve Salvi, F. (2014). New consumer behavior: A review of research on eWOM and hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 36, 41–51. doi:10.1016/J.IJHM.2013.08.007
- Shi, Y. ve Peng, Q. (2021). Enhanced customer requirement classification for product design using big data and improved Kano model. *Advanced Engineering Informatics*, 49, 1-12. doi: doi:10.1016/j.aei.2021.101340
- Singh, M., Jakhar, A. K. ve Pandey, S. (2021). Sentiment analysis on the impact of coronavirus in social life using the BERT model. *Social Network Analysis and Mining*, 1-11. doi: doi:10.1007/s13278-021-00737-z
- Singh, P. K., Sachdeva, A., Mahajan, D., Pande, N. ve Sharma, A. (2014). An approach towards feature specific opinion mining and sentimental analysis across e-commerce websites. *5th International Conference - Confluence The Next Generation Information Technology Summit (Confluence)*. Noida, India : IEEE. doi:10.1109/CONFLUENCE.2014.6949312
- Tafesse, W. (2021). The effect of app store strategy on app rating: The moderating role of hedonic and utilitarian mobile apps. *International Journal of Information Management*, 57, 1-11. doi:10.1016/J.IJINFOMGT.2020.102299
- Tian, G., Lu, L. ve McIntosh, C. (2021). What factors affect consumers' dining sentiments and their ratings: Evidence from restaurant online review data. *Food Quality and Preference*, 88, 1-9. doi:10.1016/J.FOODQUAL.2020.104060
- Tontini, G., Irgang, L., Kroenke, A., Hadlich, I., Picolo, J. D. ve Mikulic, J. (2021). How to use spontaneous customer comments to identify nonlinear background of satisfaction with restaurant services. *Benchmarking: An International Journal*, 29(2), 496-521. doi:0.1108/BIJ-08-2020-0409
- Truyens, M. ve Eecke, P. V. (2014). Legal aspects of text mining. *Comput. Law Security Review*, 30(2),153-170. doi:10.1016/j.clsr.2014.01.009
-

-
- Tsang, A. S. L. ve Prendergast, G. (2009). Does culture affect evaluation expressions?: A cross-cultural analysis of Chinese and American computer game reviews. *European Journal of Marketing*, 43(5-6), 686-707. doi:10.1108/03090560910947007/FULL/PDF
- Tsao, W., Hsieh, M., Shih, L. ve Lin, T.M. (2015). *Compliance with eWOM: The influence of hotel reviews on booking intention from the perspective of consumer conformity*. International Journal of Hospitality Management, 46, 99-111. doi:10.1016/j.ijhm.2015.01.008
- Tyagi, N. (2021). *Top 7 text mining techniques*. Erişim Adresi: <https://www.analyticssteps.com/blogs/top-7-text-mining-techniques>
- Wang, F., Liu, X. ve Fang, E. (2015). User reviews variance, critic reviews variance, and product sales: An exploration of customer breadth and depth effects. *Journal of Retailing*, 91(3), 372-389. doi:10.1016/J.JRETAI.2015.04.00
- Wei, Q., Shi, X., Li, Q. ve Chen, G. (2020). Enhancing customer satisfaction analysis with a machine learning approach: From a perspective of matching customer comment and agent note. *Hawaii International Conference on System Sciences 2020 (HICSS-53)*. Grand Wailea, Hawaii. doi:10.24251/HICSS.2020.178
- Wolff, R. (2020). *What is text mining with sentiment analysis?* Erişim Adresi: <https://monkeylearn.com/blog/text-mining-sentiment-analysis/>
- Yi, J. ve Oh, Y. K. (2022). The informational value of multi-attribute online consumer reviews: A text mining approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 65, 1-7. doi:10.1016/J.JRETCONSER.2021.102519

SUMMARY

Introduction

Information and communication technologies have pioneered two critical changes in terms of marketing. One is the spread of the e-commerce system, and the other is that users can evaluate products and services (Ramachandran et al., 2021, p. 299). Consumer evaluations, expressed as word-of-mouth communication, are defined as an opportunity or threat for businesses. Consumers' evaluations of products and services in social networks either reduce or increase the reliability of businesses (Fu et al., 2015, p.616; Tsao et al., 2015, p.101). However, information and communication technologies create significant uncertainties in customers by creating spatial and temporal separation between buyers and sellers, customer evaluations in the e-commerce system help to eliminate the uncertainty that exists as a source of information. Also, it even takes on the role of a persuasive sales representative, facilitating the purchasing decisions of potential customers (Ghimire et al., 2022, p.1; Ramachandran et al., 2021, pp.299-300).

In recent years, consumers have tended to investigate the evaluations of other consumers concerning the product or service they are interested in within the e-commerce system. Product opinions and evaluations on electronic platforms are a kind of the digital equivalent of word-of-mouth communication. This becomes an indispensable tool in terms of marketing function given its impact (Pan & Zhang, 2011, p.598). The reviews and opinions of customers on online platforms affect the purchasing behavior of potential customers (Li et al., 2020, pp.332-333; Salehan & Kim, 2016, p.30; Park & Nicolau, 2015, pp.68-69; Tsao et al., 2015, pp.99-100; Filieri, 2015, p.1261). The most fundamental problem here is the anonymous, variable and voluminous structure of user reviews on digital platforms. This makes it difficult for customers to decide which consumer reviews make the most sense (Salehan & Kim, 2016, p. 30; Pan & Zhang, 2011, pp.599-601). In particular, the discrepancy between product evaluations and ratings affects the consumer's decision in the purchasing process (Ramachandran et al., 2021, p.300). The discrepancy between consumer ratings and ratings makes it difficult for customers to assess usefulness during the review process and negatively affects purchasing behavior (Tsang & Prendergast, 2009, pp.689-690).

For businesses, it is essential to be able to learn consumer preferences from online consumer reviews and ratings. Companies actively use the critical information they obtain from comments and ratings in processes such as "capacity planning, product pricing, market segmentation, advertising, and product advice" (Li et al., 2020, p.332), promotion and pricing strategies (Ghimire et al., 2022, p.1). In this process, companies should reveal the information patterns in consumers' online evaluations and use them in their brand image and positioning processes (Alzate et al., 2022, p.1).

Research Questions

Research usually addresses either consumer reviews or ratings. In this research, addressing quantitative and qualitative components will provide a more comprehensive view of the problem. At this point, the desired result can be obtained by frequently used terms, topics, emotional polarity, and pattern extraction applications performed within the scope of text mining (Duan et al., 2015, pp. 282-283). When the studies using text mining are examined, the main focus is on consumer-user comments (Alzate et al., 2022; Yi and Oh, 2022). Research shows that emotional tendencies are often associated with rates and affect rates (Dhar & Bose, 2022; Tian et al., 2021; Chatterjee, 2019). Therefore, the fact that the academic studies are aimed at the effect of emotional tendencies on rates reveals the central question of this research.

RQ: Do consumer ratings match emotional trends in consumer comments?

Purpose

Based on the research question, this study aims to investigate the relationship between consumer comments and ratings, which are very important for companies and consumers.

Method

The data of this research was obtained from the TripAdvisor.com site, one of the popular travel platforms, by web mining/scraping method on 10/2020 with the help of an algorithm prepared. This data, which includes user ratings and comments, was analyzed using sentiment analysis. Within the data obtained within the scope of the research, Turkish and English comments were categorical and separated. There are 9869 comments in the Turkish data set and 2691 comments in the English data set.

Since the method is a data mining process, the data is first pre-processed. KNIME software was used in the pre-processing process.

Later, the R programming language was used in the emotion analysis stage. In order to access the polarities of emotion hidden in the data sets, the SentiTurkNet sentiment dictionary developed by Dehkharghani et al. (2016) using the English WordNet, SentiWordNet, and SenticNet dictionaries was used in the Turkish data sets. In the English data sets, the SenticNet sentiment dictionary was used. In the data sets, comments with 1 and 2 points were labeled "Negative"; Reviews with 4 and 5 ratings were labeled "Positive ."The 3-point comments in the data sets were examined by the researchers and divided into "Positive," "Negative," and "Neutral."

Findings

The findings obtained within the scope of the research are presented under two separate headings the findings related to Turkish data sets and the findings related to English data sets according to the language structures of the data sets.

As a result of sentiment analysis in the data sets of the Turkish language, the following results were obtained when the polarity of emotion and user ratings were compared.

- 8003 (81.13%) comments in which emotional polarity was classified as positive, and 7415 (75.134%) were labeled positive.
- 1247 (12.64%) comments in which emotional polarity was classified as negative, and 2019 (20.46%) were labeled as negative in the ratings.
- 614 (6.22%) comments were classified as emotion polarity neutral, and 435 (4.4%) were labeled as neutral in the ratings.

As a result of sentiment analysis in English language data sets, the results of sentiment polarity and user ratings are given below.

- 1891 (70.428%) comments were classified as positive for emotion polarity, and 1798 (66.81%) were labeled as positive in the ratings.
- 524 (19.56%) comments in which emotional polarity was classified as negative, and 893 (33.18%) were labeled negative in the ratings.
- It is seen that 270 (10.06%) comments classified as emotion polarity neutral are not labeled as in the ratings.

Conclusions

Based on the findings, in both Turkish data sets and English data sets, it is seen that the rates of consumers reflect the emotional tendencies in the comments in those with more positive

content. It was concluded that the comments with negative ratings showed severe deviations from the emotional trends in both data sets. In Turkish data sets, there is a closeness between neutral rates and neutral emotional tendencies. The main problem at this point is the difficulty of evaluating the interpretations that have a value of 3 in the rates by consumers individually. In the English data set, comments with a value of 3 in the ratings have positive and negative content values. At the same time, in the sentiment analysis, it is seen that this labeled class is classified as a significant neutral.

As a result, while high consumer ratings are highly likely to be matched with positive emotional tendencies; low consumer ratings are less likely to be matched with negative emotional tendencies. Given the research question, consumer ratings do not precisely match emotional trends in consumer reviews. High-scoring ratings have a high match rate, while low-scoring ratings have a low match rate. Therefore, both consumers should pay attention to the gap between ratings and emotional trends in comments in their purchasing processes and companies in their marketing processes.

10 YAŞ GRUBU ÖĞRENCİLERİNİN FİNANSAL OKURYAZARLIK EĞİTİMİ İLE TÜKETİM VE TASARRUF DAVRANIŞLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ

Salim ŞENGEL¹
Serpil ALTINIRMAK²
Hüseyin YOLCU³
Şirin ŞENGEL⁴
Taylan AKGÜL⁵
Basil OKOTH⁶

Atıf: Şengel, S., Altınırma, S., Yolcu, H., Şengel, Ş., Akgül, T. ve Okoth, B. (2022). 10 yaş grubu öğrencilerinin finansal okuryazarlık eğitimi almaları ile tüketim ve tasarruf davranışları arasındaki ilişkinin analizi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 489-505. doi: 10.17218/hititsbd.1163070

Özet: Günümüzde yetişkinler kadar çocuklar da giderek karmaşık hale gelen ekonomik sistemde doğru kararlar verebilmelerini gerektiren bir çağda yaşamaktadırlar. Çocukların doğru finansal kararlar almalarını sağlamak için çocuklara finansal bilgi ve beceri kazandırılmasının kritik ve acil bir ihtiyaç olduğu pek çok araştırmacının ortak görüşüdür. Çocuklar için finansal eğitim programı hazırlanırken cinsiyet, ırk, yaş, eğitim düzeyi vb. birçok faktör dikkate alınmalıdır. Ayrıca eğitim programlarının çocukların yaşam boyu kullanabilecekleri finansal bilgi ve becerileri içerecek şekilde yapılandırılmaları önerilmektedir. Erken yaşlarda kazanılacak/kazandırılacak doğru tüketim alışkanlıkları ve tasarruf bilinci ile ülkemiz kalkınmasına katkı sağlanabilir. Bu çalışmanın amacı, 10 yaş grubu öğrencilerinin finansal okuryazarlık eğitimleri ile tüketim ve tasarruf davranışları arasındaki ilişkinin ortaya konulmasıdır. Araştırmada Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı ilçe merkezinde Mustafa Kemal İlkokulu, Dumlupınar İlkokulu ve Şehit Mustafa Türker İlkokulu'na 4. Sınıfta öğrenim gören (10 yaş grubu) toplam 122 öğrenciden bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Araştırma yarı-deneysel bir çalışma olarak yürütülmüştür. Bu doğrultuda her üç okulda deney ve kontrol grupları oluşturulmuştur. Deney gruplarına araştırmacılar tarafından hazırlanan finansal okuryazarlık eğitim modülleri doğrultusunda toplam 300 dakika (10 modül) eğitim verilmiştir. Araştırma sonunda deney grubunda bulunan öğrencilerin finansal okuryazarlık eğitimleri ile tüketim ve tasarruf konularında bilgi ve becerilerinin arttığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal okuryazarlık, finansal eğitim, çocuklara finansal eğitim, tasarruf, tüketim.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 23.8.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 6.12.2022

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Fakültesi/Yüksekokulu, ssengel@anadolu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-9753-7562>

² Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Fakültesi/Yüksekokulu, saltinirmak@anadolu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-2879-9902>

³ Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Yönetimi, hyolcu@kastamonu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-9974-8446>

⁴ Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sanat ve Tasarım, sirinbenugur@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-3506-7518>

⁵ Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İliş, takgul@anadolu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-0753-8615>

⁶ Sorumlu Yazar, Dr., Anadolu Üniversitesi, bölüm, basils.okoth@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0836-1014>

The Relationship between the Financial Literacy Education and Consumption and Saving Behavior of 10-Year-Old Students

Citation: Şengel, S., Altınırnak, S., Yolcu, H., Şengel, Ş., Akgül, T., and Okoth, B. (2022). The relationship between the financial literacy education and consumption and saving behavior of 10-year-old students. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 489-505. doi: 10.17218/hititsbd.1163070

Abstract: We live in an age that requires children, just like adults, to make the right decisions in an increasingly complex economic system. It is the common view of many researchers that providing children with financial knowledge and skills is a critical and urgent need if the children are to make the right financial decisions. There are many factors like gender, race, age, level of education, etc. that should be considered when preparing a financial education program for children. It is also important that the educational programs be structured in a way that includes financial knowledge and skills that children can use throughout their lives. We believe that, through early exposure to the right consumption habits and savings awareness, we can contribute to the development of our country. The aim of this study is to determine the relationship between the financial literacy education given to 10-year-old students and their consumption and saving behaviors. In the study, a study group was formed from 122 4th -grade students from Mustafa Kemal Primary School, Dumlupınar Primary School, and Şehit Mustafa Türker Primary School in the two central districts (Tepebaşı and Odunpazarı) of Eskişehir province. The research was conducted as a quasi-experimental study in which experimental and control groups were formed in all three schools. The experimental groups received a total of 300 minutes (10 modules) of training based on the financial literacy training modules prepared by the researchers. At the end of the study, it was observed that the knowledge and skills of the students in the experimental group on financial literacy education and consumption and savings issues increased.

Keywords: *Financial literacy, financial education, financial education for children, saving, consumption*

1. GİRİŞ

Finansal okuryazarlık, bireylerin paralarını yönetirken değerlendirmeler yapabilmesi ve efektif kararlar alabilmesi olarak tanımlanmıştır. Bu tanım yaygın olarak Finansal Hizmetler Kurumu (FSA), İngiltere'deki Ulusal Sürekli Yetişkin Eğitimi Enstitüsü (NIACE), ANZ Bankası ve Avustralya'daki Yetişkin Okuryazarlık Konseyi de dâhil olmak üzere birçok araştırma kuruluşu tarafından benimsenmiştir (Ergün, Şahin ve Ergin, 2014, ss. 847-864). Finansal okuryazarlığa sahip olan bireyler, bilgiye ulaşma yollarını bulabilen, doğru bilgiye ulaşabilen ve bu bilgilerle aldığı finansal kararlardan fayda elde edip, tasarruf -tüketim dengesini hayatına taşıyabilenlerdir (Danışman ve diğerleri, 2016, s. 3). Bir kişinin finansal okuryazar olarak değerlendirilmesi için bütçe hazırlayabilmesi, gelecek için tasarruf etmesi, bilinçli tüketicisi olması, borcu yönetmek için stratejiler geliştirebilmesi gerekir (Marcolin ve Abraham, 2006, s. 8).

Ekonomideki genel denge, arz ve talebin kesişmesini sağlayan koşulların varlığı ile gerçekleşir. Dengeli ekonomi sağlanması ülkeler için önemlidir. Dengeli ekonomi kalkınma için önemlidir. İhtiyaç duyulan kalkınma üretim istikrarlı optimal bileşim ile mümkündür. Bunun sağlanabilmesi için üretici ve tüketicilerin finansal okuryazarlık bilgi ve becerilerine sahip olmaları gerekir. Bu önemine rağmen finansal okuryazarlık birçok ülkede halen eğitim sistemine girmiş değildir.

Dünyanın birçok ülkesinde çocukların ve gençlerin finansal okuryazarlık becerilerine kendiliğinden sahip olmaları beklenmektedir. Yakın geçmişe kadar finansal eğitime karşı ilgi düzeyi yetersiz kalırken finansal bilgisizliği ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunulmamıştır (Şahin ve Barış, 2007, s. 80).

Bireylerin bilinçli kararlar almasına katkı sağlamaya ve finansal farkındalık seviyesini arttırmaya yönelik artan uluslararası iş birliği alanında başlıca küresel platform olan ve uluslararası finansal sistemle ilgili konularda görüş alışverişinde bulunmak ve iş birliği yapmak için kurulmuş G20 zirvesinin önemli gündem maddelerinden birisi finansal okuryazarlık olarak belirlenmiştir. Türkiye’de de finansal okuryazarlık düzeyini geliştirmek amacıyla 5 Haziran 2014 tarihine “Finansal Erişim, Finansal Eğitim, Finansal Tüketicinin Korunması Stratejisi ve Eylem Planları” konulu genelge yayınlanmıştır (Alkaya ve Yağlı, 2015, s. 586). Finansal okuryazarlığı geliştirmek için finansal eğitime önem verilmesi izlenmesi gereken doğru yoldur. Ayrıca finansal eğitim de farklı çalışmalarla desteklenmelidir. Finansal bilinç ilk olarak ailede geliştiğinden ailelerin bilinç düzeyi de incelenmelidir. Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Ekonomi Bankası ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) iş birliği ile 6-14 yaş aralığı çocuklara finansal bilincin kazandırılması amacıyla “Sanat Yoluyla Sosyal ve Finansal Eğitim” projesi hayata geçirilmiştir. Ayrıca üniversitelerin ders müfredatlarında finansal eğitim konularına ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Sermaye Piyasası Kurulu, Borsa İstanbul, Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği (FODER) ve çeşitli kuruluşlarca finansal okuryazarlık konusunda bilinç yaratmak için çeşitli çalışmalar yapılarak gençlerin finansal okuryazarlık düzeyinin artırılması hedeflenmektedir. Ekonomik İşbirliği Kalkınma Örgütü (OECD) finansal okuryazarlığı oluşturan unsurları finansal bilgi, finansal tutum ve finansal davranış olarak sıralamaktadır. Bu kapsamda yapılacak eğitim programları ile finansal okuryazarlığı finansal bilgi, finansal tutum, finansal davranış çerçevesinde ele almak gereklidir. Finansal okuryazarlığın arttığı ülkelerde tasarruf ve birikim oranlarının daha da yükseldiği görülmektedir. Türkiye’nin kalkınmasına fayda sağlamak için finansal okuryazarlık düzeyinin artırılması gerekmektedir. Karar verilmesi gereken konu finansal okuryazarlık eğitimine hangi yaş grubundan başlanmalı ve nasıl bir eğitim verilmelidir.

Çalışmada 10 yaş grubu (İlkokul 4. Sınıf) öğrencilerine verilen finansal okuryazarlık eğitiminin öğrencilerin tüketim ve tasarruf alışkanlıklarına etkisi incelenmektedir

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çocuklar ekonomiye aktif katılımcı olmaya devam ettikçe, basit işlemlerin yapılması, ödünç verilmesi ve paranın yönetilmesi ile çocukların sistemle olan etkileşimlerinin doğasını anlamak giderek daha da ilgi çekmektedir. Bu sistemlerin karmaşık doğası göz önünde bulundurulduğunda, çocukların yardıma ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle çocukların temel ekonomik kavramlara göre davranışlarını modelleyebilecek doğru beceri ve bilgiler ile donatılması faydalıdır. Ekonomik açıdan bilinçli bir neslin yetiştirilmesi; tasarruf, bütçe, borç ve hatta gelir elde etme gibi finansal ve ekonomik iyi uygulamaların farklı alanlarında erken bir angajman ve bilgi temini gerektirir. Buccioli ve Vernesi’nin (2014, s.139) yaptıkları çalışmada, çocukluk ve ergenlik dönemindeki öğretimin, finansal eğitimi vermede en etkili yaklaşım olduğu ortaya çıkmıştır. Çocuklar ve genç yetişkinler, aileleri (modelleme ve doğrudan öğretim yoluyla), okullar ve ekonomik sosyalleşme biçimindeki daha geniş toplumu içeren çeşitli kaynaklardan finansal bilgi edinebilirler. Çocuklar evde ebeveynlerinin mali meseleleri nasıl ele aldıklarını izlemek için çok zaman harcarlar. Bazı durumlarda bu meselelerin nasıl ele alınacağı konusunda doğrudan ebeveyn rehberliği alırlar. Bununla birlikte tüm ebeveynler, çocukların ihtiyaç duydukları maddi becerileri kazandırabilecek bilgi düzeyine sahip değildirler (Lusardi ve diğerleri, 2010, s.75). Bu eksikliği gören bazı okullar da öğrencilerine bir kurumsal hazırlık biçimi olarak finansal ve genel ekonomik yönelimleri olan dersler sunmaktadırlar. Finansal eğitimin ekonomik katkısının önemini vurgulayan çalışmalar da bulunmaktadır. Araştırmacılar, lise düzeyinde finansal eğitimin finansal kavramları açıklamaya yardımcı olduğunu ve bireylerin yeteneklerini olumlu

yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Örneğin lise düzeyinde finansal eğitim alan gençlerin, yetişkin olduklarında tasarruf yoluyla servet arttırma eğilimlerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir (Bernheim ve diğerleri 2001, s.462). Çünkü finansal okuryazarlık terimi aynı zamanda gelirin güvence altına alınması konusundaki bilgileri, mevcut ve gelecekteki gelire ilişkin kişisel kararların sonuçlarını göz önünde bulundurarak, harcamalar hakkında karar verebilme yeteneğini de kapsamaktadır. Çocuklar genellikle ekonomik ortam hakkında bilgi edinmek için farklı fırsatlara sahiptirler. Çocuklar için; ebeveynler, örgün sınıf öğretimi ve enformel kendi kendine öğrenme dahil olmak üzere üç ana sosyalleşme aracından söz etmek mümkündür (Shim ve diğerleri, 2015, s.30), Ekonomik sosyalleşme, çocukların finansal davranışları ve yönelimlerinin ana malzemesidir. Çocuklar ekonomik perspektiflerini buldukları çevreye uyacak şekilde hızla değiştirebilirler. Çocuklar, çevrenin çeşitli faktörleri ile etkileşime girdiklerinde bilinçli ya da bilinçsiz bu özel ortamın mali davranışlarından etkilenirler. Webley ve Nyhus (2006, s.160) ebeveynleri, çocuklar için sosyal öğrenmenin ilk yeri olarak tanımlamaktadırlar. Yaptıkları çalışmada, ebeveynlerin çocukları modelleme, tartışma, rehberlik ve alışkanlık oluşumu dâhil olmak üzere belirli bir finansal davranışa yönlendirebilecekleri gösterilmektedir. Shim ve diğerleri (2015, s.37) ayrıca ebeveynlerin genç yetişkinlerin mali tutum ve etkililiğini şekillendirmede en aktif ajan olduğunu tespit etmişlerdir. Akranlar ise çocukların finansal davranışları için başka bir etki kaynağıdır. Üniversite öğrencilerinin belirli finansal kararlar alırken sıklıkla arkadaşlarına danıştıklarını ve bu durumun pazar bilgilerinin önemli bir kaynağı haline geldiği bilinmektedir. Sosyal öğrenme kuramı, insanların sıklıkla kendileri ile benzer pozisyonlarda olduklarını algıladıkları insanların gözlemlerinden ve hareketlerinden daha iyi öğrendiklerini öne sürmektedir (Lusardi ve diğerleri 2010, s.75). Gençler, akranlarıyla, anne babalarıyla olduğundan daha fazla zaman harcamaktadırlar. Bu nedenle, gençlerin finansal deneyimlerini daha çok akranlarıyla olan etkileşimleri belirlemektedir. Ivan ve Dickson tarafından yapılan bir çalışmada (2008), daha zayıf aile bağları olan veya aile seviyesinden yeterli mali eğitime sahip olmayan çocukların akran etkisine maruz kalacağı belirtilmektedir. Finansal farkındalığın artırılması ve finansal bilgisizlikle mücadelenin diğer yollarından biri de okullarda finansal eğitimin başlatılmasıdır. Bir okul programı olarak finansal eğitim, ilgili gerçek yaşam deneyimi olmayan öğrencilere kapsamlı bir öğrenme deneyimi sağlama potansiyeline sahiptir. Tasarruf, pahalı malları satın alabilmek veya beklenmedik gelişmelerde kullanmak üzere, hatta daha da önemlisi emeklilik dönemlerinde kullanmak için birikim yapmak olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte, dünya nüfusunun büyük bir kısmı hala tasarruf etmeyi başaramaz ya da çok az tasarruf ederler. Bu durum, aralarında yeterli bilişsel becerilerin ve finansal okuryazarlığın bulunmamasının dahil olduğu birçok neden ile ilişkilendirilmiştir. Yeterli finansal okuryazarlığa sahip bireyler, servet birikimini, mevcut gelir akışının olmayacağı emeklilik hayatına hazırlanmak amacıyla yaparlar (Lusardi, 2010). Çocukların cep harçlığı, yarı zamanlı işlerden ve ev işlerine yardım için yapılan ödemeler ve tatil hediyeleri şeklinde gelirleri vardır. Tasarruf, bir finansal beceri olarak bireyin yaşamında erken öğrenilip benimsenmelidir. Böylece bir alışkanlık haline gelecektir. Genç yetişkinler tarafından bir tasarruf hesabına sahip olma ile kavramın tanıtıldığı yaş arasında bir korelasyon vardır. Araştırmalar, tasarruf sahibi olan gençlerin yetişkinliklerinde de bu alışkanlığa devam etmelerinin daha muhtemel olduğunu ortaya koymuştur (Ashby ve diğerleri, 2011; Friedline ve diğerleri, 2013). Otto (2013) tarafından yapılan çalışmada çocukların ve ergenlerin tasarruf etmeye istekli olmalarına ilişkin elde ettikleri sonuçlar, üç ana faktörün tasarruf edilmesini kolaylaştırdığını ortaya koymaktadır. Bunlar, sosyal öğrenme, doğrudan öğretim ve ebeveynlerin para davranışlarının dolaylı olarak benimsenmesidir. Araştırma, ebeveyn mali davranışının, çocukların tasarruf davranışları üzerinde daha uzun süreli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bucciol ve Veronesi (2014) çalışmalarında ebeveyn öğretiminin

çocukların tasarrufa yönlendirilmesindeki önemini göstermişlerdir. Çocukları tasarruf yapma konusunda ikna etmek için doğrudan öğretmenin önemi de vurgulanmıştır. Çocukların dürtüsel kararlar vermelerine izin vermemek gereklidir. Çocukların tasarruf edip etmeme kararını vermeden önce eylemlerini ve gelecekteki muhtemel sonuçlarını düşünmeleri ve değerlendirmeleri önerilmektedir (Atance ve diğerleri, 2017, ss.67-79). Bir faaliyetin sonucu olarak kazanılan gelir, çocuklar arasında tasarrufları teşvik edebilir. Brown ve Taylor (2016), belirli işlerin performansına bağlı ödeneklerin çocuklarda tasarruf davranışlarını teşvik edebileceğini ve bu nedenle de bir finansal eğitim yolu olarak benimsenmesi gerektiğini öne sürmektedirler. Bütün bu çalışmaların ışığında hazırlanacak iyi bir eğitim programıyla çocukların tasarruf etme ve bilinçli tüketici olmalarına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Abramovitch ve diğerleri tarafından yapılan bir çalışmada (1991), 6-10 yaşları arasındaki çocuklarda, harçlık almanın çocukların finansal davranışları üzerinde herhangi bir etkisi olup olmadığını belirlemek için simülasyon yapılmıştır. Sonuçta, evden harçlık alan çocukların kredili ve nakit alışverişe kayıtsız oldukları, ancak harçlık alamayanların kredili harcamaya eğilimli oldukları tespit edilmiştir. Lassarre ve diğerleri (1989) tarafından yapılan bir çalışmada, alışveriş yapmanın çocuklar için önemli bir finansal bilgi kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Temel finansal kavram bilgisi, insanların tüketim, borç, varlık birikimi ve hatta finansal piyasalara katılma yeteneklerini bile etkiler. Toplum, finansal bilgilerle donatıldığında daha az hata yapar. Çocukların piyasalarda ihtiyaç duydukları finansal bilgileri araştıran çalışmalar da bulunmaktadır (Lewis ve diğerleri, 1995; Lunt ve Furnhan, 1996). Batty ve diğerleri (2017) çalışmalarında ilkökul öğrencilerine simülasyonlu ekonomi dersleri vermişlerdir. Elde edilen deneyimlerin sonucu olarak söz konusu derslerin öğrencilerin finansal bilgi ve davranış düzeyini geliştirdiğini bulmuşlardır.

3. YÖNTEM VE BULGULAR

3.1. Amaç

Bu çalışmanın amacı, 10 yaş grubu ilkökul öğrencilerinin aldıkları finansal okuryazarlık eğitimi ile tüketim ve tasarruf davranışları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.

3.2. Yöntem

Değişkenler arasındaki ilişkileri önceden belirlenen kontrollü ortam içerisinde incelenmesini içeren deneysel araştırmalar, diğer bilimsel araştırma yöntemleri ile karşılaştırıldığında daha kesin sonuçlar vermektedir. Bunun nedeni, araştırmacının karşılaştırılabilir işlemleri uygulaması ve daha sonra da onların etkilerini incelemiş olmasıdır. Bu da araştırmacının elde ettiği sonuçlara dayalı olarak daha kesin yorumlar yapmasına izin vermektedir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2013).

Tam deneysel, basit deneysel ve yarı deneysel olmak üzere üç deneysel yöntem türü bulunmaktadır. Bunlardan yarı deneysel yöntem, deney ve kontrol grubunun tarafsız olarak oluşturulamadığı ya da deney ortamının tam anlamıyla kontrol edilemediği durumlarda başvurulur (Şimşek, 2012, ss.80-107). Eğitim araştırmalarında ise daha çok deneysel yöntem tercih edilmektedir. Bununun en temel nedeni ise okullarda sınıfların okul yönetimleri tarafından oluşturulmasıdır. Bu araştırmacının deney ve kontrol grubunda yer alacak öğrencilerin rastgele atama yoluyla belirlenmesine izin vermez. Bu durumda araştırmacı, yalnızca var olan sınıflar içerisinde rastgele yolla deney ve kontrol gruplarını seçmektedir (Caymaz, 2018). Yapılan açıklamalardan hareketle bu çalışmada deneysel araştırma yöntemlerinden “ön-test son-test kontrol gruplu yarı deneysel desen” tercih edilmiştir.

3.3. Veri Toplama Aracı

Anket için Altınırma ve diğerleri, tarafından geliştirilen Tüketim ve Tasarruf Ölçeği seçilmiştir. Veri toplama aracı üzerindeki çalışmalarda bağımlı ve bağımsız gruplar t testi yöntemi kullanılmıştır. Veri analizleri ise SPSS 21.0 üzerinde gerçekleştirilmiştir. Normal dağılım gösteren anakütlerden alınan örneklerde, örnek birim sayılarının az olduğu ($n < 30$), örneğin alındığı anakütlenin standart sapmasının (σ) bilinmediği büyük hacimli örneklerde ($n > 30$) ve örnek hacmi yeterince büyük olmasına rağmen testlerde anakütle standart sapması (σ) yerine örneklem standart sapmasının kullanılması tercih edildiği durumlarda, anakütle parametrelerine dayalı tek örnek ve iki örnek hipotezlerini test etmek için t-testi kullanılır (Özdamar, 2009). t-testi uygulamak için normallik varsayımı olsa da yeterince büyük örnekleme normal dağılıma yakınsama söz konusudur. Bu yakınsama Merkezi Limit Teoremi ile açıklanabilir.

X_1, X_2, \dots, X_n ortalaması μ ve varyansı σ^2 ile dağılan bir popülasyondan çekilen n büyüklükte rassal bir örneklem olsun. $n \rightarrow \infty$ için \bar{X} örneklem ortalaması için dağılımın limit formu 1 nolu Eşitlik 'de gösterildiği üzere Standart Normal Dağılıma uyar (Montgomery and Runger; 2014).

$$Z = \frac{(\bar{X} - \mu) / (\sigma / \sqrt{n})}{1} \quad (1)$$

Bağımsız iki örnek t-testi, bağımsız iki toplumun parametrelerine dayalı olarak kurulan hipotezlerin, bağımsız iki örnekten elde edilen nitel ve nitel verilerin istatistikleri kullanılarak test edilmesinde yararlanır (Özdamar, 2009). Bu yöntem parametrik bir yöntem olup çeşitli varsayımları vardır. Öncelikle bağımlı değişken eşit aralık ölçeğinde olmalı, veri sayısı her bir grupta yeterli büyüklükte olmalı ($n > 30$) ve veri dağılımı normal dağılım özelliği göstermesi gerekir (Pallant, 2007, Tabachnick ve Fidell, 2013).

Bağımsız iki örnek t-testi, $H_0: \mu_1 = \mu_2$ hipotezini $H_0: \mu_1 \neq \mu_2$ hipotezine karşı test etmeyi hedefler. Bu teste ait model Eşitlik'te ifade edilmektedir.

$$t = \frac{\bar{X}_1 - \bar{X}_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}} \quad (2)$$

Bu eşitlikte X_1 ve X_2 iki gruptaki ortalamaları, s_1^2 ve s_2^2 örneklem varyanslarını n_1 ve n_2 ise gruplardaki örneklem büyüklüğünü gösterir. Bu eşitlikten elde edilen t değeri t tablosunda verilen kritik değer ile karşılaştırılır. Kritik değer serbestlik derecesi kullanılarak bulunur. Bağımsız gruplar t testi için eşitlik (3)'de ki formülle serbestlik derecesi elde edilir.

$$\text{Serbestlik derecesi (sd)} = (n_1 - 1) + (n_2 - 1) \quad (3)$$

Bu çalışmada kullanılan bir diğer yöntem ise bağımlı gruplar t testi yöntemidir. Bu analiz yöntemi tek bir gruptan elde edilen iki farklı ölçüm ortalamalarının karşılaştırılmasında kullanılan bir yöntemdir (Büyüközürk, Çokluk ve Kokla, 2012). Bu analiz yöntemindeki varsayımlar bağımsız gruplar t testi varsayımlarıyla aynıdır. Veri dağılımının normalliği, ölçümlerin en az eşit aralıklı ölçekte olması ve örneklemin büyük olması gerekir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Bu analiz yöntemi veri sayısının 30' dan büyük olduğu durumlarda normal dağılım özellik göstermese bile kabul edilebilir sonuçlar vermektedir bu yönden güçlü bir testtir (Green ve Salkind, 2005).

Bağımlı gruplar t testinde $H_0: \mu_D = 0$ hipotezini $H_0: \mu_D \neq 0$ hipotezine karşı test etmeyi hedefler. μ_D fark puanlarının ortalamasını ifade eder. Yani iki ölçüm arasındaki farkın ortalamasının 0'dan farklı olup olmadığını test eder. Bu analiz yöntemine ilişkin t değeri Eşitlik (4) ile elde edilir.

$$t = \frac{\bar{D}}{\sqrt{\frac{s_D^2}{n} \left(\frac{1}{n-1} \right)}} \quad (4)$$

Bu analiz yönteminde serbestlik derecesi tek bir grup olduğu için n-1'e eşit olur. Eşitlik (4)'de elde edilen t değeri ile belirlenen serbestlik derecesindeki kritik değer elde edilir. Bu kritik değer ise araştırmadaki istatistiksel hata düzeyi (α) ve elde edilen serbestlik derecesindeki t değeri ile karşılaştırılır ve H0 hipotezinin kabul mü yoksa red mi olduğuna karar verilir.

3.4. Eğitim Modüllerinin Oluşturulması

Öğrencilere verilen 30'ar dakikalık modüllerin genel içerikleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Öğrencilere Verilen Eğitim Konuları ve Ders İşleyiş Şekilleri

Konu	İçerik	Dersin İşleniş Şekli	Ölçme
Para	Tanım Paranın Özellikleri Paranın İcadı Takas Kâğıt ve Madeni Para	Öğretim üyesi tarafından slaytlar yardımıyla sunum yapılmıştır.	Takas Oyunu Oynanmıştır.
Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Para	Türk Lirasının Özellikleri Türk Lirasının Tarihçesi Kâğıt ve Madeni Paralarımız	Öğretim üyesi tarafından slaytlar yardımıyla sunum yapılmıştır	Para Tanıma Etkinliği yapılmıştır.
Yabancı Ülke Paraları	Tanımlar Amerikan doları, Euro, İsviçre Frangı, Japon Yeni, Norveç Kronu ve Çin yuanı tanıtımı	Öğretim üyesi tarafından slaytlar yardımıyla sunum yapılmıştır.	Yabancı para tanıma etkinliği yapılmıştır.
Dijital Para	Tanımlar Dijital Paraların Özellikleri Kripto Para Bitcoin Tanıtımı	Öğretim üyesi tarafından slaytlar yardımıyla sunum yapılmıştır.	Süt ve meyve suyu kutularından hep birlikte cüzdan yapma etkinliği ve para cüzdana nasıl yerleştirilmesi gerektiğinin gösterilerek öğretilmesi ve kripto paraların cüzdana koyulabilecek somut varlıklarının olmadığını anlatılması
Kredi Kartı	Tanımlar Kredi Kartı Ön ve Arka Yüzü Bilgileri Kredi Kartı Nasıl Alınır? Güvenli Kart Kullanımı Anne-Babaların kredi kartlarının limiti olduğunu öğretme	Öğretim üyesi tarafından slaytlar yardımıyla sunum yapılmıştır.	Kredi kartının markette nasıl kullanıldığının video yardımıyla gösterilmesi
Bütçe	Tanımlar Bütçe Nasıl Hazırlanır?	Öğretim üyesi tasarlanan oyun yardımıyla bütçe hazırlamayı öğretir.	Bütçe hazırlama oyunu
Tüketim ve Kıtık	Mal Hizmet Tüketim Kıtık	Öğretim üyesi tasarlanan oyun yardımıyla kavramları öğretir.	Kavramları resim ve oyunla öğretme
Fayda-Maliyet-Fırsat Maliyeti	Fayda Maliyet Fırsat Maliyeti	Öğrencilerle karşılıklı konuşarak ve sorulara cevaplar vermeleri yöntemiyle kavramlar öğretilir.	Kavramları resim ve oyunla öğretme
Üretici-Tüketici-Kaynaklar	Üretici Tüketici İnsan Kaynakları Sermaye	Bir doğum günü organizasyonu oyunu düzenlenir. Burada kavramlar uygulamalı öğretilir	Kavramları resim ve oyunla öğretme

Tasarruf	Tasarruf Banka Yatırılan para Para çekme Tasarruf hesabı Tasarruf hedefi	Sınıfta para çekme ve para yatırma oyunu oynanır.	Kavramları resim ve oyunla öğretme
-----------------	---	---	------------------------------------

4. UYGULAMA

4.1. Araştırma Evreni ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Eskişehir İli Tepebaşı İlçesi'ndeki ilkokul 4. Sınıf öğrencileri (10 yaş grubu) oluşturmaktadır. Milli Eğitim İstatistiklerine göre Eskişehir'de ilkokullarda okuyan toplam öğrenci sayısı 39.474 olup, Tepebaşı İlçesi sınırları içindeki ilkokullarda 4. Sınıfta okuyan öğrenci sayısı 4.660'tır. Bu durumda anakütle popülasyonunun hacmi 4660 olmaktadır.

Çalışma kapsamında iki aşamalı tabakalı örnekleme yöntemi uygulanmıştır. İlk tabaka değişkeni sosyo-ekonomik grup (alt-orta-orta üst), ikinci tabaka değişkeni ise cinsiyettir. Bu bağlamda, alt gelir grubu ailelere mensup öğrencilerin bulunduğu Şirintepe semtinden Şehit Mustafa Türker İlkokulu, orta gelir grubu ailelere mensup öğrencilerin bulunduğu Anadolu Üniversitesi Kampüsü'ndeki Mustafa Kemal İlkokulu ve orta-üst gelir grubu ailelere mensup öğrencilerin eğitim gördüğü Dumlupınar İlkokulu örneklem oluşturmak için seçilmiştir.

Tabakalaşmanın ilk aşamasında orantısız ayırma metodu seçilmiştir, çünkü gelir düzeyi ve ebeveynlerin eğitim düzeyi gibi sosyoekonomik faktörlerin çocukların tüketim ve tasarruf bilinci üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Eğer istatistiksel sınamaların istatistiksel gücünü kullanıp tabakalar arasındaki farkları barizce sınıma ile ortaya çıkartılması isteniyorsa, anakütle içindeki büyüklükleri bakımından birbirleri ile çok değişik olan her bir tabakadan aynı büyüklükte örnek alınabilir. Böylece bu çeşit ayırmada tabaka büyüklüklerinin veya yayılma katkılarının örnek alınırken seçilen tabaka elemanı sayısına hiçbir etkisi olmamaktadır (Aaker ve diğerleri, 2007) Tabaka seçiminde ikinci değişken ise cinsiyettir. Bu bağlamda kız ve erkek öğrenci sayısının birbirine yakın olduğu sınıflar seçilmiştir.

Tablo 2. Demografik Değişkenlere Göre Frekans ve Yüzde Tablosu

Değişken	Kategori	Frekans	Yüzde
Grup	Kontrol	62	50,8
	Deney	60	49,2
Okul	Dumlupınar	50	41
	Mustafa Kemal	45	36,9
	Diğer	27	22,1
Cinsiyet	Kız	62	50,8
	Erkek	60	49,2
Toplam		122	100

Tablo 2'e göre araştırmaya 122 öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin %50,8'i kontrol, %49,2'si ise deney grubunda yer almaktadır. Öğrencilerin 62'si kız ve 60'i erkek öğrencidir. Kontrol grubundaki öğrenciler normal eğitim, deney grubundaki öğrenciler ise toplam 300 dakika (10 modül) finansal okuryazarlık eğitimi almışlardır. Çalışma üç okuldaki öğrenciler üzerinden yapılmıştır. Buna göre öğrencilerin %41'i Dumlupınar İlkokulu, %36,9'u Mustafa Kemal İlkokulu ve %22,1'i ise Şehit Mustafa Türker İlkokulu'nda eğitim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Her okulda deney ve kontrol grupları oluşturulmuştur.

Veri analizinden önce kayıp veri kontrolü yapılmıştır. Kayıp veri yerlerine seri ortalama puanları atanmıştır. Ölçek alt boyutlarına ilişkin puanlar o boyutlardaki maddelerin ortalamasından elde edilmiştir. Ön testten elde edilen boyut puanlarına ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Ön Test Puanlarına İlişkin Betimsel İstatistik Tablosu

Boyutlar	N	Ortalama	Ss	Çarpıklık	Basıklık
Çevresel Faktörler	122	2,04	0,225	0,29	1,385
Boş Zamanların Değerlendirilmesi	122	2,00	0,397	-0,042	-0,736
Sürdürülebilir Tasarruf	122	2,80	0,278	-1,362	1,347
Sosyal Faktörler	122	2,56	0,433	-0,953	0,675
Tasarruf Bilinci	122	2,73	0,565	-1,172	0,67
Fiyat	122	2,71	0,533	-0,984	1,27
Harcama Bilinci	122	1,92	0,491	-0,196	-0,251
Marka	122	2,02	0,591	-0,142	-0,702

Tüm boyutlardan elde edilen puanlar 1-3 arasındadır. Ön test puanlarına göre ortalaması en yüksek olan sürdürülebilir tasarruf ($X=2.80$), en düşük olan ise harcama bilinci ($X=1.92$) olarak elde edilmiştir. Veri dağılımının normalliği hakkında bilgi veren ve en sık kullanılan istatistiklerden biri çarpıklık ve basıklık katsayısıdır. Bu katsayılar -2 ile +2 arasında olduğunda veri dağılımı normaldir (George ve Mallery, 2010). Buna göre tüm alt boyutlardan elde edilen puan dağılımı istenilen aralıkta olduğu için veri dağılımı normaldir.

Tablo 4. Son Test Puanlarına İlişkin Betimsel İstatistik Tablosu

Boyutlar	N	Ortalama	Ss	Çarpıklık	Basıklık
Çevresel Faktörler	122	2,05	0,204	0,999	1,575
Boş Zamanların Değerlendirilmesi	122	1,90	0,309	0,575	1,184
Sürdürülebilir Tasarruf	122	2,83	0,306	-1,364	0,742
Sosyal Faktörler	122	2,45	0,548	-0,735	-0,333
Tasarruf Bilinci	122	2,80	0,498	0,716	1,592
Fiyat	122	2,73	0,402	0,802	1,154
Harcama Bilinci	122	2,04	0,446	0,35	0,885
Marka	122	1,92	0,576	0,228	-0,431

Tablo 4 son test puanlarına göre betimleyici istatistik tablosunu göstermektedir. Ortalaması en yüksek olan ($X=2.83$) olup en düşük olan ise boş zamanların değerlendirilmesi ($X=1.90$) puanlarıdır. Tüm boyutlara ilişkin çarpıklık ve basıklık katsayıları ise -2 ile +2 aralığında olduğundan veri dağılımı normaldir.

4.2. Gruplara Göre Öğrencilerin Ön-test Puanlarına İlişkin Bulgular

Çalışmaya katılan deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin ön test puanları arasında fark olup olmadığına ilişkin bağımsız gruplar t testi tablosu Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 5. Ön Test Puanlarına Göre Gruplar Arasında Bağımsız Gruplar T-Testi Tablosu

Boyutlar	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t-istatistiği	Serbestlik Derecesi	p-değeri
Çevresel Faktörler	Kontrol	62	2,02	0,281	-1,159	120	0,249
	Deney	60	2,07	0,147			
Boş Zamanların Değerlendirme	Kontrol	62	2,00	0,416	0,035	120	0,972
	Deney	60	2,00	0,381			
Sürdürülebilir Tasarruf	Kontrol	62	2,80	0,287	0,076	120	0,939
	Deney	60	2,80	0,270			
Sosyal Faktörler	Kontrol	62	2,55	0,441	-0,391	120	0,696
	Deney	60	2,58	0,428			
Tasarruf Bilinci	Kontrol	62	2,77	0,541	0,727	120	0,469
	Deney	60	2,69	0,590			
Fiyat	Kontrol	62	2,75	0,494	0,862	120	0,39
	Deney	60	2,67	0,572			
Harcama Bilinci	Kontrol	62	1,93	0,519	0,214	120	0,831
	Deney	60	1,91	0,465			
Marka	Kontrol	62	1,97	0,600	-1,003	120	0,318
	Deney	60	2,08	0,581			

* $p < 0.05$

Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin ölçek boyutlarından elde ettikleri öntest puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak fark yoktur ($p>0.05$). Yani deney ve kontrol grubu öğrencilerinin araştırma öncesinde ölçek boyutlarına ilişkin puanları benzerdir. Dolayısıyla öğrenciler ilgili boyutlar bakımında benzer düzeydedir.

4.3. Gruplara Göre Öğrencilerin Son-test Puanlarına İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin son test puanları arasında fark olup olmadığına ilişkin bağımsız gruplar t testi tablosu Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Son Test Puanlarına Göre Gruplar Arasında Bağımsız Gruplar T Testi Tablosu

Boyutlar	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t-istatistiği	Serbestlik Derecesi	p-değeri
Çevresel Faktörler	Kontrol	62	2,10	0,248	3,067	120	0,003**
	Deney	60	1,99	0,126			
Boş Zamanların Değerlendirme	Kontrol	62	1,96	0,363	2,098	120	0,038*
	Deney	60	1,84	0,231			
Sürdürülebilir Tasarruf	Kontrol	62	2,77	0,388	-2,311	120	0,023*
	Deney	60	2,90	0,168			
Sosyal Faktörler	Kontrol	62	2,55	0,539	2,171	120	0,032*
	Deney	60	2,34	0,541			
Tasarruf Bilinci	Kontrol	62	2,69	0,598	-2,457	120	0,015*
	Deney	60	2,91	0,338			
Fiyat	Kontrol	62	2,65	0,465	-2,401	120	0,018*
	Deney	60	2,82	0,305			
Harcama Bilinci	Kontrol	62	1,95	0,359	-2,179	120	0,031*
	Deney	60	2,13	0,509			
Marka	Kontrol	62	2,02	0,568	2,097	120	0,038*
	Deney	60	1,81	0,568			

* $p<0.05$, ** $p<0.01$

Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin çevresel faktör boyutu son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=3.067$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin çevresel faktör boyutu puan ortalaması ($X=1.99$) kontrol grubundaki ($X=2.10$) öğrencilere göre daha düşüktür. Boş zamanları değerlendirme son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=2.098$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin boş zamanları değerlendirme boyutu puan ortalaması ($X=1.84$) kontrol grubundaki ($X=1.96$) öğrencilere göre daha düşüktür. Sürdürülebilir tasarruf son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=-2.311$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin sürdürülebilir tasarruf boyutu puan ortalaması ($X=2.90$) kontrol grubundaki ($X=2.77$) öğrencilere göre daha yüksektir. Sosyal faktörler son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=2.171$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin sosyal faktörler boyutu puan ortalaması ($X=2.34$) kontrol grubundaki ($X=2.55$) öğrencilere göre daha yüksektir. Tasarruf bilinci son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=-2.457$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin tasarruf bilinci boyutu puan ortalaması ($X=2.91$) kontrol grubundaki ($X=2.69$) öğrencilere göre daha yüksektir. Fiyat son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=-2.401$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin fiyat boyutu puan ortalaması ($X=2.82$) kontrol grubundaki ($X=2.65$) öğrencilere göre daha yüksektir. Harcama bilinci son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(120)}=-2.179$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin harcama bilinci boyutu puan ortalaması ($X=2.13$) kontrol grubundaki ($X=1.95$) öğrencilere göre daha yüksektir. Son olarak marka son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde

edilmiştir ($t_{(120)}=2.097$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin tasarruf bilinci boyutu puan ortalaması ($X=1.81$) kontrol grubundaki ($X=2.02$) öğrencilere göre daha düşüktür.

4.4. Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Ön test ve Son test Puanlarına İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan kontrol grubundaki öğrencilerin ön test ve son test puanları arasında fark olup olmadığına ilişkin bağımlı gruplar t testi tablosu Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. Kontrol Grubunda Ön test- Son test Puanları Arasında Bağımlı Gruplar T Testi Tablosu

Boyutlar	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t-istatistiği	Serbestlik Derecesi	p-değeri
Çevresel Faktörler	Ön test	62	2,02	0,281	-1,644	61	0,105
	Son test	62	2,10	0,248			
Boş Zamanların Değerlendirme	Ön test	62	2,00	0,416	0,662	61	0,511
	Son test	62	1,96	0,363			
Sürdürülebilir Tasarruf	Ön test	62	2,80	0,287	0,627	61	0,533
	Son test	62	2,77	0,388			
Sosyal Faktörler	Ön test	62	2,55	0,441	-0,066	61	0,948
	Son test	62	2,55	0,539			
Tasarruf Bilinci	Ön test	62	2,77	0,541	0,732	61	0,467
	Son test	62	2,69	0,598			
Fiyat	Ön test	62	2,75	0,494	1,439	61	0,155
	Son test	62	2,65	0,465			
Harcama Bilinci	Ön test	62	1,93	0,519	-0,319	61	0,751
	Son test	62	1,95	0,359			
Marka	Ön test	62	1,97	0,600	-0,552	61	0,583
	Son test	62	2,02	0,568			

* $p<.05$, ** $p<.01$

Kontrol grubundaki öğrencilerin ölçek boyutlarından elde ettikleri ön test ve son test puanları %95 güven aralığında arasında istatikselsel olarak fark yoktur ($p>0.05$). Kontrol grubundaki öğrencilerin araştırma öncesinde ve sonrasında ölçek boyutlarına ilişkin puanları benzerdir.

4.5. Deney Grubundaki Öğrencilerin Ön test ve Son test Puanlarına İlişkin Bulgular

Çalışmaya katılan deney grubundaki öğrencilerin ön test ve son test puanları arasında fark olup olmadığına ilişkin bağımlı gruplar t testi tablosu Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. Deney Grubunda Ön test -Son test Puanları Arasında Bağımlı Gruplar T Testi Tablosu

Boyutlar	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	t-istatistiği	Serbestlik Derecesi	p-değeri
Çevresel Faktörler	Ön test	60	2,07	0,147	3,332	59	0,001**
	Son test	60	1,99	0,126			
Boş Zamanların Değerlendirme	Ön test	60	2,00	0,381	3,981	59	0,000**
	Son test	60	1,84	0,231			
Sürdürülebilir Tasarruf	Ön test	60	2,80	0,270	-3,169	59	0,002**
	Son test	60	2,90	0,168			
Sosyal Faktörler	Ön test	60	2,58	0,428	2,912	59	0,005**
	Son test	60	2,34	0,541			
Tasarruf Bilinci	Ön test	60	2,69	0,590	-3,55	59	0,001**
	Son test	60	2,91	0,338			
Fiyat	Ön test	60	2,67	0,572	-2,095	59	0,040*
	Son test	60	2,82	0,305			
Harcama Bilinci	Ön test	60	1,91	0,465	-3,023	59	0,004**
	Son test	60	2,13	0,509			
Marka	Ön test	60	2,08	0,581	2,934	59	0,005**
	Son test	60	1,81	0,568			

* $p<.05$, ** $p<.01$

Deney grubundaki öğrencilerin çevresel faktör boyutu öntest ve sontest puanları arasında %99 güven aralığında istatikselsel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=3.332$, $p<0.01$). Deney

grubundaki öğrencilerin çevresel faktör son test puan ortalaması (1.99), ön test puan ortalamasından (2.07) daha düşüktür. Deney grubundaki öğrencilerin boş zamanlarını değerlendirme boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=3.981$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin boş zamanlarını değerlendirme son test puan ortalaması (1.84), ön test puan ortalamasından (2.00) daha düşüktür. Deney grubundaki öğrencilerin sürdürülebilir tasarruf boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=-3.169$ $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin sürdürülebilir tasarruf son test puan ortalaması (2.90), ön test puan ortalamasından (2.80) daha yüksektir. Deney grubundaki öğrencilerin sosyal faktör boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=2.912$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin sosyal faktör son test puan ortalaması (2.34), ön test puan ortalamasından (2.58) daha düşüktür. Deney grubundaki öğrencilerin tasarruf bilinci boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=-3.55$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin tasarruf bilinci son test puan ortalaması (2.91), ön test puan ortalamasından (2.69) daha yüksektir. Deney grubundaki öğrencilerin fiyat boyutu ön test ve son test puanları arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=-2.095$, $p<0.05$). Deney grubundaki öğrencilerin fiyat son test puan ortalaması (2.82), ön test puan ortalamasından (2.67) daha yüksektir. Deney grubundaki öğrencilerin harcama bilinci boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=3.023$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin harcama bilinci son test puan ortalaması (2.13), ön test puan ortalamasından (1.91) daha yüksektir. Deney grubundaki öğrencilerin marka boyutu ön test ve son test puanları arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir ($t_{(59)}=2.934$, $p<0.01$). Deney grubundaki öğrencilerin marka son test puan ortalaması (1.81), ön test puan ortalamasından (2.08) daha düşüktür.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, 10 yaş grubu öğrencilerinin finansal okuryazarlık eğitimleri ile tüketim ve tasarruf davranışları arasındaki ilişkinin ortaya konulmasıdır. Araştırmada Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı ilçe merkezinde Mustafa Kemal İlkokulu, Dumlupınar İlkokulu ve Şehit Mustafa Türker İlkokulu'na 4. Sınıfta öğrenim gören toplam 122 öğrenciden bir çalışma grubu oluşturulmuştur. 122 öğrencinin %50,8'i kontrol, %49,2'si ise deney grubundaki öğrencilerden oluşmuştur. Buna göre öğrencilerin %41'i Dumlupınar İlkokulu, %36,9'u Mustafa Kemal İlkokulu ve %22,1'i ise Şehit Mustafa Türker İlkokulu öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu okullardaki mevcut 4. sınıflardan 2'şer sınıf rastlantısal olarak hedef kitle olarak alınmıştır. Öğrencilere Altınırma ve diğerleri (2017) tarafından geliştirilen "6-10 Yaş Tüketim Tasarruf Ölçeği" uygulanmıştır. Sonrasında deney grubunda yer alan 4. sınıf şubesindeki öğrencilere 300 dakika (10 modül) saatlik finansal okuryazarlık eğitimi alanında yetkin öğretim üyeleri tarafından verilmiştir. Diğer 4. sınıf şubesine eğitim verilmemiştir. Eğitim bittiğinde eğitim alan (deney) ve eğitim almayan (kontrol) dördüncü sınıflara yeniden "Tasarruf ve Tüketim Ölçeği" uygulanmıştır. Sonuçlar analiz edilerek yorumlanmıştır. Böylece zaman, aile ve akran etkisi bertaraf edilmiştir.

Araştırmaya katılan kontrol grubundaki öğrencilerin ön test ve son test puanları arasında fark olup olmadığına ilişkin bağımlı gruplar t testi tablosu hazırlanmıştır. Buna göre kontrol grubundaki öğrencilerin ölçek boyutlarından elde ettikleri ön test ve son test puanları %95 güven aralığında istatistiksel olarak fark yoktur ($p>0.05$). Kontrol grubundaki öğrencilerin araştırma öncesinde ve sonrasında ölçek boyutlarına ilişkin puanları benzerdir.

Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin öntest puanları birbirine benzer oldukları için gruplar arasında bu boyutlar bakımından fark yoktur. Gruplar benzer düzeydedir. Dolayısıyla araştırma sürecinde kontrol grubundaki öğrencilerin ölçek boyutlarında bir farklılık olmadığı ve benzer düzeyde kaldıkları görülürken deney grubundaki öğrencilerde ise çevresel faktör, boş zamanların değerlendirilmesi, sosyal faktörler ile marka boyutlarına ilişkin özelliklerde düşüş olduğu, sürdürülebilir tasarruf, tasarruf bilinci, fiyat ve harcama bilinci boyutlarına ilişkin özelliklerde ise artış olduğu görülmektedir. Deney grubundaki öğrencilerde süreçte bu boyutlardaki farklılığın oluşması öğrencilere verilen eğitimden kaynaklı olduğu söylenebilir. Araştırma sürecinde deney grubu öğrencilerinde gözlenen bu değişimler beklenen doğrultuda gerçekleşmiş ve verilen eğitimin amaçlarına göre ilgili boyutlarda düşüş ya da artışlar beklenen doğrultuda elde edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin eğitim bittikten sonra son test puanları arasındaki farklılıkların tümü deney grubundaki öğrenciler lehine olması ve başlangıç düzeyleri benzer olarak düşünüldüğünde elde edilen farklılıkların eğitimden kaynaklı olabileceğinin bir diğer kanıtı olabileceği söylenebilir.

Ülkelerin ekonomik açıdan büyümesinde ve kalkınmasında temel unsur tasarrufların artırılmasıdır. Tasarruf bilincinin artırılması ve özellikle bu bilincin erken yaşlarda kazanılması ya da kazandırılması çok önemlidir. Erken yaşlarda kazanılacak ya da kazandırılacak doğru tüketim alışkanlıkları ile tasarruf bilinci artırılabilir. Bilinçli tüketiciler ve tasarruf yapan bireylerden oluşan bir toplum yaratmak için çocukların eğitimi ve bilinçlendirilmesi önemlidir. Çocuklara küçük yaşlardan itibaren para kazanmanın, tasarruf yapmanın ve uzak durulması gereken tüketim davranışlarının önemini öğretilmesi gerekir. Çocukların doğrudan ya da dolaylı olarak tüketimde rol oynamaları, yetişkinliklerinde bu rollerini devam ettirecek olmaları tüketim konusunda çocukların tercihlerinin belirlenmesini zorunlu kılmaktadır.

Bundan sonraki çalışmalarda diğer yaş grupları içinde finansal okuryazarlık eğitimi verilerek eğitimin öğrencilerin tüketim ve tasarruf davranışları üzerinde etkisi araştırılabilir. Diğer yaş gruplarında da eğitimin olumlu etkisi tespit edilebilirse her yaş grubunun özelliklerine uygun eğitimler düzenlenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Anadolu Üniversitesi BAP komisyonu tarafından kabul edilen 1906E125'nolu projeden uyarlanmıştır.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Anadolu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 24.6.2019 tarih ve 48439 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Salim Şengel (%17), Serpil Altınırnak (%17), Hüseyin Yolcu (%17), Şirin Şengel (%17), Taylan Akgül (%16), Basil Okoth (%16)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: This study was adapted from the procted numbered 1906E125 accepted by Anadolu BAP comission.

Ethical Approval: Ethical approval fort his study was obtained from Anadolu University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee, dated 24.6.2019 and numbered 48439.

Author Contributions: Salim Şengel (17%), Serpil Altınırnak (17%), Hüseyin Yolcu (17%), Şirin Şengel (17%), Taylan Akgül (16%), Basil Okoth (16%)

KAYNAKÇA

Aaker, D.A., Kumar, V. ve Day, G.S. (2007). *Marketing research*, New Jersey: John Wiley

Alkaya, A. ve Yağlı, İ. (2015). Finansal okuryazarlık-finansal bilgi, davranış ve tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencileri üzerine bir uygulama. *Journal of International Social Research*, 8(40), 585-599. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/20.500.11787/2338>

-
- Ashby, J., Schoon, I. ve Webley, P. (2011). Linkages between saving behavior in adolescence and adulthood. *European Psychologist*, 16, 227–237. doi:10.1027/1016-9040/a000067.
- Atance, C. M., Metcalf, J. L. ve Thiessen, A. J. (2017). How can we help children save? Tell them they can (if they want to), *Cognitive Development*, 43, 67–79. doi:10.1016/j.cogdev.2017.02.009
- Batty M., Collins J.M., O'Rourke C. ve Odders-White, E. (2020) Experiential financial education: a field study of my classroom economy in elementary schools. *Econ Educ Rev.* doi:10.1016/j.econedurev.2020.102014
- Bernheim, B.D., Garrett, D.M. ve Maki D.M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates, *Journal of Public Economics* 80(2001), 435–465. doi:10.1016/S0047-2727(00)00120-1
- Buccioli, A. ve Veronesi, M. (2014). Teaching children to save: What is the best strategy for lifetime savings? *Journal of Economic Psychology*, 45(2014), 1–17. doi:10.1016/j.joep.2014.07.003
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çokluk, Ö. ve Köklü, N. (2012). *Sosyal Bilimler için istatistik*. Ankara: Pegem Akademi.
- Caymaz, B. (2018). Farklı sosyo-ekonomik düzeylerdeki okullarda 7. sınıf elektrik enerjisi ünitesinin öğretiminde ortak bilgi yapılandırma modelinin etkisinin incelenmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Fen bilimleri Enstitüsü, Kastamonu.
- Danışman, E., Sezer D. ve Gümüş U. T. (2016). Finansal okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 26(2), 1-37. Erişim adresi: <https://arastirmax.com/en/publication/kara-harp-okulu-bilim-dergisi/26/2/1-37-finansal-okuryazarlik-duzeyinin-belirlenmesi-universite-ogrencileri-uzerine-bir-arastirma/arid/ba588c8b-838f-4085-9207>
- Ergün, B., Şahin, A., ve Ergin, E. (2014). Finansal okuryazarlık: işletme bölümü öğrencileri üzerine bir çalışma. *Journal of International Social Research*, 7(34). Erişim adresi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/archive/jisr-volume-7-issue-34-year-2014.html>
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.
- Green, S. B. ve Salkind, N. J. (2005). *Using SPSS for windows and macintosh: Analyzing and understanding data*. New Jersey: Pearson
- Ivan, B. ve Dickson, L. (2008). Consumer economic socialization. J.J. Xiao (Ed.), *Handbook of consumer finance research*, (ss. 83-102) içinde. New York: Springer.
- Lassarre D. ve Roland-Lévy C. (1989) Understanding children's economic socialization. K.G. Grunert ve F. Ölander (Ed.), *Understanding economic behaviour* (ss.347-368) içinde. Switzerland: Springer Dordrecht.
- Lewis, A. ve Scott, A. J. (2002). A study of economic socialisation: Financial practices in the home and the preferred role of schools among parents with children under 16. *Citizenship, Social and Economics Education*, 5(3), 138-147. doi:10.2304/csee.2002.5.3.138
-

-
- Lewis, A., Webley, P. ve Furnham, A. (1995). *The new economic mind: The social psychology of economic behaviour*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Lunt, P. ve Furnham, A. (eds.) (1996). *Economic socialisation: The economic beliefs and behaviours of young people*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Lusardi, A., Mitchell, O.S. ve Curto, V. (2010). Financial literacy among the young, *The Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 358-380. doi:10.1111/j.1745-6606.2010.01173.x
- Marcolin, S. ve Abraham, A. (2006). Financial literacy research: Current literature and future opportunities, University of Wollongong Research Online, *3rd Internatioanal Confernce of Contemporary Business*, Leura NSW. Erişim adresi: <https://trove.nla.gov.au/work/27699272?versionId=33412734>
- Montgomery D.C. ve Runger G. C. (2014). *Applied Statistics and Probability for Engineers*, New Jersey: John Wiley
- Otto, A. (2013). Saving in childhood and adolescence: Insights from developmental psychology, *Economics of Education Review*, 33(2013), 8–18. doi:10.1016/j.econedurev.2012.09.005
- Özdamar, K. (2009). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Pallant, J. (2007). *SPSS survival manual: A step by step guide to data analysis using SPSS for Windows (Version 12)* 2nd ed. New York: Open University Press.
- Shim, S., Serido, J., Tang, C. ve Card, N. (2015). Socialization processes and pathways to healthy financial development for emerging Young Adults, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 38(2015), 29–38. doi:10.1016/j.appdev.2015.01.002
- Şahin M. ve Barış, S. (2007). Finansal okuryazarlık ve tasarruf davranışları: Kamu çalışanları üzerine bir inceleme, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 77-103. Erişim adresi:<https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/31317/332555?publisher=karatekin;?publisher=karatekin>
- Şimşek, A. (2015). Araştırma modelleri. A. Şimşek (Ed.), *Sosyal bilimlerde araştırma* (ss. 80-107) içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Webley, P. ve Nyhus, E. K. (2006) parents' influence on children's future orientation and saving, *Journal of Economic Psychology*, 27(2006) 140–164. doi:10.1016/j.joep.2005.06.016

SUMMARY

Introduction

Financial literacy has been defined as individuals' ability to make assessments and make effective decisions while managing their money. Individuals with financial literacy are those who can find ways to access information needed when making financial decisions and incorporate this information in their determination of the savings-consumption balance in their lives. Economies are driven by the conditions that lead to the intersection of demand and supply. This point of equilibrium often determines whether a country becomes a net importer or exporter and its general economic position. A basic understanding of the working of the economic system at the individual level is vital to the macroeconomic outlook. A financially informed citizenry, both on the production and consumption sides, is key to a stable economy. Despite this importance, financial literacy has not yet entered the education system in many countries.

Background

In many countries of the world, children and young people are expected to have financial literacy skills spontaneously. As children continue to be active participants in the economy, it is of increasing interest to understand the nature of simple transactions, lending and managing money, and the nature of children's interactions with the system. Given the complex nature of these systems, children need help. To develop financial literacy, one of the safest ways is to advance the position of financial education in schools. For this reason, it is beneficial to equip children with the right skills and knowledge to model their behavior according to basic economic concepts. Raising an economically conscious generation requires an early engagement and provision of knowledge in different areas of financial and economic good practice, such as savings, budgeting, debt, and even income generation.

Children spend a lot of time at home watching how their parents handle financial matters. In some cases, they receive direct parental guidance on how to handle these issues. However, not all parents have the level of knowledge that can enable children to acquire the financial skills they need (Lusardi et al., 2010, p. 75). Since financial awareness first develops in the family, the level of awareness of families should also be examined. In Turkey, the "Social and Financial Education through Art" project was implemented in cooperation with the Ministry of National Education, the Turkish Economy Bank, and the United Nations Children's Fund (UNICEF) in order to raise financial awareness for children aged 6-14. In addition, financial education issues have started to be emphasized in the course curricula of universities. The Banking Regulation and Supervision Agency (BDDK), Capital Markets Board, Borsa İstanbul, Financial Literacy and Access Association (FODER), and various organizations aim to increase the financial literacy level of young people by carrying out various studies to raise awareness on financial literacy.

The study sought answers to the following three main questions:

- What is the level of financial literacy of 10-year-old fourth graders?
- Does financial knowledge possessed have any impact on the spending and saving habits of kids in the age group considered?
- Does financial education have any impact on the spending and saving habits of kids?

Method

The study considered a sample of 122 students from three schools located in Tepebaşı and Odunpazarı districts of Eskişehir. The students were divided into two groups where 50.8% made the control group and 49.2% made the experiment group. A survey of the saving and spending

habits of all the students was conducted based on the “6-10 Yaş Tüketim Tasarruf Ölçeği” developed by Altınırnak et al., (2017). This was followed by 300 minutes (10 modules) hours of financial education to the students in the experimental group given by members of the research group who are competent in the field of financial literacy education. The control group did not get any education.

At the end of the education, the “Savings and Consumption Scale” was administered again to both groups. The results were analyzed and interpreted. Thus, time, family, and peer influence were eliminated.

Findings and Conclusions

The pretest scores of the students in the experimental and control groups were similar in all the dimensions under consideration indicating a generally equal level of financial behavior by the students. The financial habits of the students in the control group seemed to remain the same at the end of the period whereas some changes were observed in the experiment group. There was a general decline in the impact of environmental factors, social factors, and brand dimensions, where there was an increase in factors related to sustainable savings, savings awareness, price, and spending awareness as well as the conscious use of free time.

The findings lead to the conclusion, as hypothesized by the study, that financial education positively impacts the spending and saving attitudes of children.

TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA SÜRELERİ, AŞIRI ÇALIŞMA VE GELİR ESNEKLİĞİ

Mevlüt TATLIYER¹

Hüseyin KAYA²

Atıf: Tatlıyer, M. ve Kaya, H. (2022). Türkiye'de çalışma süreleri, aşırı çalışma ve gelir esnekliği. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 506-528. doi: 10.17218/hititsbd.1178972

Özet: Bu makalede ilk olarak Türkiye'de çalışma sürelerinin ve aşırı çalışma oranlarının çeşitli gruplarda 2004-2019 döneminde nasıl değişim gösterdikleri ortaya konulmaktadır. İkinci olarak, çalışma sürelerinin gelir esneklikleri çeşitli gruplar için tahmin edilmektedir. Makalenin temel amacı Türkiye'de neredeyse yok mesabesinde olan çalışma sürelerine dönük literatürün oluşumuna bir katkı sağlamaktır. Bu amaçla 2004-2019 yılları için TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması (HİA) verileri kullanılmıştır. Yıllık HİA verileri birbirleriyle uyumlu hale getirilerek birleştirilmiş ve yaklaşık 2 milyon gözlemden oluşan kapsamlı bir veri seti oluşturulmuştur. Çalışma sürelerinin ücret esnekliği en küçük kareler yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Elde ettiğimiz temel sonuçlara göre; 1) Türkiye'de çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları çok yüksektir ve 2) her ikisi de 2011-2019 döneminde önemli ölçüde gerilemiş olmakla birlikte, Türkiye her ikisinde de dünyada ilk sıralarda kalmayı sürdürmüştür. Yine, 3) Türkiye'de çalışma süreleri bilhassa az eğitilmişlerde, düşük ücretlilerde ve erkeklerde daha yüksektir. Ayrıca, 4) çalışma süreleri ilgili süreçte en çok tam da bu gruplarda düşmüş ve böylece gruplar arası farklılıklar hatırı sayılır ölçüde azalmıştır. Dahası, 5) çalışma süreleri özel sektörde kamuya kıyasla çok daha yüksektir ve 6) 2011-2019 döneminde çalışma sürelerinde yaşanan gerilemenin neredeyse tamamı özel sektörde gerçekleşirken çalışma süreleri kamuda neredeyse hiç değişmemiştir. Öte yandan; 1) gelir esnekliği tam zamanlı ve ücretli çalışanlarda oldukça düşük ve negatiftir. Ayrıca, tam zamanlı ve ücretli çalışanlar için olmak üzere; 2) en yüksek ve en düşük gelir gruplarında gelir esnekliği epey düşük ve pozitif iken 3) diğer gelir gruplarında esneklik görece yüksek ve negatiftir.

Anahtar Kelimeler: Çalışma süreleri, aşırı çalışma, ücret esnekliği, tam zamanlı işler, kısmi süreli işler

Working Hours, Overworking, and Income Elasticity in Turkey

Citation: Tathyer, M. and Kaya, H. (2022). *Working hours, overworking, and income elasticity in Turkey*. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 506-528. doi: 10.17218/hititsbd.1178972

Abstract: In this article, we firstly analyze how working hours and overworking evolved for different categories/groups in Turkey during the 2004-2019 period. Second, we estimate income elasticity of working hours for various categories/groups. The main purpose of the article is to contribute to the formation of the literature on working hours in Turkey which is almost non-existent. For this purpose, we exploit TÜİK Household Labor Force Survey (HLFS) data for the years 2004-2019. We harmonized and combined the annual HLFS data to create a comprehensive dataset consisting of approximately 2 million observations. The wage elasticity of working hours was estimated using the ordinary least squares method. The main results we obtained are; 1) working hours and overworking rates are very high in Turkey and 2) although both decreased significantly in the period of 2011-2019, Turkey still

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 22.9.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 10.12.2022

¹ Sorumlu yazar, Doç. Dr., Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, mevlut.tatliyer@tcmb.gov.tr, ORCID ID: 0000-0001-8115-7226.

² Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, huseyin.kaya@medeniyet.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2231-9675.

Not: Bu makale, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan bağımsız olarak yazarın kendi fikir ve görüşlerini yansıtmaktadır.

ranks very high in both in the world. In addition, 3) working hours are particularly high for workers with less education, low income, and men. However, 4) working hours decreased the most for these very groups and thus the differences between the groups decreased considerably. Moreover, 5) working hours are much higher in the private sector than in the public sector, and 6) almost all of the decline in working hours in the 2011-2019 period occurred in the private sector, while working hours remained almost unchanged in the public sector. On the other hand; 1) income elasticity is very low and negative for full-time employees, In addition, for full-time and paid employees; 2) income elasticity is quite low and positive in the highest and lowest income groups, 3) and it is relatively high and negative in other income groups.

Keywords: Working hours, overworking, income elasticity, full-time jobs, part-time jobs

1. GİRİŞ

Dünyada çalışma süreleri yirminci yüzyılda ciddi şekilde azalarak haftada 50-60 saatten 40 saatin altına düşmüştür (Huberman ve Minns, 2007, s.542; Messenger ve diğerleri, 2007, ss.28-31; Whaples, 1990, ss. 393-394). Düşüşün çoğu yüzyılın ilk yarısında meydana gelirken (Costa, 2000, s.162), yüzyılın ikinci yarısında kadınların işgücüne katılımının ve kısmi süreli işlerin sayısının artmasının önemli katkılarıyla bu eğilim devam etmiştir (Tatlıyer, 2020; Zwickl ve diğerleri, 2016, s.247). Öte yandan, ilgili eğilim birçok ülkede tam zamanlı çalışanlar için 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılın başlarında tersine dönmüş, çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları hatırı sayılır düzeyde yükselmiştir (Burger, 2020, s.10; Golden, 2009, s.218).

Yaşanan bu önemli dönüşümlerin doğal bir yansıması olarak bugün çalışma süreleri üzerinde belirleyici olan faktörler hususunda kapsamlı bir literatür mevcuttur. Çalışma süreleri noktasında ülkeler arasında görülen farklılıklara nelerin sebep olduğu (Rogerson, 2006), aşırı çalışma sürelerinin ortaya çıkmasında hangi faktörlerin söz sahibi olduğu (Drago ve diğerleri, 2005; Sousa-Poza ve Ziegler, 2003), yöneticilerin neden uzun çalışma eğiliminde olduğu (Feldman, 2002), başat bir kültürel faktör olarak bireyselliğin çalışma süreleri üzerinde ne gibi bir etkisinin olduğu (Tatlıyer ve Gur, 2022), aşırı çalışma kültürünün nasıl bir yapıya sahip olduğu (Padavic ve diğerleri, 2020; Rutherford, 2001) çalışma süresi tercihlerinde hangi faktörlerin belirleyici olduğu (Bielenski ve diğerleri, 2002; Booth ve Van Ours, 2008; Stier ve Lewin-Epstein, 2003), çalışma süreleri hususunda ABD ile Batı Avrupa ülkeleri arasında yaşanan ayrışmanın arkasında hangi faktörlerin bulunduğu (Alesina ve diğerleri, 2005) ve farklı refah devleti rejimlerinin çalışma süreleri üzerinde ne gibi etkilerinin olduğu (Burgoon ve Baxandall, 2004) literatürde tartışılan önemli konular arasında yer almaktadır.

Diğer taraftan, çalışma sürelerinin mevcut düzeylerinin ve çalışma sürelerinde yaşanan değişimlerin ekonomik, sosyal ve psikolojik sonuçları üzerine de hatırı sayılır düzeyde bir literatür mevcuttur. Çalışma sürelerinin ve/veya aşırı çalışmanın çalışan verimliliği (Collewet ve Sauermann, 2017; Delmez ve Vandenberghe, 2018; Leslie, 1984; Pencavel, 2015; Shepard ve Clifton, 2000) ve çalışanların refah ve mutluluk düzeyleri (Ganster ve diğerleri, 2018; Kasser ve Sheldon, 2009; Pouwels ve diğerleri, 2008) üzerinde ne gibi etkilerinin olduğu, kısmi süreli işlerin istihdam piyasası ve ekonomi üzerinde nasıl etkilere sahip olduğu (Sundötrom, 1991) ve çalışma sürelerini azaltarak “istihdamı paylaşmanın” ekonomi üzerindeki etkilerinin neler olduğu (Taylor, 2011) ülke veya ülke grupları üzerinden cevaplanmaya çalışılan önemli sorular arasında yer almaktadır.

Bilebildiğimiz kadarıyla, Türkiye’de ortalama çalışma sürelerinin düzeyi, belirleyicileri ve/veya sonuçlarına dair Tatlıyer (2020) haricinde herhangi bir makro çalışma veya analiz bulunmamaktadır. Çalışma sürelerine dönük mikro seviyedeki (birey seviyesi) literatürün ise son derece sınırlı olduğu görülmektedir (Bkz. Kuzgun ve Aydın, 2009; Büken ve Büken, 2013; Koyuncu ve diğerleri, 2012; Baykal, 2014; Burke ve diğerleri 2009). Kuzgun ve Aydın (2009) Türkiye’de çalışma süreleri ile büyüme-istihdam ilişkisi üzerinden (izlenimsel) bir tartışma yürütmüş, fakat herhangi bir analiz gerçekleştirilmemiştir. Büken ve Büken (2013, s.48) gerçekleştirdikleri mikro analizde Ankara’da mukim 580 çıraklık okulu öğrencisinin günlük ortalama çalışma süresinin 12 saat olduğu sonucuna ulaşmıştır. Koyuncu ve diğerleri (2012) ve Baykal (2014) iş-aile çatışması ile çalışma süreleri arasındaki ilişkiyi mikro seviyede incelerken Burke ve diğerleri (2009) de çalışma sürelerinin öncüllerini ve ardıllarını mikro seviyede belirlemeye çalışmıştır.

Türkiye’de çalışma sürelerine dönük literatürün neredeyse yok mesabesinde olmasının yanı sıra bu konunun kamuoyunda da -bilebildiğimiz kadarıyla- bugüne kadar neredeyse hiç gündem olmadığını görüyoruz. Bu da Türkiye’nin çalışma süreleri hususunda yirminci yüzyılda dünyada ve ilgili literatürde yaşanan tartışmaların dışında kaldığını göstermektedir. Bu çalışmanın temel amacı da Türkiye’de ortalama çalışma sürelerinin nasıl bir yapıya sahip olduğunu makro seviyede analiz ederek bu konuda (oluşacak) literatüre bir katkı sağlamaktır.

Elimizde yeterince güçlü ve kuşatıcı veriler olmasa da anektodal veriler ve tarihsel süreç Türkiye’de de çalışma sürelerinin yirminci yüzyıl boyunca giderek azaldığını göstermektedir. Fakat, muhtemelen konuya olan genel ilgisizliğin kritik katkısıyla süreç tamamen “doğal” mecrasında akmış ve son yüzyılda çalışma sürelerinde ancak sınırlı bir gerileme yaşanmıştır. Bu durum da bugün Türkiye’nin çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları hususunda dünyada üst sıralarda yer alması sonucunu doğurmuştur.

Türkiye’de işgücü verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından Hanehalkı İşgücü Araştırması (HİA) yoluyla 1988 ve özellikle 2004’ten itibaren yeterince sistematik, kaliteli ve sık bir şekilde toplanmaya başlanmıştır. Bu durum da çalışma sürelerinin yıl yıl nasıl bir görünüm sergilediğinin analiz edilebilmesine olanak tanımıştır.

Bu çalışmada ilk olarak 2004 ile 2019 yılları arasındaki HİA mikro veri setleri her yıl için ayrı ayrı olarak TÜİK’ten temin edilmiştir. Daha sonra yıllık veri setleri birbirleriyle uyumlu hale getirilerek birleştirilmiş ve nihayetinde yaklaşık 2 milyon gözlemden oluşan kapsamlı bir veri seti oluşturulmuştur³. Ciddi bir emek ve zaman gerektirmiş olan bu uyumlulaştırma ve birleştirme işlemleri sonucunda katma değeri yüksek bir veri seti elde edilmiştir. Makalede bu kapsamlı veri seti kullanılarak Türkiye’de çalışma sürelerinin 2004-2019 arasında nasıl bir görünüm sergilediği farklı açılardan/boyutlardan analiz edilmiştir.

Makalede – işgücünün kahir ekseriyetini oluşturan – tam zamanlı ve ücretli çalışanlara odaklanılmaktadır. Bununla birlikte kısmi süreli çalışanlar, kendi namına çalışanlar, işverenler ve ücretsiz aile işçilerini de dâhil edecek şekilde genel bir analiz de sunulmaktadır. Kendi namına çalışanlar ve işverenler -çalışma sürelerine dönük kararları kendileri aldığı için- odak analizinde bırakılmıştır. Ayrıca, temelde tarım sektöründe görülen ücretsiz aile işçileri -klasik anlamdaki istihdam piyasasının ve ilişkilerinin dışında oldukları için- odak analize dâhil edilmemiştir. Yine, kısmi-süreli çalışanlar istihdam piyasasının genel yapısına dair daha net bir

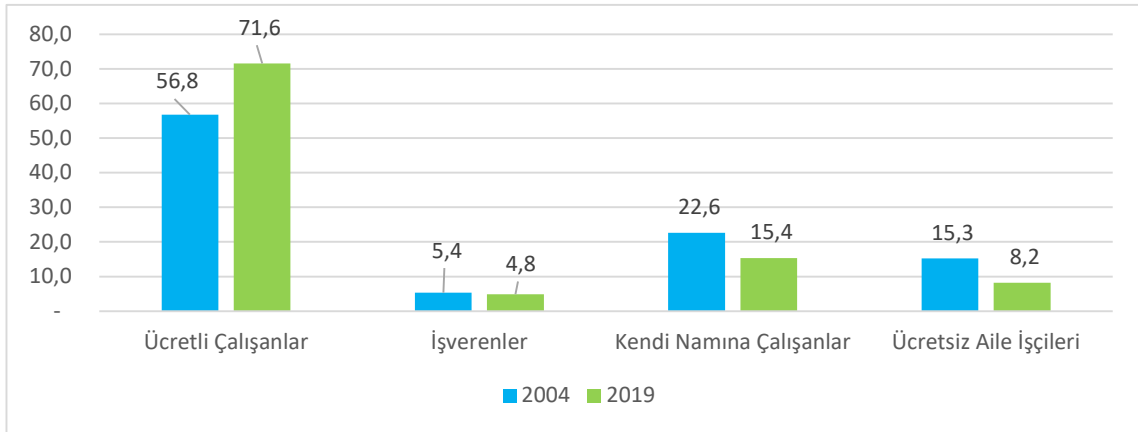
³ Veri setlerinin birbirleriyle uyumlu hale getirilmesi gerekliliğinin arka planında ise HİA anket formlarında zaman içerisinde yaşanan birtakım değişimler bulunmaktadır. Örneğin eğitim, medeni durum ve meslek gibi bazı değişkenlerde yıllar içerisinde kategori değişimleri yaşanmıştır.

resme kavuşabilmek adına dışarda bırakılmıştır. Belirtmek gerekir ki, Türkiye’de kısmi süreli çalışanların oranının düşük düzeylerde olmasının önemli katkısıyla bu makalede ulaşılan sonuçlar tüm (ücretli ve başkası namına) çalışanlar için de geçerlidir. Ayrıca, üçüncü bölümde görüldüğü üzere, ücretli çalışanların yanı sıra kendi namına çalışanlar, işverenler ve ücretsiz aile işçileri arasında da çalışma sürelerinin 2011-2019 döneminde önemli ölçüde gerilemiş olduğunu vurgulamak gerekir.

Makalenin ikinci bölümünde -daha sonraki analizleri bağlamına daha iyi oturtabilmek adına- istihdam piyasasının genel kompozisyonu gözler önüne serilmektedir. Üçüncü bölümde Türkiye’de çalışma sürelerine dair durum çeşitli boyutlarda ortaya konulmaktadır. Bu bölümde dışarıda bırakılan gruplar ile ilgili genel bir anlayışa kavuşabilmek adına onlarla ilgili temel veriler de paylaşılmaktadır. Dördüncü bölümde farklı gruplar için çalışma sürelerinin gelir esnekliği hesap edilmektedir. Beşinci bölümde ise bu çalışma kapsamında elde edilen bulgulardan hareketle genel bir tartışma yapılarak makale nihayete erdirilmektedir.

2. İSTİHDAM PİYASASININ GENEL KOMPOZİSYONU

Bu bölümde ilk olarak farklı çalışan türlerinin istihdam piyasasındaki ağırlıklarında zaman içerisinde yaşanan değişimi gözler önüne seriyoruz. 2019 itibarıyla Türkiye’de tam zamanlı⁴ çalışanların %71,6’sı ücretli çalışan, %4,8’i işveren, %15,4’ü kendi namına çalışan ve %8,2’si ücretsiz aile işçisidir (Şekil 1). Kısmi süreli çalışanlar da dâhil olmak üzere tüm çalışanlar için baktığımızda ise bu paylar ilk iki grup için sırasıyla 3,1 puan ve 0,4 puan daha az iken son iki grup için sırasıyla 1,4 puan ve 2,1 puan daha fazladır. Tam zamanlı çalışanlar arasında 2004-2019 döneminde ilk grubun payı yaklaşık 14,8 puan artarken diğer bütün grupların payında azalma meydana gelmiştir. Paydaki düşüş özellikle son iki grupta oldukça belirgindir. Kısmi süreli çalışanlar da dâhil olmak üzere tüm çalışanlara bakıldığında da benzer bir resim ortaya çıkmaktadır.

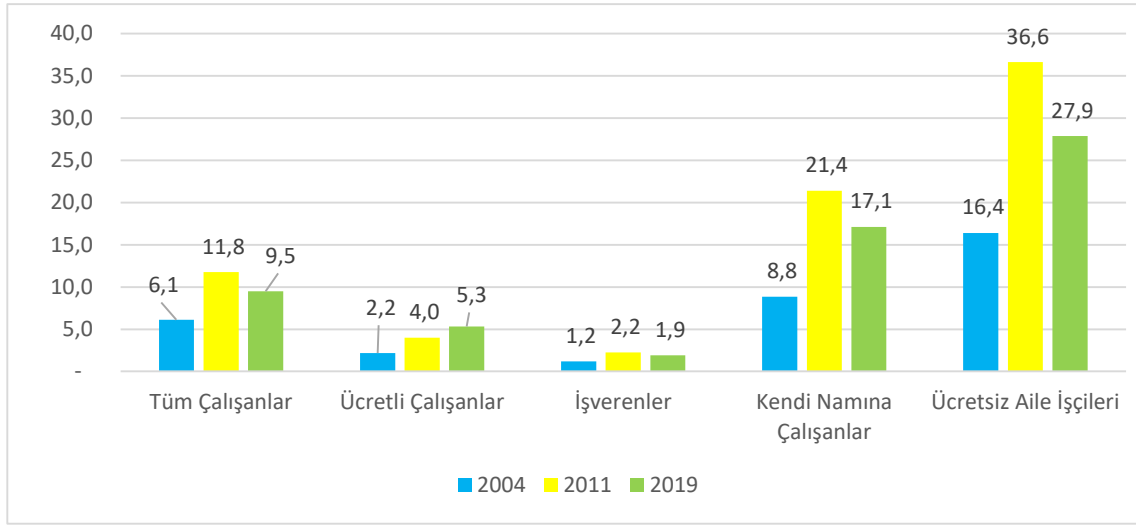

Şekil 1. Çalışan Tiplerine Göre İstihdam Piyasasındaki Paylar (% Tam Zamanlı Çalışanlar)

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

⁴ Analizimizde tam zamanlı çalışanlar haftada 30 saat ve üzeri çalışma süresine sahip olanları kapsarken kısmi süreli çalışanlar haftada 30 saatten daha az süre çalışanlar anlamına gelmektedir. Kullandığımız çalışma süresi ölçütü ise Hanehalkı İşgücü Anketinin “esas işte bir haftada genellikle çalışılan süre” ölçütüdür. Hanehalkı İşgücü Anketi ayrıca “referans haftası içinde esas işte haftalık fiili çalışma süresi” ölçütüne de sahiptir. İlk ölçütün genel durumu daha iyi yansıttığını düşündüğümüzden bu makalede bunu kullandık. Belirtmek gerekir ki ilk ölçüt ile ikinci ölçüt arasındaki farklar oldukça azdır ve ulaşılan sonuçlar ikinci ölçüt için de neredeyse tamamen geçerlidir.

Öte yandan, kısmi süreli çalışanların tüm çalışanlar içerisindeki payı 2004-2019 döneminde %6,1'den %9,5'e yükselmiştir (Şekil 2). Fakat oranda sürekli bir artış yaşanmamış, 2009-2013 dönemindeki yükseliş trendini 2013-2019 dönemindeki düşüş trendi takip etmiştir. Bu durum ücretli çalışanlar hariç bütün gruplar için geçerlidir⁵. Ücretli çalışanlarda ise kısmi süreli çalışan oranı dönem boyunca yükselmiştir. Türkiye'de kısmi süreli çalışanların oranı 2004-2019 döneminde yükselmiş olsa da nihayetinde ulaşılan düzeyin (%9,5) görece düşük olduğunu belirtmek gerekir. Dahası, klasik anlamdaki istihdam piyasasının dışında bulunan ücretsiz aile işçilerinde bu oranın çok daha yüksek (%27,9) olmasının genel oranı fiktif bir şekilde yukarılara taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda, ücretli çalışanlar arasında kısmi süreli çalışma oranı sadece %5,3'tür.

Şekil 2. Kısmi Süreli Çalışanların Payları (%)

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

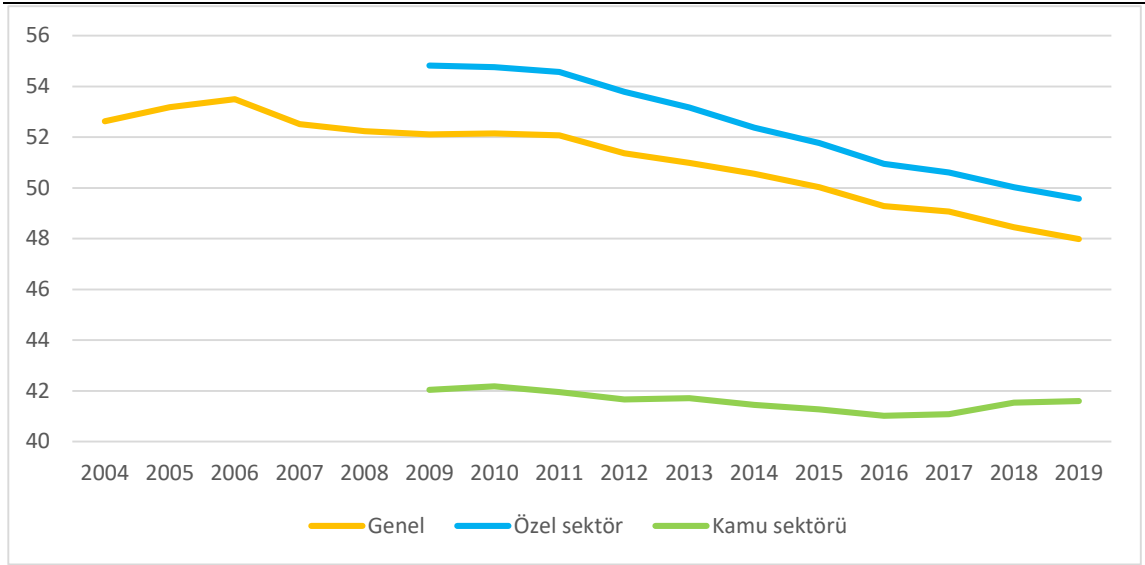
Diğer taraftan, diğer birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kısmi süreli çalışma özellikle kadınlar arasında görece yaygındır. 2019 itibariyle erkekler arasında kısmi süreli çalışma oranı %6,4 iken kadınlar arasında %16,2'dir. Bu oranlar ücretli çalışanlar için sırasıyla %4,0 ve %8,3'tür.

2.1. Çalışma Süreleri ve Aşırı Çalışma: Nereden Nereye?

Türkiye'de çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları⁶ 2000'li ve 2010'lu yıllarda nasıl bir görünüm sergilemekte ve seyir izlemektedir? Elde ettiğimiz temel sonuçlara göre; 1) Türkiye'de çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları çok yüksektir ve 2) her ikisi de 2011-2019 döneminde önemli ölçüde gerilemiş olmakla birlikte Türkiye her ikisinde de dünyada ilk sıralarda kalmayı sürdürmüştür. Yine, 3) Türkiye'de çalışma süreleri bilhassa az eğitilmişlerde, düşük maaşlılarda ve erkeklerde daha yüksektir. Öte yandan, 4) çalışma süreleri ilgili süreçte en çok tam da bu gruplarda düşmüş ve böylece gruplar arası farklılıklar hatırı sayılır ölçüde azalmıştır. Dahası, 5) çalışma süreleri özel sektörde kamuya kıyasla çok daha yüksektir ve 6) 2011-2019 döneminde çalışma sürelerinde yaşanan gerilemenin neredeyse tamamı özel sektörde gerçekleşirken rakamlar kamuda neredeyse hiç değişmemiştir.

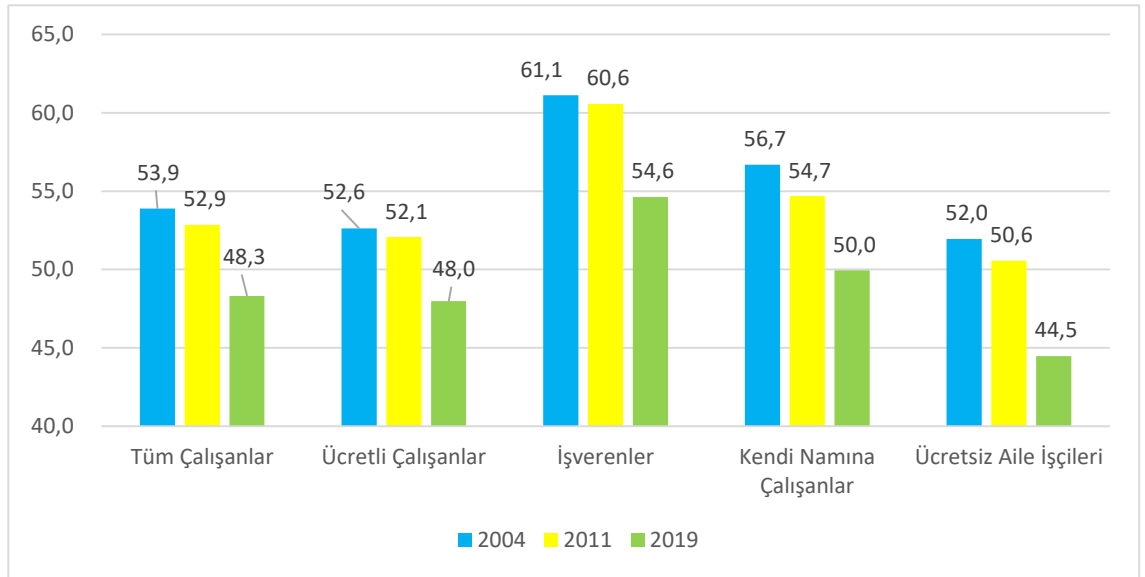
⁵ Bu oranın önce hızlı bir şekilde yükselip sonra yine hızlı bir şekilde gerilemesinde teknik/metodolojik nedenler ciddi bir paya sahip olabilir.

⁶ Haftalık normal çalışma süresi üst sınırı, International Labor Organization (ILO) (The ILO Hours of Work (Industry) Convention (No. 1) of 1919) ve Avrupa Birliği (Working Time Directive of 1993) tarafından haftada 48 saat olarak belirlenmiştir. Biz de bu makalede bu yaklaşımı benimsedik. Aşırı çalışma oranı, haftada 48 saatten fazla çalışanların tüm çalışanlara oranını göstermektedir.

Şekil 3. Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Haftalık Çalışma Süreleri

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Şekil 4. Tam Zamanlı Çalışanlarda Haftalık Çalışma Süreleri

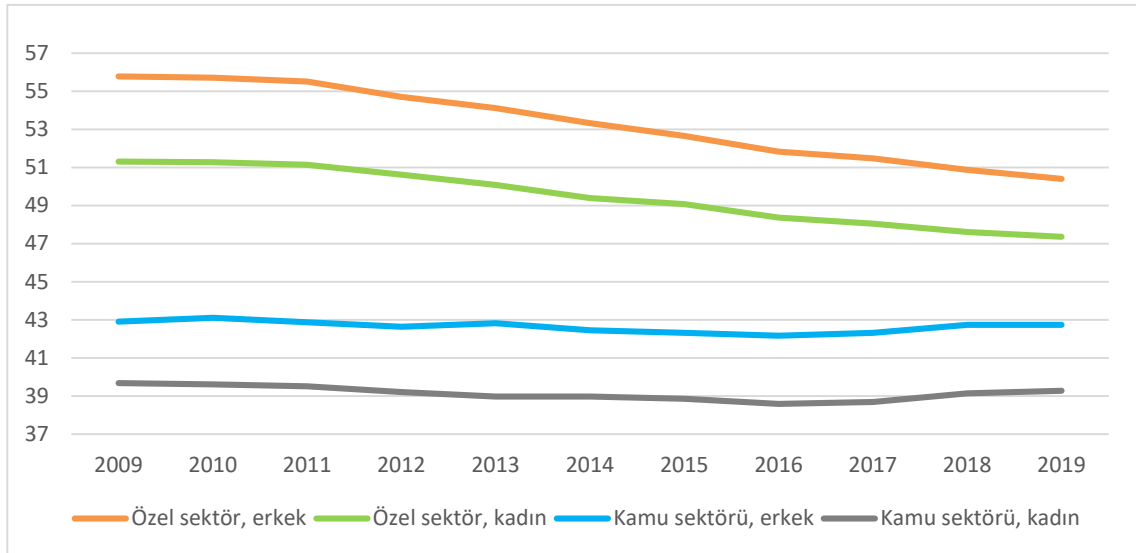
Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Tam zamanlı çalışanların haftalık ortalama çalışma süresi 2004-2011 döneminde hafif bir düşüş trendi içerisinde iken 2011-2019 döneminde ciddi şekilde gerilemiştir (Şekil 3). Bu genel eğilim her bir çalışan kategorisi için de geçerlidir. Tam zamanlı ve ücretli çalışanlar 2004’te haftada ortalama 52,6 saat çalışırken bu rakam 2019 itibarıyla 48,0 saate gerilemiştir⁷. Yaşanan bu gerilemenin ise neredeyse tamamı özel sektörde gerçekleşmiştir. Kamuda çalışma süreleri dönem boyunca ve aynı zamanda 2019 itibarıyla haftada ortalama 41,6 saat olurken özel sektörde bu

⁷ Kısmi süreli çalışanları da analize dahil ettiğimizde sonuç değişmemektedir: Tüm ücretli çalışanların haftalık ortalama çalışma süresi 2004-2019 döneminde 51,9 saatten 46,4 saate gerilemiştir. Kısmi süreli işlerde haftalık ortalama çalışma süresi 2019 itibarıyla 19,0 saattir.

süre 2011-2019 döneminde 5 saat gerileyerek 49,6 saate düşmüştür⁸. Böylece özel sektör ve kamu arasındaki farkta ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Yine de 2019 itibarıyla özel sektörde tam zamanlı ve ücretli çalışanların kamudakilere kıyasla haftada 8 saat daha fazla çalıştığını vurgulamak gerekir. Öte yandan, çalışma sürelerinde yaşanan ciddi gerilemeye rağmen, özel sektörde dönem boyunca ortalamada -aşırı çalışma eşiği olarak kabul edilen- 48 saatin dahi üzerinde çalışıldığı görülmektedir.

Şekil 5 tam zamanlı ve ücretli çalışanların iki farklı boyutta çalışma sürelerini göstermektedir. Özel sektörde erkeklerin haftalık ortalama çalışma süreleri (2011-2019: 55,5s-50,4s) kadınlara (51.1s-47.4s) kıyasla daha yüksektir. Ancak yıllar içinde çalışma süreleri her iki grup için azaldıkça aradaki fark da üçte bir oranında daralmıştır. Kamu sektöründe de erkeklerin çalışma saatleri kadınlarınkinden daha fazladır, fakat aradaki fark (hem 2011-2019 ortalaması olarak hem de 2019 itibarıyla: 3,5 saat) zaman içerisinde neredeyse hiç değişmemiştir ve 2019 itibarıyla özel sektördekinden (3,0 saat) daha fazladır. Her iki grupta erkekler kadınlardan ortalamada daha fazla çalışmasına rağmen, özel sektörde çalışan kadınların kamuda çalışan erkeklere kıyasla önemli oranda daha fazla çalıştığı vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, bu fark da zaman içerisinde neredeyse yarı yarıya azalmıştır (2011, 8,3s-2019: 4,6s).

Şekil 5. Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda İki Boyutta Haftalık Çalışma Süreleri

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

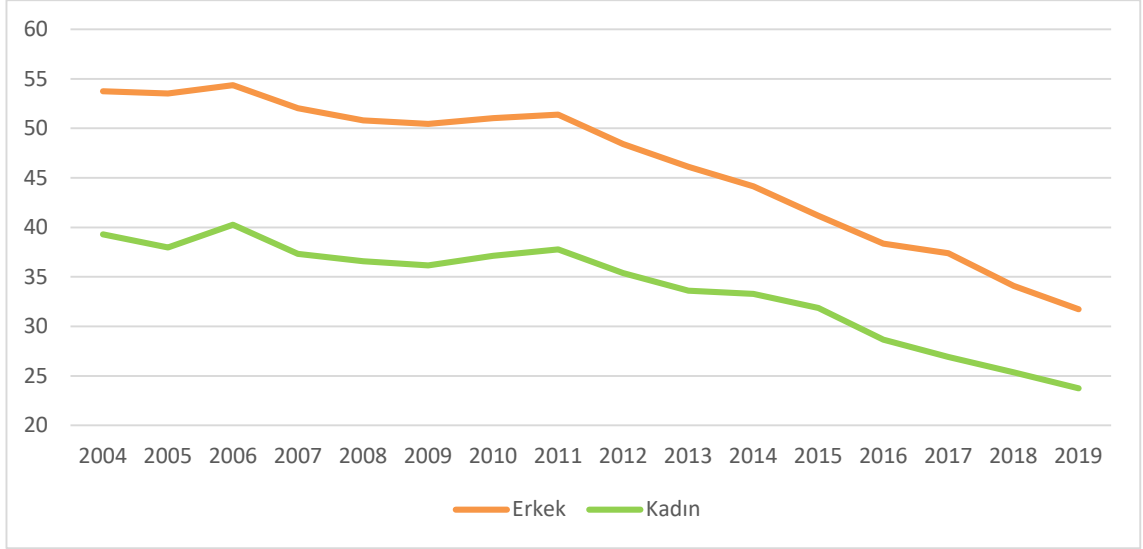
Tam zamanlı çalışan işverenler, kendi namına çalışanlar ve ücretsiz aile işçileri için çalışma süreleri ise 2004-2011 döneminde hafifçe düşerken 2011-2019 döneminde ciddi şekilde gerilemiştir (Şekil 4) ⁹.

Aşırı çalışma oranları (49+ saat) ise 2004-2011 döneminde hafif bir düşüş trendine sahip iken 2011-2019 döneminde kuvvetli bir şekilde gerilemiştir. 2011’de tam zamanlı ve ücretli çalışan erkeklerin %51,4’ü, kadınların ise %37,8’i haftada 49+ saat çalışırken bu oranlar 2019 itibarıyla

⁸ TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketlerinde özel sektör-kamu ayrımını 2009 yılından itibaren yapmaktadır.

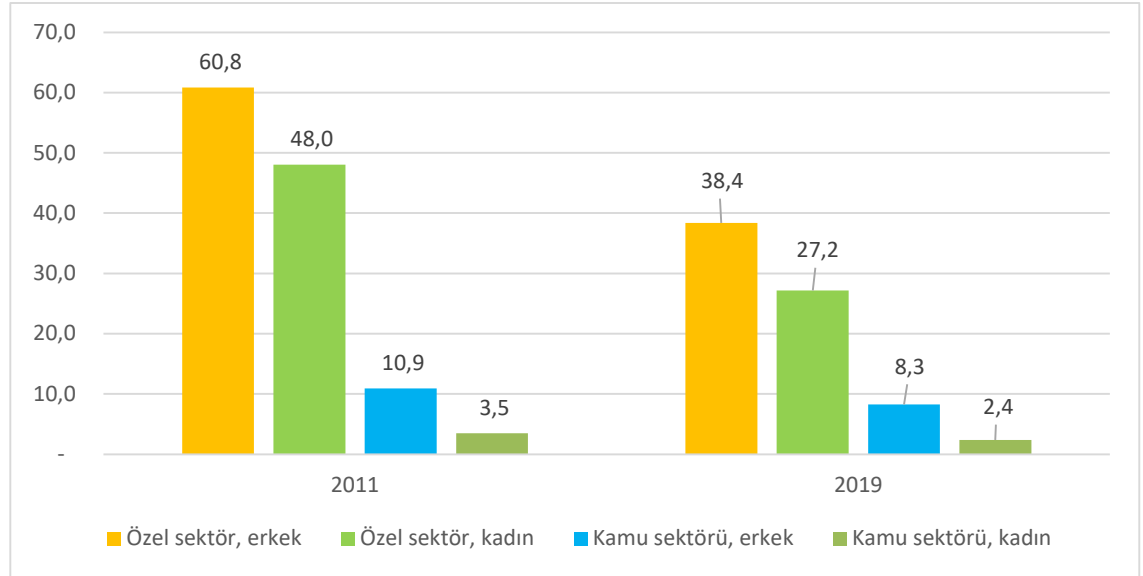
⁹ Analize kısmi süreli çalışanların da dahil edilmesi durumunda haftalık ortalama çalışma sürelerinin kendi namına çalışanlar ve ücretsiz aile işçilerinde (2019 itibarıyla ve sırasıyla 5,7 ve 7,6 saat) epey gerilediği görülmektedir. Bu durumun arkasında ise bu gruplarda kısmi süreli çalışma oranlarının görece yüksek olması bulunmaktadır. Kısmi süreli çalışanların dahil edilmesi durumunda ücretli çalışanlarda ve işverenlerde haftalık ortalama çalışma süresi (2019 itibarıyla ve sırasıyla 1,5 ve 0,7 saat) ise ancak kısmen gerilemektedir.

sırasıyla %31,7’ye ve %23,7’ye gerilemiştir. Böylece aşırı çalışma oranları sadece sekiz yılda erkekler ve kadınlar için sırasıyla 19,7 ve 14,1 puan gerilemiştir (Şekil 6).

Şekil 6. Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Aşırı Çalışma Oranları (49+ saat, %)

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Şekil 7. Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Sektörlere Göre Aşırı Çalışma (49+ saat, %)

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Aşırı çalışma kamu sektörüne kıyasla özel sektörde çok daha yaygındır ve 2011-2019 döneminde aşırı çalışma oranlarında yaşanan gerilemenin çok büyük kısmı özel sektörden gelmiştir. Aşırı çalışma kamu sektöründe 2,7 (erkek) ve 1,1 (kadın) puan azalırken özel sektörde sırasıyla 22,5 ve 20,9 puan gerilemiştir. Bununla birlikte 2019 itibarıyla özel sektörde aşırı çalışma oranları (sırasıyla %38,4 ve %27,2) kamu sektöründekilerden (sırasıyla %8,3 ve %2,4) çok daha yüksek düzeylerde kalmaya devam etmiştir (Şekil 7).

Bu genel analizden sonra bölümün geri kalanında özel sektörde tam zamanlı ve ücretli çalışanlara odaklanıyoruz. Tablo 1 ve 2’de yaş, eğitim ve gelir düzeyine göre özel sektörde tam zamanlı ve ücretli çalışan erkek ve kadınlarda haftalık ortalama çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları gösterilmektedir.

2.2. Yaş Grupları

25-64 yaş arasında çalışma süreleri ve aşırı çalışma düzeyleri birbirlerine oldukça yakın iken hem kadınlarda hem erkeklerde en genç çalışanlar (15-24 yaş) diğerlerine kıyasla hatırı sayılır ölçüde daha fazla çalışıyor görünmektedir. Bu durum kadınlarda biraz daha belirgindir. Öte yandan, 2011-2019 döneminde hem çalışma süreleri hem de aşırı çalışma oranları bütün yaş-cinsiyet gruplarında belirgin bir şekilde gerilemiştir. Erkeklerde her bir yaş grubunda oldukça benzer düzeyde gerilemeler yaşanırken kadınlarda yaşanan gerilemeler 15-54 yaş aralığında -grup bazında- giderek azalmaktadır. Fakat aradaki farklar küçüktür. 55-64 yaş grubunda görülen gerileme ise 25-34 yaş grubuyla benzer bir düzeye tekabül etmektedir.

Hâsılı, 2011-2019 döneminde erkekler için çalışma süreleri veya aşırı çalışma oranlarında yaşanan değişim ile yaş arasında belirgin bir ilişki göze çarpmazken kadınlar için arada hafif ve gayri-lineer bir ilişki söz konusudur.

Tablo 1. Özel Sektörde Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Haftalık Çalışma Süreleri

	Erkek		Kadın	
	2011	2019	2011	2019
Yaş 15-24	56,8	51,9	53,8	49,5
Yaş 25-34	55,2	50,2	50,3	46,8
Yaş 35-44	55,2	49,9	49,7	46,6
Yaş 45-54	55,4	50,5	50,0	47,2
Yaş 55-64	54,9	49,9	50,7	47,1
Liseden az	56,9	51,8	52,5	48,8
Lise mezunları	54,3	50,1	51,5	48,1
Üniversite mezunları	50,4	46,9	48,0	45,1
Gelir dilimi 1 (en düşük)	56,8	52,2	53,0	48,3
Gelir dilimi 2	55,5	51,6	51,9	48,7
Gelir dilimi 3	56,1	51,2	51,9	48,2
Gelir dilimi 4	56,1	50,6	50,6	47,3
Gelir dilimi 5 (en yüksek)	53,8	48,2	47,0	43,8

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Bütün yaş gruplarında erkeklerin kadınlardan önemli ölçüde daha fazla çalıştığı görülmekle birlikte bu fark 2011-2019 döneminde belirgin bir şekilde azalmıştır. Yaş grupları bazında aradaki fark 2011’de ortalama 4,6 saat iken 2019 itibarıyla ortalama 3,0 saate gerilemiştir. Gerileme en çok 35-44 ve 45-54 yaş gruplarında (sırasıyla 2,2 ve 2,1 saat) yaşanırken en az da 0,6 saat ile 15-24 yaş grubunda gerçekleşmiştir. Bütün yaş gruplarında erkeklerde aşırı çalışma oranları kadınlara kıyasla önemli ölçüde daha yüksektir ve aradaki fark 2011-2019 döneminde biraz daralmıştır. Yaş grupları bazında aradaki fark 2011-2019 döneminde ortalama 13,3 puandan

11,0 puana gerilemiştir. Yine yaş grupları bazında ortalama aşırı çalışma oranı ise 2019 itibariyle erkeklerde %39,1 iken kadınlarda %28,1’dir.

2.3. Eğitim Düzeyi

Çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları eğitim ve gelir düzeyi arttıkça önemli ölçüde düşme eğilimindedir. Bununla birlikte gruplar arası farklar da zaman içerisinde belli ölçüde azalmaktadır. Ayrıca, tüm gruplarda çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları zaman içerisinde ciddi şekilde gerilemiştir. 2011 itibariyle üniversite mezunu erkek ve kadınlar haftalık bazda lise mezunlarından sırasıyla 3,9 ve 3,5 saat, liseden daha az eğitime sahip olanlardan ise 6,5 ve 4,5 saat daha az çalışmıştır. Görüldüğü üzere üniversite mezunu olanlar ile olmayanlar arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. 2011-2019 döneminde aradaki bu farklar erkeklerde %19-25, kadınlarda ise %14-18 düzeyinde gerilemekle birlikte eğitim düzeyi arttıkça çalışma saatlerinin düştüğü şeklindeki genel yapı varlığını büyük oranda korumuştur.

Aşırı çalışma oranları ise 2011’de üniversite mezunu erkek ve kadınlarda sırasıyla %42,1 ve %34,6 iken lise mezunlarında sırasıyla %54,1 ve %47,0, daha az eğitimlilerde sırasıyla %66,8 ve %55,2’dir. 2011-2019 döneminde bu oranlarda ciddi bir gerileme meydana gelirken üniversite mezunları ile diğerleri (lise mezunları ve daha az eğitimliler) arasındaki farklar da ancak kısmen (sırasıyla erkeklerde 0,5-1,5 puan, kadınlarda 1,2-2,8 puan) azalmıştır.

Tablo 2. Özel Sektörde Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Aşırı Çalışma Oranları

	Erkek		Kadın	
	2011	2019	2011	2019
Yaş 15-24	0,68	0,48	0,60	0,37
Yaş 25-34	0,59	0,37	0,44	0,24
Yaş 35-44	0,59	0,35	0,41	0,23
Yaş 45-54	0,60	0,38	0,43	0,28
Yaş 55-64	0,57	0,38	0,49	0,28
Liseden az	0,67	0,46	0,55	0,35
Lise mezunları	0,54	0,34	0,47	0,28
Üniversite mezunları	0,42	0,23	0,35	0,17
Gelir dilimi 1 (en düşük)	0,69	0,47	0,58	0,36
Gelir dilimi 2	0,57	0,42	0,46	0,29
Gelir dilimi 3	0,64	0,43	0,53	0,29
Gelir dilimi 4	0,63	0,36	0,45	0,24
Gelir dilimi 5 (en yüksek)	0,54	0,28	0,32	0,13

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Bütün eğitim düzeylerinde erkekler kadınlardan daha fazla çalışmakla birlikte aradaki farklar 2011-2019 döneminde belirli ölçüde (grup bazında ortalama 3,2 saatten 2,2 saate) daralmıştır. Aradaki fark özellikle lise altı eğitimlilerde görece yüksek olmakla birlikte 2011-2019 döneminde bu fark en çok bu grupta (4,4 saatten 2,9 saate) azalmıştır. Aşırı çalışma oranları da erkeklerde

kadınlardan her bir eğitim düzeyinde daha yüksek olmakla birlikte bu fark yaklaşık 11 puan ile lise altı eğitimlilerde özellikle belirgindir.

2.4. Gelir Grupları

Çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranlarında gelir grupları¹⁰ arasında da hatırı sayılır düzeyde farklar bulunmaktadır. Farklar en yüksek gelir grubu ile diğerleri ve kadınlar ile erkekler arasında özellikle belirgindir. Gelir düzeyi¹¹ arttıkça çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları azalma eğilimindedir. 2011 itibariyle en düşük gelir grubundaki erkek ve kadınlar haftada ortalama 56,8 ve 53,0 saat çalışırken bu rakamlar en yüksek gelir grubuna gelindiğinde sırasıyla 53,8 ve 47,0 saattir. 2011-2019 döneminde çalışma süreleri bütün gelir gruplarında önemli ölçüde gerilemiştir.

Gelir düzeyi yükseldikçe yaşanan gerileme erkeklerde artma, kadınlarda da azalma eğilimindedir. Bu dönemde en yüksek gelir grubu ile en düşük gelir grubu arasındaki fark erkeklerde 3,0 saatten 4,0 saate çıkarken kadınlarda 5,9 saatten 4,5 saate düşmüştür. Aşırı çalışma oranlarına bakıldığında ise gelir düzeyi arttıkça aşırı çalışmanın azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Genel trendi ise ikinci gelir grubu bozmaktadır. Öte yandan, en yüksek gelir grubu hem erkeklerde hem de kadınlarda diğerlerinden önemli oranda daha düşük aşırı çalışma oranlarına sahiptir. 2011-2019 döneminde aşırı çalışma oranları gelir grubu bazında hem erkeklerde (22,0 puan) hem de kadınlarda (20,6 puan) ciddi şekilde azalmıştır.

Erkeklerde en çok azalma en yüksek iki gelir grubunda olurken kadınlarda üçüncü gelir grubunda yaşanmıştır. Fakat 2019'a gelindiğinde erkeklerde aşırı çalışma oranları ilk üç gelir grubunda %40'lar ile çok yüksek düzeylerde kalmayı sürdürürken en yüksek gelir grubunda bile oran %28,1 ile yine görece yüksektir. Kadınlarda ise en yüksek gelir grubu (%12,8) hariç olmak üzere aşırı çalışma oranları halen yüksek düzeylerde (ortalama %30) seyretmektedir.

Yaş grubu ve eğitim düzeyi bazında olduğu gibi bütün gelir gruplarında da erkekler kadınlardan daha fazla çalışmaktadır ve aradaki fark gelir düzeyi arttıkça yükselme eğilimindedir. 2011-2019 döneminde ise aradaki fark -en düşük gelir grubu hariç- hatırı sayılır ölçüde gerilemiştir. Erkekler ile kadınlar arasında fark ayrıca gelir düzeyi arttıkça daralma eğilimindedir. 2019 itibariyle en düşük gelir grubunda erkekler kadınlardan 3,9 saat daha fazla çalışırken bu farklar sonraki üç gelir grubunda ortalama 3,0 saat, en yüksek gelir grubunda ise 4,4 saattir. Benzer şekilde, bütün gelir gruplarında aşırı çalışma oranlarının erkeklerde kadınlardan daha yüksek olduğu görülmektedir. Aradaki fark ise 2011-2019 döneminde ilk üç gelir grubunda kısmen artarken (ortalama 2,1 puan) son iki gelir grubunda hatırı sayılır ölçüde (ortalama 6,5 puan) azalmıştır.

2.5. Meslek Grupları

Tablo 3 ve 4'te buldukları mesleklere göre özel sektörde tam zamanlı ve ücretli çalışan erkek ve kadınlarda haftalık ortalama çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları gösterilmiştir. Buradaki gruplama Uluslararası Standart Meslek Sınıflandırması'na (ISCO-08) göre dir.

10 Gelir grupları teorik olarak "saatlik reel gelir" veya "aylık reel gelir" üzerinden belirlenebilir. Her iki yaklaşımın da kendine göre artıları ve eksileri bulunmaktadır. Biz bu çalışmada ikincisini kullanmayı tercih ettik. Zira Türkiye'de ücretlendirme genel olarak saatlik bazda değil, aylık bazda yapılmaktadır. Dahası veri setinde saatlik ücret değil, aylık ücret verisi bulunmaktadır. Bu da saatlik reel gelir rakamına ancak aylık ücretin bir ayda çalışılan toplam süreye bölünmesiyle ulaşılacağı anlamına gelmektedir. Bu durumda da saatlik reel gelir rakamı çalışma süresinin bir fonksiyonu olmaktadır. Bu da doğal olarak bu rakam ile çalışma süreleri arasındaki ilişkiyi karmaşıklaştırmaktadır.

11 Reel gelir rakamlarına ulaşırken daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için ulusal değil, bölgesel enflasyon oranlarını kullandık. Bu çerçevede, İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) 2. Düzeydeki 26 bölgede nominal ücretleri ilgili bölgenin enflasyon oranlarından arındırarak net ücretlere ulaştık.

Genel olarak bakıldığında haftalık ortalama çalışma sürelerinin bütün mesleklerde erkeklerde kadınlardan daha yüksek olduğu görülmektedir ve aradaki fark 2011-2019 döneminde kabaca üçte bir oranında azalmıştır. Çalışma süreleri hususunda meslekler arası farklılıkların kadınlarda erkeklerden daha az olduğu ve 2011-2019 döneminde hem erkeklerde hem de kadınlarda önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. 2011 itibariyle erkeklerde de kadınlarda da hizmet ve satış çalışanları en çok çalışan grup iken profesyoneller en az çalışan grup olmuştur. Bu gruplar arasındaki farklar ise erkeklerde 11,4 saat iken kadınlarda 8,3 saattir. Bu durum 2019’a gelindiğinde de varlığını sürdürmüştür ve farklar sırasıyla 9,2 ve 7,1 saate gerilemiştir.

2011-2019 döneminde çalışma süreleri bütün mesleklerde önemli oranda gerilemiştir. Yaşanan gerileme erkeklerde kadınlara kıyasla daha güçlü olurken gerilemeler arasındaki farklılıklar da yine erkeklerde daha fazla olmuştur. Erkeklerde çoğu meslekte toplamda 4-5 saatlik bir gerileme yaşanmıştır. Ortalama çalışma süresi en çok yöneticilerde (6,1 saat) azalırken en az da vasıflı tarım, orman ve balıkçılık çalışanlarında (1,5 saat) gerilemiştir. Kadınlarda ise yaşanan gerilemeler 3,1 ile 4,8 saat arasında değişmiştir. Kadınlarda çalışma süresi en çok hizmet ve satış çalışanlarında düşerken en az da yine vasıflı tarım, orman ve balıkçılık çalışanlarında gerilemiştir. 2019 itibariyle erkeklerde sadece profesyoneller 44,5 saat ile 45 saat barajının altında iken -dördü mavi yakalı meslek olmak üzere- beş meslek 48 saat barajının üstündedir. Kadınlarda ise profesyonellerin yanı sıra yöneticiler de 45 saat barajının altında iken 48 saat barajının üstündeki meslek sayısı dördtür (üçü mavi yakalı meslek).

Tablo 3. Özel Sektörde Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Mesleğe Göre Haftalık Çalışma Süreleri

	Erkek		Kadın	
	2011	2019	2011	2019
1. Yöneticiler	52,9	46,8	48,0	44,8
2. Profesyoneller	48,2	44,5	46,5	42,9
3. Teknisyenler, yrd. profesyoneller	52,1	47,8	49,2	45,9
4. Büro destek çalışanları	52,7	47,3	49,9	45,7
5. Hizmet ve satış çalışanları	59,6	53,7	54,8	50,0
6. Vasıflı tarım/orman/balıkçılık ç.	56,9	55,4	53,8	50,6
7. Zanaatkarlar, ilgili işlerde ç.	55,5	50,3	51,4	47,9
8. Fabrika/makine op., montajcılar	55,5	50,8	52,1	48,3
9. Temel meslekler	55,6	50,7	51,6	48,3

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Meslekler itibariyle aşırı çalışma oranları 2011’de hem erkekler hem de kadınlar arasında çok yaygınken 2011-2019 döneminde çalışma sürelerinde yaşanan düşüşlerle birlikte ciddi şekilde azalmıştır. 2019 itibariyle erkeklerde de kadınlarda da aşırı çalışmanın en az olduğu grup profesyoneller (sırasıyla %15,3 ve %9,5) iken en fazla olduğu grup vasıflı tarım, orman ve balıkçılık çalışanları (sırasıyla %56,8 ve %39,5) olmuştur. Yaşanan ciddi gerilemeye rağmen özellikle erkeklerde aşırı çalışma oranları 2019 itibariyle yüksek düzeylerde kalmayı sürdürmüştür. Erkeklerde aşırı çalışmanın görece normal düzeylere gerilediği tek meslek profesyonel çalışanlar olurken, kadınlar da profesyonellerin yanı sıra yöneticilerde (%16,2) de aşırı çalışma oranı görece normal düzeylere gerilemiştir.

Mesleklere genel olarak bakıldığında beyaz yakalı çalışanlardan oluşan ilk dört meslekte haftalık ortalama çalışma sürelerinin mavi yakalı çalışanlardan oluşan son üç meslekte önemli oranda daha az olduğu görülmektedir. Hem erkeklerde hem de kadınlarda çalışma süresinin en uzun olduğu meslekler ise (yine beyaz yakalı olan) hizmet ve satış çalışanları ile vasıflı tarım, orman ve balıkçılık çalışanlarıdır. Aynı ayrışma aşırı çalışma oranlarında da görülmektedir. 2019 itibariyle erkekler arasında ilk dört meslekte aşırı çalışma oranı ortalama %22,2 iken son üç meslekte %40,2'dir. Geri kalan iki meslekte ise ortalama %53,5'tir. Aynı oranlar kadınlar arasında sırasıyla %16,4; %32,2 ve %38,1'dir.

Tablo 4. Özel Sektörde Tam Zamanlı ve Ücretli Çalışanlarda Mesleğe Göre Aşırı Çalışma Oranları

	Erkek		Kadın	
	2011	2019	2011	2019
1. Yöneticiler	0,52	0,24	0,32	0,16
2. Profesyoneller	0,34	0,15	0,29	0,10
3. Teknisyenler, yrd. profesyoneller	0,48	0,25	0,40	0,20
4. Büro destek çalışanları	0,51	0,24	0,43	0,20
5. Hizmet ve satış çalışanları	0,71	0,50	0,60	0,37
6. Vasıflı tarım, orman, balıkçılık ç.	0,63	0,57	0,54	0,40
7. Zanaatkarlar, ilgili işlerde ç.	0,65	0,40	0,55	0,31
8. Fabrika/makine opr., montajcılar	0,61	0,40	0,57	0,34
9. Temel meslekler	0,60	0,41	0,49	0,31

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Böylece çalışma süreleri hususunda Türkiye’de özel sektörde tam zamanlı çalışanların meslek itibariyle kendi içlerinde kabaca üç gruba ayrıldığı görülmektedir: ilk dört meslek (beyaz yakalı çalışanlar), son üç meslek (mavi yakalı çalışanlar) ve geri kalan iki meslek (beyaz yakalı çalışanlar + tarım çalışanları). Görüldüğü üzere bu ayrışmanın arka planında ise genel olarak beyaz-mavi yaka boyutu bulunmaktadır.

3. ÇALIŞMA SÜRELERİNİN GELİR ESNEKLİĞİ

Bu bölümde ücretli çalışanlar için çalışma sürelerinin gelir esnekliği tahmin edilmektedir. Çeşitli kontrol değişkenleri kullandığımız Model 2 çerçevesinde elde ettiğimiz temel sonuçlara göre; 1) gelir esnekliği tam zamanlı çalışanlarda oldukça düşük ve negatif iken 2) kısmi süreli çalışanlar ile kayıtdışı çalışanlarda görece yüksek ve pozitifdir. Sadece 2009-2019 dönemi için geçerli olmak üzere tam zamanlı çalışanlar için 3) özel sektörde de kamuda da gelir esnekliği çok düşük ve pozitifdir. Yine tam zamanlı çalışanlar için olmak üzere; 4) en yüksek ve en düşük gelir gruplarında gelir esnekliği epey düşük ve pozitif iken 5) diğer gelir gruplarında esneklik görece yüksek ve negatifdir. Ayrıca, tam zamanlı çalışanlar için 6) 2010’dan itibaren çalışma süresi ile ücret düzeyi arasındaki ilişkinin zayıflamaya başladığı ve 2014’ten itibaren ise bu ilişkinin neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Son olarak, tam zamanlı 7) erkeklerde esnekliğin 2016 ve sonrasında neredeyse sıfır düzeyinde gerçekleştiği, h) kadınlarda ise 2008-2012 döneminde negatif olan esnekliğin 2013’te pozitive döndüğü ve yükseliş trendinin 2018’e kadar devam ettiği görülmektedir.

Gelir esnekliğinin tahmininde Costa (2000) ile Bick ve diğerleri (2018) takip edilerek aşağıdaki regresyon modeli kullanılmıştır:

$$\ln(\text{saat}_i) = \beta_0 + \beta_1 \ln(\text{ücret}_i) + \beta_2 X_i + u_i \quad (1)$$

Bu denklemden Ln doğal logaritmayı, saat haftalık çalışma süresini, ücret aylık reel ücreti, X kontrol değişkenleri içeren vektörü, u hata terimini ve alt indis i bireyi temsil etmektedir. Bu modelde ana odağımız esneklik katsayısını gösteren β_1 parametresidir. Bu parametre ücretlerdeki yüzde birlik bir değişimin haftalık çalışma saatlerinde yüzde olarak ne kadarlık bir değişime neden olduğunu göstermektedir. Model, 2004-2019 dönemine ait yatay-kesit veriler kullanılarak en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde esneklik tahmininde genelde saatlik ücretlerin kullanıldığı görülmektedir (Bick ve diğerleri, 2018, s. 172; Costa, 2000, s. 161). Türkiye’de ise ücretler aylık olarak müzakere edilmekte ve belirlenmektedir. İstihdam piyasasındaki bu ücret dinamiğini dikkate alarak gelir esnekliği tahmininde aylık ücret kullanımının daha doğru bir yaklaşım olacağı sonuca vardık ve bu nedenle analizlerimizde aylık ücretleri kullandık.

Modelde yaş, eğitim düzeyi, cinsiyet, meslek, kayıtlılık, sektör ve bölge olmak üzere yedi kontrol değişkeni bulunmaktadır. Bu kontrollerle ilgili açıklamalar ise şu şekildedir:

Yaş: 5 yıllık yaş grupları için (15-19, 20-24, 25-29, ... 65+) oluşturulan kategorik değişken

Eğitim: En son bitirilen okul için (0: Bir okul bitirmemiş, 1: İlkokul, 2: Ortaokul, 3: Lise, 4: Üniversite, 5: Lisansüstü) oluşturulan kategorik değişken

Cinsiyet: İki değerli kategorik değişken

Meslek: Kişinin yaptığı işe uygun meslek kodu (ISCO 08) kullanılarak oluşturulan kategorik değişken

Kayıtlılık: Kişinin sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olup olmadığını gösteren kukla değişken

Sektör: Kişinin çalıştığı kuruluş veya işyerinin sektörü için (1: Tarım/Madencilik, 2: İnşaat, 3: Sanayi, 4: Hizmetler) oluşturulan kategorik değişken

Bölge: Kişinin bulunduğu bölge için (İBBS1 12 Bölge) oluşturulan kategorik değişken

3.1. Farklı Gruplar İçin Gelir Esneklikleri

Çalışma sürelerinin gelir esnekliklerini ilk olarak yalın bir şekilde ve kontrol değişkenleri olmadan tahmin ediyoruz (Bkz. Tablo 5, ilk üç sütun). Tek bağımsız değişkenli bu model (Model 1 – M1) sayesinde ücretlerin çalışma sürelerini ne ölçüde açıklayabildiğini görme imkânı elde ediyoruz. Daha sonra analize kontrol değişkenlerini dâhil ederek ikinci modeli (Model 2 – M2) oluşturuyoruz (Bkz. Tablo 5, ikinci üç sütun). Bu modelle kontrol değişkenleri ışığında esneklik katsayısının nasıl bir yönelim gösterdiğini ortaya koyuyoruz. Yine bu modelle ücret dışı faktörlerin çalışma süreleri üzerindeki etkisine dönük çıkarımlar yapabiliyoruz.

Ücret düzeyi ve çalışma süresi arasındaki ilişkinin farklı kesimler için nasıl bir yapıya sahip olduğu önemli bir sorudur. Bu soruya cevap üretebilmek amacıyla analizi tam zamanlı - kısmi süreli, erkek - kadın, özel sektör - kamu sektörü ve kayıtlı - kayıtdışı boyutlarında ayrı ayrı gerçekleştiriyoruz (Tablo 5).

Model 1’de elde ettiğimiz sonuçlardan öncelikli olarak vurgulanması gereken nokta ücret seviyesindeki değişimlerin çalışma sürelerindeki değişimleri açıklama kabiliyetinin çok düşük olmasıdır. Sadece kayıtdışı çalışanlar ve tam zamanlı ve ücretli kadınlar için ücretlerdeki değişim çalışma sürelerindeki değişimin %10’undan fazlasını açıklayabilmektedir. Diğer çalışanlar için ücretlerin çalışma saatlerini açıklama kabiliyeti hemen hemen yok denecek kadar azdır. Model 1 ve 2 birlikte dikkate alındığında ücret dışı faktörlerin çalışma saatlerindeki değişimleri açıklamada ücretlerden çok daha önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Örneğin tüm çalışanlar için ücret tek başına %0,2 açıklama gücüne sahipken ücret dışı faktörlerin açıklama gücü %21,1 düzeyindedir. Öte yandan, Model 2’de görülebileceği üzere ücret dışı faktörlerin de çalışma sürelerindeki değişimi kısıtlı bir düzeyde açıklayabildiği görülmektedir. Bu durum, çalışma süresi tercihinde hangi faktörlerin belirleyici olduğu hususunda daha detaylı araştırmaların yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuçların işaret ettiği bir diğer önemli bulgu ise esneklik katsayısının kontrol değişkenleri dikkate alındığında genel olarak önemli değişimler göstermesidir. Kontrol değişkenleri hesaba katıldığında esneklik katsayısının büyüklüğü çoğu kategoride ciddi oranda değişirken esneklik katsayısının işareti dahi “tüm çalışanlar” da dâhil olmak üzere bazı kategorilerde değişmekte ve negatiften pozitif dönmektedir. Esneklik katsayısının her iki modelde de benzer olduğu tek grup kayıtdışı çalışanlardır.

Tablo 5. Farklı Gruplar İçin Ücret Esneklikleri (2004-2019)

	Log Ücret (M1)			Log Ücret + Kontroller (M2)			Gözlem
	Esneklik	Std. H.	R ²	Esneklik	Std. H.	R ²	
Tüm ücretli çalışanlar	-0,0215***	(0,0008)	0,002	0,1057***	(0,0013)	0,213	1401050
Tam zamanlılar	-0,1143***	(0,0005)	0,094	-0,0176***	(0,0005)	0,277	1353470
Kısmi Süreliiler	0,1319***	(0,0026)	0,093	0,2275***	(0,0048)	0,252	47580
Kayıtlı çalışanlar	-0,0965***	(0,0008)	0,045	0,0040***	(0,0009)	0,276	1106373
Kayıtdışı çalışanlar	0,2510***	(0,0023)	0,135	0,2855***	(0,0025)	0,257	294677
TZÜ erkekler	-0,1160***	(0,0006)	0,095	-0,0248***	(0,0006)	0,242	1018271
TZÜ kadınlar	-0,1215***	(0,0009)	0,125	-0,0010	(0,0010)	0,327	335199
TZÜ özel sektör ^Δ	-0,0539***	(0,0006)	0,020	0,0117***	(0,0007)	0,153	728381
TZÜ kamu ^Δ	-0,0006	(0,0010)	0,000	0,0296***	(0,0011)	0,306	242616
TZÜ özel sek. Erkekler ^Δ	-0,0609***	(0,0006)	0,024	0,0074***	(0,0008)	0,132	555940
TZÜ özel sek. Kadınlar ^Δ	-0,0554***	(0,0011)	0,028	0,0203***	(0,0015)	0,140	172441

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Not 1: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. **Not 2:** * p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001. **Not 3:** Δ 2009-2019 dönemine ait verilerden elde edilen sonuçları göstermektedir. **Not 4:** Kontrol değişkenler: Yaş (kategorik), eğitim (kategorik), cinsiyet, meslek (kategorik), kayıtlılık (kukla), sektör (kategorik), bölge (İBBS 1). **Not 5:** TZÜ = Tam zamanlı ücretli çalışanlar. **Not 6:** M1 = Model 1, M2 = Model 2.

Model 2’den elde ettiğimiz sonuçlara göre tüm çalışanlar için ücret esnekliği %10,6’dır. Bu oran bize ücretlerdeki yüzde 10’luk artışın haftalık çalışma süresini yaklaşık %1 artırdığını göstermektedir. Esnekliğin pozitif olması tüm çalışanlar için gelir etkisinin ikame etkisinden daha baskın olduğunu göstermektedir.

Ücret esnekliğinin en büyük olduğu grup kayıtdışı çalışanlardır. Bu grup için tahmin edilen esneklik %28,5’tir. Kayıtdışı çalışanların genel olarak görece düşük ücret aldıkları bilinen bir husustur. Dolayısıyla, bu grubunun ücret değişimlerine çalışma süresi tercihi açısından daha duyarlı olması beklenen bir sonuçtur. Esneklik katsayısının en yüksek olduğu ikinci grup ise kısmi süreli çalışanlardır. Bu grup için tahmin edilen esneklik %22,8’dir. Bu bulgu kısmi süreli çalışanların ücretlerde yaşanan artışa çalışma sürelerini yaklaşık dörtte bir oranında artırarak cevap verdiklerini göstermektedir.

Sadece tam zamanlı çalışanlar dikkate alındığında ise esneklik katsayısının negatif olduğu görülmektedir. Bu bulgu tam zamanlı çalışanlar için ikame etkisinin gelir etkisinden (biraz) daha baskın olduğunu göstermektedir. Bu etki ise neredeyse tamamen erkek çalışanlardan kaynaklanmaktadır, zira kadın çalışanlar için esneklik katsayısı neredeyse sıfırdır.

Öte yandan, tam zamanlı ve ücretli çalışanlar için esneklik katsayısı negatifken hem tam zamanlı ve ücretli özel sektör çalışanları hem de tam zamanlı ve ücretli kamu çalışanları için esneklik katsayısı pozitiftir. Çelişkili gibi görünen bu durumun arkasında özel sektör ve kamu kesimi ayrımının HİA’da 2009’dan itibaren yer alması bulunmaktadır. Dolayısıyla bu boyut modele dahil edildiğinde 2009 öncesine ait veriler analiz dışında kalmakta ve bu durum sonuçların bu şekilde farklılaşabilmesine olanak tanımaktadır. Ortaya çıkan bu farklılaşma ise ücret esnekliğinin zamanla değiştiğine işaret etmektedir. Genel olarak bakıldığında, 2009-2019 döneminde tam zamanlı özel sektör ve kamu sektörü çalışanları için ücret esnekliği pozitif olmakla birlikte düşüktür. Ayrıca, özel sektörde kadınların ücret esnekliğinin erkeklerden hatırı sayılır oranda daha yüksek olduğu görülmektedir.

3.2. Gelir Gruplarına ve Zamana Göre Esneklikte Yaşanan Değişim

Bu alt-bölümde gelir esnekliğinin gelir grupları bazında ve zaman içerisinde nasıl bir yönelim gösterdiğini inceliyoruz. Analize tam zamanlı ve ücretli çalışanları dâhil ediyor ve bu grup için Model 2’yi tahmin ediyoruz (Tablo 6). Tabloda ilk sütun aylık reel ücretlerden hareketle oluşturulan %20’lik gelir dilimlerini göstermektedir. Birinci %20’lik dilim en düşük gelir dilimini, beşinci %20’lik dilim ise en yüksek gelir dilimini ifade etmektedir. İkinci sütun bütün yıllara ait veriler kullanılarak elde edilen tahminleri gösterirken, takip eden sütunlar esnekliğin zaman içerisindeki değişimini görebilmek amacıyla 2005, 2010, 2015 ve 2019 yıllarına ait veriler kullanılarak ulaşılan sonuçları göstermektedir. Şekil 8 ise bütün yıllar için elde edilen esneklik tahminlerini göstermektedir.

Genel sonuçlar gelir düzeyi ile gelir esnekliği arasında doğrusal olmayan bir ilişki olduğuna işaret etmektedir (Tablo 6, ikinci sütun). En düşük gelir diliminde yer alanlarla en yüksek gelir diliminde yer alanların gelir esnekliği pozitifken, diğer gruplar için gelir esnekliği negatiftir. En yüksek gelir diliminde yer alanların mutlak değer olarak en küçük gelir esnekliğine sahip olduğu görülmektedir. Bu grupta ücretlerin iki katına çıkması, çalışma saatlerinin yaklaşık %2,2 düzeyinde artmasına neden olmaktadır. En düşük gelir grubunda yer alanlarda ise bu artış daha yüksektir (%4,6). Bu grupta yer alanların gelir esnekliği zaman içerisinde önemli oranda yükselmiş ve 2019 yılında %12,8 olmuştur.

Ara grupların (ikinci, üçüncü ve dördüncü gelir dilimleri) gelir esnekliği ise negatiftir. Bu gruplarda yer alan çalışanlarda ücretlerdeki artışa çalışma sürelerindeki azalma eşlik etmektedir. Dördüncü gelir diliminde yer alanlar için esneklik zaman içerisinde çok fazla değişmemişken, ikinci ve üçüncü gruplarda gelir esnekliğinin zaman içerisinde dalgalandığı görülmektedir. İkinci

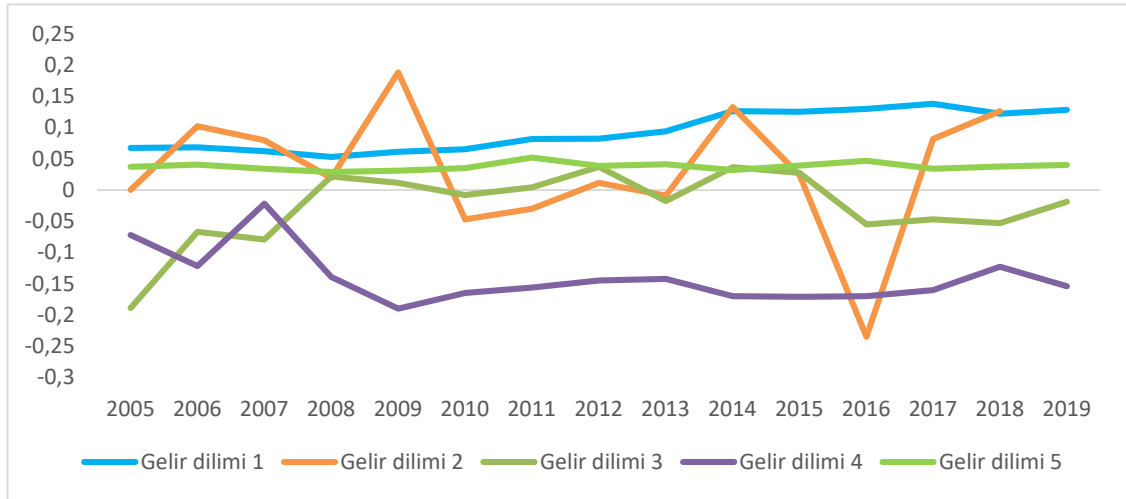
grup için genel esneklik katsayısı %-16,8'dir, fakat 2019 hariç diğer yıllarda (2005, 2010, 2015) esneklik katsayısının anlamsız olduğu görülmektedir. Bu grubun 2019'daki esneklik katsayısı (%-66,8) ise oldukça yüksektir. Bu çarpıcı durum Ağustos 2018'de yaşadığımız kur krizi ve ardından gelen durgunluk dönemi ile ilişkili olabilir. Diğer yandan, bu grup için bütün yıllar tek tek incelendiğinde esnekliğin kimi zaman pozitif değerler aldığı da görülmektedir. Bu grup aynı zamanda gelir grupları arasında gelir esnekliği en fazla dalgalanan gruptur. Bu dinamikleri daha iyi anlayabilmek için detaylı verilere ve analizlere ihtiyaç vardır.

Tablo 6. Gelir Dilimlerine Göre Esneklikler (Tam Zamanlı Ücretli Çalışanlar)

Gelir Dilimleri	2004-2019	2005	2010	2015	2019
Gelir dilimi 1	0,0458*** (0,0022)	0,0668*** (0,0050)	0,0651*** (0,0055)	0,1251*** (0,0066)	0,1278*** (0,0061)
Gelir dilimi 2	-0,1674*** (0,0029)	-0,0011 (0,0363)	-0,0466 (0,0296)	0,0237 (0,0394)	-0,6792*** (0,1172)
Gelir dilimi 3	-0,1452*** (0,0029)	-0,1886*** (0,0188)	-0,0079 (0,0176)	0,0269 (0,0147)	-0,0229 (0,0183)
Gelir dilimi 4	-0,1394*** (0,0024)	-0,0720*** (0,0166)	-0,1653*** (0,0119)	-0,1698*** (0,0099)	-0,1546*** (0,0103)
Gelir dilimi 5	0,0223*** (0,0013)	0,0366*** (0,0064)	0,0347*** (0,0051)	0,0393*** (0,0048)	0,0398*** (0,0047)

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Not: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. Not 2: * p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001.

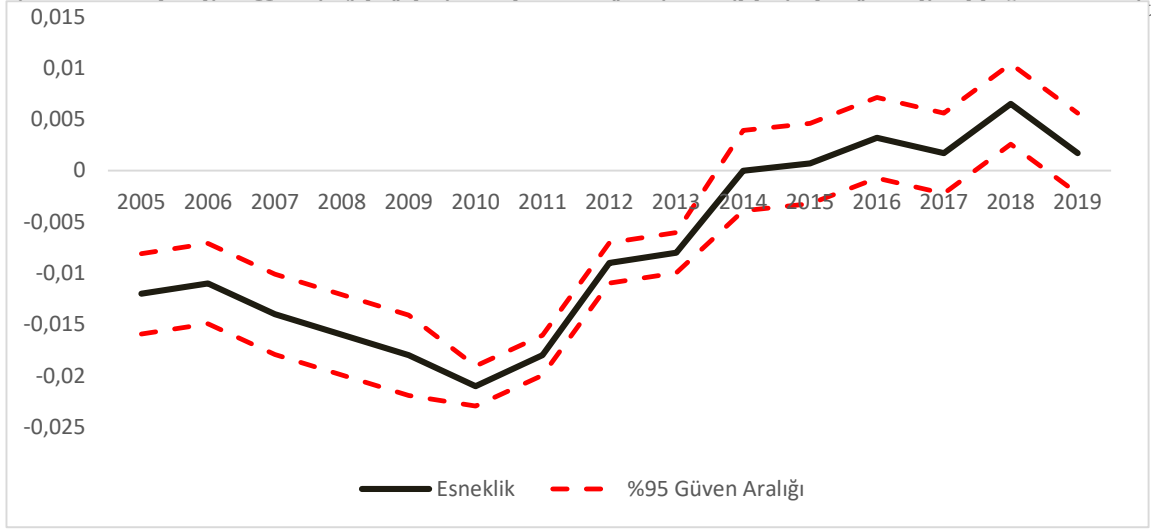
Şekil 8. Gelir Gruplarına ve Zamana Göre Ücret Esnekliği

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Not: Grafiğin okunurluğunu zorlaştırmamak amacıyla 2. gelir dilimi için 2019 yılı tahmin sonuçlarına şekilde yer verilmemiştir.

Gelir grupları özelinde tahmin ettiğimiz model ile dikkate aldığımız ücret ve ücret dışı faktörlerin açıklama gücüne dair çıkarımlar yapabilmek adına ayarlanmış R2 istatistiklerine bakmak faydalı olacaktır. En yüksek iki gelir grubu için modelin açıklayıcılık gücü (ortalama %34,1) diğer

gruplara nazaran (ortalama %15,1) görece yüksektir. Bu durum bizlere yüksek gelir grupları ile orta-düşük gelir gruplarının çalışma süresi tercihlerinde farklı dinamiklerin de etkili olduğunu

Şekil 9. Tam Zamanlı Ücretliler İçin Yıllara Göre Ücret Esnekliği

Kaynak: TÜİK, HİA ve yazarların kendi hesaplamaları

Son olarak, tam zamanlı çalışanlar için Model 2 çerçevesinde esnekliğin zaman içerisinde nasıl değiştiği Şekil 9’da gösterilmektedir. Genel olarak, 2010’dan itibaren çalışma süresi ile ücret düzeyi arasındaki ilişkinin zayıflamaya başladığı ve 2014’ten itibaren ise bu ilişkinin neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Esneklik hususunda erkekler ile kadınlara ayrı ayrı bakıldığında (şekil ile gösterilmedi) ise esnekliğin erkeklerde tüm dönem boyunca negatif kalmayı sürdürdüğü, fakat 2016 ve sonrasında neredeyse sıfır mesabesinde olduğu görülmektedir. Kadınlarda ise 2008-2012 döneminde negatif olan esnekliğin 2013’te pozitifte döndüğü ve yükseliş trendinin 2018’e kadar devam ettiği görülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, bu esneklik katsayıları arada zayıf bir ilişki olduğuna işaret etse de 2010’lu yılların ikinci yarısında esneklik düzeylerinde görülen değişim bu dönemde işgücü piyasası dinamiklerinde önemli değişimler yaşandığına işaret ediyor olabilir.

4. SONUÇ

Bu makalede ilk olarak Türkiye’de çalışma sürelerinin ve aşırı çalışma oranlarının 2004-2019 döneminde nasıl bir görünüm sergilediği ve seyir izlediği ortaya konulmuştur. Daha sonra ise ücretli çalışanlar için çalışma sürelerinin gelir esnekliği ve esneklikte zaman içerisinde yaşanan değişim farklı gruplar için tahmin edilmiştir.

Elde ettiğimiz sonuçlar çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranlarında 2011-2019 döneminde ciddi gerilemeler yaşandığını, fakat her ikisinin de genel olarak çok yüksek kalmaya devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca, Türkiye’de çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranları özel sektörde kamu sektörüne kıyasla çok daha yüksektir.

2010’lu yıllarda çalışma süreleri ve aşırı çalışma oranlarında istisnasız tüm gruplarda ciddi gerilemeler yaşanmış olması Türkiye’de çalışma sürelerinin epey yüksek seviyelerde olduğunu ve ülkenin bu konuda hâlihazırda bir “normalleşme” süreci içerisinde olduğunu ima etmektedir.

Haftalık ortalama çalışma süreleri birçok ülkede 20. yüzyılın özellikle ilk yarısında epey gerileyerek normalleşmiş ((Huberman ve Minns, 2007 s.542; Costa, 2000, s.162), öte yandan birçok ülkede 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılın başlarında tam zamanlı çalışanlar için trend tersine dönmüş ve çalışma süreleri ile aşırı çalışma oranlarında önemli yükselişler yaşanmıştır (Burger, 2020, s.10). Fakat yaşanan bu önemli “yükselişlere” ve ayrıca Türkiye’de yaşanan düşürlere rağmen aşırı çalışma oranları Türkiye’de halen bu ülkelerden çok daha yüksektir.

Tam zamanlı çalışanlar için geçerli olmak üzere en yüksek ve en düşük gelir gruplarında gelir esnekliği epey düşük ve pozitif iken diğer gelir gruplarında esneklik görece yüksek ve negatiftir. Ayrıca, 2010’dan itibaren çalışma süresi ile ücret düzeyi arasındaki (negatif) ilişkinin zayıflamaya başladığı ve 2014’ten itibaren ise bu ilişkinin (pozitif hale gelmekle birlikte) neredeyse tamamen sıfırlandığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında elde ettiğimiz bu genel sonuç literatürde ulaşılan sonuçlar ile uyum içerisindedir (Bkz. Bick ve diğerleri, 2018; Mohanty ve Golestani, 2017). Bick ve diğerleri (2018, s.191) ücret esnekliğinin düşük ve orta gelirli ülkelerde negatif olduğu, görece yüksek gelire sahip olan orta gelirli ülkelerde sıfıra yaklaştığı ve yüksek gelirli ülkelerde pozitive döndüğü sonucuna ulaşmıştır. Mohanty ve Golestani (2017, s. 2537) de ABD’de ücret esnekliğinin zaman içerisinde yükselerek negatiften pozitive döndüğü bulgusuna erişmiştir.

Türkiye’de işgücü piyasasında gerçekleşen dönüşümün salgın sürecinde yaşanan gelişmelerin katkısıyla son yıllarda (çeşitli boyutlarda) güçlendiği ve hızlandığı iddia edilebilir. Çalışma süreleri ile ilgili olarak ise ilgili bakanlık başta olmak üzere hem kamu kurumları hem de işgücü piyasasının diğer paydaşları tarafından son dönemde çeşitli değerlendirmelerin yapıldığı da görülmektedir. Akademiklerin bu alandaki karar alma süreçlerine daha iyi katkı sağlayabilmesi ve olası politika değişimlerinde önemli bir rol üstlenebilmesi ise konunun sağlıklı bir zeminde tartışılabilmesi noktasında hayati öneme sahiptir. Bu açıdan Türkiye özelinde çalışma süreleri ile ilgili akademik yazının gelişmesi ve zenginleşmesi gerekmektedir. Bu anlamda konu ile ilgili daha fazla çalışma yapılmasına ve bu çalışmalara zemin teşkil edecek daha nitelikli ve detaylı veri üretimine ihtiyaç vardır. Bu makale bu yönde atılmış bir adımdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Mevlüt Tatlıyer (%50), Hüseyin Kaya (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Mevlüt Tatlıyer (50%), Hüseyin Kaya (50%)

KAYNAKÇA

Alesina, A., Glaeser, E. ve Sacerdote, B. (2005). Work and leisure in the United States and Europe: Why so different?. *NBER Macroeconomics Annual*, 20, 1–64. doi: 10.3386/w11278

Baykal, B. (2014). Çalışma saatleri iş–aile çatışması açısından belirleyici midir? erkek çalışanlar açısından bir inceleme. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 5(2), 10–23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cider/issue/29531/316973>

Bick, A., Fuchs-Schündeln, N. ve Lagakos, D. (2018). How do hours worked vary with income? cross-country evidence and implications. *American Economic Review*. 108(1), 170–199. doi: 10.1257/aer.20151720

- Bielenski, H., Bosch, G. ve Wagner, A. (2002). Working time preferences in sixteen European countries, European Foundation for the Improvement of living and working conditions. <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2002/working-conditions/working-time-preferences-in-sixteen-european-countries>
- Booth, A. L. ve Van Ours, J. C. (2008). Job satisfaction and family happiness: the part-time work puzzle. *The Economic Journal*, 118(526), F77–F99. doi: 10.1111/j.1468-0297.2007.02117.x
- Büken, E. ve Büken, B. (2013). Çalışma süreleri ve ücretler çalışan çocuğun kabullenilmiş istismarı mı? çıraklık okullarında yapılan bir çalışma. *Adli Tıp Bülteni*, 18(2), 48. https://cms.galenos.com.tr/Uploads/Article_44303/TBLM-18-39.pdf
- Burger, A. S. (2020). Extreme work hours in Western Europe and North America: diverging trends since the 1970s. *Socio-Economic Review*, 18(4), 1065–1087. doi: 10.1093/ser/mwy020
- Burgoon, B. ve Baxandall, P. (2004). Three worlds of working time: the partisan and welfare politics of work hours in industrialized countries. *Politics ve Society*, 32(4), 439–473. doi: 10.1177/0032329204269983
- Burke, R. J., Koyuncu, M., Fiksenbaum, L. ve Acar, F. T. (2009). Work hours, work intensity, satisfactions and psychological well-being among Turkish manufacturing managers. *Europe’s Journal of Psychology*, 5(2), 12–30. doi: 10.5964/ejop.v5i2.264
- Collewet, M. ve Sauermann, J. (2017). Working hours and productivity. *Labour Economics*, 47, 96–106. doi: 10.1016/j.labeco.2017.03.006
- Costa, D. L. (2000). The wage and the length of the work day: from the 1890s to 1991. *Journal of Labor Economics*, 18(1), 156–181. doi:10.1086/209954
- Delmez, F. ve Vandenberghe, V. (2018). Long working hours make us less productive but also less costly. *Labour*, 32(4), 259–287. doi:10.1111/labr.12128
- Drago, R. W., Black, D. ve Wooden, M. (2005). The existence and persistence of long work hours. *IZA Working Papers*, 1720. Erişim adresi: <https://www.iza.org/publications/dp/1720/the-existence-and-persistence-of-long-work-hours>
- Feldman, D. C. (2002). Managers’ propensity to work longer hours: A multilevel analysis. *Human Resource Management Review*, 12(3), 339–357. doi: 10.1016/S1053-4822(02)00064-5
- Ganster, D. C., Rosen, C. C. ve Fisher, G. G. (2018). Long working hours and well-being: what we know, what we do not know, and what we need to know. *Journal of Business and Psychology*, 33(1), 25–39. doi: 10.1007/s10869-016-9478-1
- Golden, L. (2009). A brief history of long work time and the contemporary sources of overwork. *Journal of Business Ethics*, 84(2), 217–227. doi: 10.1007/s10551-008-9698-z
- Huberman, M. ve Minns, C. (2007). The times they are not changin’: days and hours of work in old and new worlds, 1870–2000. *Explorations in Economic History*, 44(4), 538–567. doi: 10.1016/j.eeh.2007.03.002
-

-
- Kasser, T. ve Sheldon, K. M. (2009). Time affluence as a path toward personal happiness and ethical business practice: Empirical evidence from four studies. *Journal of Business Ethics*, 84(2), 243–255. doi: 10.1007/s10551-008-9696-1
- Koyuncu, M., Burke, R. J. ve Wolpin, J. (2012). Work-family conflict, satisfactions and psychological well-being among women managers and professionals in Turkey. *Gender in Management: An International Journal*, 27(3), 202–213. doi: 10.1108/17542411211221286
- Kuzgun, İ. ve Aydın, D. G. (2009). Türkiye’de ekonomik büyüme-istihdam ilişkisi ve çalışma süreleri. “İş, Güç” *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 11(3), 51–63. doi: 10.4026/1303-2860.2009.0110.x
- Leslie, D. (1984). The productivity of hours in US manufacturing industries. *The Review of Economics and Statistics*, 486–490. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1925007>
- Messenger, J. C., Lee, S. ve McCann, D. (2007). *Working time around the world: Trends in working hours, laws, and policies in a global comparative perspective*. London: Routledge.
- Mohanty, M. S. ve Golestani, A. (2017). How is the worker’s weekly hour related to wage over the life cycle? The US evidence. *Applied Economics*, 49(26), 2532–2544. doi: 10.1080/00036846.2016.1243210
- Padavic, I., Ely, R. J. ve Reid, E. M. (2020). Explaining the persistence of gender inequality: The work–family narrative as a social defense against the 24/7 work culture. *Administrative Science Quarterly*, 65(1), 61–111. doi: 10.1177/0001839219832310
- Pencavel, J. (2015). The productivity of working hours. *The Economic Journal*, 125(589), 2052–2076. doi: 10.1111/eoj.12166
- Pouwels, B., Siegers, J. ve Vlasblom, J. D. (2008). Income, working hours, and happiness. *Economics Letters*, 99(1), 72–74. doi: 10.1016/j.econlet.2007.05.032
- Rogerson, R. (2006). Understanding differences in hours worked. *Review of Economic Dynamics*, 9(3), 365–409. doi: 10.1016/j.red.2006.05.002
- Rutherford, S. (2001). Are you going home already? the long hours culture, women managers and patriarchal closure. *Time ve Society*, 10(2/3), 259–276. doi: 10.1177/0961463X01010002006
- Shepard, E. ve Clifton, T. (2000). Are longer hours reducing productivity in manufacturing? *International Journal of Manpower*, 21(7), 540–553. doi: 10.1108/01437720010378999
- Sousa-Poza, A. ve Ziegler, A. (2003). Asymmetric information about workers’ productivity as a cause for inefficient long working hours. *Labour Economics*, 10(6), 727–747. doi: 10.1016/S0927-5371(03)00016-2
- Stier, H. ve Lewin-Epstein, N. (2003). Time to work: A comparative analysis of preferences for working hours, *Work and Occupations*. 30(3), 302–326. doi: 10.1177/0730888403253897
- Sundötrom, M. (1991). Part-time work in Sweden: trends and equality effects. *Journal of Economic Issues*, 25(1), 167–178. doi: 10.1080/00213624.1991.11505134
- Tatliyer, M. ve Gur, N. (2022). Individualism and working hours: macro-level evidence. *Social Indicators Research*, 159, 733–755. doi: 10.1007/s11205-021-02771-y
-

-
- Tatlıyer, M. (2020). *İstihdamı paylaşmak: İşsizliğin nedenleri ve çözümü*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Taylor, J. E. (2011). Work-sharing during the Great Depression: did the ‘president’s reemployment agreement’ promote reemployment?. *Economica*, 78(309), 133–158. doi: 10.1111/j.1468-0335.2009.00804.x
- Whaples, R. (1990). Winning the eight-hour day, 1909–1919. *The Journal of Economic History*, 50(2), 393–406. doi: 10.1017/S0022050700036512
- Zwickl, K., Disslbacher, F. ve Stagl, S. (2016). Work-sharing for a sustainable economy. *Ecological Economics*, 121, 246–253. doi: 10.1016/j.ecolecon.2015.06.009

SUMMARY

The main purpose of the present paper is to investigate the dynamics of working hours in Turkey. In the article, we first analyze how working hours and overworking evolved for different groups in Turkey between 2004-2019. Second, we estimate income elasticity of working hours for various groups. The main motivation for the present paper is to contribute to the formation of the literature on working hours in Turkey which is almost non-existent.

Turkish Statistical Institute (TUIK), through the Household Labor Force Survey (HLFS), have been collecting the data with regards to labor force systematically- and frequently-enough since 1988 and especially since 2004. This allows us to analyze working hours on an annual basis since 2004 with sufficient quality.

In the article, we focus on full-time employees, which comprises the overwhelming majority of the labor force. We also provide a general and brief analysis for part-time employees, self-employed workers, employers, and unpaid family workers. We exclude employers and self-employed workers from the main analysis, as they make their own decisions regarding working hours. Moreover, we do not include unpaid family workers, which are mainly seen in the agricultural sector, in our main analysis as they are outside of the classical employment market/relationships. Again, we exclude part-time workers in order to get a clearer picture of the overall structure of the labor market. It should be noted that because of the fact that the ratio of part-time workers in Turkey is very low, the results we reached in this article hold for all employees.

After the introduction, we provide the general outlook of the labor market in the second part of the article to better understand the backdrop on which our analyses in the following sections are based. In the third section, we present the situation regarding working hours in Turkey in different dimensions. In this section, we also provide basic information regarding the groups we left out in order to gain a general understanding of them. In the fourth section, we calculate the income elasticity of working hours for different groups. In the fifth section, we conclude the article by summarizing our findings.

The main results obtained in the paper are as follows: 1) working hours and overworking rates are very high in Turkey and 2) although both decreased significantly in the period of 2011-2019, Turkey still ranks very high in both in the world. In addition, 3) working hours are particularly high for workers with less education, low income, and men. However, 4) working hours decreased the most for these very groups and thus the differences between the groups decreased considerably. Moreover, 5) working hours are much higher in the private sector than in the public sector, and 6) almost all of the decline in working hours in the 2011-2019 period occurred in the private sector, while working hours remained almost unchanged in the public sector. On the other hand; 1) income elasticity is very low and negative for full-time employees, in addition, for full-time and paid employees; 2) income elasticity is quite low and positive in the highest and lowest income groups, 3) and it is relatively high and negative in other income groups.

IRAN: BEING A NUCLEAR THRESHOLD STATE WITHIN A NATIONAL RESISTANCE CONTEXT

Bilgehan ALAGÖZ¹
Emine Gözde TOPRAKI²

Citation: Alagöz, B. and Toprak, E. G. (2022). Iran: being a nuclear threshold state within a national resistance context. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 529-548. doi: 10.17218/hititsbd.1184317

Abstract: For almost four decades, Iran's foreign policy rhetoric and actions have drawn the attention of the international community. Iran acquired a leadership role in the advocacy of oppressed people against oppressors after the 1979 Revolution. In this direction, it has exhibited two-pronged foreign policy behaviour over the years. One is the axis of resistance politics, and the second is the advancement of a nuclear program. The Iranian-led coalition network known as the 'Axis of Resistance' includes Shiite paramilitary groups in Iraq, the Syrian Ba'ath regime, Palestinian resistance organizations, and Hezbollah in Lebanon. Since the USA adopted the 'Axis of Evil' rhetoric against Iran in 2002, Iran has simultaneously deepened its relations with the axis of resistance in the face of this pressure and has advanced its nuclear activities, which has transformed it into a nuclear threshold state. In this article, we argue that these two main foreign policy activities are inseparable and they are ultimately the consequence of Iran's adopted national role, i.e., the leader of the oppressed. Therefore, we discuss that with its resistance to the pressures relevant to the nuclear program, Iran intends to give a clear message to the proxies on the axis of resistance. We applied role theory on the relationship between the axis of resistance concept and nuclear policy to contribute to the prominent foreign policy debates over Iran's two inseparable foreign policy behaviours.

Keywords: Iran, nuclear threshold, axis of resistance, national role conception, role theory.

İran: Ulusal Direniş Bağlamında Nükleer Eşik Devleti Olmak

Atıf: Alagöz, B. ve Toprak, E. G. (2022). İran: ulusal direniş bağlamında nükleer eşik devleti olmak. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 529-548. doi: 10.17218/hititsbd.1184317

Özet: İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika söylem ve eylemleri kırk yılı aşkın bir süredir uluslararası toplumun odak noktasıdır. İran, 1979 İslam Devrimi sonrasında yeni bir rol üstlenmiştir; bu da ezenlerin karşısında ezilenlerin savunuculuğunu yapmaktır. Bu doğrultuda, İran yıllar içinde dış politikasında iki davranışı ön plana çıkarmıştır. Bunlardan biri, direniş eksenli siyaseti, ikincisi ise nükleer programın geliştirilmesidir. Direniş eksenli, Filistin direniş örgütleri, Lübnan Hizbullahı, Suriye'deki Esad rejimi ve Irak'taki Şii paramiliter grupları içeren İran liderliğindeki ittifak ağı için kullanılan ifadedir. ABD'nin 2002 yılında İran'a karşı 'şer eksenli' söylemini benimsemesinden bu yana, İran bu baskı karşısında eş zamanlı olarak direniş eksenli olarak tanımladığı vekillerle ilişkilerini derinleştirmiş ve eş zamanlı olarak nükleer faaliyetlerini ilerletmiş, bu da onu nükleer eşik devleti yapmıştır. Bu makalede, İran'ın devrimden bu yana öne çıkardığı iki ana dış politika davranışının birbirinden ayrılmaz olduğu ve bunun temel sebebinin de İran'ın benimsediği ulusal rolün, yani mazlumların liderliği rolü olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, İran'ın nükleer programıyla ilgili baskılara direnme suretiyle direniş eksenindeki vekillerine net bir mesaj

Research Article

Submitted: 4.10.2022 Accepted: 12.12.2022

¹ Corresponding Author, Asst. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Political Science, Department of International Relations, bilgehan.alagoz@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6232-2991>

² Ph.D. Student, Kadir Has University, Graduate School, Department of International Relations, egozdetoprak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3330-7677>

vermek amacıyla olduğunu tartışılmaktadır. Bu bağlamda İran'ın direniş eksenli siyaseti ve nükleer politikası arasındaki ilişki, rol teorisi üzerinden ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İran, nükleer eşik, direniş eksenli, ulusal rol kavramı, rol teorisi.

1. INTRODUCTION

Despite Iran being a party to the 1968 Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT), the international community viewed Iran's continued nuclear endeavours as a threat to the world in the wake of the 1979 Islamic Revolution. Confirming this view, the United Nations Security Council (UNSC) issued resolutions involving economic sanctions from 2006 to 2010. Ultimately, after Iran and the P5+1 (the five permanent members of the SC and Germany) announced the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) in 2015, there was a short period of peace. According to some scholars, the U.S. policy change from zero enrichment to no nuclear bomb, or the acceptance of Iran's right to run a nuclear enrichment program within the parameters of the NPT, was the primary factor in the success of discussions from 2013 to 2015 (Mousavian and Mousavian, 2018, pp.169-192).

There has been unanimity among the members of the international community that Iran's nuclear program constitutes a threat to global security since the U.S. opted to withdraw from the JCPOA in 2018, but a debate has emerged regarding the JCPOA's future. While Iran claims that all its activities are for peaceful purposes, the P5+1, particularly the U.S., claims that this is an activity that eventually aims to acquire a nuclear bomb (Berg and Bateman, 2022). It should be highlighted at this point that the Europeans and Americans had differing perspectives on the JCPOA. In Europe's largely dismal record of foreign policy, the JCPOA's conclusion stands out as an unique accomplishment. Even though the US and Iran were at the center of the nuclear talks, the European Union played a remarkable amount of value in its supporting role. The Europeans had every right to celebrate their success when the agreement was finally reached in July 2015 since they had successfully expressed their support for the maintenance of the nuclear non-proliferation regime and the elimination of a potential Middle East conflict trigger (Alcaro and Dessi, 2019, p.5).

Vital decisions are typically the result of a complicated string of processes, variables, and decisions, hence it is important to take into account a variety of interconnected elements when evaluating significant decisions made by states, such as whether to go nuclear or not (or the absence of decision) (Cohen, 1998). The Islamic Republic of Iran, which has established itself as a nuclear threshold state in the international arena with its roughly 40 years old nuclear activities and having relatively significant nuclear capabilities than other NPT states in the Middle East region, may remain to be an on threshold for different reasons.

When we ask why Iran continues to advance its nuclear program despite international pressure, it is possible to produce a wide variety of answers. One reason Iran does not accept the pressures of the international community regarding its nuclear program is that it sees resistance to these pressures as a continuation of the resistance policy, which is one of the basic national role concepts of its revolutionary ideology. Therefore, it is possible to evaluate Iran's decision to continue its nuclear activities despite the pressures from the international community, through the lens of role theory, which has a prominent place in foreign policy analysis. Considering the potential problems/threats because of Iran's location in a dynamic and unstable security environment, it seems beneficial for itself to maintain its nuclear latency status for future considerations but refrain from developing nuclear weapons unless there is an imminent threat.

In this context, this study seeks to assess whether, in the years following the Islamic Revolution, Iran has adopted the concept of a "resistance leader" as a national role to advocate for the oppressed. We claim in the article that the nuclear program and the axis of resistance serve as the two major pillars around which this resistance leadership is constructed. In this regard, the article explores two crucial issues: how Iran adopted a national role concept as a leader of resistance and how pursuing a nuclear program paved the way for this resistance policy.

The dynamics of Iran's foreign policy following the Islamic Revolution have been the subject of numerous studies. In this article, we felt it was necessary to use role theory to examine Iran's new national role in order to broaden the analysis and add new perspective to previous research. The book "Role Theory and Role Conflict in U.S.-Iran Relations," authored in 2016 by Akan Malici and Stephen G. Walker, which served as the inspiration for this work, should be mentioned in this context. Role conflicts, according to Malici and Walker, lie at the core of the dynamics underlying US-Iran relations. Iran has long wished to play active independence and national sovereignty roles in international politics. However, it was still given patronizing or rebellious positions befitting a lower national status by others. In order to shed light on certain facets of U.S.-Iran relations, their application of role theory is theoretically and methodologically creative and progressive. For the purpose of avoiding errors in foreign policy, it enables a better comprehension of the past, navigating the present, and foreseeing the future (Walker and Malici, 2016).

This article proceeds as follows. Role theory is briefly introduced at the beginning of the study. The nuclear latency status and its relationship to the resistance discourse are then described. The article comes to the conclusion that role theory has the ability to provide a framework for understanding Iran's leadership of the resistance and its connection to nuclear latency.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK AND METHODOLOGY

Role theory is utilized in this article to examine Iran's own role perception as well as the role expectations held by outsiders, since role theory offers a helpful basis to explain changes in actors' foreign policy behaviors. The fundamental components of Iranian role conception and the degree of consistency between role conceptions and observed role performance are two associated topics that this article has focused on. Particular focus is given to the ideological component and how, if at all, this role is reflected in the perspectives of others. Only secondary sources, including books, reports, working papers, articles, theses, news, were used to further the study.

In his article titled *National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy* in 1970, J. K. Holsti, took a critical view on the classification of states. For him, the categorizations were under the influence of the Cold War conditions. Thus, there was a need to analyse states' foreign policy behaviours from an alternative perspective. In this context, he constructed role theory as a way to examine foreign policy. In Holsti's opinion, *representing the world in terms of blocs and neutral was only a rough categorization of reality and perhaps increasingly obsolete* (Holsti, 1970, p.235). For this reason, it was time to ask new questions. The first question to be asked was related to the basic roles of states. In addition, the following two questions should be asked: "Is it possible to construct a typology of national roles that takes into account the differences between states by looking at their behaviours?" and "How do policymakers see the role of the states they govern in the international system?" (Holsti, 1970, p.235).

The role theory in foreign policy analysis has maintained its popularity among scholars in subsequent years and has become a valuable theoretical approach. The book entitled *Role Theory and Foreign Policy Analysis* (1987), edited by Stephen G. Walker, is of value in this respect. In this book, Walker outlined the concept of role, examined what its sources were, discussed the conditions under which states pick up roles, and identified the factors affecting these conditions. Similarly, for the advancement of role theory, the works of Naomi Bailin Wish (1980), Margaret G. Hermann (1987), Chih-yu Shih (1988), James N. Rosenau (1990), Marijke Breuning (1995), and Philippe G. Le Prestre (1997) are essential.

The fact that role theorists criticize realists for approaching foreign policy from an outside position is one of the crucial points to mention about them. In general, constructivist theory encompasses role theory. However, role theorists criticize the constructivists' emphasis on the level of systems analysis. They also distinguish themselves from constructivists, whom they believe place an excessive focus on norms and identities. Role theorists, like constructivists, are interested in ideas and norms and how these items affect the international system shifts. On the other hand, role theorists, unlike constructivists, claim that change results from processes at the state level (Breuning, 2011, p.26). At this point, it is possible to say that the role theory has an eclectic vision, namely in that it combines realism and constructivism through its unique approach. (Thies, 2012, pp.28-29).

Throughout the years, divergent trends have emerged among role theorists, particularly between American and European scholars. While European researchers have preferred to utilize a constructivist framework that investigates linguistic skills connections, American role theorists have tended to focus on the actor's material or cognitive qualities as deciding variables and the stability of roles as causes for behaviour. Nevertheless, almost all role theorists agree that it is impossible to theorize roles in international relations without addressing other roles and a fundamental acknowledgment via society (Harnisch, 2011, p.7).

2.1. National Role Concepts

If we look at the key principles of role theory within this context, we should note that Holsti built the theory with the concepts borrowed from the disciplines of psychology and sociology. The leading concepts in question are *role, ego and alter*. Accordingly, states take on certain roles to respond to both national (self/ego) and international (outer self/alter) expectations. The personality of the leader, values, expectations, and interests of the country in total form the ego of the state. The alter part (outer self) expresses the dynamics of the international system, the general principles of international law, international organizations, and their impact on the roles of states in foreign policy. When the ego meets the outer self/alter represented by the international community, a synthesis occurs, and the position, or role, of that country in foreign policy emerges as an output (Holsti, 1970, p.237). The attribution of this concept to states in foreign policy expresses the expected behaviour from the state. Therefore, the role is a normative concept in its nature.

Another notable concept in studies on role theory is *status*, namely that the economic, social, political, and military power of the states created a certain hierarchy that has allowed states to have a certain status in the international system. (Wish, 1980, pp.536-537). This has determined how effective states will be in their relations with each other or in any behaviour in foreign policy. In a way, status offers states more effective manoeuvring capability and opportunity in foreign policy (Holsti, 1970, p.242). For this reason, status is extremely important during the assumption and performance of roles. For example, if a state is to pick up

a role in the international system, it must have a certain status. An economically weak state that is not strong politically and militarily cannot assume a leadership role in the international system (Chafetz et al., 1996, p.735).

In this context, it is necessary to mention the *role expectations* attributed to states. Role expectations include the structure and values of the international system, multilateral, and bilateral agreements, formal or implied commitments, and understandings, which have a direct or indirect impact on the behaviour of the actor. States are free to act under these expectations. States evaluate expectations based on their experience and preferences, and then accept, change, or ignore them. This process enables the state to create its own role concept and thus the national role conception emerges (Harnisch, 2011, p.8). The national role conception (NRC) comprises how each state defines its own choices, commitments, laws, and practices. Therefore, the NRC is a roadmap that states rely on in order to move more easily in a complex political environment. So much so that the NRC becomes one of the most fundamental elements that motivate the state in terms of desires and goals. It also allows the state to reject certain actions as inappropriate.

Role concepts are the result of the interaction between history, collective memory, and socialization. Therefore, role concepts may change over time. According to Le Prestre, roles are divided into two *ascribed roles* and *achieved roles* (Le Prestre, 1997, p.7). The ascribed roles are those that arise from the internal dynamics of the states and from the demands of the society that constitutes that state. Achieved roles, on the other hand, are the roles that states acquire as a result of their own will and efforts.

While classifying role concepts in this way, there is a possibility of conflict between different roles over time. According to Barnett, roles are divided into *position roles* and *preference roles*. States have some roles in the international system originating from the institutions and organizations they are involved in, namely position roles. These restrictions and advantages make it easier for states' behaviours to be more predictable. However, there are also roles that states have brought from the past, which are preference roles (Barnett, 1993, p 275) and can sometimes conflict with the position roles. As a result, it's likely that preference roles (i.e. domestic-generated roles) will exert more influence than position roles. Therefore, it is often difficult to suggest how states resolve such conflicts (Barnett, 1993, pp.276-278).

2.2. The Nuclear Latency Status and Iran

There is no agreed definition of nuclear latency and there are different variables to characterize and measure it. A nuclear latent state, in the words of Maria Rost Rublee, is a situation in which significant nuclear capability exists but nuclear restraint has been selected (Rublee, 2010, p. 49). The most important factor affecting nuclear latency, according to conventional wisdom in the literature, is the presence of indigenous enrichment and reprocessing technology (also known as nuclear fuel cycle technology) since the most challenging and crucial phase in creating nuclear weapons is obtaining highly enriched uranium or plutonium that is suitable for use in weapons (Futter, 2021, pp. 18-21, 76-81). A state approaches its ability to make bombs as it gains more complete control over the nuclear fuel cycle. However, the nuclear fuel cycle is only one reason that contributes to the proliferation of nuclear weapons; other factors include the need for a modern army and, perhaps most importantly, political commitment for nuclear. Considering all of these -irrespective of intentions- nuclear latency means possessing some or all the technical, industrial, and military technology, facilities, materials, expertise, and resources needed to manufacture nuclear weapons.

There are currently 22 countries (including 9 nuclear-weapon states) with weapons-usable nuclear materials (Neakrase, 2021, p.19). To name a few examples, Japan, South Korea and especially Iran are the prominent nuclear latent states although these states have varying degrees of latency. Japan, with its advanced civilian nuclear industry, full ability in the nuclear fuel cycle (both uranium and plutonium), large stockpiles, and a modern military is a perfect model of nuclear latency. South Korea operates an extensive nuclear energy infrastructure and technological base, which could theoretically support a nuclear weapons program. However, it does not currently possess any control over nuclear cycle technology (Futter, 2021, p.79). Iran, on the one hand, possesses indigenous uranium fuel cycle capabilities, and large and increasingly sophisticated ballistic missile and space launch programs. According to a 2014 US Intelligence assessment, Iran possesses the knowledge, expertise, and industrial resources necessary to someday develop nuclear weapons. Its political will to do so becomes the main issue as a result (Clapper, 2014, pp.5-6).

Regarding the relative economic advantage of being nuclear latent state, the economic costs of a potential nuclear-weapon program to Iran can be broadly examined in two parts: direct and indirect. Direct costs refer to the expenditure covering nuclear weapons and weapons-related programs. To put it differently, how much a state has spent on the development, maintenance/modernization and delivery systems of nuclear weapons include direct costs.

To estimate the potential direct costs of nuclear weapons, it will be beneficial to look at how much small nuclear weapon states, namely India and Pakistan, have spent, although both refuse to disclose any details of expenditures on their nuclear weapons program. According to the sparse information that is available, India and Pakistan are believed to have spent more than \$5 billion annually in the early 2000s as an initial cost (Lavoy, 2002, p.264). This estimate solely accounts for the fabrication of fissile material and a few nuclear weapons. With a more comprehensive calculation which covers the *hidden costs* as some Indian experts have called it, in 1992, it would have cost around 2.8 billion dollars to fund the complete nuclear deterrent program (Lavoy, 2002, p.266). As specified by another estimate in 1999, an ambitious nuclear program, which could deter China, would cost India over \$13 billion annually. According to the last uncertain figures revealed by the International Campaign to Abolish Nuclear Weapons (ICAN), India spent \$2.3 billion in 2019 (ICAN, 2020). As for Pakistan, according to an independent estimate, nuclear spending was about \$800 million in 2011 (Mian, 2020, p.82). According to ICAN, Pakistan spent at least \$1 billion in 2019. It is crucial to note that China and the United States have both provided Pakistan with economic and military assistance. To give an example of the issue, in 2015, Pakistan agreed to buy eight new submarines from China, the costs of which are estimated at about \$5 billion (Mian, 2020, p.83). If we take into account that these countries are in pursuit of vertical proliferation, meaning improving their existing nuclear weapons capability over years, it will be fair enough to argue that the economic burden of nuclear weapons quickly adds up for each year. This holds true for Iran as well.

The economic costs will far outweigh the direct costs. In fact, Iran's economy is familiar with the damage longstanding economic sanctions can cause. However, if Iran develops nuclear weapons, the extent and magnitude of economic sanctions and isolation may be greater than they are now. In the face of severe sanctions, Iran has proposed the doctrine of an *economy of resistance* (Koç, 2017,). It significantly relies on this doctrine to build strong economic ties with the East, particularly China and Russia. Economic relations with Russia and China, on the other hand, may not be as beneficial as envisaged. The possession of a nuclear weapon by Iran is an unequivocal redline for these two great powers. History bears witness to Russia and

China's strict postures regarding the issue. The hardening posture against Iran is extremely likely to return, as it did in 2006 when Russia and China supported the IAEA decision to disclose Iran's file to the UNSC, and in 2010 when Russia and China supported UN sanctions against Iran. To give another example, Russian President Vladimir Putin once argued that Iranian nuclear weapons are a strategic threat (Galili, 2007). Therefore, the existing economic crisis would certainly deepen once the threshold is crossed. This is not an attractive scenario for Iranian political elites, including President Ebrahim Raisi, among which there emerged perceived danger over the possibility of social threat rooted in the economic crisis posed to the system itself (Vaez, 2021). All in all, although Iran's civilian nuclear program has already cost a lot to Tehran, crossing the threshold would result in more severe scenarios.

3. A ROLE THEORY FRAMEWORK FOR IRAN NUCLEAR PROGRAM

For more than three decades now, Iran has invested time, money, and resources into its nuclear program. On the other hand, the JCPOA's goal is to slow down Iran's nuclear development, not to fully halt it. Before the Nuclear Deal, in fact, Iran had a stockpile of weapons grade material that could produce up to 10 nuclear weapons (Obama, 2016). This large amount of fissile material was transferred from Iran to Russia under the JCPOA in 2015. The breakout time was estimated back then less than a year. As of May 30, 2022, Iran currently has enough material enriched to 60% that, if it were to be further enriched to weapons-grade material, would provide it with enough uranium to make one bomb (25 kg) in less than 10 days (Davenport, 2022). However, according to Western and Israeli intelligence estimates, Iran would need about two years to build a nuclear arsenal if the political decision to pursue nuclear weapons were made. That is to say, the JCPOA only changed the degree of Iran's nuclear latency. In other words, Iran became a less nuclear latent state under tighter control. But it is important to keep in mind that because of the enormous concealment, global cover-up, and intentional deception, assessing Iran's nuclear latency has always been challenging. In sum, the entire abandonment of the nuclear program has been out of the question among the Iranian elites mainly because of national role conceptions. At this point, it is necessary to ask whether Iran's main goal is to have a nuclear bomb or simply being a threshold state. Secondly, Iran's motivation to demonstrate to the international community that it has an advanced nuclear capacity is noteworthy. In this respect, it raises the question: How the discourse of the *axis of resistance* adopted by Iran while constructing its regional policies after the 1979 Islamic Revolution has turned into a national role and to what extent does it affect Iran's desire to become a nuclear threshold state..

3.1. Finding 1: Being the 'Axis of Resistance' Leader as NRC

For the Islamic Republic of Iran, the concept of resistance is one of the most fundamental notions of revolutionary ideology. In domestic politics, it symbolizes the overthrow of the Iranian Shah. Over the years, resistance has been one of Iran's sources of national identity and means of taking a position against the imperial powers. This perspective is based on the worldview of Ruhollah Khomeini, the founder and the first Supreme Leader of the Islamic Republic, which is also reflected in the Iranian Constitution article 154 (Iran Chamber Society, 2002). According to him, the world is divided in two. States that have power and exploit others, are called *mostakberin* (oppressors) and states that lack power and are condemned to exploitation, which are also called *mostazafin* (oppressed). Per his reasoning, Iran is a sovereign nation that has made a national commitment over the years to defend the rights of the *mostazafin*, which has turned into an NRC over the years.

The institutionalization of resistance has been a critical prerequisite in the battle against imperialism, according to Ayatollah Seyyed Ali Khamenei (2016a), Iran's second and current Supreme Leader. A governmental organization must be in place to keep the resistance movements united. The oppressed cannot fully combat imperialism and oppression without a resistance government. For this reason, the resistance movement must have its own government, including military power. For the aim of having a military power compatible with the resistance ideology, the period immediately following the Islamic Revolution in February 1979, in April 1979, the revolutionary leadership established the Islamic Revolutionary Guards Corps (IRGC) as an alternative to the inherited Imperial Army of Shah. The main reason for founding this new military force was the doubt about the Army of the Shah, believing that it was under the influence of the ideas of the previous regime (Sinkaya, 2015, p.41). Since then, the IRGC and its Quds Force, which was established in 1990 in order to support Islamic movements and to work for the liberation of Qods (Jerusalem), has been the main apparatus of Iran in terms of implementation of resistance discourse. In addition, the IRGC has become one of the critical actors in the execution of Iran's nuclear program.

Redesigning its national identity as a Shiite state, Iran blended its foreign policy with the ideology created by a new national identity, whereas it also considered geopolitical balances and strategic objectives. Thus, establishing strategic relations through the ideology of resistance became Iran's new foreign policy discourse and behaviour. In this context, the Islamic Republic developed new military-security-based partnerships with nations and proxies in Syria, Lebanon, and Palestine (Soltaninejad, 2019, p.1).

The 1980–88 Iran–Iraq War was the first time the resistance discourse in Iran was brought to light in terms of foreign policy. The war started due to Iraq's demand for Iran to withdraw its troops on the common border, which it claimed it belong to Iraq according to the 1975 Algiers Agreement with Iran. Iran rejected this request. Thereupon, Iraq entered Iranian territory on September 22, 1980. Thus, the war between the two states, which would last for eight years, began (Karsh, 2014, p.22). The resistance, embodied in the voluntary mobilization of the people in this war, formed the basis of Iran's resistance discourse. This war also facilitated the deepening Iran-Syria relations, because, throughout the war, few nations in the world—including Syria—politically and logistically supported Iran against Iraqi aggression (Soltaninejad, 2019, p.3).

In the following years, combined with the export of regime policy, the first Israeli War in Lebanon (1982–1985) contributed to the resistance institutionalization and relations with Hezbollah, a Shiite group fighting against Israel in the south of Lebanon. Concerning Iran-Hamas relations, the dialogue started relatively late. As a voluntary organization and an Islamic resistance movement against the occupation of Palestinian lands by Israel, Hamas had already used the resistance terminology. The relations between Iran and Hamas became clear in 1992 when a Hamas delegation visited Tehran for talks. Iran allowed Hamas to open an office in Tehran and subsequently the IRGC began training Hamas militants in Iran and Hezbollah camps in Lebanon (Karmon, 2008, p.18).

The initial incident that institutionalized Iran's resistance alliances under the *Axis of Resistance* label (mehvar-e moqâvemat) has been the rhetoric adopted by the U.S. towards Iran in the wake of the September 11 assaults in 2001. First, in the State of the Union address in January 2002, U.S. President George W. Bush designated North Korea, Iraq and Iran as being components of the so-called "Axis of Evil" (Washington Post, 2002). In response to this statement, in an article written in Libya's daily newspaper Al-Zahf Al-Akhdar, under the title of *Axis of Evil or Axis of*

Resistance the writer drew attention to the fact that the “*only common denominator among these countries was their resistance to US hegemony*” (Amour, 2020, p.95).

The major phase in the entrenchment of the axis of resistance was the process that started with the 2003 U.S. war in Iraq. The invasion of Iraq triggered a radical change in Iran, both in the institutions of the state and the balance of political power within the state. In addition, Iraq's gradual integration into the alliance from this date has had significant consequences in terms of the ideological structure and effectiveness of the alliance (Uzun, 2018, p.160). Since that date, the IRGC and its Quds Force, the main stakeholder in establishing and managing these alliance relations, gradually became the most important element in the making of Iran's foreign policy (Sinkaya, 2015, p.52). Qassem Soleimani (1957-2020), the commander of the Quds Force at the time, supported Shiite groups with different political and ideological visions to enter the political party process and the election system through umbrella alliances and played an important role in helping Iraqi Shiites gain political power.

The period that started with the election of Mahmoud Ahmadinejad as president (2005) in Iran, shows that the axis of resistance discourse in Iranian foreign policy expresses not only the relations established with the proxies in the region but also the resistance against the pressure from the international community regarding the nuclear program. The UN has regarded Iran's nuclear program as a threat to global peace since 2006. As a result, the UNSC imposed increasingly severe economic sanctions on Iran for its nuclear activities between 2006 and 2010, and Iran resisted this pressure by using the rhetoric of economic resistance. Thus, Iran expanded the circle of the Axis of Resistance, namely besides providing military support to the proxies in the region, anticipating psychological support over the image of being a nuclear threshold state also started.

Another turning point that cemented the axis of resistance occurred in 2011. The anti-Assad protests in Syria turned into a civil war and then into a proxy war of various regional and global actors. As an extension of the Axis of Resistance policy, Iran is directly involved in Syria by supporting Shiite militia groups militarily under the guise of protecting Shiite sites. Concerning the axis of resistance strategy, Syria has acted as a gateway for Iran to the Eastern Mediterranean by also being the transition geography of the line going to Palestine and Hezbollah. Khamenei once stated that if they had not opposed the enemy in Syria, they would have had to fight in Kermanshah, Hamadan and in other cities of Iran. Khamenei said: “*The martyrs sacrificed their lives to defend the country, the nation, the religion and the Islamic Revolution*” (Khamenei, 2016b).

Since then, the resistance narrative began to include fortifying ties with proxies in Syria, Lebanon, Palestine, and Iraq, as well as increasing nuclear activities. Following Hasan Rouhani's 2013 win, Iran started intensive diplomacy with the P5+1 regarding its nuclear program. Finally, in 2015, the P5+1 nations and Iran were able to strike a nuclear agreement through reciprocal concessions and common ground (Parsi, 2017). Throughout this process, Iran carried out active diplomacy with the international community, meanwhile it systematically maintained relations with its proxies. Thus, Iran has presented its efforts to make the international community accept its nuclear program, which it claims to be for peaceful purposes, as a basis of its Axis of Resistance policy. In the eyes of the axis of resistance, in the aftermath of the JCPOA, Iran became a guardian that gained economic strength, which enhanced its military support.

3.2. Finding 2: Being a Nuclear Threshold State as a Fulfilment of the NRC

It is possible to evaluate Iran's nuclear program in light of different standpoints. National security is seen as the primary driver of why some states have strong commitments to the development of nuclear fuel cycle technology but remain on the threshold. This reason applies to Iran who sits in a volatile region. Iran appears to be cautiously exploring future alternatives for building the bomb without embracing the economic and political dangers that come with a declared choice to proliferate. Within this line of thinking, the future calculations of Iranian elites are most likely to be shaped by the cost-benefit assessment of whether to go nuclear or not to go nuclear until the emergence of an immediate threat from the United States and Israel. On that account, facing all these threats, Iran sees itself as a self-sufficient country that resists oppression and protects all oppressed peoples while doing so. This resistance describes the *ego* of the state, which is defined as the sum of the personality of the leader, and the values, expectations, and interests of the country in role theory.

Politically Iran's civilian nuclear doctrine has proven to be a useful tool to foster a sense of national unity despite the financial and political costs the Iranians have paid so far. According to a public survey conducted in 2020, while 59% of Iranians oppose acquiring nuclear weapons, 90% believe that their government should ensure a peaceful nuclear strategy (Smeltz and Farmanesh, 2020, p.2). The majority of Iranians have always been against the possession of nuclear weapons yet they are supportive of the development of nuclear programs in Iran (Sadjadpour, 2004; Loschky, 2013). Therefore, we can deduct from these figures that nuclear weapons will have only poor value as a political tool in increasing the state's prestige and strengthening the current political system among the Iranian people on the other hand, being a nuclear threshold state will empower the country's ego.

As previously stated, the alter part (outer self) expresses the dynamics of the international system, fundamental treaties and conventions, and international organizations, and further their impact on states' roles in foreign policy, according to role theory. The International Atomic Energy Agency (IAEA), which was founded in 1957, is the principal organization responsible for implementing an effective control mechanism inside the UN system (Sharma, 1995). The IAEA is charged with key verification duties under the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), which is the basis of the nuclear non-proliferation system. Iran was one of the NPT's earliest signatories. In 1974, it penned the Comprehensive Safeguards Agreement with the IAEA. It also signed the Additional Protocol (AP), but did not ratify it, in 2022. As part of confidence-building efforts at the onset of the 2000s, Iran decided to apply the AP for a brief amount of time. Under these international engagements, Iran is obliged to apply certain rules regarding its nuclear program. This means that the outer self/alter part i.e., the international engagements, urges the country's ego i.e., the values, expectations, and interests of the country, to act in full compliance with its principles.

As part of its pre-defined NRC, Iran claims it is the protector of the oppressed against the oppressors. Since the Axis of Resistance symbolizes the oppressed, Iran's NRC converted itself as the vigorous leader of the Axis of Resistance as reflected in the Supreme Leader's words (Khamenei, 2017). As explained above, *role expectations* refer to the behaviours expected from the actor in action. Regarding the relationship between Iran and the Axis of Resistance, the proxies expect Iran to resist the pressures coming from the outside world at all costs. In many statements, both Hezbollah and Hamas leaders have expressed their support for Iran regarding its nuclear activities (Levitt, 2021, pp.4-22). Therefore, Iran's adoption of the NRC, i.e., being the leader of the Axis of Resistance, is compatible with the roles that are anticipated of her.

There are several potential goals that states might aspire to accomplish by acquiring nuclear weapons, according to theories of international relations. The first and foremost objective that may lead Iran to nuclear weapons is security as acquiring nuclear weapons is seen as the most effective deterrent to guarantee survival. This equation is based on the Mutual Assured Destruction (MAD) theory, which claims that mutual vulnerability to a nuclear assault might lead to stability in nuclear interactions (Futter, 2021, p.92). However, nuclear weapons do not strategically offer a guarantee of protection without a robust and survivable system of delivery capabilities known as second-strike capability or retaliatory strike. That is to say, for nuclear deterrence to work through MAD, the credibility of second-strike capability should be ensured by building more nuclear warheads, diversified delivery systems, prepared responses to nuclear attacks, and diversified deployment of launching mechanisms in a country, as well as a safe and secure command and control system. Iran seems to be far off from that technology as open sources suggest (Walden, Walsh and Weedon, 2020). Therefore, carrying out a nuclear test or withdrawing from the NPT before developing robust retaliatory strike capability would probably put Iran in a riskier position where a pre-emptive strike, not a limited operation, is more imminent (Juneau, 2015, p.184).

On the other hand, Iran, faced with threats from an aggressor (mostly Israel and the United States), could threaten to go nuclear in response. A preliminary empirical study shows that nuclear latency lowers the risk of being targeted in military conflicts, according to a preliminary empirical study (Fuhrmann and Tkach, 2015, p.444). A non-proliferation regime is still a top priority for US foreign policy. As a result, despite Iran's negative conduct, the US has kept itself and Israel from engaging in aggressive military action. Because in such a setting, the belief that Iran would become more aggressive and finally acquire nuclear weapons faster won out. Iran may believe that the threshold status improves its hand against a US threat because of this widespread fear among US elites in the past.

In this context, Supreme Leader Khamenei's fatwa (religious decree) in 2002 comes into the spotlight. The revelation that Iran engaged in nuclear activity in violation of the NPT without informing the IAEA in 2002 marked a turning point in both Iran's nuclear programs and relations with the West. Upon the disclosure of the People's Mujahedin Organization of Iran (PMOI) or Mujahedin-e-Khalq (MEK), an opponent of the Iranian regime, on 14 August 2002, that Iran was engaged in nuclear activities in secret facilities from the IAEA, Iran closed its facilities to the visit of the IAEA auditors in June 2003. As an answer to claims against Iran's nuclear program, in 2012, Khamenei issued an edict (fatwa) outlawing the development and implementation of WMDs. Since then, the Supreme Leader's fatwa has been a guide to the Islamic Republic to refrain from producing, acquiring, stockpiling, and using all sorts of WMD (Sirjani, 2013, pp.65-66). In the years that followed, he continued to emphasize how forbidden it is for Muslims to produce, store, and use nuclear weapons.

This fatwa from Khamenei serves as a type of assurance that Iran's nuclear activities won't result in the development of a nuclear bomb. This is compatible to *position role* according to Barnett's categorization of national roles. For Barnett, the position roles are the well-defined guides for states to take action (Barnett, 1993, p.275). However, when we ask whether capabilities are indicators of intent, it is confusing that Iran is moving towards a capacity to make a nuclear bomb. In response to this, it is possible to deduce that Iran considers being a nuclear threshold state much more valuable in terms of its strategic interests. This can be named as *preference role*. Considering the strategic relationship established with the Axis of Resistance, especially since 2002, Iran's simultaneous increase of its nuclear activities and

resistance against the international community, the NRC, which is an outcome of a *preference role*, becomes in the spotlight. At this point, it is possible to say that Iran's position role, which entails not possessing a nuclear weapon, and her preference role, which entails possessing the industrial, scientific, and technical capability to one day build nuclear weapons, are at odds. These two conflicting positions of Iran make it difficult to predict what stage the nuclear program will take and what Iran's ultimate behaviour will be.

For Iran, a couple of factors have highlighted the links between enhancing a nuclear program and its NRC. One is the resistance against U.S. interventionism. Immediately following the 2003 Iraq War, as part of the Axis of Evil rhetoric, there was almost a consensus that the next target for the U.S. would be Iran. Since then, Iran's nuclear program became the target of UN sanctions urged by the United States. The Iranian resistance against U.S. policies toward its nuclear program created a sense that one of the distinguishing characteristics of Iran's role in the Middle East is standing against the United States, which was adopted by the members of the Axis of Resistance.

Secondly, Iran's NRC in relation to the Axis of Resistance can be summarized as a normatively superior, vigorous leader that protects the oppressed against the oppressors. In a letter he wrote to President Rouhani in October 2015, shortly after the JCPOA came out, Khamenei listed nine principles regarding the continuity of the agreement. Among these, there was one that directly points to the Axis of Resistance: *"The claim of any state that is party to the agreement that Iran supports international terrorism and violates human rights will be an obvious violation of the agreement. The government has the authority to take the steps."* (Khamenei, 2015). The phrase "international terrorism," according to Khamenei, referred to proxies of Iran's Axis of Resistance. As a result, Khamenei strengthened connections with proxies, claiming that charges that Iran sponsors international terrorism would be a breach of the deal. This declaration had aimed to show that Iran was determined to act in full compliance with the JCPOA unless its relations with the Axis of Resistance were under question. With this commitment, Iran created the image that it could withdraw from the JCPOA if its relations with the Axis of Resistance were targeted. Eventually, through these nine principles, Iran reinforced its role to be the protector of its proxies in the region.

In relation to this, another factor that might encourage Iran to become a threshold state is that it would allow it to expand its regional influence and power. This can be explained through Le Prestre's *ascribed roles* and *achieved roles* categorizations. Since Iran is in the Middle East where it has direct and indirect threat perception both from the neighbouring countries and the U.S., its motivation to increase its nuclear power applies to its ascribed role. As IR scholars suggest, nuclear weapons improve the possessor state's strategic position over its environment to expand its control through coercion. However, given their impracticality and immense destructive potential, nuclear weapons are clearly among the worst tools of coercion, according to pertinent research. In addition to this, Iran's possession of nuclear weapons cannot have coercive advantages vis -à- vis the U.S. who maintains one of the world's largest operational nuclear arsenals, and Israel who is believed to have at least 90 nuclear warheads and a sophisticated conventional military. Arguably, as in the case of Pakistan's influence in Afghanistan through militants, covert and overt influential stakeholders, Iran's power mostly lies in its own creation of ideological non-state actors (Siddiqi, 2021; Juneau and Razavi, 2018, p.16).

The protective role Iran gained through its relationship with the Axis of Resistance is its achieved role. At the current juncture, Iran, as the only nuclear latent state, has a strategic

position vis -à- vis other regional actors. To put it differently, with reaching threshold capability, Iran gained status in the regional and international arena. For instance, Henry Kissinger argued that Iran's latent potential caused the nations that Iran's military could penetrate to realign their political allegiance to Tehran (Kissinger, 2012).

Furthermore, the Middle East's strategic environment may change as a result of the advent of nuclear weapons. That is to say, the balance of power can partly concentrate on nuclear developments. This new element will work to the detriment of Iran's existing strategic and tactical imagination and power centred on asymmetrical ways mentioned above. With Iran's attainment of nuclear weapons capability, other regional states, namely Saudi Arabia and Turkey, can build a more robust nuclear-weapons program with superior nuclear weapons arsenal and delivery systems with the possible help of the United States. Meanwhile, Iran would have to rely on its indigenous, but rather less sophisticated, nuclear weapon capabilities while being isolated both economically and politically.

4. CONCLUSION: LESSONS FROM APPLYING ROLE THEORY TO IRAN'S LATENCY STATUS

Since the Islamic Revolution in 1979, Iran has been one of the main concerns in international politics. The primary cause of this is that a profound transformation in foreign policy behaviours was brought about by the revolution's foundational ideology, which offered an axis shift. Through rhetoric that almost challenged the bipolar system forming the structure of the Cold War period, Iran intended to form a new bipolar structure, as the oppressed would constitute one pole and the oppressors the other. Then the country assigned a new national role concept for herself as the protector of the oppressed, which meant a new leadership.

Since then, Iran has had two main foreign policy concepts to maintain its newly established national role. One involves embracing the revolution's founding ideology—unification via Shiite identity—by adopting the revolution's export strategy. The ultimate goal in this regard has been the establishment of alliance networks, which has evolved into an institutional relationship known as the Axis of Resistance over time. Second, the Islamic Republic continued its nuclear activities inherited from the Shah period in the mid-1980s mainly for national security reasons and advanced it throughout the years at the expense of its economy and diplomatic relations. For Iran, the nuclear program has become an unavoidable rather than a discretionary policy. That being so, the Axis of Resistance and maintaining nuclear endeavours have evolved into two essential components for the achievement of Iran's new national role conception, namely the guardian of the oppressed and the leader who resists the oppressors.

Iran's nuclear program is now the longest-running non-proliferation crisis in history. Iran's secret nuclear programs and facilities have been exposed since the early 2000s, and the US has attempted to prevent Iran from developing uranium enrichment capabilities. However, this policy was counter-productive. Iran is now a nuclear threshold state. It is fair to argue the non-proliferation regime has slowed down and increased the cost of Iran's pace of nuclear proliferation by means of verification, surveillance, and economic sanctions. To eliminate the threat fully, however, the regime needs to address the driving force behind the behaviour of the handful of states, including Iran, to change it in a way that fits with international non-proliferation regimes and norms. It appears that nuclear non-proliferation has failed to stop Iran from moving forward with its nuclear program. Therefore, how events unfold in Iran's case will depend on the political situation in Iran, the region and in the international arena.

Iran will resist increasing international pressure, particularly from the United States, in order to maintain its Axis of Resistance policy. To send a clear message to its proxies, it will eventually maintain its nuclear threshold position. While Iran's nuclear program was curtailed by the JCPOA, it was not completely stopped. However, what this once in a blue moon agreement teaches is that the Iranian nuclear program is negotiable. This means that Iran has not centred its security calculations on the possession of nuclear weapons either in the past or now. The possible nuclear-weapons program is economically costly and seems to provide insufficient benefit strategically and politically. Rushing into nuclear bombs will both increase the possibility of a military strike against Iran and will invite U.S. military presence in the region in a more prolonged and strengthened way. Therefore, crossing the nuclear threshold would be detrimental seemingly on every front for Iran. History has shown us that a cost-benefit approach guides Iran's decision making. This cost-benefit analysis of nuclear weapons demonstrates that external factors are mostly responsible for Iran's willingness to go nuclear.

To conclude, as part of its national role concept, Iran will continue to be a nuclear threshold state as long as it continues to feel threats by the U.S. to the Axis of Resistance. Without Iranian threat perception about the U.S., Iran might have not seen the nuclear heading strategy as necessary particularly after Iraq stopped being a threat. Although Iran has its own regional ambitions, a potential conflict between Iran and the U.S. makes up the key driver behind Iran's missile development and asymmetric deterrent strategies. Consequently, the circumstances described in this article indicate that Iran's interactions with the Axis of Resistance and the nuclear threshold state—two inseparable phenomena—will be a prominent topic in foreign policy discussions.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Bilgehan Alagöz (%50), Emine Gözde Toprak (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Bilgehan Alagöz (50%), Emine Gözde Toprak (50%)

REFERENCES

- Malici, A. and Walker, S. G. (2016). *Role theory and role conflict in US-Iran relations: Enemies of our own making*. Routledge
- Alcaro, R. and Dessi, A. (2019). A last line of defence: a strategy for Europe to preserve the Iran nuclear deal. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/resrep19684>
- Amour, P. O. (Ed.). (2020). *The Regional Order in the Gulf Region and the Middle East*. Switzerland: Palgrave Millan
- Barnett, M. (1993). Institutions, roles, and disorder: the case of the Arab states system. *International studies quarterly*, 37(3), 271-296. doi: 10.2307/2600809
- Berg, R. and Bateman, T. (2022). Biden: US prepared to use force to stop Iran getting nuclear arms. BBC. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-62155165>
-

-
- Breuning, M. (1995). Words and deeds: Foreign assistance rhetoric and policy behavior in the Netherlands, Belgium, and the United Kingdom. *International Studies Quarterly*, 39(2), 235-254. doi: 10.2307/2600848
- Breuning, M. (2011). *Role theory research in international relations: state of the art and blind spots*. S. Harnisch, C. Frank, H. W. Maull (Ed.), in *Role theory in international relations* (p. 32-51). New York: Routledge
- Chafetz, G., Abramson, H., and Grillot, S. (1996). Role theory and foreign policy: Belarussian and Ukrainian compliance with the nuclear non-proliferation regime. *Political Psychology*, 17(4), 727-757. doi:10.2307/3792136
- Clapper, J.R. (2014). US intelligence community worldwide threat assessment: statement for the Record Retrieved from: https://www.dni.gov/files/documents/Intelligence%20Reports/2014%20WWTA%20%20SFR_SSCI_29_Jan.pdf
- Cohen, S.P. (1998). Nuclear weapons and conflict in South Asia. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/articles/nuclear-weapons-and-conflict-in-south-asia/>
- Davenport, K. (2022). IAEA Reports Signal Escalating Nuclear Crisis with Iran. Arms Control Association. Retrieved from: <https://www.armscontrol.org/blog/2022-06-01/iaea-reports-signal-escalating-nuclear-crisis-with-iran>
- Fuhrmann, M. and Tkach, B. (2015). Almost nuclear: Introducing the Nuclear Latency dataset. *Conflict Management and Peace Science*, 32(4), 443-461. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/26271400>
- Futter, A. (2021). *The Politics of Nuclear Weapons*. London: Palgrave Macmillan
- Galili, L. (2007, October 11). Putin: Nuclear Iran is strategic threat to Russia. Haaretz. Retrieved from: <https://www.haaretz.com/2007-10-11/ty-article/putin-nuclear-iran-is-strategic-threat-to-russia/0000017f-e8b2-df5f-a17f-fbfeda0e0000>
- Harnisch, S. (2011). *Role theory: operationalization of key concepts*. S. Harnisch, C. Frank, and H. W. Maull (Ed.), in *Role theory in international relations* (p.7-11). New York: Routledge
- Hermann, M.G. (1987). *Assessing the foreign policy role orientations of sub-Saharan African leaders*. In S. Walker (Ed.), in *Role Theory and Foreign Policy Analysis* (p.161-198). Durham: Duke University Press
- Holsti, J.K. (1970). National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy. *International Studies Quarterly*, 14(4), 233-309. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/3013584>
- ICAN. (2020). Enough is Enough: Global Nuclear Weapons Spending 2019. Retrieved from: https://www.icanw.org/global_nuclear_weapons_spending_2020
- Iran Chamber Society. (2002). Iranian Laws and Government. Retrieved from: https://www.iranchamber.com/government/laws/constitution_ch10.php
- Juneau, T. (2015). *Squandered Opportunity: Neoclassical Realism and Iran's Foreign Policy*. California: Stanford University Press
-

-
- Juneau, T. and Razavi, S. (2018). Costly gains: a cost-benefit assessment of Iran's nuclear program. *The Nonproliferation Review*, 25(1), 69-86. doi: 10.1080/10736700.2018.1477456
- Karmon, E. (2008). Iran-Syria-Hizballah-Hamas: A coalition against nature: Why does it work. *National Intelligence University*, 1(5). Retrieved from: <https://www.ict.org.il/Article.aspx?ID=1033#gsc.tab=0>
- Karsh, E. (2014). *The Iran-Iraq War 1980-1988*. London: Bloomsbury Publishing.
- Khamenei, A. (2015). Leader's letter to President Rouhani regarding the JCPOA. Retrieved from: <https://english.khamenei.ir/news/2336/Leader-s-letter-to-President-Rouhani-regarding-the-JCPOA>
- Khamenei, A. (2016a). Without a Doubt, Islam is a Demolisher of Oppression and Arrogance. Retrieved from: <https://english.khamenei.ir/news/3871/Without-a-doubt-Islam-is-a-demolisher-of-oppression-and-arrogance>
- Khamenei, A. (2016b). Beyanat der Didar-ı Hanevade hay-ı Şuheday-ı Mudafi-i Harem (Statements in a group meeting with the families of the martyrs who defended the shrine), Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32186>
- Khamenei, A. (2017). The Enemy Wants to Take Away Iran's Deterrent Power, Ayatollah Khamenei. Retrieved from: <http://english.khamenei.ir/news/4807/The-enemy-wants-to-take-away-Iran-s-deterrent-power-Ayatollah>
- Kissinger, H. (2012). Iran must be President Obama's immediate priority. The Washington Post. Retrieved from: https://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-iran-must-be-president-obamas-immediate-priority/2012/11/16/2edf93e4-2dea-11e2-beb2-4b4cf5087636_story.html
- Koç, M. (2017). İran'da Direniş Ekonomisinin Genel Politikaları. Retrieved from Center for Iranian Studies website: https://iramcenter.org/d_hbanaliz/iranda-direnis-ekonomisinin-genel-politikalari.pdf
- Lavoy, P. (2002). *The Costs of Nuclear Weapons in South Asia*. In D.R. SarDesai & R.G. C. Thomas (Ed.), *Nuclear India in the Twenty First Century* (p. 259-276). New York (NY): Palgrave Macmillan
- Le Prestre, P. (1997). *Defining Foreign Policy Roles after the Cold War*. in P. G. Le Prestre (Ed.), *Role Quests in the Post-Cold War Era* (p.3-14). Montreal: McGill- Queen's University Press
- Levitt, M. (2021). Hezbollah's regional activities in support of Iran's proxy networks. Retrieved from Middle East Institute website: <https://www.mei.edu/publications/hezbollahs-regional-activities-support-irans-proxy-networks>
- Loschky, J. (2013). Most Iranian Says Sanctions Hurting Their Livelihoods. Gallup. Retrieved from: <https://news.gallup.com/poll/165743/iranians-say-sanctions-hurting-livelihoods.aspx>
- Mian, Z. (2020). Assuring the Destruction Forever: 2020 Edition. Retrieved from: <https://reachingcriticalwill.org/resources/publications-and-research/publications/14711-assuring-destruction-forever-2020-edition>
-

-
- Mousavian, S.H. and Mousavian, M.M. (2018). Building on the Iran nuclear deal for international peace and security. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 1(1), 169-192. doi: 10.1080/25751654.2017.1420373
- Neakrase, S. (2021). The global nuclear security architecture: closing gaps to build greater assurance, accountability, and action. Retrieved from: <https://www.nti.org/analysis/articles/the-global-nuclear-security-architecture-closing-gaps-to-build-greater-assurance-accountability-and-action/>
- Obama, B. (2016). The historic deal that will prevent iran from acquiring a nuclear weapon. Retrieved from: <https://obamawhitehouse.archives.gov/issues/foreign-policy/iran-deal>
- Parsi, T. (2017). *Losing an enemy: Obama, Iran, and the Triumph of diplomacy*. New Haven: Yale University Press.
- Rosenau, J.N. (1990). *Turbulence in world politics: A theory of change and continuity*. New Jersey: Princeton University Press.
- Ruble, M.R. (2010). The nuclear threshold states: challenges and opportunities posed by Brazil and Japan. *Nonproliferation Review*, 17(1), 49-70. doi: 10.1080/10736700903484660
- Sadjadpour, K. (2004). Iranians don't want to go nuclear. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2004/02/03/iranians-dont-want-to-go-nuclear/d6cb9c36-9c82-41cd-904f-12f6fd9d8221/>
- Sharma, S.K. (1995). The IAEA and the UN family: Networks of nuclear co-operation. Retrieved from: <https://www.iaea.org/publications/magazines/bulletin/37-3/iaea-and-un-family-networks-nuclear-co-operation>
- Shih, C.Y. (1988). National role conception as foreign policy motivation: The psycho-cultural bases of Chinese diplomacy. *Political Psychology*, 9(4), 599-631. doi: 10.2307/3791530
- Siddiq, A. (2021). On Iran and China, Pakistan still needs A.Q. Khan, Nuclear Hero and Pariah. *Haaretz*. Retrieved from: <https://www.haaretz.com/israel-news/2021-11-07/ty-article-opinion/on-iran-and-china-pakistan-still-needs-a-q-khan-nuclear-hero-and-pariah/0000017f-e346-d9aa-aff-fb5e11ef0000>
- Sinkaya, B. (2015). *The revolutionary guards in iranian politics: elites and shifting relations*. London: Routledge.
- Sirjani, F.S. (2013). Iran's nuclear fatwa. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(2), 57-80. Retrieved from: https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/irfa/v4i2/f_0029607_23960.pdf
- Smeltz, D. and Farmanesh, A. (2020). Majority of Iranians oppose development of nuclear weapons. Retrieved from <https://www.thechicagocouncil.org/research/public-opinion-survey/majority-iranians-oppose-development-nuclear-weapons>
- Soltaninejad, M. (2019). Coalition-Building in Iran's foreign policy: understanding the 'Axis of Resistance'. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(6), 1-16. doi:10.1080/19448953.2018.1506295
- Thies, C.G. (2012). International socialization processes vs. Israeli national role conceptions: Can role theory integrate IR theory and foreign policy analysis?. *Foreign Policy Analysis*, 8(1), 25-46. doi:10.1111/j.1743-8594.2011.00170.x
-

-
- Uzun, E. (2018). The axis of resistance the role of religion in Iranian foreign policy (Unpublished Doctoral Dissertation). Sabancı University, Institute of Social Sciences, İstanbul.
- Vaez, A. (2021). Iran unlikely to consider crossing nuclear weapons threshold unless attacked. [Podcast]. Retrieved from: <https://www.al-monitor.com/podcasts/iran-unlikely-consider-crossing-nuclear-weapons-threshold-unless-attacked-says-ali-vaez>
- Washington Post (2002). Text of President Bush's 2002 state of the union address. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902.htm>
- Wish, N.B. (1980). Foreign policy makers and their national role conceptions. *International Studies Quarterly*, 24(4), 532-554. doi:10.2307/2600291

ÖZET

Amaç

Bu çalışma, İslam Devrimi'ni takip eden yıllarda İran'ın mazlumları savunmak adına edindiği "direniş lideri" söylemini bir ulusal rol kavramsallaştırması üzerinden benimseyip benimsemediğini değerlendirmektedir. Makalede, nükleer programın ve direniş ekseninin, bu direniş liderliğinin iki ana sütunu olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda, makalede iki önemli konunun incelenmesi amaçlanmıştır: İran'ın direniş lideri olarak ulusal bir rol kavramını nasıl benimsediği ve nükleer bir program izlemenin bu direniş politikasının yolunu nasıl açtığı.

Yöntem

Bu makalede dış politika analizi çalışmalarında önemli bir yeri olan rol teorisi kullanılmıştır. Rol teorisi, aktörlerin dış politika davranışlarındaki değişiklikleri açıklamak için yararlı bir temel sunduğundan, İran'ın kendi rol algısını ve dış dünyadaki rol beklentilerini incelemek için kullanılmıştır. Çalışmada rol kavramlarının tespiti için yalnızca kitaplar, raporlar, makaleler, tezler, haberler gibi ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

Bu makale şu şekilde inşa edilmiştir. Rol teorisi, çalışmanın başında kısaca tanıtılmaktadır. Daha sonra nükleer eşik durumu ve bunun direniş söylemiyle ilişkisi açıklanmıştır.

Bulgu 1: Ulusal Rol Konseptinin Bir Devamı Olarak Direniş Ekseni Lideri Olmak

İran İslam Cumhuriyeti için direniş kavramı, devrimci ideolojinin en temel kavramlarından biridir. İç politikada İran Şahı'nın devrilmesini sembolize etmektedir. Dış politikada ise yıllar içinde direniş, İran'ın ulusal kimlik kaynaklarından biri ve emperyal güçlere karşı pozisyon almasının araçlarından biri olmuştur. Bu bağlamda ulusal rol konseptinin iki temel dayanağı olan vekiller ağı yanı direniş ekseni ile yıllar içinde geliştirilen nükleer eşik devleti statüsü birbirini besleyen iki ulusal rol olarak ortaya çıkmıştır.

Bulgu 2: Ulusal Rol Konseptinin Bir Devamı Olarak Nükleer Eşik Devleti Olmak

İran, uluslararası toplumun nükleer programıyla ilgili baskılarını kabul etmemekte, bu baskılara karşı direnişi, devrimci ideolojisinin temel ulusal rol kavramlarından biri olan direniş politikasının bir devamı olarak görmektedir. İran'ın dinamik ve istikrarsız bir güvenlik ortamındaki konumu nedeniyle ortaya çıkabilecek olası sorunlar/tehditler göz önüne alındığında, nükleer eşik durumunu gelecekteki değerlendirmeler için sürdürmesi, ancak yakın bir tehdit olmadıkça nükleer silah geliştirmekten kaçınması kendisi için faydalı görünmektedir.

Sonuç

İran'ın 1979 İslam Devrimi sonrasında Soğuk Savaş döneminin yapısını oluşturan iki kutuplu sisteme meydan okuyan bir söylemle, bir kutbu mazlumlar, diğer kutbu ise zalimlerin oluşturduğu yeni bir iki kutuplu yapı oluşturmayı amaçlaması onu mazlumların koruyucusu adı altında yeni bir ulusal rol benimsemeye sevk etmiştir ki bu da yeni bir liderlik anlamına gelmektedir.

Makalede İran'ın geçen 43 yılda, benimsediği liderlik rolünü sürdürmek için iki ana dış politika konsepti geliştirdiği tespit edilmiştir. Bunlardan biri, devrimin ihracı stratejisini benimseyerek devrimin kurucu ideolojisini çevreye yayma politikasıdır. Zaman içinde bu yeni politika Direniş Ekseni olarak bilinen ve kurumsal bir ilişkiye dönüşen ittifak ağlarının kurulması stratejisine dönüşmüştür. İkincisi, İslam Cumhuriyeti, Şah döneminden miras kalan nükleer faaliyetlerini 1980'lerin ortalarında esas olarak ulusal güvenlik nedenleriyle sürdürmüş ve yıllar boyunca

ekonomisi ve diplomatik ilişkileri pahasına ilerletmiştir. Zira İran için nükleer program, keyfi bir politikadan ziyade kaçınılmaz bir politika haline gelmiş; böylelikle Direniş Ekseni ve nükleer çabaları sürdürmek, İran'ın yeni ulusal rol anlayışına ulaşması için iki temel bileşene dönüşmüştür: ezilenlerin koruyucusu ve zalimlere direnen lider.

İran, Direniş Ekseni politikasını sürdürmek için, özellikle ABD'den gelen uluslararası baskıya direnecektir. Vekillerine açık bir mesaj göndermek için, sonunda nükleer eşik konumunu koruyacaktır. Sonuç olarak, İran, ABD'nin Direniş Eksenine yönelik tehditlerini hissetmeye devam ettiği sürece, ulusal rol kavramının bir parçası olarak nükleer eşik devleti olmaya devam edecektir. Bu makalede açıklanan koşullar, İran'ın Direniş Ekseni ve nükleer eşik devleti ile olan etkileşimlerinin iki ayrılmaz olgu olacağını göstermektedir.

THE EFFECT OF KEY AUDIT MATTERS ON AUDIT REPORT LAG AND DETERMINANTS OF THE AUDIT REPORT LAG: TURKISH EVIDENCE

Turgay SAKIN¹
Sultan KUZU YILDIRIM²

Citation: Sakin, T. and Kuzu Yıldırım, S. (2022). The effect of key audit matters on audit report lag and determinants of the audit report lag: Turkish evidence. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 549-566. doi: 10.17218/hititsbd.1168160

Abstract: This paper aimed to analyze the effect of Key Audit Matters disclosure on Audit Report Lag in Turkey and the relationship between Audit Report Lag and some auditor and firm characteristics. SPSS 28 program was used to test the hypotheses by applying the dependent and independent t-tests, ANOVA method and the Kruskal Wallis Test. The addition of the Key Audit Matters section in the audit report in order to strengthen the communication of the auditor via audit reports is considered one of the important regulations made in recent years. In order to understand the impact of Key Audit Matter reporting on Turkish companies, the results of the 2016 and 2017 financial statements of the companies other than the financial companies in BIST 100 were compared. This comparison revealed that the inclusion of Key Audit Matters in audit reports does not affect audit report lag. In the study, some variables including Key Audit Matters were examined for the purpose of identifying the determinants of audit report lag. Results, which are consistent with some literature, showed that ROA had a significant negative influence on audit report lag. No significant relationship was found between audit report lag and other variables including size, auditor firm, and auditor gender.

Keywords: Key Audit Matters (KAM), audit report lag (ARL), audit report, ordinary least squares (OLS)

Kilit Denetim Konularının Denetim Raporu Gecikmesine Etkisi ve Denetim Raporu Gecikmesinin Belirleyicileri: Türkiye Kanıtı

Atıf: Sakin, T. ve Kuzu Yıldırım, S. (2022). Kilit denetim konularının denetim raporu gecikmesine etkisi ve denetim raporu gecikmesinin belirleyicileri: Türkiye kanıtı. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 549-566. doi: 10.17218/hititsbd.1168160

Özet: Bu çalışma, Kilit Denetim Konularının Türkiye'deki Denetim Raporu Gecikmesi üzerindeki etkisini ve Denetim Raporu Gecikmesi ile bazı denetçi ve firma özellikleri arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi amaçlamıştır. Bağımlı ve bağımsız t-testleri, ANOVA yöntemi ve Kruskal Wallis Testi uygulanarak hipotezlerin test edilmesinde SPSS 28 programı kullanılmıştır. Denetim raporları aracılığıyla denetçi iletişimini güçlendirmek amacıyla denetim raporuna Kilit Denetim Konuları bölümünün eklenmesi son yıllarda yapılan önemli düzenlemelerden biri olarak kabul edilmektedir. Kilit Denetim Konuları raporlamasının Türk şirketleri üzerindeki etkisini anlamak için BİST 100'de yer alan finansal şirketler dışındaki şirketlerin 2016 ve 2017 mali tablo sonuçları karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, Kilit Denetim Konularının denetim raporlarına dahil edilmesinin denetim raporu gecikmesini etkilemediğini ortaya koydu. Çalışmada, denetim raporu gecikmesinin belirleyicilerinin belirlenmesi amacıyla Kilit Denetim Konusu da dahil olmak üzere bazı değişkenler incelenmiştir. Bazı literatürle tutarlı olan

Research Article

Submitted: 29.8.2022 Accepted: 22.12.2022

¹ Corresponding Author, Assoc. Prof. Dr., İstanbul University, School of Business, tsakin@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6953-3516>

² Asst. Prof. Dr., İstanbul University, School of Business, sultan.kuzu@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6577-1584>

sonuçlar, ROA'nın denetim raporu gecikmesi üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olduğunu göstermiştir. Denetim raporu gecikmesi ile büyüklük, denetçi firma ve denetçi cinsiyeti gibi diğer değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamadı.

Anahtar Kelimeler: Kilit denetim konuları (KAM), denetim raporu gecikmesi (ARL), denetim raporu, olağan en küçük kareler (OLS)

1. INTRODUCTION

International Accounting Standards Board (IASB) defines the objective of financial reporting in the conceptual framework as to provide financial information which is useful to both current and potential financial statement users in their decision making. Financial statement users demand reliability and timeliness from useful information. The audit function plays a significant role in providing reliability for financial information.

Although the independent audit increases the reliability of the financial information, it should convince the financial statement users that the reliability of the financial statement has been increased. The accounting scandals, especially the ones that occurred at the beginning of the millennium, deteriorated the perception of the users on audits' reliability providing function. These scandals increased the belief that auditors failed in their assurance role (Olojede et al. 2020, p.1).

After the accounting scandals, which diminished public trust, various national and international regulations have been made in order to restore the trust in the auditing profession and to increase the efficiency of the audit process. These regulations put some significant improvements and modifications into effect especially for public oversight and auditor independence. Although these regulations resulted in an increase in audit quality (Defond and Lennox, 2011, p.37), the expectation gap of financial statement users continued. Substantial amount of expectation gap problems is related with the auditing process; however, the audit report has also been one of the issues in expectation gap arguments. Some of these arguments were centred on the format of the audit report (Vanstraelen et al., 2012, p.197). Recent studies on expectation gap revealed the users' demand on more information in audit reports. (Asare and Wright, 2012, p.212).

Audit reports and their content has been a key issue for the auditors. The only physical tool that provides the basic communication of auditors with users of financial statements regarding the audit process and audit opinion is the audit report. An audit report summarizes the audit process and responsibilities and states an opinion whether financial statements are fairly presented. The accounting profession accepted a uniform language in order to better communicate the auditing process, responsibilities of the parties, and opinion. There are empirical studies showing that audit reports are important for financial statement users and that reports can cause significant capital market reactions. (Ittonen, 2012, pp.11-13, Ianniello and Galloppo, 2015, p.625)

Although the content of the audit reports changed over the years from the first standardized audit report in the 1940's (Weirich and Reinstein, 2014, p.24) to modern times, the use of standardized language continued. However, there were some arguments on the standardized format. There is evidence that auditors and users have different perceptions on the meaning and content of the message in the audit reports (Cieselski and Weirich, 2012; Schelluch and Gay, 2006; Asare and Wright, 2012). Additionally, not disclosing the issues that involve critical evaluation during the audit with the current standard audit report will cause information asymmetry problems to increase (Vanstraelen, et al., 2012, p.207). Various academicians and institutions have argued

that with extended audit reporting, auditors be able to communicate a higher information value to the users. (Cordoş and Fülöpa, 2015, p.129)

Increasing the communication value of the audit report has always been an important issue. In this context, various amendments have been made in the content and form of the audit report in the past. One of these amendments introduced a new concept, key audit matters, in audit reports. The International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB) issued a new International Standard on Auditing (ISA) in January 2015. The new standard ISA 701-Communication of Key Audit Matters introduced an addition on audit reporting. ISA 701 required auditors to disclose significant matters about auditing process and analysis in their audit report. IAASB aimed to better the communication between auditors and financial statement users with this new audit report pattern. (Boonyanet and Promsen, 2019, p.159) IAASB also expected an increase in audit quality with this audit report reform and there is some evidence of a high level of support for audit report reform among the prominent stakeholders (Prasad and Chand, 2017, p.362).

The major impact of KAM paragraph is adding an unstandardized wording in a mostly standardized format. This audit report format change is made to address the demands of the audit report users. Some studies (Christensen et al., 2014) provide evidence on the additional informational value of KAM paragraphs to audit report users. On the other hand, there are some studies suggesting that KAMs do not bring an additional informative value (Boonyanet and Promsen, 2019, p.174; Li, 2017, p.24). Besides, Cade and Hodge (2014, pp.21-22) argued an information asymmetry increase, which result in a decrease in audit quality, between auditors and client due to KAM.

ISA 701 requires auditors to determine and disclose KAMs among the significant issues in financial statement audit. Deciding which KAM to disclose requires professional judgment, and dependent to auditor and client related factors. Introduction of KAM also may have some effects on the market, perception of financial statement users and audit process. In a news-driven society, easiness of capital movements and developments of trading platforms enabled more investors to participate in investment markets. In this broaden and speedy investment environment the need for timely audited financial information became more essential. In this context, understanding the factors affecting the length of the audit process and audit report date has been an important field of study (Sultana et al., 2015, p.74).

In developing countries audited financial statements are the major source that provides the investors' need for reliable information (Leventis et al., 2005, p.46). Therefore, one of the most important expectations of the investors is the timely disclosed financial statements. Previously some evidence has been found that some regulations (Sarbanes Oxley Act) regulating the auditing increased the ARL (Krishnan and Yang, 2009, p.284). Understanding the possible effects of extending audit reports by adding KAM to ARL is important for stakeholders to make grounded decisions.

Research activities aimed at determining the factors affecting ARL have a history dating back to the 1970s (Durand, 2019, p.47). Therefore, the effect of many variables on ARL has been the subject of investigation for many years, and evidence for some company and auditor related influential variables has been presented in the audit literature. Various studies have been conducted to determine the variables affecting ARL in Turkey (Türel, 2010; Suadiye, 2019). In this context, it is aimed to contribute to the literature on ARL and KAM with a developing country

data with this paper. The basic motivation of this study is to search whether the addition of KAM increased the audit report lag and analyse some factors, including KAMs, affecting the ARL.

This paper is organized as follows: the next section summarizes the related literature. In the third section we discuss the methodology and the data. The empirical results presented in the fourth section, and in the final section we concluded on the findings.

2. LITERATURE REVIEW

The accounting scandals at the beginning of twenty-first century had been created important debates in auditing. The communication dimension of the audit was also part of these discussions. The regulations made by the IAASB in 2015 regarding audit reports should also be considered as one of the main products of this process. A section called Key Audit Matters (KAM) was added to the audit reports by this regulation. Addition of key audit matters into audit reporting format was a significant reform made after long arguments. It was a response to the debates on how to increase the useful value of the information in audit reports.

A claim that the addition of KAMs will lead to new studies and existing literature will be dealt with a new perspective will not be an inaccurate one. Considering that the first authoritative guidance on audit report wording was made in 1917 in USA (Carmichael and Winters, 1982, p.1), it can be assumed that the literature on audit reports is quite old. After the revision in the audit report wording in 1949, no revision was made regarding the audit report format for a long time (Carmichael and Winters, 1982, p.1). However, the economic, technological, and financial transformations that started in the nineties and accelerated in the 2000s affected businesses and related institutional structures. In this framework new expectations and requests for change have been expressed for the audit reports. In some studies, related to the audit report, the inadequacy of the audit reports was stated, and the expanded audit reporting recommendations were made (Vanstraelen et al., 2012, p.207; Turner et al., 2010, p.2). These discussions have resulted in the expansion of audit reports. The audit report, which expanded in the 90s (Manson and Zaman, 2001), expanded again in the 2010s in line with the needs and expectations.

The new format of audit report emerged some new studies based on key audit matters. Some studies interested in whether addition of key audit matters enhanced the information value of audit report or not (Christensen et al., 2014, Boonyanet and Promsen, 2019, Sirois et al., 2018). Potential effect of key audit matters on market participants (Bedard et al., 2014, Suttipun, 2020) and audit quality (Rautiainen et al., 2021, Li et al., 2019) has also been an area of interest by the researchers. Researchers also searched for the determinants of KAM reporting (Pinto and Morais, 2019, Velte, 2018, Velte 2020) and effect of KAM on audit report lag (Bédard et al., 2019).

Audit standards require the auditor to prepare and present a risk-based audit plan to each client. Then, although it involves similar processes, the auditor carries out an audit activity specific to each client. However, as the audit reports that emerged at the end of the audit process contained a standard format, they did not reflect customer-specific transactions and evaluations. A significant number of studies have been carried out on what the factors affecting audit reports are in the accounting literature. Factors affecting the audit report are associated with elements specific to the auditor or the client business. It would not be unfounded to claim that similar relations continue to exist in the extended audit reports that emerged with the addition of KAMs. Naturally, the studies conducted as a result of the inclusion of KAMs in the audit report also took similar variables into account.

Big audit firms with their human, financial, and technological resources are assumed to conduct quality audits. It is accepted that large audit firms can provide more appropriate audit reports due to their ability to act more independently, as well as their ability to conduct quality audits (Eshleman and Guo, 2014, p.197). Therefore, there is a literature claiming that there is a relationship between large audit firms and audit opinion. A similar relationship can be expected for KAM disclosures made by big and non-big audit firms.

It is assumed that the profitability of the firms is also effective in determining the audit opinion. The probability of having a modified audit opinion decreases for the profitable companies (Laitinen and Laitinen, 1998, p.646). In the audit of profitable firms, there could be less matters that the auditors feel obliged to disclose. Thus, this may lead to fewer KAM disclosures in the audit of profitable firms compared to the audit of less profitable ones.

There is a significant amount of research about gender effect in accounting and auditing. There are several studies on the effect of the auditor's gender on the audit report, audit process, and audit quality (Ittonen et al., 2013, Lee et al., 2019). Hardies et al. (2016) provided evidence that likelihood of issuing going concern opinions by females are higher compared to male auditors. There is also a small number of studies about the gender effect on KAM disclosures and content. Abdelfattah et al. (2020) found some evidence for more KAM disclosures by female auditors.

Firm size is also a variable that affects the scope of audit work. With the growth of the firm, the proliferation of relationships and transactions can be critical for auditors. Pinto and Morais (2019) has observed increased number of KAM disclosures by the firms with large business segments.

Timeliness of financial information is described as one of the factors that enhances the usefulness of the information in the Conceptual Framework for Financial Reporting. Timely financial reporting may build trust and confidence in governance among the investors, otherwise, delayed reporting may result in reduced reliability and relevance (Apadore and Mohd Noor, 2013, p.151). The expectations of users of financial statements and related regulations put pressure on auditors for timely reporting. Auditors are obliged to complete the audit work and submit audit reports within the periods specified in the legal legislation. In Turkey, the unconsolidated financial statements of public companies must be disclosed within 60 days. This period is 70 days for consolidated statements. Audit report lag can be relatively more important to emerging economies where investors have fewer options to access reliable financial information. (Leventis et al., 2005, p.45)

Although they face pressure of timely financial information announcement, auditors are not always able to adequately respond to these expectations. Due to reasons arising from the client's business, auditor or other environmental conditions, audit reports may not be submitted in a timely manner in line with the expectations of financial information users. Those factors (auditor affiliation, audit opinion, audit tenure, auditor change, corporate governance, profitability, inherent risks, leverage, etc) affecting audit report lag have been studied in various dimensions (Habib et al., 2019). With the regulation of the IAASB regarding the audit report in 2015 and the introduction of the KAM, the effects of the KAMs on the timeliness of the audit reports were added to the research universe.

The audit report lag has an adverse effect on the information value of the financial statements (Knechel and Payne, 2001, p.137). Thus, it is important to understand the factors affect the audit report lag. The potential effects of KAMs on ARL has become an area of interest in audit research.

We can estimate the effect of KAMs on ARL in two ways. Firstly, we can predict that disclosing KAMs will not create a significant additional burden to the audit work, since the auditors will explain the issues, they have already focused and assessed in the audit process. On the other hand, it can be argued that due to the KAM disclosure obligation, it may lead to a more detailed examination and evaluation of these issues that the auditors are already concerned about. Additionally, even if KAMs do not increase the time burden of the audit, it could be thought that discussions with the client due to the issues to be explained in KAM and their wording may affect ARL (Reid et al., 2019, p.1506). This situation may lead to an increase in audit work and a prolongation of the audit period. The literature on this subject, due to the being a relatively new application, is not extensive yet. Studies on the effect of KAMs on ARL are summarized in Table 1.

Table 1: Summary of KAM and ARL related papers

Papers	Country	Publication Year	Sample	Findings
Kawamoto, Dantas, and Antiqueira	Brazil	2021	122 companies	Reduction in the audit lag (ARL)
Bedard et al.	France	2019	324 firm year observations	No significant effect on audit lag
Baatwah, et al.	Oman	2022	601 firm year observations	Substantial shortened audit lag
Al-mulla, and Bradbury	New Zealand	2022	132 companies	Insignificant increase in audit delay. Weak result
Reid et al.	United Kingdom	2019	1,292 firm year observations	No significant change in audit delay

In some studies, on the effect of KAMs on ARL, no relationship was found between these variables. (Reid et al., 2019, Bedard et al., 2019). On the other hand, some studies claim that there are reductions in audit delay after KAM inclusion (Kawamoto, Dantas, and Antiqueira, 2021, Baatwah, et al., 2022). Al-mulla, and Bradbury (2022, p.144) found an insignificant increase in audit delay, however, they stated that it was a weak result. Due to the limited number of studies on this subject and the variability of the factors affecting the audit report lag, the relationship between KAM and ARL has not been fully explained yet.

3. METHODOLOGY

In this study, the relevant variables from the 2016 and 2017 annual reports of the companies that subject to the study were collected for analysis. Inclusion of KAM in audit reports in Turkey has become mandatory for the financial statement audits of the period ending on December 31, 2017. In the first phase of the study, the number of reporting days for 2016 were compared against 2017 reporting days in order to determine the possible effect of KAMs on the audit report lag. In the second phase of the study, the relationship between KAMs and some auditor characteristics with audit report lag was investigated.

For this purpose, parametric and non-parametric tests were applied on the basis of distribution characteristics of the data. Normal distribution of data is required for parametric tests to be applied and the groups to be compared should have equal variances. When the assumptions of normal distribution and equal variances were provided, t-tests were performed for paired group comparisons, and ANOVA test was used to compare groups of 3 and more. Paired-T test was used to examine the significance of the difference between the number of audit days of the same companies in 2016 and 2017. In cases where assumptions were not met, the Wilcoxon test was

used for pairwise group comparisons, Kruskal Wallis test was used to compare groups of 3 and more. Kolmogorov-Smirnov (K-S) and Shapiro Wilk (S-W) tests were used in normality tests, and Levene test in equal variances tests.

In the study, it was also aimed to measure the effect of independent variables on the dependent variable using a regression model. For this purpose, the following model was formed.

$$ARL = \beta_0 + \beta_1 Size + \beta_2 NPR + \beta_3 ROA + \beta_4 Gender + \beta_5 AFirm + \beta_6 KAMNo + \beta_7 Cons + e \quad (1)$$

The Ordinary Least Squares (OLS) method was used in the estimation of Equation 1.

3.1. Sample Selection

For sampling audit of financial statements for the year 2017, when ISA 701 is initially applied in Turkey, was selected. In order to test the audit lag effect of KAM, the audit days of financial statements for the year 2016 were compared with the audit days of financial statements for the year 2017. For the sampling, firms included in the BIST 100 index, which have a relatively stronger financial structures, were selected. Finance companies, investment trusts and holdings included in this index are excluded from the sample. Also, companies without comparative data were excluded from the sample. And a company that received a qualified opinion was excluded from the sample, as all companies selected except for one received an unqualified audit opinion.

Table 2. Sample composition

	# of firms
BIST 100 firms	100
Finance, investment trust, and holding firms	-35
Non-comparative data firms	-3
Qualified opinion firm	-1
Final Sample	61

Sample composition is presented in table 2. The companies selected for the sampling generally represent companies with relatively strong financial and human resources. Therefore, financial reporting practices of these companies are considered to be of relatively higher quality. Thus, they have a relatively stable financial performance. In a case of a significant change in the ARL within this framework, it will be easier to associate this change with the effect of KAMs.

3.2. Dependent and Independent Variables

This article primarily searches two research questions:

- 1) Does the KAM reporting negatively affect the audit report lag?
- 2) How is the relationship between audit report lag and some factors that may affect auditing process and reporting?

ARL is the dependent variable of this study. ARL represents the number of days between a firm's financial year end and audit report date. In Turkey companies usually select 31 December as their financial year end. All companies in the sample have the same financial year end. Summary of the other variables and their definitions are given in Table 3.

Table 3. Summary of variables and their definitions.

Abbreviation	Variables	Variable Definitions
ARL	Audit Report Lag	: Number of days between the firm's financial year end and audit report date
KAMNo	Number of KAMs	: Number of KAMs in the audit report
Size	Client Size	: Log of the total assets
ROA	Return on Asset	: Income divided by total assets
NPR	Profitability	: Income divided by net sales
AFirm	Auditor Firm	: Audit firms are classified into big 4 (0) and others (1).
Gender	Auditor Gender	: Auditors are classified by gender: male (1), female (0)
Cons	Consolidation	: Firms with consolidated statements (0) and non-consolidated statements (1).

In the study, the relationship between audit report lag and some factors selected as explanatory variables in the timeliness literature was examined. Durand (2019, p.51-53) listed the variables used in the audit lag literature in a meta-analysis, including 46 studies, regarding determinants of audit lag. This review exposed that some variables that are used extensively are loss, return on asset (ROA), leverage, reportable segments, financial industry, qualified opinions, client size, and audit firm. In our study, consistent with the past literature, the effects of ROA, client size and audit firm variables on audit lag were examined. Apart from these variables, the effect of the number of KAMs, auditor gender and consolidated statement presentation on the audit lag was also examined.

Two different approaches can be considered regarding the relationship between client size and audit lag. Stronger resources and their potential to establish a competent accounting department will increase the large firms' likelihood of having a timely audit. On the other hand, another possibility regarding large firms is, having excessive and complex transactions will increase the audit time (Apadore and Mohd Noor, 2013, p.160). Our expectation is that firm size will increase the audit lag.

There is some empirical evidence showing the impact of profitability on ARL. While there are some results showing that profitable firms have longer audit time (Arifuddin and Usman, 2017, p.364), there are also some studies supports the shorten audit time due to profitability (Fujianti and Satria, 2020, p.65). Profitable businesses are more likely to get a positive audit report (Laitinen and Laitinen, 1998, p.646) We assume that negative circumstances that may affect the audit process and the preparation time of the audit report may be less common in profitable businesses. Thus, our expectation is a negative relationship between profitability and ARL.

For sampling audit of financial statements for the year 2017, when ISA 701 is initially applied in Turkey, was selected. In order to test the audit lag effect of KAM, the audit days of financial statements for the year 2016 were compared with the audit days of financial statements for the year 2017. For the sampling, firms included in the BIST 100 index, which have a relatively stronger financial structures, were selected. Finance companies, investment trusts and holdings included in this index are excluded from the sample. Also, companies without comparative data were excluded from the sample. And a company that received a qualified opinion was excluded from the sample, as all companies selected except for one received an unqualified audit opinion.

4. RESULTS

SPSS 28 program was used for analysis. Descriptive statistics for all variables are presented in table 4. In the comments, for numerical variables arithmetic mean and standard deviation values, and for categorical variables mode and median values were used. Accordingly, the average number of audit days was 54.92 in 2016, and 54.50 days in 2017.

Table 4. Descriptive Statistics

Variable	Mode	Median	Mean	S. Deviation	Min	Max
ARL (2016)	#	55	54.92	11.35	32	72
ARL (2017)	#	55	54.50	11.37	30	76
Difference Lag	#	1	0.33	5.12	-16	13
KAMNo	1	2	2.26	1.18	1	6
Size	#	21.79	21.81	1.45	19.11	24.71
ROA	#	0.076	0.0779	0.061	-0.05	0.31
NPR	#	0.08	0.10	0.09	-0.05	0.45
AFirm	0	0	0.15	0.36	0	1
Gender	1	1	0.79	0.41	0	1
Cons	0	0	0.21	0.41	0	1

A significant portion of the companies that subject to the study were presented consolidated financial statements and were audited by Big4 audit firms, and the responsible auditors was largely male. In 2017 reports, the lowest number of KAM was 1, the highest was 6, and its average was calculated as 2.26.

Initially, whether there was a change in the average number of audit days in 2016 and 2017 has been investigated. Although we expected an increase in ARL, the results, presented in Table 5, showed that there was no significant change.

Table 5. Paired T-test Results

Hypothesis	Test Statistics	Decision
H1: The average number of audit days is different in 2016 and 2017.	0.499 (0.31)	The alternative hypothesis is rejected.

* Parentheses indicate significant values.

The effects of the auditor gender, auditor firm (Big 4) and consolidation variables on ARL were examined after the normality tests for these variables. Table 6 presents the normality test results.

Table 6. Normality Test Results

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Consolidation	0.00	0.14	48.00	0.95	48.00	0.05
	1.00	0.21	13.00	0.90	13.00	0.13
Auditor Firm	0.00	0.13	52.00	0.96	52.00	0.08
	1.00	0.15	9.00	.200*	9.00	0.96
Auditor Gender	0.00	0.13	13.00	.200*	13.00	0.86
	1.00	0.13	48.00	0.96	48.00	0.14

When the Shapiro-Wilk test results are examined, it is observed that the number of audit days is normally distributed according to the relevant factors at the 95% confidence level. However, Kolmogorov-Smirnov test results indicated that some groups were not normally distributed. Therefore, both parametric (independent t test) and nonparametric (Mann Whitney U and Wilcoxon) test results were examined. Table 7 presents the two group mean test results and the related tests.

Table 7. Two Group Mean Tests

Hypotheses	T test	Mann W U	Wilcoxon	Decision
H2: The number of audit days is different for consolidated and unconsolidated financial statements	1.69 (0.10)	201.00 (0.05)	292.00 (0.05)	The alternative hypothesis is rejected.
H3: The number of audit days is different in audits conducted by Big 4 audit firms and in others.	0.04 (0.97)	223.50 (0.83)	268.50 (0.83)	The alternative hypothesis is rejected.
H4: The number of audit days differs according to the auditor gender	-0.455 (0.65)	282.00 (0.59)	373.00 (0.59)	The alternative hypothesis is rejected.

* Parentheses indicate significant values.

The results in Table 7 show that the relevant variables do not have a significant effect on the number of audit days. Although an additional 10 days was given for the audit of the consolidated financial statements compared to the unconsolidated statements, no significant difference was found in the analysis in terms of the ARL of the consolidated and unconsolidated statements. This result can be argued by the assumption that audit firms may have allocated more resources for consolidated financial statement audits.

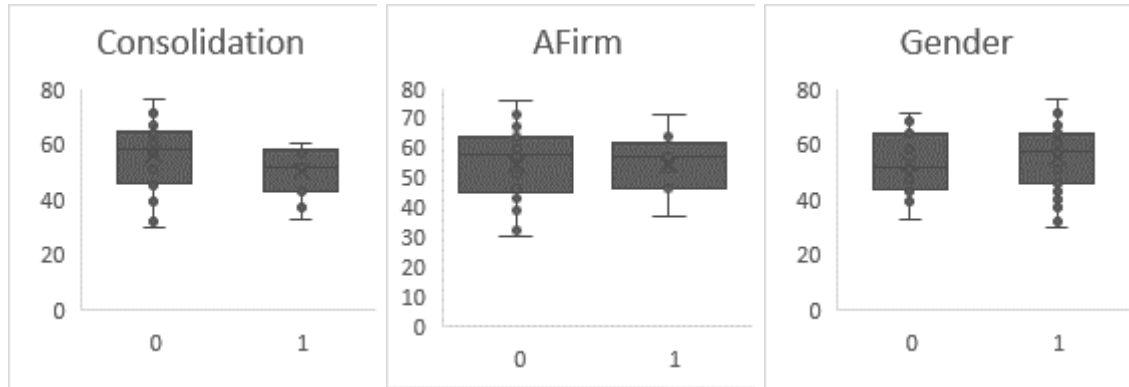

Figure 1. Distribution of ARL

First graph of Figure 1 shows the difference between average audit days for consolidated and unconsolidated statements. In the graph consolidated statements were represented by 0, and unconsolidated ones with 1. Average number of audit days for Big4 (0) and Non-Big4 audit firms (1) were presented in the second graph. And third graph illustrates the difference of average number of audit days for gender (Male (0), Female (1)). The average number of inspection days is not different, as can be seen in boxplots.

The number of KAMs disclosed in audit reports were ranged from 1 to 6. Primarily, as presented in Table 8, Kruskal Wallis test was applied to find out whether there is a difference between the average audit days with respect to number of KAMs.

Table 8. Kruskal Wallis Test Results

Hypothesis	Test Statistics	Decision
H5: According to the KAM No, the number of audit days differs.	5.02 (0.41)	The alternative hypothesis is rejected.

In order to test the effect of the announced KAM number on the audit report day in an alternative way, the KAM No variable was divided into two groups. First group included 1 or 2 KAM disclosures, and second group included 3 and more KAM disclosures. Table 9 shows the independent t-Test results. No significant difference was found between the two newly formed groups.

Table 9. Independent t-Test Results

Hypothesis	Test Statistics	Decision
H6: According to the KAM No, the number of audit days differs.	0.38 (0.70)	The alternative hypothesis is rejected.

In the paper, the subjects described in KAMs were grouped according to their content and the relationship of these groups with ARL was analysed. Table 10 presents information about the related grouping. Revenue classified in group 1 indicates that revenue related issues are explained as key audit subjects in 25 separate audit reports. The classification results are similar to the results of the study for KAM classifications (Kend and Nguyen, 2020; Li, 2020)

Table 10. KAM Classifications, Frequency and Description

KAM Group No	Frequency	Description
1	25	Revenue
2	15	Trade receivables
3	10	Goodwill
4	26	Tangible and intangible assets
5	9	Inventories
6	53	Other issues

Since the number of units was high and normality condition was met, ANOVA was performed to measure whether there was a difference between the number of days. Table 11 presents the normality test results and table 12 presents the ANOVA results.

Table 11. Normality Tests Results

	Kolmogorov-Smirnov(a)			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
1	0.10	25.00	0.20	0.97	25.00	0.65
2	0.11	15.00	0.20	0.97	15.00	0.82
3	0.18	10.00	0.20	0.94	10.00	0.58
4	0.17	26.00	0.06	0.92	26.00	0.04
5	0.15	9.00	0.20	0.96	9.00	0.79
6	0.11	53.00	0.10	0.95	53.00	0.03

Table 12. ANOVA Results

Hypothesis	Test Statistics	Decision
H7: The number of audit days differs for KAM Group No in all matters.	0.46 (0.80)	The alternative hypothesis is rejected.

The ANOVA results, presented in Table 12, do not indicate a significant relationship between the subjects covered in KAMs and ARL.

Finally, the model formed to measure the influence of the determined independent variables on the dependent variable (ARL) was examined. The following results were estimated.

$$\begin{aligned}
 ARL = & 60.19 - 0.00Size + 20.93NPR - 87.17ROA + 2.03Gender + 0.48AFirm \\
 & \quad (-1.53) \quad (1.08) \quad (-2.68) \quad (0.57) \quad (0.12) \\
 & + 0.08KAMNo - 6.53Cons \\
 & \quad (0.11) \quad (-1.88)
 \end{aligned}$$

Parentheses in the equation give the t values.

The F-test value of this model, which is generally significant at 95% confidence level, is 3.17 and there is a multiple linear connection problem between the independent variables in the model. Then, when the variables were examined individually, it was found that only the ROA was significant. The new model constructed using the Stepwise method with only variables that are found to be significant is as follows.

$$\begin{aligned}
 ARL = & 59.15 - 58.62ROA + e \\
 & \quad (-2.55)
 \end{aligned}$$

When the regression equation is examined, there is a negative relationship between ROA on ARL. The model provides all the assumptions. The residuals of the model are normally distributed. (K-S test significant: 0.200, S-W test significant: 0.783) There is no autocorrelation and heteroscedasticity in residuals (Durbin Watson test statistics: 1.89 and there is no relationship between residuals and fitted lag). In addition, when the Pearson correlation coefficients are examined, the strength of the relationship between ROA and ARL is found to be 32%. When the significance level of this coefficient (0.013) is examined, it is seen that the values found are valid correlation coefficients.

5. CONCLUSION

This study provides empirical evidence on the effect of KAMs over the audit report lag effect for the listed companies in Turkey. It is aimed to provide additional information to users by expanding the audit reports by adding the KAM paragraph. However, despite the benefits to be brought by this regulation, discussion on the risk of late access to financial information received through audit reports has been raised.

In this paper analysis were made using the SPSS 28 package program. In this context, firstly, descriptive statistics of the variables examined were calculated and interpreted. Then, parametric and non-parametric hypothesis tests were applied, investigating the relationship between the variables and examining the difference between the means. Which test to use was decided through examining the normality assumptions. In the study, when examining the difference between the means of the series with normal distribution, dependent and independent t-tests and ANOVA method were used, while the Kruskal Wallis Test was used for the series that did not show normal distribution. Finally, in the regression analysis, the coefficients were determined by the least squares method. In this model, it was observed that all assumptions were met, and the model was found to be significant.

Empirical results show that the inclusion of KAMs does not have a positive or negative effect on audit report lag. Some limited previous research provided same results (Reid et al., 2019, Bedard et al., 2019). However, the results are far from generalizations. The firms selected to the sample do not represent Turkish firms in general, since they have a certain size and relatively strong

resources. Also, all firms in the sample have an unqualified opinion. However, it is possible to argue that the inclusion of KAMs in the audit report does not significantly affect the audit processes for firms with strong financial structure and have a tendency to receive an unqualified opinion in Turkey.

Additionally, some evaluations have been made on the relationship of some company and auditor characteristics, including KAMs, with the audit report lag. In the analysis no significant relationship was found between ARL and the KAM number, size, auditor gender, consolidation, audit firm, and NPR variables. However, in parallel with some findings about profitability in the past literature, a significant negative relationship was found between ROA and ARL. In the study, the existence of a relationship between the number of KAM and the described KAM topics and ARL was also investigated. The results do not provide evidence of a significant relationship between KAM-related variables and ARL.

This study contributes to the relatively new literature on KAM by providing Turkish evidence. However, this study does not provide comprehensive evidence on KAM and ARL. In future studies, the relationship between KAM and ARL can be examined in more detail by considering the sector, leverage, audit complexity, and having a modified opinion.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Turgay Sakin (%50), Sultan Kuzu Yıldırım (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Turgay Sakin (50%), Sultan Kuzu Yıldırım (50%)

REFERENCES

- Abdelfattah, T., Elmahgoub, M. and Elamer, A.A. (2020). Female audit partners and extended audit reporting: UK evidence. *Journal of Business Ethics*, 174(1), 177-197. doi: 10.1007/s10551-020-04607-0
- Al-mulla, M. and Bradbury, M. E. (2022). Auditor, client and investor consequences of the enhanced auditor's report. *International Journal of Auditing*, 26(2), 134-150. doi: 10.1111/ijau.12255
- Apadore, K. and Mohd Noor, M. (2013). Determinants of audit report lag and corporate governance in Malaysia. *International Journal of Business & Management*, 8(15), 151-163. doi:10.5539/ijbm.v8n15p151
- Arifuddin, K. H. and Usman, A. (2017). Firm size, profitability, and auditor opinion influence to audit report lag on registered manufacturing firm in Indonesia stock exchange. *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 15(19), 353-367. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/132584436.pdf>
- Asare, S.K. and Wright, A.M. (2012). Investors', auditors', and lenders' understanding of the message conveyed by the standard audit report on the financial statements. *Accounting Horizons*, 26(2), 193-217. doi: 10.2308/acch-50138

-
- Baatwah, S. R., Almoataz, E. S., Omer, W. K., and Aljaaidi, K. S. (2022). Does KAM disclosure make a difference in emerging markets? an investigation into audit fees and report lag. *International Journal of Emerging Markets*, (ahead-of-print). doi:10.1108/IJOEM-10-2021-1606
- Bédard, J., Gonthier-Besacier, N., and Schatt, A. (2019). Consequences of expanded audit reports: evidence from the justifications of assessments in France. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 38(3), 23–45. doi:10.2308/ajpt-52339
- Boonyanet, W. and Promsen, W. (2019). Key Audit Matters: Just little informative value to investors in emerging markets?. *Chulalongkorn Business Review*, 41(159), 153–183. doi:10.14456/cbsr.2019.6
- Cade, N. L. and Hodge, F. D. (2014). The effect of expanding the audit report on managers' communication openness. *SSRN Electronic Journal*. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=2433641>
- Carmichael, D.R. and Winters, A.J. (1982). The evolution of audit reporting. *Auditing Symposium VI: Proceedings of the 1982 Touche Ross/University of Kansas Symposium on Auditing Problems*, 1-20. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/40697810?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Christensen, B., Glover, S., Steven, M., and Wolfe, C. (2014). Do critical audit matter paragraphs in the audit report change nonprofessional investors' decision to invest? *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 33, 71–93. doi: 10.2308/ajpt-50793
- Cieselski, J.T. and Weirich, T. (2012). A new audit report. *The CPA Journal*, 82(2), 11-14. Retrieved from: <https://www.nysscpa.org/news/publications/the-cpa-journal/article-preview?ArticleID=10978#sthash.hIe6e98f.dpbs>
- Cordoş, G. S. and Fülöpa, M. T. (2015). Understanding audit reporting changes: Introduction of key audit matters. *Accounting and Management Information Systems*, 14(1), 128–152. Retrieved from: http://online-cig.ase.ro/jcig/art/14_1_6.pdf
- Defond, M. and Lennox, C. (2011). The effect of SOX on small auditor exits and audit quality. *Journal of Accounting and Economics*, 52(1), 21–40. doi:10.1016/j.jacceco.2011.03.002
- Durand, G. (2019). The determinants of audit report lag: A meta-analysis. *Managerial Auditing Journal*, 34(1), 44–75. doi:10.1108/MAJ-06-2017-1572
- Eshleman, J. D. and Guo, P. (2014). Do Big 4 auditors provide higher audit quality after controlling for the endogenous choice of auditor?. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 33 (4), 197–219. doi:10.2308/ajpt-50792
- Fujianti, L. and Satria, I. (2020). Firm size, profitability, leverage as determinants of audit report lag: evidence from Indonesia. *International Journal of Financial Research*, 11(2), 61-67. doi:10.5430/ijfr.v11n2p61
- Habib, A., Bhuiyan, M.B.U., Huang, H.J., and Miah, M.S. (2019). Determinants of audit report lag: A meta-analysis. *International Journal of Auditing*, 23(1), 20-44. doi: 10.1111/ijau.12136
- Hardies, K. Breesch, D., and Branson J. (2016). Do (fe)male auditors impair audit quality? evidence from going-concern opinions. *European Accounting Review*, 25(1), 7-34. doi:10.1080/09638180.2014.921445
-

- Ianniello, G. and Galloppo, G. (2015). Stock market reaction to auditor opinions – Italian evidence. *Managerial Auditing Journal*, 30(6/7), 610-632. doi:10.1108/MAJ-06-2014-1045
- Ittonen, K. (2012). Market reactions to qualified audit reports: research approaches. *Accounting Research Journal*, 25(1), 8-24. Doi:10.1108/10309611211244483
- Ittonen, K., Vähämaa, E., and Vähämaa, S. (2013). Female audit partners and accruals quality. *Accounting Horizons*, 27(2), 205–228. doi:10.2308/acch-50400
- Kawamoto, C. T., Dantas, J. A., and Antiqueira, J. R. M. (2021). The relationship between the introduction of key audit matters and the audit delay in Brazil. *Revista Contemporânea de Contabilidade*, 18(49), s.92-110. doi:10.5007/2175-8069.2021.e78378
- Kend, M. and Nguyen, L.A. (2020). Investigating recent audit reform in the Australian context: an analysis of the KAM disclosures in audit reports 2017-2018. *International Journal of Auditing*, 24(3), 412-430. doi:10.1111/ijau.12205
- Knechel, W. R. and Payne, J.L. (2001). Additional evidence on audit report lag. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 20(1), 137–146. doi:10.2308/ aud.2001.20.1.137
- Krishnan, J. and Yang, J.S. (2009). Recent trends in audit report and earnings announcement lags. *Accounting Horizons*, 23(3), 265-288. doi: 10.2308/acch.2009.23.3.265
- Laitinen, E.K. and Laitinen, T. (1998). Qualified audit reports in Finland: evidence from large companies, *European Accounting Review*, 7(4), 639-653. doi: 10.1080/096381898336231
- Lee, H. S., Nagy, A. L., and Zimmerman, A. B. (2019). Audit partner assignments and audit quality in the United States. *The Accounting Review*, 94(2), 297–323. doi: 10.2308/accr-52218
- Leventis, S., Weetman, P., and Caramanis, C. (2005). Determinants of audit report lag: Some evidence from the Athens Stock Exchange. *International Journal of Auditing*, 9(1), 45–58. doi:10.1111/j.1099-1123.2005.00101.x
- Li, H. (2017). The benefit of adding key audit matters to the auditing report. *Proceedings of the 2017 2nd International Conference on Education, Management Science and Economics (ICEMSE 2017)*. 2017 2nd International Conference on Education, Management Science and Economics (ICEMSE 2017), Singapore. 21-24. doi:10.2991/icemse-17.2017.6
- Li, H. (2020). A study of key audit matters disclosure. *Modern Economy*, 11(02), 399–406. doi: 10.4236/me.2020.112030
- Manson, S. and Zaman, M. (2001). Auditor communication in an evolving environment: going beyond SAS 600 auditors' reports on financial statements. *British Accounting Review*, 33, 113–136. doi:10.1006/bare.2001.0157
- Olojede, P., Erin, O., Asiriwuwa, O., and Usman, M. (2020). Audit expectation gap: an empirical analysis. *Future Business Journal*, 6(10). doi:10.1186/s43093-020-00016-x
- Pinto, I. and Morais, A.I. (2019). What matters in disclosures of key audit matters: evidence from Europe. *Journal of International Financial Management and Accounting*, 30(2), 145-162. doi:10.1111/jifm.12095
-

-
- Prasad, P. and Chand, P. (2017). The changing face of the auditor's report: implications for suppliers and users of financial statements. *Australian Accounting Review*, 27(4), 348-367. doi:10.1111/auar.12137
- Rautiainen, A., Saastamoinen, J., and Pajunen, K. (2021). Do key audit matters (KAMs) matter? Auditors' perceptions of KAMs and audit quality in Finland. *Managerial Auditing Journal*, 36(3), 386-404. doi: 10.1108/MAJ-11-2019-2462
- Reid, L. C., Carcello, J. V., Li, C., and Neal, T. L. (2019). Impact of auditor report changes on financial reporting quality and audit costs: evidence from the United Kingdom. *Contemporary Accounting Research*, 36(3), 1501-1539. doi:10.1111/1911-3846.12486
- Schelluch, P. and Gay, G. (2006). Assurance provided by auditors' reports on prospective financial information: implications for the expectation gap. *Accounting and Finance*, 46(4), 653-676. doi:10.1111/j.1467-629x.2006.00187.x
- Sirois, L., Bédard, J., and Bera, P. (2018). The informational value of key audit matters in the auditor's report: evidence from an eye-tracking study. *Accounting Horizons*, 32(2), 141-162. doi: 10.2308/acch-52047
- Suadiye, G. (2019). Determinants of the timeliness of financial reporting: Empirical evidence from Turkey. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 37(2), 365-386. doi:10.17065/huniibf.399838
- Sultana, N., Singh, H., and Van der Zahn, J.-L.W.M. (2015). Audit committee characteristics and audit report lag. *International Journal of Auditing*, 19(2), 72-87. doi:10.1111/ijau.12033
- Suttipun, M. (2020). KAM reporting and common share price of listed companies in the market of alternative investment from Thailand. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 24(3), 1-10. Retrieved from: <https://www.abacademies.org/articles/KAM-Reporting-and-Common-Share-Price-of-Listed-Companies-1528-2635-24-3-556.pdf>
- Türel, A. (2010). Timeliness of financial reporting in emerging capital markets: evidence from Turkey. *Journal of the School of Business Administration*, 39(2), 227-240. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuisletme/issue/9248/115702>
- Turner, J. L., Mock, T. J., Coram, P. J and Gray, G. L. (2010). Improving transparency and relevance of auditor communications with financial statement users. *Current Issues in Auditing*, 4(1), 1-8. doi:10.2308/cia.2010.4.1.A1.
- Vanstraelen, A., Schelleman, C., Meuwissen, R., and Hofmann, I. (2012). The Audit reporting debate: seemingly intractable problems and feasible solutions. *European Accounting Review*, 21(2), 193-215. doi:10.1080/09638180.2012.687506
- Velte, P. (2018). *Does gender diversity in the audit committee influence key audit matters' readability in the audit report? UK evidence.* *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(5), 748-755. doi: 10.1002/csr.1491
- Velte, P. (2020). *Associations between the financial and industry expertise of audit committee members and key audit matters within related audit reports.* *Journal of Applied Accounting Research*, 21(1), 185-200. doi: 10.1108/JAAR-10-2018-0163
- Weirich, T.W. and Reinstein, A. (2014). The PCAOB's proposed new audit report, *CPA Journal*, 84(4), 24-29. Retrieved from: <https://www.nysscpa.org/news/publications/the-cpa-journal/article-preview?ArticleID=11479#sthash.IgQNAFpa.dpbs>
-

ÖZET

Giriş

Finansal tablo kullanıcıları kaliteli finansal bilgiyi ve buna zamanında ulaşmayı talep etmektedirler. Denetim fonksiyonu finansal bilginin kalitesini arttırsa da denetim sürecini finansal bilgiye ulaşmayı uzatabilmektedir. Denetim raporlarının gecikmesi sonucunu doğuran denetim sürecinin uzaması muhasebe literatüründe önemli bir araştırma alanı olmuştur. Denetim sürecinin uzamasına neden olan denetçi ve işletme ile ilgili faktörler muhasebeciler tarafından araştırılmaktadır.

Diğer taraftan denetim raporları denetçiler için finansal tablo kullanıcılarına yaptıkları çalışmaları ve ulaştıkları sonucu aktarabildiği bir iletişim aracıdır. Denetim raporu, denetim sürecini ve denetçinin sorumluluklarını özetler ve finansal tabloların gerçeğe uygun bir şekilde sunulup sunulmadığına dair bir görüş bildirir. Denetim raporunun iletişim değeri nedeniyle raporun içeriğinin ve dilinin nasıl olacağı sıkı kurallar ile belirlenmiştir. Ancak muhasebe ve ekonomi alanında yaşanan değişimler doğal olarak denetim süreçlerinde ve denetim raporlarında da değişime neden olabilmektedir.

Denetim raporlarına uluslararası denetim standartlarına (UDS 701) yapılan değişiklikle kilit denetim konularını eklenmiştir. Denetim raporu kullanıcılarının talepleri sonucunda eklenen kilit denetim konuları ile denetim raporlarında denetim süreçlerine ilişkin daha şeffaf bilgi sağlanması amaçlanmıştır.

Kilit denetim konularının eklenmesi ile başta kilit denetim konularının denetim kalitesi olmak üzere çeşitli denetim ve finansal raporlamaya ilişkin konulara etkisi araştırma konusu olmuştur. Bunlardan biri de kilit denetim konularının denetim gecikmesine neden olup olmayacağıdır. Bu konuda sınırlı sayıda araştırma yapılmıştır.

Kilit denetim konularının denetim gecikmesi üzerindeki etkisine ilişkin bazı çalışmalarda bu değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Öte yandan, bazı araştırmalar kilit denetim konuları dahil edildikten sonra denetim gecikmesinde azalma olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bir çalışmada kilit denetim konuları sonrası denetim gecikmesinde önemsiz bir artış bulunmuş, ancak bunun zayıf bir sonuç olduğunu belirtilmiştir.

Amaç

Türkiye'de 31 Aralık 2017 tarihinde sona eren döneme ait mali tablo denetimlerinde kilit denetim konularının denetim raporlarında yer alması zorunlu hale getirilmiştir. Bu çalışmada öncelikle kilit denetim konularının denetim raporlarına eklenmesinin denetim raporu gecikmesi üzerine olan etkisi incelenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada, araştırmaya konu olan Borsa İstanbul şirketlerin 2016 ve 2017 faaliyet raporlarından ilgili değişkenler analiz edilmek üzere toplanmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında, kilit denetim konularının denetim raporu gecikmesine olası etkisini belirlemek için 2016 yılı raporlama gün sayısı ile 2017 raporlama günü karşılaştırması yapılmıştır. Çalışmanın ikinci aşamasında kilit denetim konuları ile bazı denetçi özelliklerinin denetim raporu gecikmesi ile ilişkisi araştırılmıştır. Bu amaçla verilerin dağılım özelliklerine göre parametrik ve parametrik olmayan testler uygulanmıştır.

Örneklem olarak BIST 100 endeksinde yer alan ve nispeten daha güçlü finansal yapıya sahip firmalar seçilmiştir. Bu endekste yer alan finans şirketleri, yatırım ortaklıkları ve holdingler örneklem dışında tutulmuştur. Ayrıca, karşılaştırmalı verileri olmayan şirketler örneklem dışında bırakılmıştır. Şartlı görüş alan bir şirket dışında seçilen tüm şirketler olumlu denetim görüşü aldığı için şartlı görüş alan şirket de örneklem dışı bırakılmıştır.

Bulgular ve Sonuç

Araştırma sonuçlarına göre 2016 yılında ortalama denetim gün sayısı 54,92, 2017 yılında ise 54,50 gün olmuştur. Kilit denetim raporu eklenmesi sonrasında denetim gecikmesinde çok küçük bir azalma olmuşsa da, azalma istatistiki olarak anlamlı değildir. İncelenen 2017 yılı denetim raporlarında en çok 6, en az 1 kilit denetim konusu sunulmuştur. Raporlardaki kilit denetim konusu ortalaması 2,26 olmuştur. Açıklanan kilit denetim konusu sayısının denetim gecikmesine neden olup olmadığı da incelenmiştir. Kilit denetim konu sayısı 1 ve 2 olan raporların toplamı kilit denetim konu sayısı 3 ve fazla olan şirketlerle karşılaştırılmış ve bunlar arasında da denetim gecikmesi bakımından anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Ayrıca kilit denetim konusu olarak açıklanan konuların içeriği ile denetim gecikmesi arasındaki olası bir ilişki de incelenmiştir. Ancak bulgular kilit denetim konusu içeriği ile denetim gecikmesi arasında anlamlı bir ilişki göstermemiştir.

Bu çalışma, Türkiye'de borsaya kote şirketler için kilit denetim konularının denetim raporu gecikmesi üzerindeki etkisine ilişkin ampirik kanıtlar sunmaktadır. Kilit denetim konusu paragrafı eklenerek denetim raporları genişletilerek kullanıcılara ek bilgi sağlanması amaçlanmıştır. Ancak bu düzenlemenin getireceği faydalara karşın, denetim raporları aracılığıyla elde edilen finansal bilgilere geç erişim riskine ilişkin tartışmalar gündeme gelmiştir. Bu çalışma sınırlı sayıda şirket üzerinde yapılsa da ampirik sonuçlar, kilit denetim konularının eklenmesinin denetim raporu gecikmesi üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Ancak bu sonuç dikkatle okunmalıdır. Çünkü araştırmaya dahil edilen şirketlerin finansal olarak güçlüdür ve hepsi olumlu denetim raporu almıştır.

Bu çalışma, kilit denetim konuları ile ilgili nispeten yeni literatüre Türk şirketleri verisi sağlayarak katkıda bulunmaktadır. Ancak, bu çalışma kilit denetim konusu ve denetim gecikmesi hakkında kapsamlı kanıt sağlamamaktadır. Gelecekteki çalışmalarda kilit denetim konuları ve denetim gecikmesi arasındaki ilişki sektör, kaldırma, denetim karmaşıklığı ve görüş değişikliği göz önünde bulundurularak daha detaylı incelenebilir.

GENÇ YETİŞKİNLERDE NESNE İLİŞKİLERİ İLE TRAVMA SONRASI BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİDE ALGILANAN SOSYAL DESTEĞİN ARACI ROLÜ

Dilara KARAKOÇ¹
Haydeh FARAJI²

Atıf: Karakoç, D. ve Faraji, H. (2022). Genç yetişkinlerde nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolü. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 567-580. doi: 10.17218/hititsbd.1168084

Özet: Bu çalışmanın amacı, 18-35 yaş arasındaki genç yetişkinlerin nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme düzeyleri arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolünü incelemektir. Çalışmanın örneklemini 257 kadın (%76,9) 77 (%23,1) erkek 334 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada ilişkisel tarama modeli ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılar, araştırmacılar tarafından hazırlanan Sosyodemografik bilgi formu, Bell Nesne İlişkileri ve Gerçeği Değerlendirme Ölçeği (BORRTI), Travma Sonrası Büyüme Ölçeği (TSBÖ) ve Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği (ÇBASDÖ) doldurmuşlardır. İstatistiksel analizler, Sosyal Bilimler için İstatistik (SPSS) Programı 25,00 ile yapılmıştır. Data analizi aşamasında aracı değişken analizi (PROCESS) ve Pearson korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolü olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nesne İlişkileri, Güvensiz Bağlanma, Egoantrizm, Travma Sonrası Büyüme, Algılanan Sosyal Destek

The Mediator Role of Perceived Social Support in the Relationship between Object Relations and Posttraumatic Growth in Young Adults

Citation: Karakoç, D. and Faraji, H. (2022). The mediator role of perceived social support in the relationship between object relations and posttraumatic growth in young adults. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 567-580. doi: 10.17218/hititsbd.1168084

Abstract: The aim of this study examining the mediating role of perceived social support in the relationship between object relations and posttraumatic growth levels of young adults aged 18-35. The sample of the study consisted of 257 (%76,9) women, 77 (%23,1) men 334 participants. The relational screening model and the snowball sampling method was used. Participants, completed Bell Object Relations and Reality Assessment Scale (BORRTI), Posttraumatic Growth Scale (PTGI), Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS) and the Sociodemographic information form prepared by researchers. SPSS 25,00 Program was used for the statistical data analysis. In the data analysis phase, analysis of mediating variables analysis (PROCESS) and Pearson correlation analysis were conducted. According to the findings obtained from the study, it was determined that perceived social support played a mediating role in the relationship between object relations and posttraumatic growth.

Keywords: Object Relations, Insecure Attachment, Egoecentrism, Posttraumatic Growth, Perceived Social Support

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 29.8.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2022

¹ Uzm. Klinik Psik. Dilara Karakoç, Ankara/Türkiye, dilara95psy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8568-6715

²Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi Haydeh Faraji, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul/Türkiye, hfaraji@gelisim.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5306-6546

* Etik Onayı: Bu çalışma için etik onay, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 09.05.2022 tarih ve 2022/08 sayılı olarak alınmıştır.

1. GİRİŞ

Psikodinamik kuramda nesne kavramı, bireyin ilişki kurduğu kişiyi ifade etmektedir. Nesne ilişkisi terimi ise bireyin diğer insanlar ile kurduğu etkileşimin niteliği ile ilgilidir (Caligor ve Clarkin, 2010, s.6). Nesne ilişkileri kuramına göre başta annesi olmak üzere çocuğun yaşamındaki sevgi nesnelere çocuk ile etkileşim kurma biçimi oldukça önemlidir. Çocuk, sevgi nesnelere ile kurduğu etkileşimleri içselleştirmektedir. Bu içselleştirilen etkileşimler bilinç dışında dinamiğini koruyarak bireyin yetişkinlik yaşantısında önemli bir rol oynamaktadır. (McWilliams, 2020, s.42). Çocuğun annesi ile etkileşiminde birtakım problemler olduğu zaman çocuk, psikolojik açıdan travmatize olabilmektedir (Pearlman ve Courtois, 2005, s. 449). Sıcaklıktan mahrumiyet ve cezalandırıcı ebeveyn tutumu olumsuz psikolojik sonuçlar ile ilişkilidir (Stapp ve diğerleri, 2014, s.361).

Travma sonrası büyüme kavramı, travmatik bir yaşantıdan sonra kişinin olumlu psikolojik değişimler yaşaması anlamına gelmektedir. Birçok insanın olumsuz yaşantının ardından travma sonrası büyüme deneyimlediği belirlenmiştir (Calhoun ve Tedeschi, 2014, s.4). Birey, ailesini, arkadaşlarını, komşularını ve hizmet kuruluşlarını kapsayan sosyal bir yapı içerisinde yaşamaktadır (Marsella ve Synder, 1981, s.156). Algılanan sosyal destek, kişinin sosyal çevresinden gördüğü desteği öznel olarak yeterli bulup bulmaması ile ilişkilidir. Kişinin sosyal çevresinden gördüğü destek, psikolojik zorlanmalarının daha kolay çözümlenmesini sağlamaktadır (Eker ve diğerleri, 2001, s.18). Buna ek olarak, algılanan sosyal destek düzeyi yüksek olan insanlar daha yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşamaktadırlar (Seo ve Kwon, 2018, s.232).

Araştırmanın amacı, 18-35 yaş aralığında bulunan genç yetişkinlerde nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme düzeyi arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolünü incelemektir. Nesne ilişkileri (yabancılaşma, güvensiz bağlanma, egosantrizm ve sosyal yetersizlik) bireyin diğer insanlar ile kurduğu etkileşimlerde oldukça önemli bir yere sahiptir. Buna ilaveten, daha yüksek düzeyde yabancılaşma yaşayan, güvensiz bağlanan, egosantrizm ve sosyal yetersizlik düzeyi yüksek olan insanların çevrelerinden daha az oranda sosyal destek göreceği düşünülmektedir. Algılanan sosyal desteğin travma sonrası büyüme ile ilişkili olduğu bilinmektedir (Şimşir ve Dilmaç, 2021). Bu bilgilerin ışığında, "Algılanan sosyal destek düzeyi yüksek olan bireylerin travma sonrası büyüme ile yabancılaşma, egosantrizm, güvensiz bağlanma ve sosyal yetersizlik düzeyi nasıl değişiyor?" ifadesi çalışmanın araştırma sorusudur.

Literatürde yalnızca güvensiz bağlanma ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolünü inceleyen bir çalışma olduğu görülmüştür (Yuan ve diğerleri, 2018). Hem yerli hem de yabancı literatürde egosantrizm, yabancılaşma ve sosyal yetersizlik ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide algılanan sosyal desteğin aracı rolünü inceleyen herhangi bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Bu çalışmanın nesne ilişkilerinin tüm alt boyutlarını kapsamasının önemli olduğu düşünülmektedir. Buna ilaveten, araştırmanın ileride bireylerin algılanan sosyal destek düzeyi ve travma sonrası büyüme düzeyini arttırmayı amaçlayan müdahale uygulamalarına da yol gösterebileceği öngörülmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında ise nesne ilişkileri, travma sonrası büyüme ve algılanan sosyal destek ile ilgili alanyazında yer alan çalışmalara yer verilmekte, araştırmanın yöntemi açıklanmakta ve sonuç bölümü bulunmaktadır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Nesne ilişkileri teorisyenlerine göre insanlar ilişki doyumu arayışındadırlar (McWilliams, 2020, s.41). Bireyin bebeklik döneminde annesi ile kurduğu iletişim biçimi yetişkinlik çağında diğer insanlar ile geliştirdiği ilişki dinamiğini belirleyici bir unsurdur. Bebeklik döneminde güvenilir ve duyarlı bir anneye sahip olan bireyler yetişkinlik evresinde başkaları ile güvenli bağlar kurabilmektedirler. Reddedici davranışlar sergileyen anneye sahip olan çocuklar ise yetişkinlik çağında başkalarıyla bağ kurmaktan kaçınılmaktadırlar (Hazan ve Shaver, 1987, s.513). Güvensiz bağlanan birey, başkaları tarafından reddedilmeye karşı duyarlıdır. Buna ek olarak, yabancılaşmakta, egosantrik (benmerkezci) olmakta ve sosyal anlamda kendisini yeterli bulmamaktadır. Yabancılaşma yaşayan kişi, diğer insanlar ile güvene dayalı samimi ilişkiler geliştirmekte güçlük çekmektedir. Egosantrik birey, çevresindeki insanların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmamakta ve benmerkezci amaçları ile meşgul olmaktadır. Bireyin kendisini sosyal anlamda yeterli görmemesi sonucunda ise başkalarıyla konuşurken gergin hissetmemek adına günlük diyaloglardan kaçınılabilmektedir (Bell, 1995, ss.2-3). Çocukluk döneminde algılanan ebeveyn reddi, zihinsel temsillerde bozulmalara neden olmakta, bireyin seçici algısı reddedilmeye ve düşmanlık algılamaya duyarlı hale gelmekte ve kişi reddedilme duyarlılığı sergilemektedir (Faraji ve Sucu, 2021).

Travmatik bir olayın ardından stres yaşansa dahi zaman içerisinde zorlayıcı yaşantıdan büyüyerek çıkmak mümkündür (Park ve diğerleri, 1996, ss.101-102). Travma sonrası büyüme kavramı, bireyin başından geçen örseleyici olay sonucunda olumlu değişimler yaşaması anlamına gelmektedir (Tedeschi ve Calhoun, 1996, s.455). Travma sonrası büyüme, psikolojik anlamda oldukça sıkıntı veren bir duruma adapte olma çabaları sonucunda açığa çıkmaktadır (Tedeschi ve Calhoun, 2004, s.2). Buna ilaveten, empati düzeyi yüksek olan kişilerin daha yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşadıkları bilinmektedir (Wang ve Wu, 2020, s.307).

Travma sonrası büyüme deneyimleyen bireyin kendilik algısı, hayat felsefesi ve kurduğu sosyal ilişkiler olumlu yönde değişime uğramaktadır (Tedeschi ve Calhoun, 1996, s.455). Benlik algısında açığa çıkan değişim sonucunda birey, "Bu zorlu yaşantının üstesinden gelebilirdim her şeyin üstesinden gelebilirim ve hayatımda ne olursa olsun bir şekilde başa çıkmam gerekir." şeklinde bir bakış açısı geliştirmektedir. Travma sonrası büyüme deneyimleyen insanların hayat felsefesi olumlu yönde farklılaşmakta, yaşamdaki öncelikleri değişmekte ve sahip oldukları unsurlara yönelik minnet duygusu hissetmektedirler. Sosyal anlamda da daha samimi ve derin ilişkiler geliştirmektedirler (Tedeschi ve Calhoun, 2004).

Bireyin desteğe ihtiyaç duyduğu zaman çevresindeki kişilerden yardım göreceğine inanması algılanan sosyal destek olarak tanımlanmaktadır (Norris ve Kaniasty, 1996, s.498). Algılanan sosyal desteğin özü kabul ve sevgiye dayanmaktadır. Sevilen ve değer gören kişi, başkaları tarafından önemsendiğine inanmaktadır. Buna ilaveten, algılanan sosyal destek bireyin yaşadığı travmatik olay ile daha iyi bir biçimde başa çıkmasını sağlamaktadır (Sarason ve diğerleri, 1990, ss.139-140). Algılanan sosyal desteğin ruh sağlığı üzerindeki etkisi tampon modeli üzerinden açıklanmaktadır. Bu modele göre olumsuz yaşam olaylarına karşı algılanan sosyal destek tampon işlevi görmekte ve ruh sağlığını korumaktadır (Szkody ve McKinney, 2019, s.2209). Düşük düzeyde algılanan sosyal destek gören bireyin ise psikopatoloji geliştirme olasılığı artmaktadır (Muller ve Lemieux, 2000, s.883).

Bebeklik döneminde kazanılan temel güven duygusu, bireyin başına gelen travmatik yaşantıdan sonra geleceğe daha olumlu bakmasını sağlamaktadır. Yapıcı düşünen kişi, travmatik yaşantının üstesinden gelebilmektedir (Trzebinski ve Zieba, 2013). Buna ilaveten, birey yakınlarına kendini

açtığı ve duygularını paylaştığında yaşadığı travmatik olayı anlamlandırabilmekte ve hissettiği olumsuz duygular hafifleyebilmektedir (Levi-Belz ve Lev-Ari, 2019). Güven duygusuna sahip insanlar travmatik yaşantının ardından daha yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşayabilmektedirler (Trzebinski ve Zieba, 2013, s.195). Güvensizlik ise bireyi sevgi ve yakınlıktan yoksun bırakabilmektedir (Erikson, 2020, s.159). Güvensiz bağlanan bireyler sosyal etkileşimlerden kaçınmakta ve zorlayıcı yaşantının ardından sakinleşmekte zorlanabilmektedirler (Bartholomew ve Horowitz, 1991).

Algılanan sosyal destek, travma sonrası büyümenin açığa çıkmasında önemli bir role sahiptir (Tedeschi ve Calhoun, 2004, s.11). Başkaları tarafından desteklenen bireyler zorlayıcı yaşantılar karşısında daha düşük düzeyde kaygı yaşamaktadırlar (Yue ve diğerleri, 2021, s.120). Buna ek olarak, bireyin çevresindeki insanlar travmatik yaşantıya dair alternatif bakış açıları sunduğunda zorlayıcı yaşantı bilişsel anlamda yeniden yapılandırılabilir. Özellikle travmatik yaşantıya yönelik daha az stres uyandırıcı bir perspektif duymak kişinin iyimser bir değerlendirme yapmasını sağlamaktadır (Lepore ve diğerleri, 2004, s.343). Bireyin travmatik yaşantısını paylaşırken yakınlarından gördüğü empati ve kabul travma sonrası büyümeye yol açan unsurlar arasında yer almaktadır (Tedeschi ve Calhoun, 2004).

3. ARAŞTIRMA

Bu bölümde araştırmanın modeli, evreni, örnekleme, hipotezleri, ölçüm araçları, veri analizi ve bulgular yer almaktadır. Data toplama aşamasından önce araştırmanın konusu İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından (karar no: 2022/08; tarih: 09.05.2022) onaylanmıştır.

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evreni, 2021 yılında Türkiye’de yaşayan, 18-35 yaş aralığında bulunan genç yetişkin bireylerden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme, 2021 yılında Türkiye’de ikamet eden, çalışmaya gönüllü olarak katılan, 18-35 yaş aralığında bulunan 334 (257 kadın, 77 erkek) genç yetişkin bireyden oluşmaktadır. Örneklemin yaş ortalaması 24’tür. Katılımcıların %76,9’u (n=257) kadın, %23,1’i (n=77) erkek, %6,6’sı (n=22) lise mezunu, %78,7’si (n=263) lisans mezunu, %14,7’si (n=49) lisansüstü mezunu, %10,8’i evli (n=36), %89,2’si bekâr (n=298), %74’ü (n=247) çalışmamakta, %26’sı (n=87) çalışmaktadır.

3.2. Araştırmanın Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemi

Çalışmada veri toplama aracı olarak sosyodemografik bilgi formu, Bell nesne ilişkileri ve gerçeği değerlendirme ölçeği (BORRTI), travma sonrası büyüme ölçeği (TSBÖ) ve çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği (ÇBASDÖ) kullanılmıştır. Çalışmada kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak katılımcılara ulaşılmış, veriler hem çevrimiçi anket hem de kalem kâğıt yoluyla toplanmıştır. Katılımcılar bilgilerin gizli tutulacağı ve araştırmadan çekilme haklarının yazdığı onam formunu onayladıktan sonra araştırmaya dâhil edilmişlerdir.

Sosyodemografik bilgi formu araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Ankette katılımcıların cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi, medeni durumu ve çalışma durumu hakkında bilgi alınmıştır. BORRTI, Bell (1995) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe’ye uyarlama çalışması Uluç ve diğerleri (2015) tarafından yapılmıştır. BORRTI, doğru yanlış şeklinde cevaplanmaktadır. Doğru yanıtlar 1, yanlış yanıtlar ise 0 üzerinden hesaplanmaktadır. Ölçekte toplamda 90 madde bulunmakta, 45 soru nesne ilişkilerini ölçerken kalan 45 soru gerçeği değerlendirmeyi ölçmektedir. Nesne ilişkileri; yabancılaşma, güvensiz bağlanma, egosantrizm ve sosyal yetersizlik alt boyutlarını içermektedir. Gerçekliği değerlendirme ise gerçekliğin bozulması, algıların

belirsizliği, halüsinasyonlar ve delüzyonlar alt boyutlarını kapsamaktadır. Nesne ilişkileri ölçeğinden yüksek puan alan bireyler ilişkilerde temel güven eksikliği yaşamakta, yabancılaşma hissiden muzdarip olmakta ve sosyal anlamda kendilerini yeterli hissetmemektedirler. Ölçeğin nesne ilişkileri alt boyutu için iç tutarlık katsayısı 0,70 ile 0,80 arasında değişkenlik gösterirken gerçeği değerlendirme alt boyutunun Cronbach alpha değeri 0,54 ile 0,77 arasında değişmektedir.

Travmatik yaşantıdan sonra bireyin yaşadığı olumlu değişimleri ölçen travma sonrası büyüme ölçeği Tedeschi ve Calhoun (1996) tarafından geliştirilmiştir. Envanter 21 maddeden oluşmaktadır. TSBÖ'de yeni seçeneklerin fark edilmesi, kendilik algısında açığa çıkan değişimler, inanç sisteminde açığa çıkan değişiklikler, yaşamın değerini takdir etme ve kişilerarası ilişkilerde yaşanan olumlu değişimler olmak üzere toplamda 5 alt boyut bulunmaktadır. Türkçe'ye uyarlama çalışması Kağan ve diğerleri (2012) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Türkiye'deki güvenilirlik ve geçerlik çalışmasında yaşam felsefesinde değişim, benlik algısında değişim ve başkalarıyla ilişkilerde değişim olmak üzere toplamda 3 alt boyut belirlenmiştir. Ölçeğe verilen yanıtlar; 0 (bu değişikliği yaşamadım) ve 5 (bu değişikliği aşırı düzeyde yaşadım) olmak üzere 6'lı Likert şeklinde değerlendirilmektedir. Ölçekten en düşük 0 ve en yüksek 105 puan alınmaktadır. Alınan yüksek puan, bireyin yüksek seviyede travma sonrası büyüme yaşadığını belirtmektedir. Ölçeğin iç tutarlık katsayısı 0,90'dır (Tedeschi ve Calhoun, 1996, ss.458-461).

Bireylerin algıladıkları sosyal destek düzeyini ölçen çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği Zimet ve diğerleri (1988) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek; aile, özel bir insan ve arkadaşlardan alınan sosyal destek olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Türkçe'ye uyarlama çalışması Eker ve diğerleri (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. ÇBASDÖ, 12 sorudan oluşmakta, 1 (kesinlikle hayır) ve 7 (kesinlikle evet) olmak üzere 7'li Likert şeklinde değerlendirilmektedir. Ölçekten alınan en düşük puan 12 ve en yüksek puan 84'tür. Ölçekten alınan yüksek puan yüksek düzeyde algılanan sosyal destek anlamına gelmektedir. Ölçeğin iç tutarlık katsayısı 0,89'dur.

Araştırmadan elde edilen datalar SPSS (Statistical Package for Social Sciences) 25 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin analizinde Pearson korelasyon analizi ve aracı değişken analizi (PROCESS) yapılmıştır.

3.3. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Bu çalışmada nesne ilişkileri, algılanan sosyal destek ve travma sonrası büyüme arasında bir ilişki olacağı öngörülmüştür. Çalışmada ilişkisel tarama modelinden yararlanılmıştır. Aşağıda çalışmanın hipotezleri yer almaktadır.

H1. Yabancılaşma, egosantrizm, güvensiz bağlanma ve sosyal yetersizlik düzeyi ile travma sonrası büyüme düzeyi arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Algılanan sosyal destek düzeyi ile travma sonrası büyüme düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H3. Algılanan sosyal desteğin nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide aracılık rolü vardır.

3.4. Bulgular

Bu kısımda araştırmanın korelasyon analizlerine ve aracı değişken analizlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

3.4.1. Korelasyon Analizlerine İlişkin Bulgular

Yabancılaşma ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=-0,348$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve negatif ilişki, güvensiz bağlanma ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=-0,211$; $p<0,01$) arasında zayıf düzey ve negatif ilişki, egosantrizm ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=-0,276$; $p<0,01$) arasında zayıf düzey ve negatif ilişki, sosyal yetersizlik ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=-0,303$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve negatif ilişki vardır. Elde edilen bulgu Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Travma Sonrası Büyüme Ölçeği, Bell Nesne İlişkileri Ölçeği Arasındaki İlişki

	Yabancılaşma	Güvensiz Bağlanma	Egosantrizm	Sosyal Yetersizlik
Travma Sonrası Büyüme Ölçeği	-0,348**	-0,211**	-0,276**	-0,303**

Not: ** $p<0,01$ * $p<0,05$; Kullanılan test: Pearson Korelasyon Testi

ÇBASD ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=0,376$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve pozitif ilişki, aile alt faktörü ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=0,355$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve pozitif ilişki, arkadaş alt faktörü ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=0,324$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve pozitif ilişki, özel insan alt faktörü ile travma sonrası büyüme ölçeği ($r=0,342$; $p<0,01$) arasında orta düzey ve pozitif ilişki bulunmaktadır. Elde edilen bulgu Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Travma Sonrası Büyüme Ölçeği, Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği Arasındaki İlişki

	ÇBASD	Aile	Arkadaş	Özel İnsan
Travma Sonrası Büyüme Ölçeği	0,376**	0,355**	0,324**	0,342**

Not: ** $p<0,01$ * $p<0,05$; Kullanılan test: Pearson Korelasyon Testi

3.4.2. Aracı Değişken Analizlerine İlişkin Bulgular

Bulguları kontrol ettiğimizde, modelde ilk aşamada yabancılaşma puanının travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %12’sini açıkladığı görülmüştür. Modele ikinci aşamada algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni katılmıştır. Algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni, travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %5’ini açıkladığı görülmüştür. Yabancılaşma ve algılanan sosyal destek bağımsız değişkenleri travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %17’sini açıkladıkları gözlenmiştir. İkinci modelde algılanan sosyal destek değişkeninin eklenmesiyle yabancılaşma değişkeninin beta değeri -0,35’ten -0,22’ye düşmüştür. Bootstrapping yöntemi ile beta değerindeki bu farkın direkt olmayan toplam etkisinin alt ve üst sınır değerleri sıfırı içermediği için anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca göre kısmi aracılığın olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgu Tablo 3’te özetlenmiştir.

Tablo 3. Yabancılaşmanın Travma Sonrası Büyüme Yordamasında Algılanan Sosyal Desteğin Aracı Rolü

Model	R	R ²	B	SH	β	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
(Sabit)	0,35	0,12	83,22	1,48		56,09	0,000*	80,30	86,14
1 Yabancılaşma			-1,27	0,19	-0,35	-6,76	0,000*	-1,64	-0,90
(Sabit)	0,42	0,17	58,79	5,32		11,06	0,000*	48,33	69,25
Yabancılaşma			-0,80	0,21	-0,22	-3,83	0,000*	-1,20	-0,39
2 Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği			0,45	0,10	0,27	4,77	0,000*	0,27	0,64
Direkt Olmayan Toplam Etki (Aracı)			-0,48	0,14				-0,76	-0,22

Not: *p<0,05; Kullanılan test: PROCESS Macro 3,5

Bulguları kontrol ettiğimizde, modelde ilk aşamada güvensiz bağlanma puanının travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %4'ünü açıkladığı görülmüştür. Modele ikinci aşamada algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni katılmıştır. Algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni, travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %11'ini açıkladığı görülmüştür. Güvensiz bağlanma ve algılanan sosyal destek bağımsız değişkenleri travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %15'ini açıkladıkları gözlenmiştir. İkinci modelde algılanan sosyal destek değişkeninin eklenmesiyle güvensiz bağlanma değişkeninin beta değeri -0,21'den -0,10'a düşmüştür. Bootstrapping yöntemi ile beta değerindeki bu farkın direkt olmayan toplam etkisinin alt ve üst sınır değerleri sıfırı içermediği için anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca göre tam aracılığın olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgu Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Güvensiz Bağlanmanın Travma Sonrası Büyüme Yordamasında Algılanan Sosyal Desteğin Aracı Rolü

Model	R	R ²	B	SH	β	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
(Sabit)	0,21	0,04	80,54	1,67		48,10	0,000*	77,25	83,84
1 Güvensiz Bağlanma			-1,01	0,26	-0,21	-3,93	0,000*	-1,52	-0,51
(Sabit)	0,38	0,15	50,62	4,92		10,29	0,000*	40,95	60,30
2 Güvensiz Bağlanma			-0,49	0,26	-0,10	-1,90	0,059	-0,99	0,02
Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği			0,57	0,09	0,34	6,42	0,000*	0,40	0,75
Direkt Olmayan Toplam Etki (Aracı)			-0,53	0,14				-0,83	-0,28

Not: *p<0,05; Kullanılan test: PROCESS Macro 3,5

Bulguları kontrol ettiğimizde, modelde ilk aşamada egosantrizm puanının travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %7'sini açıkladığı görülmüştür. Modele ikinci aşamada algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni katılmıştır. Algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni, travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %10'unu açıkladığı görülmüştür. Egosantrizm ve algılanan sosyal destek bağımsız değişkenleri travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %17'sini açıkladıkları gözlenmiştir. İkinci modelde algılanan sosyal destek değişkeninin eklenmesiyle egosantrizm değişkeninin beta değeri -0,28'den -0,17'ye düşmüştür. Bootstrapping yöntemi ile beta değerindeki bu farkın direkt olmayan toplam etkisinin alt ve üst sınır değerleri sıfırı içermediği için anlamlı

bulunmuştur. Bu sonuca göre kısmi aracılığın olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgu Tablo 5'te bulunmaktadır.

Tablo 5. Egosantrizmin Travma Sonrası Büyüme Yordamasında Algılanan Sosyal Desteğin Aracı Rolü

Model	R	R ²	B	SH	β	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
(Sabit)	0,28	0,07	80,80	1,41		57,28	0,000*	78,03	83,58
1 Egosantrizm			-1,57	0,30	-0,28	-5,24	0,000*	-2,16	-0,98
(Sabit)	0,41	0,17	53,44	4,80		11,13	0,000*	44,00	62,89
Egosantrizm			-0,94	0,30	-0,17	-3,09	0,002*	-1,54	-0,34
Çok Boyutlu									
2 Algılanan Sosyal Destek Ölçeği			0,53	0,09	0,32	5,94	0,000*	0,36	0,71
Direkt Olmayan Toplam Etki (Aracı)			-0,63	0,17				-0,99	-0,33

Not: *p<0,05; Kullanılan test: PROCESS Macro 3,5

Bulguları kontrol ettiğimizde, modelde ilk aşamada sosyal yetersizlik puanının travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %9'unu açıkladığı görülmüştür. Modele ikinci aşamada algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni katılmıştır. Algılanan sosyal destek bağımsız değişkeni, travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %8'ini açıkladığı görülmüştür. Sosyal yetersizlik ve algılanan sosyal destek bağımsız değişkenleri travma sonrası büyüme puanındaki varyansın %17'sini açıkladıkları gözlenmiştir. İkinci modelde algılanan sosyal destek değişkeninin eklenmesiyle sosyal yetersizlik değişkeninin beta değeri -0,3'ten -0,19'a düşmüştür. Bootstrapping yöntemi ile beta değerindeki bu farkın direkt olmayan toplam etkisinin alt ve üst sınır değerleri sıfırı içermediği için anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca göre kısmi aracılığın olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgu Tablo 6'da özetlenmiştir.

Tablo 6. Sosyal Yetersizliğin Travma Sonrası Büyüme Yordamasında Algılanan Sosyal Desteğin Aracı Rolü

Model	R	R ²	B	SH	β	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
(Sabit)	0,30	0,09	79,72	1,18		67,33	0,000*	77,39	82,05
1 Sosyal Yetersizlik			-3,10	0,53	-0,30	-5,80	0,000*	-4,15	-2,05
(Sabit)	0,41	0,17	53,95	4,71		11,45	0,000*	44,68	63,21
Sosyal Yetersizlik			-1,92	0,55	-0,19	-3,48	0,001	-3,01	-0,83
Çok Boyutlu									
2 Algılanan Sosyal Destek Ölçeği			0,51	0,09	0,30	5,64	0,000*	0,33	0,69
Direkt Olmayan Toplam Etki (Aracı)			-1,18	0,31				-1,82	-0,63

Not: *p<0,05; Kullanılan test: PROCESS Macro 3,5

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırma kapsamında genç yetişkin bireylerin nesne ilişkileri, travma sonrası büyüme ve algılanan sosyal destek düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmanın ana hipotezi, algılanan sosyal desteğin nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide aracı rolü olacağı olup hipotez doğrulanmıştır. Travma sonrası büyüme modeline göre duyguların paylaşılması ve yüksek düzeyde algılanan sosyal destek travma sonrası büyüme ile ilişkilidir (Tedeschi ve Calhoun, 2004, s.1). Mevcut çalışmada algılanan sosyal destek düzeyi arttıkça ile travma sonrası büyüme düzeyinin arttığı tespit edilmiştir. Alanyazında bulunan çalışmalar

mevcut araştırmanın sonucu ile tutarlılık göstermektedir (Ben-Zur ve Michael, 2020; Fariz ve diğerleri, 2021; Xiao ve diğerleri, 2022). Algılanan sosyal destek, bireye zorlayıcı yaşantı hakkında konuşma fırsatı sağlamaktadır. Yakınlarından gelen geri bildirimler sayesinde birey duygusal destek görmektedir (Swickert ve Hittner, 2009, s.388). Gördüğü destek sonucunda kişinin stres düzeyi azalmakta ve daha yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşayabilmektedir (Loffi-Kashani ve diğerleri, 2014, s.119).

Travma sonrası büyüme yaşayan bireylerin daha yüksek düzeyde empati kurdukları ve zor durumda olan diğer insanlara destek oldukları anlaşılmıştır (Salter ve Stallard, 2004, s.337). Empati düzeyi yüksek olan birinin egosantrizm düzeyi düşüktür (Bell, 1995, s.2). Bu çalışmada da egosantrizm düzeyi yüksek olan bireylerin düşük düzeyde ile travma sonrası büyüme yaşadıkları tespit edilmiş, sosyal yetersizlik düzeyi yüksek olan katılımcıların daha düşük seviyede travma sonrası büyüme deneyimledikleri belirlenmiştir. Travma sonrası büyüme yaşayan bireylerin başkaları ile samimiyete dayalı ilişkiler geliştirdikleri bilinmektedir (Cobb ve diğerleri, 2006). Sosyal anlamda kendilerini yetersiz gören bireyler ise sosyal etkileşimler ile ilintili endişe duymakta ve sosyalleşmekten kaçınmaktadırlar (Perrotta, 2021, s.1).

Birey, duygusal anlamda kendini açtığına yaşadığı zorlayıcı yaşantıyı anlamlandırabilmekte ve travmatik yaşantıya ilişkin yeni bir anlatı oluşturabilmektedir (Kamen ve diğerleri, 2015, s.127). Mevcut incelemede yabancılaşma düzeyi yüksek olan bireylerin daha düşük düzeyde travma sonrası büyüme yaşadığı anlaşılmıştır. Yabancılaşma hissinden muzdarip olan insanlar kendilerini sosyal anlamda izole ettikleri için daha düşük düzeyde sosyal destek görmektedirler. Buna ek olarak, yabancılaşma yaşayan kişiler duygularını başkaları ile paylaşmaktan kaçınmakta ve duygu dışı vurumunun olumlu psikolojik etkilerinden yoksun kalabilmektedirler (Ehlers ve diğerleri, 2000).

Güvenli bağlanan kişilerin yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşadıkları belirlenmiştir (Schmidt ve diğerleri, 2012, s.1033). Güvenli bağlanan insanların yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşamaları başkalarına yönelik olumlu atıflarda bulunmaları ve daha güçlü sosyal destek ağına sahip olmalarından kaynaklanabilmektedir. Yüksek düzeyde algılanan sosyal destek ile birlikte travmatik yaşantı ile daha iyi bir biçimde baş edebilmekte ve zorlayıcı deneyimden büyümeye yol açacak bir anlam çıkarabilmektedirler (Arıkan ve diğerleri, 2015, s.8). Güvensiz bağlanan insanların ise daha düşük düzeyde travma sonrası büyüme yaşadıkları anlaşılmıştır (Gleeson ve diğerleri, 2021, s.1521). Bu çalışmada da güvensiz bağlanma düzeyi yüksek olan katılımcıların düşük düzeyde travma sonrası büyüme deneyimledikleri belirlenmiştir. Güvensiz bağlanan bireylerin algıladıkları sosyal destek düzeyinin yetersiz olmasına bağlı olarak düşük düzeyde travma sonrası büyüme yaşadıkları düşünülmektedir.

Algılanan sosyal destek, travma sonrası büyüme ile güvensiz bağlanma arasındaki ilişkiye aracılık etmektedir (Yuan ve diğerleri, 2018). Mevcut çalışmada da algılanan sosyal desteğin nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu belirlenmiş, algılanan sosyal desteğin güvensiz bağlanma ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide tam aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Sosyal desteği içinde barındıran başa çıkma yöntemi yüksek düzeyde büyüme ile ilişkilidir. Algılanan sosyal destek düzeyi yüksek olan bireyler zorlayıcı yaşantı ile etkin bir biçimde başa çıkabilmekte ve travma sonrası büyüme yaşayabilmektedirler (Arıkan ve Karancı, 2012, s.220). İnsanlar zorlayıcı yaşantıyı başkaları ile paylaştıklarında travmatik olayı bilişsel anlamda işlemekte ve yaşamda ulaşamadıkları hedeflerini değerlendirebilmektedirler (Tedeschi ve Calhoun, 2004). Bireyin erişemediği hedeflerini düşünmesi sonucunda yaşamını yönlendirmekle ilintili motivasyonunun artacağı düşünülmektedir. Güvensiz bağlanan bireylerin

düşük düzeyde büyüme deneyimlemelerinin sebebi, yaşadıkları zorlayıcı yaşantı hakkında düşünmek yerine deneyimi azımsamaları ya da inkâr etmeleri olabilmektedir (Arıkan ve Karancı, 2012, s.220).

Mevcut çalışma, yerli alanyazında nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide algılanan sosyal destek düzeyini inceleyen ilk araştırmadır. Araştırmadan elde edilen temel sonuç, algılanan sosyal desteğin nesne ilişkileri ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiye aracılık ettiği'dir. Buna ek olarak, algılanan sosyal desteğin güvensiz bağlanma ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiye tam aracılık ettiği belirlenmiştir.

Güvensiz bağlanan kişiler ile gerçekleştirilen terapötik müdahalede, bireyin mevcut sosyal destek mekanizmalarını tespit etmek ve sosyal destek ağını arttırmayı hedeflemek travma sonrası büyüme düzeyinin artmasını sağlayabilmektedir. Bu çalışmada kendilerini sosyal anlamda yetersiz gören bireylerin daha düşük düzeyde travma sonrası büyüme deneyimledikleri anlaşılmıştır. Kendilerini sosyal anlamda yetersiz bulan kişiler ile yapılan klinik uygulamada, travma sonrası büyümeyi desteklemek amacıyla sosyal beceri geliştirmeye yönelik uygulamalar yapılabilir ve bireyler sosyal ilişki geliştirmeye teşvik edilebilir.

Travma sonrası büyüme karmaşık bir olgudur (Tedeschi ve Calhoun, 2004, s.15). Bu kavram, yalnızca algılanan sosyal destek ya da nesne ilişkileri ile açıklanamamaktadır. İleride yapılacak olan araştırmalarda bireylerin travmatik stres düzeyinin de incelenmesi önerilmektedir. Buna ilaveten, gelecek araştırmalarda boylamsal desen kullanılması önerilmektedir. Boylamsal araştırma deseni kullanılarak nesne ilişkileri, travma sonrası büyüme ve algılanan sosyal destek arasındaki ilişkinin zaman içindeki değişimi anlaşılabilir. Mevcut araştırmanın katılımcılarının belirli bir travma türüne maruz kalmış olmamaları da bir kısıtlılıktır. İleride yapılacak incelemelerin belirli bir travma çeşidini yaşamış olan bireyler ile gerçekleştirilmesi önerilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 9.5.2022 tarih ve 2022/08 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Dilara Karakoç (%50), Haydeh Faraji (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: Ethical approval for this study was approved by the Social and Human Sciences Ethics Committee of İstanbul Aydın University Graduate Education Institute, dated 9.5.2022 and numbered 2022/08.

Author Contributions: Dilara Karakoç (50%), Haydeh Faraji (50%)

KAYNAKÇA

- Arıkan, G. ve Karancı, N. (2012). Attachment and coping as facilitators of posttraumatic growth in Turkish university students experiencing traumatic events. *Journal of Trauma and Dissociation*, 13(2), 209-225. doi: 10.1080/15299732.2012.642746
- Arıkan, G., Stopa, L., Carnelley, K. B. ve Karl, A. (2015). The associations between adult attachment, posttraumatic symptoms, and posttraumatic growth. *Anxiety, Stress and Coping*, 29(1), 1-20. doi: 10.1080/10615806.2015.1009833
- Bartholomew, K. ve Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226-244. doi: 10.1037/0022-3514.61.2.226
-

-
- Bell, M. D. (1995). *Bell object relations and reality testing inventory (BORRTI) manual*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Ben-Zur, H. ve Michael, K. (2020). Positivity and growth following stressful life events: Associations with psychosocial, health, and economic resources. *International Journal of Stress Management*, 27(2), 126-134. doi: 10.1037/str0000142
- Calhoun, L.G. ve Tedeschi, R.G. (2014). *The foundations of posttraumatic growth: An expanded framework*. Lawrence G. Calhoun ve Richard G. Tedeschi (Ed.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. (s. 1-23) içinde. New York: Psychology Press.
- Caligor, E. ve Clarkin, J. F. (2010). *An object relations model of personality and personality pathology*. John F. Clarkin, Peter Fogany ve Glen O. Gabbard (Ed.), *Psychodynamic psychotherapy for personality disorders: A clinical handbook*. (s. 3-36) içinde. Arlington: American Psychiatric Publishing.
- Cobb, A. R., Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. ve Cann, A. (2006). Correlates of posttraumatic growth in survivors of intimate partner violence. *Journal of Traumatic Stress*, 19(6), 895-903. doi: 10.1002/jts.20171
- Ehlers, A., Maercker, A. ve Boos, A. (2000). Posttraumatic stress disorder following political imprisonment: The role of mental defeat, alienation, and perceived permanent change. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(1), 45-55. doi: 10.1037/0021-843X.109.1.45
- Eker, D., Arkar, H. ve Yıldız, H. (2001). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği'nin gözden geçirilmiş formunun faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12(1), 17-25. Erişim adresi: <https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TVRVNU9ESXk>
- Erikson, E.H. (2020). *İnsanın 8 evresi*. Gonca Akkaya (Çev.). İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Faraji, H. ve Sucu, Ö. (25-26 Aralık, 2021). *Yetişkin bireylerde ilk nesne ilişkileri ve reddedilme duyarlılığı*. Uluslararası Psikolojide Araştırmalar Kongresi'nde sunulan bildiri, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul, Erişim adresi: <https://upakongresi.com/wp-content/uploads/2019/05/FULL-BOOK-UPA-1-1.pdf>
- Fariz, S., İlyas, A. ve Fariz, G. (2021). Pandemi sürecinde sağlık çalışanlarında travma sonrası büyümenin stresle başa çıkma ve algılanan sosyal destek açısından yordanması. *Balikesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(3), 292-301. doi: 10.53424/balikesirsbd.947458
- Gleeson, A., Curran, D., Reeves, R., Dorahy, M. J. ve Hanna, D. (2021). A meta-analytic review of the relationship between attachment styles and posttraumatic growth. *Journal of Clinical Psychology*, 77(7), 1521-1536. doi:10.1002/jclp.23156
- Hazan, C. ve Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511-524. doi: 10.1037/0022-3514.52.3.511
- Kağan, M., Güleç, M. Boysan, M. ve Çavuş, H. (2012). Travma sonrası büyüme envanteri'nin türkçe versiyonunun normal toplumda hiyerarşik faktör yapısı. *Taf Preventive Medicine Bulletin*, 11(5), 617-624. doi: 10.5455/pmb.1323620200
- Kamen, C., Vorasarun, C., Canning, T., Kienitz, E., Weiss, C., Flores, S.,...ve Gore-Felton, C. (2015). The impact of stigma and social support on development of posttraumatic growth among persons living with HIV. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 23(2), 126-134. doi: 10.1007/s10880-015-9447-2
-

-
- Lepore, S.J., Fernandez-Berrocal, P., Ragan, J. ve Ramos, N. (2004). It's not that bad: social challenges to emotional disclosure enhance adjustment to stress. *Anxiety, Stress and Coping*, 17(4), 341-361. doi: 10.1080/10615800412331318625
- Levi-Belz, Y. ve Lev-Ari, L. (2019). Attachment styles and posttraumatic growth among suicide-loss survivors. *Crisis*, 40(3), 186-195. doi: 10.1027/0227-5910/a000550
- Lotfi-Kashani, F., Vaziri, S., Akbari, M.E., Kazemi-Zanjani, N. ve Shamkoeyan, L. (2014). Predicting posttraumatic growth based upon self-efficacy and perceived social support in cancer patients. *Iranian Journal of Cancer Prevention*, 7(3), 115-123. Erişim adresi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4171829/>
- Marsella, A.J. ve Snyder, K.K. (1981). Stress, social supports, and schizophrenic disorders: Toward an interactional model. *Schizophrenia Bulletin*, 7(1), 152-163. doi: 10.1093/schbul/7.1.152
- McWilliams, N. (2020). *Psikanalitik tanı klinik süreç içinde kişilik yapısını anlamak*. Erkan Kalem (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Muller, R.T. ve Lemieux, K.E. (2000). Social support, attachment, and psychopathology in high risk formerly maltreated adults. *Child Abuse and Neglect*, 24(7), 883-900. doi: 10.1016/S0145-2134(00)00150-2
- Norris, F.H. ve Kaniasty, K. (1996). Received and perceived social support in times of stress: a test of the social support deterioration deterrence model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(3), 498-511. doi: 10.1037/0022-3514.71.3.498
- Park, C.L., Cohen, L.H. ve Murch, R.L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of Personality*, 64(1), 71-105. doi: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x
- Pearlman, L. A. ve Courtois, C. A. (2005). Clinical applications of the attachment framework: Relational treatment of complex trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 18(5), 449-459. doi: 10.1002/jts.20052
- Perrotta, G. (2021). Avoidant personality disorder: Definition, clinical and neurobiological profiles, differential diagnosis and therapeutic framework. *Journal of Neurology, Neurological Science and Disorders*, 7(1), 1-5. Erişim adresi: <https://www.peertechzpublications.com/articles/JNNSD-7-141.php>
- Salter, E. ve Stallard, P. (2004). Posttraumatic growth in child survivors of a road traffic accident. *Journal of Traumatic Stress*, 17(4), 335-340. doi: 10.1023/B:JOTS.0000038482.53911.01
- Sarason, I.G., Sarason, B.R. ve Pierce, G.R. (1990). Social support: The search for theory. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9(1), 133-147. doi: 10.1521/jscp.1990.9.1.133
- Schmidt, S.D., Blank, T. O., Bellizzi, K.M. ve Park, C.L. (2012). The relationship of coping strategies, social support, and attachment style with posttraumatic growth in cancer survivors. *Journal of Health Psychology*, 17(7), 1033-1040. doi: 10.1177/1359105311429203
- Seo, E.Y. ve Kwon, S. (2018). The influence of spiritual well-being, self-esteem, and perceived social support on posttraumatic growth among breast cancer survivors. *Asian Oncology Nursing*, 18(4), 232-240. doi: 105388/aon2018.18.4.232
-

-
- Stepp, S.D., Whalen, D.J., Scott, L.N., Zalewski, M., Loeber, R. ve Hipwell, A.E. (2014). Reciprocal effects of parenting and borderline personality disorder symptoms in adolescent girls. *Development and Psychopathology*, 26(2), 361-378. doi: 10.1017/S0954579413001041
- Swickert, R. ve Hittner, J. (2009). Social support coping mediates the relationship between gender and posttraumatic growth. *Journal of Health Psychology*, 14(3), 387-393. doi: 10.1177/1359105308101677
- Szkody, E. ve McKinney, C. (2019). Stress-buffering effects of social support on depressive problems: Perceived vs. received support and moderation by parental depression. *Journal of Child and Family Studies*, 28(8), 2209-2219. doi: 10.1007/s10826-019-01437-1
- Şimşir, Z. ve Dilmaç, B. (2021). Predictive relationship between war posttraumatic growth, values, and perceived social support. *Illness, Crisis & Loss*, 29(2), 95-111. doi: 10.1177/1054137318788655
- Tedeschi, R.G. ve Calhoun, L.G. (1996). The posttraumatic growth inventory: measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471. doi: 10.1002/jts.2490090305
- Tedeschi, R.G. ve Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1-18. doi: 10.1207/s15327965pli1501_01
- Trzebinski, J. ve Zieba, M. (2013). Basic trust and posttraumatic growth in oncology patients. *Journal of Loss and Trauma*, 18(3), 195-209. doi: 10.1080/15325024.2012.687289
- Uluç, S., Tüzün, Z., Haselden, M. ve Erbaş, S. P. (2015). Bell nesne ilişkileri ve gerçeği değerlendirme ölçeğinin (BORTTI) Türkçe'ye uyarlama çalışması. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 18(4), 112-123. Erişim adresi: https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_18_4_112_123.pdf
- Wang, W. ve Wu, X. (2020). Mediating roles of gratitude, social support and posttraumatic growth in the relation between empathy and prosocial behavior among adolescents after the Ya'an earthquake. *Acta Psychologica Sinica*, 52(3), 307-316. doi: 10.3724/SP.J.1041.2020.00307
- Xiao, X., Yang, X., Zheng, W., Wang, B., Fu, L., Luo, D.,...ve Zou, H. (2022). Depression, anxiety and posttraumatic growth among Covid-19 survivors six-month after discharge. *European Journal of Psychotraumatology*, 13(1), 2055294. doi: 10.1080/20008198.2022.2055294
- Yuan, G., Goh, P.H., Xu, W. ve An, Y. (2018). Perceived social support mediates the relations between parental attachment and posttraumatic growth and resilience in adolescents following the Yancheng tornado. *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, 27(6), 631-644. doi: 10.1080/10926771.2018.1474986
- Yue, C., Liu, C., Wang, J., Zhang, M., Wu, H., Li, C. ve Yang, X. (2021). Association between social support and anxiety among pregnant women in the third trimester during the coronavirus disease 2019 (Covid-19) epidemic in Qingdao, China: The mediating effect of risk perception. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(2), 120-127. doi: 10.1177/0020764020941567
- Zimet, G.D., Dahlem, N.W., Zimet, S.G. ve Farley, G.K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30-41. doi: 10.1207/s15327752jpa5201_2
-

SUMMARY

Research Problem

The aim of this study is to examine the mediating role of perceived support in the relationship between object relations and posttraumatic growth levels of young adults. In this regard, three hypotheses were created. H1- There is a significant negative relationship between the level of alienation, egocentrism, insecure attachment, and social inadequacy and the level of posttraumatic growth. H2- There is a significant positive relationship between perceived social support level and the level of posttraumatic growth. H3- Perceived social support has a mediating role in the relationship between object relations and posttraumatic growth.

Research Question

How do the alienation, egocentrism, insecure attachment, social inadequacy and depending on that, the posttraumatic growth level of young adults change when they report more perceived social support?

Method

The population of the research consisted of young adult individuals between the ages of 18-35 living in Turkey in 2021. In this study, the snowball sampling method was used, and the sample of the study consisted of 334 (257 women, 77 men) young adults aged between 18-35. The data were both collected through electronically and pen and paper method. The assessment tools of the research were Bell object relations and reality assessment scale (BORRTI), posttraumatic growth scale (PTGI), multidimensional scale of perceived social support (MSPSS), and the sociodemographic information form prepared by researchers. The research model of the study was the relational screening model. In the data analysis phase, analysis of mediating variables analysis (PROCESS) and Pearson correlation analysis were used in the analysis of the data.

Results and Conclusions

The main finding of the research corresponded to the determination that perceived social support played a mediating role in the relationship between object relations and posttraumatic growth. In addition, perceived social support fully mediates the relationship between insecure attachment and posttraumatic growth. There was a significant positive relationship between perceived social support and posttraumatic growth. According to this research, experiencing posttraumatic growth rate is low, when a person has high level of egocentrism, alienation, social inadequacy and insecure attachment.

This is the first research which examines the mediating role of perceived social support in the relationship between all subcategory of object relations and posttraumatic growth. The originality of the research findings can contribute to the literature. When the clinicians conduct psychoterapy with the individual who has high level of alienation, egocentrism, insecure attachment, and social inadequacy, they can carry out techniques for increasing social support level to enhance posttraumatic growth. The psychotherapist who aims to promote social support may explain the importance of social support on mental health to the client. Besides, clinicians can conduct interview with the family or partner of the client to clarify the significance of social support. Further studies could examine the traumatic stress level of individuals which is an essential element of posttraumatic growth. Future research can adopt a longitudinal design to get more details about object relations, perceived social support, and posttraumatic growth. In addition, these studies can investigate specific trauma types (for instance; physical abuse, disasters, sexual harassment) to gain more information.

DEMOKRASİ DÜZEYİ VE EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER ÜLKE KREDİ NOTLARI ÜZERİNDE ETKİLİ MİDİR? BRICS-T ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Gizem VERGİLİ¹
Mehmet Sinan ÇELİK²

Atıf: Vergili, G. ve Çelik, M.S. (2022). Demokrasi düzeyi ve ekonomik özgürlükler ülke kredi notları üzerinde etkili midir? BRICS-T ülkeleri üzerine bir uygulama. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 581-595. doi: 10.17218/hititsbd.1185899

Özet: Ülke kredi notlarını etkileyen birçok makroekonomik ve finansal faktörün dışında demokrasi düzeyi ve ekonomik özgürlükler gibi faktörlerin de etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Çalışma demokrasi düzeyinin ve ekonomik özgürlüklerin BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerinde kredi derecelendirme kuruluşları tarafından verilen ülke kredi notlarına etkisi olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda bağımlı değişken olarak piyasanın neredeyse tamamını kontrol eden “Üç Büyük Kredi Derecelendirme Kuruluşu” olan Moody’s, Standard & Poor’s ve Fitch tarafından BRICS-T ülkelerine verilen harf notları “Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi” (KÜDİ) ile sayısallaştırılmış ve bunların aritmetik ortalaması alınmıştır. Demokrasi düzeyi ve ekonomik özgürlükleri temsilen literatürde sıklıkla kullanılan “Demokrasi Kalitesi” ve “Ekonomik Özgürlükler İndeksi”, kontrol değişkenleri olarak da “Ekonomik Büyüme”, “Enflasyon” ve “Rezervler” yer almıştır. Panel Veri Analizinin kullanıldığı çalışmada doğru modelin seçimi için yapılan testler sonucunda “sabit etkiler modeli” uygulanmıştır. Analiz sonucunda enflasyon hariç tüm bağımsız değişkenlerin ülke kredi notları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Ekonomik Özgürlükler, Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi (KÜDİ), Kredi Derecelendirme Kuruluşları, BRICS-T

Do Democracy level and Economic Freedoms Affect a Country’s Credit Ratings? An Application on BRICS-T Countries

Citation: Vergili, G. and Çelik, M.S. (2022). Do democracy level and economic freedoms affect a country’s credit ratings? an application on BRICS-T countries. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 581-595. doi: 10.17218/hititsbd.1185899

Abstract: Apart from many macroeconomic and financial factors that affect sovereign credit ratings, it is thought that factors such as the level of democracy and economic freedoms may also have an impact. The study was carried out to determine whether the level of democracy and economic freedoms affect the sovereign credit ratings given by credit rating agencies in BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa and Türkiye) countries. For this purpose, the grades given to the BRICS-T countries by Moody’s, Standard & Poor’s and Fitch, which are called “The Big Three Credit Rating Agencies” that control almost the entire market as the dependent variable, have been digitized with the “Comparative Rating Index for Sovereigns” (CRIS) and taken as an arithmetic average. “Democracy Quality” and

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 7.10.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 24.12.2022

¹ Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans, gizemvergili@mehmetakif.edu.tr, http://orcid.org/0000-0003-1125-1772

² Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık, mehmetsinancelik@ohu.edu.tr, http://orcid.org/0000-0002-3102-406X

“Economic Freedom Index”, which are frequently used in the literature, were used to represent the level of democracy and economic freedoms and “Economic Growth”, “Inflation”, and “Reserves” as control variables. In the study in which Panel Data Analysis was used, the "fixed effects model" was applied due to the tests for selecting the appropriate model. As a result of the analysis, it was determined that all the independent variables had a statistically significant positive effect on the sovereign credit ratings except inflation.

Keywords: *Democracy, economic freedoms, comparative rating index for sovereigns (CRIS), credit rating agencies, BRICS-T*

1. GİRİŞ

Ülkelere kredi derecelendirme kuruluşlarınca verilen kredi notları, o ülkenin kredibilitesi hakkında fikir sahibi olmak için önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Ülke kredibilitesi hakkında bilgi veren kredi notu o ülkenin politik, ekonomik, sosyal ve beşeri yapısına göre kredi derecelendirme kuruluşları tarafından tarafsızca belirlenmektedir. Özellikle yaşanan 2008 küresel finansal kriz sonrasında her ne kadar kredi derecelendirme kuruluşlarının tarafsızlıkları pek çok çalışmada tartışma konusu olarak ele alınsa da, vermiş oldukları kredi notları objektif görüş olarak tanımlanmaktadır. Metodolojilerinde politik, ekonomik ve sosyal beşeri unsurlarının etki derecesinin net açıklanmaması verilen kredi notlarının da sürekli tartışmaya konu olmasına neden olmaktadır. SEC (Securities and Exchange Commission-ABD Sermaye Piyasa Kurulu) tarafından Ulusal Tanınmış Derecelendirme Kuruluşları (NRSRO-Nationally Recognized Statistical Rating Organization) olarak kabul edilen Standard & Poor’s, Moody’s ve Fitch’in uluslararası piyasada da tanınırlıkları oldukça yüksektir. Piyasada gerçekleştirilen kredi derecelendirme işlemlerinin %95’ini oluşturan kredi derecelendirme kuruluşları “Üç Büyükler” olarak bilinmektedir (CFI-Corporate Finance Institute, 2022). Söz konusu kredi derecelendirme kuruluşları ülkeleri veya şirketleri derecelendirirken birçok faktörü dikkate almaktadır. Politik ve çevresel etmenler, dış ticaret durumu, uzun ve kısa dönemli sermaye hareketleri ve altın-döviz rezerv hareketleri bu faktörlerden bazılarıdır. Tüm bu kriterler dışında uluslararası boyutta dikkate alınan bazı indeks göstergelerinin de kredi derecelendirme notlarına etki ettiği düşünülmektedir. Politik etmenlere yakın olsa da çok farklı kriterleri bünyesinde barındıran ve kabul gören “Demokrasi İndeksi” ile iş yapabilme kabiliyeti göstergesi olarak kullanılabilen “Ekonomik Özgürlükler İndeksi” (Archer, Biglaiser, Deouren Jr, 2007; Roychoudhury ve Lawson, 2010; Kabadayı, 2012; Belasen, Hafer ve Jategaonkar, 2015; Kabadayı ve Çelik, 2015; Boudriga ve Ghardallou 2012; Barta ve Makszin, 2020; Sychowiec 2021) bazı çalışmalarda ülke büyümesine bazı çalışmalarda ise kredi notlarına etki eden indeksler olarak dikkate alınmaktadır.

Çalışmada BRICS-T ülkelerinin kredi derecelendirme kuruluşları tarafından verilen kredi notları kullanılmıştır. Kredi derecelendirme kuruluşlarının notlandırma sistemi sadece harf ve/veya rakam ve harf birleşimlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle kredi derecelendirme kuruluşlarının vermiş olduğu notlar sıklıkla harf notu olarak da tanımlanmaktadır. Harf notuna dayanan ve birbirinden farklı olan notlandırma sistemlerini sayısallaştırmak için Hindistanlı araştırmacılar Basu ve diğerleri (2012) tarafından geliştirilen KÜDİ-Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi’nden (CRIS-Comparative Rating Index for Sovereigns) yararlanılmıştır (Basu ve diğerleri, 2012, s.7). Çalışmada bağımlı değişken olarak 2010-2020 yılını kapsayan BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerine üç büyük kredi derecelendirme kuruluşlarının verdiği notlar KÜDİ ile sayısallaştırıldıktan sonra aritmetik ortalaması alınarak kullanılmıştır. Çalışmanın BRICS-T ülkeleri özelinde değerlendirilmesinin nedeni özellikle 21. yüzyılın başından itibaren hızlı gelişim gösteren küresel ekonomide etkinlikleri artan, böylece yabancı yatırımcılar için cazibe merkezi olan ülkelere dönüşmesidir. Ülke kredi notunda her ne

kadar makroekonomik faktörlerin ön planda olduğu düşünülse de diğer unsurların da etkisi yadsınmamaktadır. Ülkelerin demokrasi düzeyi, ekonomik özgürlüklere ilişkin yayınlanan verileri kredi derecelendirme kuruluşları tarafından yakından takip edilmektedir. Demokrasi düzeyini temsilen “The Economist” dergisi “The Economist Intelligence Unit (EIU-İstihbarat Birimi)” tarafından her yıl yayınlanan “Democracy Index (Demokrasi İndeksi)” raporlarından derlenen Demokrasi Kalitesi (DK) bağımsız değişken olarak dikkate alınmıştır. 167 ülkeyi beş farklı kategoride (insan hakları-sivil özgürlükler ve çoğulculuk, hükümetin işleyişi, demokratik siyasi kültür, demokratik katılım, seçim süreci) değerlendiren indeks yıllık rapor olarak yayınlanmaktadır (The Economist, 2022). Her yıl Fraser Institute tarafından yayınlanan “Economic Freedom Index (Ekonomik Özgürlükler İndeksi)” verileri derlenerek BRICS-T ülkelerinin Ekonomik Özgürlükler (EKÖ) bağımsız değişkeni oluşturulmuştur. Modelde ayrıca ülke kredi notuna etki ettiği düşünülen “Ekonomik Büyüme (GSYİH)”, “Enflasyon(ENF)” ve “Rezervler(RZRV)” de kontrol değişkenleri olarak yer almıştır. Panel veri analizi kurularak doğru modelin seçimi için testler uygulanmış ve çalışmada Sabit Etkiler Modeli kullanılmıştır. Analiz sonucunda bağımsız değişkenlerin tamamının ülke kredi notları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu saptanmış olup, Ekonomik Büyüme değişkeni %5 düzeyinde anlamlıyken diğer değişkenlerin ise %1 düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde literatürde demokrasi düzeyi, ekonomik özgürlükler ve ülke kredi notları üzerine yapılan çalışmalar ele alınmış, ardından veri seti ve çalışmanın amacına uygun belirlenen model ile panel veri analiz bulgularına yer verilmiştir. Son bölümde ise çalışmanın sonuçları değerlendirilmiş, literatüre katkısı ve gelecek çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Literatür incelendiğinde bazı çalışmalarda demokrasi düzeyi ve politik riskin ülkelerin sermaye piyasaları, ekonomik büyümeleri, finansal gelişmişlikleri ve kredi notları özelinde ilişkileri ele alınırken bazı çalışmalarda ise ekonomik özgürlükler değişkeni açısından yer verildiği görülmüştür. Genellikle literatürde demokrasi düzeyinin ve politik riskin ülke kredi derecelendirme notlarından çok ülke büyümesine ve finansal gelişmişliğe etkisini baz alan çalışmalar yer almaktadır (Mulder ve Perrelli, 2001; Afonso, 2003; Hristova, 2012). Aynı şekilde ekonomik özgürlükler indeks göstergeleriyle de yapılan çalışmalar bulunmaktadır (Aixelá ve Fabro 2009; Peev ve Mueller 2012) Daha çok makroekonomik değişkenler üzerinden ele alınan çalışmalarda ülke kredi notları üzerinde demokrasi düzeyi ve ekonomik özgürlükler değişkenlerinin birlikte yer aldığı çalışmalara pek fazla rastlanamamıştır. Bu çalışma literatürde söz konusu eksiği tamamlama motivasyonu ile ortaya koyulmuştur.

Archer, Biglaiser, Deouren Jr (2007), makroekonomik göstergelerin ve özellikle demokratik avantajın 50 gelişmekte olan ülke tahvil notlarına etkisini 1987 ile 2003 yılları arasında ele almıştır. Standard & Poor’s, Moody’s ve Fitch’in metodolojilerinde siyasi rejim ve diğer politik faktörlerin makroekonomik göstergeler kadar güçlü etkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Miletkov ve Wintoki (2009), 1970-2000 dönemi arasında 122 ülkenin yasal kurumları, demokrasi ve finansal sektör gelişmesini inceledikleri çalışmalarında finansal gelişme ve ülkenin demokrasi düzeyi arasında güçlü bir ilişki olsa da nedensellik ilişkisi bulamamışlardır.

Roychoudhury ve Lawson (2010), ekonomi politikasının bir ülkenin sadece ekonomik performansını değil aynı zamanda ülke kredi notunu etkilediğini düşünerek tahvil marjları üzerine yaptıkları çalışmalarında 2000 ile 2006 yılları arasında 93 ülkeyi ele almışlardır. Kişi başına GSYİH, büyüme ve ekonomik özgürlükler indeksindeki iki birimlik düşüşün (2,4 standart sapma ile), bir ülke için yaklaşık %50 daha yüksek borçlanma maliyeti anlamına geldiği sonucuna

ulaşmışlardır. Ekonomik özgürlükler indeksi ile ülke kredi notunun pozitif ilişki içerisinde olduğu gözlemlenmiştir.

Yang (2011), demokrasinin finansal gelişmeyi destekleyen bir unsur olup olmadığını incelemek için 1992-2007 yıllarını kapsayan verilerle hem panel regresyon analizi hem de EKK (En Küçük Kareler) regresyon analizi yapmıştır. EKK yöntemine göre demokrasi ve banka gelişimi arasında pozitif ilişki olduğu bulunurken, panel regresyon analizinde bu ilişkinin ortadan kalktığı görülmüştür. Ayrıca demokrasinin borsa gelişimi ile olumlu bir ilişkisi olmadığını ortaya koymuşlardır.

Boudriga ve Ghardallou (2012), 1984-2006 yılları arasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden oluşan geniş bir örnekleme demokrasinin finansal gelişme üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Demokrasinin finansal gelişmeyi teşvik etmekte doğrudan etkili olduğunu gözlemlemişlerdir.

Kabadayı (2012), ülke kredi notlarını etkileyen faktörleri S&P'nin yükselen ekonomiler listesinde yer alan ülkeler ve Türkiye özelinde değerlendirmiştir. Hem nicel bağımlı değişken hem de nitel bağımlı değişkenli modeller kurduğu çalışmasında 1995-2009 yılları arası dönemde S&P, Moody's ve Fitch kredi derecelendirme kuruluşlarının yükselen ekonomiler listesinde yer alan ülkelerin kredi notlarını nicel bağımlı değişken olarak almıştır. Panel veri analizi sonucunda, borç oranlarının, cari açığın, reel döviz kurunun ve enflasyon oranlarının yükselen ekonomiler ülke kredi notlarını negatif etkilediği, kişi başına milli hasıla, tasarruf oranları ve özgürlük indeksi değişkenlerinde yaşanan artışın kredi notlarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Zouhaier ve Karim (2012), MENA (Middle East and North Africa-Orta Doğu ve Kuzey Afrika) bölgesinde yer alan 11 ülkenin yatırım, demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisini 2000-2009 dönemi için dinamik panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda bir yanda demokrasi ve yatırım, diğer yanda sivil özgürlükler ve ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı ilişki olduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca siyasi haklar ve yatırım arasında da pozitif ilişki olduğu gözlemlenmiştir.

Razmi ve Refaei (2013), ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini panel veri analiziyle 17 Orta Doğu ve Doğu Asya ülkesinin 2000-2009 dönemi verileri ile incelemiştir. Ekonomik özgürlük indeksinin büyüme ile pozitif yönlü ve güçlü bir ilişkide olduğunu tespit etmişlerdir.

Tunçsiper ve Biçen (2014), ekonomik özgürlük indeks alt göstergelerinin ekonomik büyümelerine etkisini Türkiye'nin de yer aldığı 9 yükselen ülkede 2000 ve 2012 yıllarını kapsayan panel regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışma özgürlüğü ve ticaret özgürlüğü indeksi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif, mülkiyet hakları ve yatırım yapma özgürlüğü indeksi ile ekonomik büyüme arasında ise istatistiki olarak anlamlı negatif ilişki bulmuşlardır. Genel ekonomik özgürlükler indeksi ile ekonomik büyüme arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki saptayamamışlardır.

Belasen, Hafer ve Jategaonkar (2015), devlet tahvillerinin ekonomik özgürlüklerle ilişkisi olup olmadığını araştırdıkları çalışmalarında Standard & Poor's, Moody's ve Fitch'in derecelendirme notlarını ayrı ayrı ele almışlardır. 1995-2008 dönemi için 50 eyaletin tümünü kapsayan bir örnekleme elde edilen sonuçlardan devlet tahvili derecelendirmelerinin genel ekonomik özgürlüğün yanı sıra ekonomik özgürlüğün üç alt kategorisi ile pozitif ve önemli ölçüde ilişkili olduğunu da tespit etmişlerdir.

Lehkonen ve Heimonen (2015), demokrasi, politik risk ve borsa performansı ilişkisini 49 gelişmekte olan piyasada 2000-2012 yılları için incelemişlerdir. Demokrasi ve politik risk arasındaki ilişkinin parabolik olduğu bir başka ifadeyle politik riskin sonrasında azalmaya başladığı sonucuna ulaşmışlardır. Politik riskteki azalmanın daha yüksek getirilere yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kabadayı ve Çelik (2015), gelişmekte olan ülkelerin kredi notlarında makroekonomik verilerle birlikte politik değişkenlerin etkisini gözlemlemek için sıralı probit ve logit modelleri kullanmışlardır. Enflasyon, dış borcun GSMH'ye oranı, reel döviz kuru, büyüme, Heritage Foundation tarafından sunulan ekonomik özgürlükler indeksi verileri kullanılmıştır. Sonuç olarak Standard & Poor's, Moody's ve Fitch'in derecelendirme notlarında makroekonomik değişkenlerle birlikte politik ve yönetim verilerini de dikkate aldığı gözlemlenmiştir.

Arlı, Poyraz ve Özkoç (2019), demokrasinin sermaye piyasaları üzerindeki etkisini OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development- Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ülkeleri özelinde 2010-2018 yılları arasında değerlendirmiştir. Ülkelerin demokrasi indeksi ve borsa indeksleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ancak kısa dönemli ilişkinin olduğundan söz edilemeyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

Barta ve Makszin (2020), politik ve siyasi seçimlerin ülke kredi notlarına etkisini tespit etmek için Standard & Poor's tarafından 1999-2012 yıllarında 40 Avrupa ülkesine verilen kredi notlarını dikkate almıştır. Metodolojilerinde politik kararların incelenmesinde ülkeler arası farklılık bulunmazken, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler şeklinde analiz yaptıklarında Avrupa Birliği üyesi ülkelerde siyasi incelemenin gelişmekte olan ülkelerde daha yoğun ele alınarak değerlendirildiğini gözlemlemişlerdir.

Burnie (2021), dünya çapında 87 borsaya ait performansları 1995 Aralık ile 2016 Haziran arasında demokrasi, diktatörlük ve ekonomik özgürlük sinyalleri açısından incelemiş, demokrasi ve diktatörlüğün eklenen riskten dolayı borsa getirileri üzerinde yüksek getiri sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Borsaların ekonomik özgürlükler indeksinin yayınlanmasına olumlu tepki verdiğini ancak ekonomik özgürlükler indeksindeki puanlamada düzeltilmiş değişikliğin piyasa getirileri üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını tespit etmiştir.

Sychowiec (2021), politik ideolojinin sosyo-kültürel boyutunun 1999 ve 2019 yılları arasında 24 Avrupa ülkesinin kredi notları üzerindeki etkisini incelemiştir. Gelenekçi, Otoriter ve Milliyetçi eğilimlere sahip hükümetlerin daha düşük kredi notlarıyla ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ülke notlarının atanmasında günlük siyasetin ve hükümetlerin siyasi ideolojisinin rolü çalışmada örneklem çerçevesinde açıklanmıştır.

Sonenshine ve Kumari (2022), gelişmekte olan 26 ülke için 2000-2019 yılları arasında politik risk ve alt bileşenlerinin tahvil marjları ve kredi notlarının görünümü üzerindeki etkisini incelemiştir. Politik risk faktörlerindeki iyileşmelerin hem tahvil marjlarının hem de kredi notunun düşürülme olasılığını azalttığını tespit etmişlerdir. Politik riski azaltmanın en azından spekülasyon ve yatırım yapılabilir segmentlerde olumlu bir kredi görünümü olasılığını arttırdığını belirtmişlerdir.

3. YÖNTEM VE VERİLER

Çalışmada bağımlı değişken olarak piyasanın neredeyse tamamını kontrol eden 3 büyük kredi derecelendirme kuruluşları olarak adlandırılan, Fitch, Standard&Poor's ve Moody's tarafından BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelere verilen harf notları "Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi" (KÜDİ) ile sayısallaştırılmış ve üç kredi

derecelendirme kuruluşunun verdiği harf notlandırmalarına karşılık gelen sayısal değerlerin aritmetik ortalaması alınmıştır. Kredi derecelendirme notları “http://countryeconomy.com” internet sitesinden temin edilmiş, eksik notlar ise kredi derecelendirme kuruluşlarının kendi sitelerinden tamamlanmıştır. Ülkelere verilen kredi notlarının sayısal olarak ifade edilmesi ile ülkeler arasında kıyaslama yapabilmek için Dadush-Dasgupta (2001) ve Gaillard (2009) ilk puanlama sistemini oluşturmuştur. Söz konusu sistem geliştirilerek Basu ve diğerleri (2012) çalışmasında “Comparative Rating Index For Sovereigns” (CRIS) Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi (KÜDİ) olarak son halini almıştır.

Demokrasi düzeyi ve ekonomik özgürlükleri temsilen literatürde sıklıkla kullanılan Demokrasi Kalitesi (DK) ve Ekonomik Özgürlükler İndeksi (EKÖ) kullanılmıştır. Demokrasi Kalitesi (DK) verileri “The Economist” dergisinin her yıl yayınlanan “Democracy Index” raporlarından derlenmiştir. Ekonomik Özgürlükler İndeksi (EKÖ) verileri ise “Fraser Institute”den elde edilmiştir. The Economist Dergisi Ekonomi İstihbarat Birimi (EIU) tarafından açıklanan demokrasi düzeyi ile ilgili veri 2006 yılından başlamış ancak 2007 ve 2009 yıllarına ait veriler yayınlanmamıştır. Çalışmada bütünlüğü bozmamak ve kayıp veriler olmaması için 2010-2020 dönemi dikkate alınmıştır. Kontrol değişkenleri olarak literatür de dikkate alındığında ülke kredi notuna etki ettiği düşünülen “Ekonomik Büyüme(GSYİH)”, “Enflasyon(ENF)” ve “Rezervler(RZRV)” kullanılmıştır. Rezervler değişkeni büyük değerlere sahip olduğu için logaritmik olarak modele eklenmiştir. Kontrol değişkenlerinin verileri Dünya Bankası’nın (The World Bank) resmi sitesinden alınmıştır.

Çalışmanın veri seti birden fazla ülke ve yıl içermesi nedeniyle analizde panel veri analizi kullanılması uygun görülmüştür (Yerdelen Tatoğlu, 2013, s.485).

Temel panel veri modeli;

$$Y_{it} = \alpha + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + u_{it} \quad i=1,2,\dots,N; \quad t=1,2,\dots,T \quad (1)$$

şeklinde gösterilmektedir. Burada; bağımlı değişken: Y, bağımsız değişkenler: X_i, sabit parametre: α , eğim parametreleri: β , u hata terimidir. t zamanı i birimleri ifade eder. Değişkenlerin ve parametrelerin hata terimlerinin i ve t indislerini içermesi, panel bir veri seti olduğunu gösterir.

En sade panel veri şekli, modelde bulunan katsayıların tamamı yatay kesit olduğu için sabit tutulur. Bu varsayım aşağıda sunulan formülde ifade edilmektedir:

$$Y_{it} = \beta_1 + \alpha_i + \beta_2 X_{2it} + \dots + \beta_k X_{kit} + \epsilon_{it} \quad (2)$$

Söz konusu denklem tüm bağımsız değişkenlerin yatay kesitteki birimleri aynı derecede etkilediğini varsayar. Ancak bağımsız olan değişkenler birimlere farklı olarak etki yapıyorsa denklem sorunludur. Başlama noktasının belirlenmesi en temel problemlerdendir. Sabit veya tesadüfi etkiler modeli ile başlangıç noktası belirlenir. Katsayılar birim ve zamana göre değişiyor ise bu çalışmada olduğu gibi sabit etkiler modeli seçilir ve analizde kullanılır.

Sabit etkilere ait model aşağıda sunulmuştur;

$$Y_{it} = \beta_1 + \alpha_i + \beta_2 X_{2it} + \dots + \beta_k X_{kit} + \epsilon_{it} \quad \sum_{t=1,2,\dots,N}^{i=1,2,\dots,G} \quad (3)$$

Denklemden;

β_1 = bağımlı değişken

α_1 = ortalama sabit terim

X_{it} = i kesiti için ortalama sabit terimden farklılığı

i = bağımsız değişkenler

t = yatay kesit birimi ve zaman

ε_{it} = hata terimini ifade etmektedir.

Açıklayıcı değişkenler ile hata terimleri arasındaki ilişki sabit etkiler modelinin kullanılmasında etkindir. Söz konusu model sapmasız tahmincilerle sahiptir.

Çalışmada kullanılan model aşağıda ifade edilmiştir;

$$KÜDİ_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it} DK_{it} + \beta_{2it} EKÖ_{it} + \beta_{3it} GSYİH_{it} + \beta_{4it} LnRZRVR_{it} + \beta_{5it} ENF_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$KÜDİ$ = Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi

DK = Demokrasi Kalitesi

$EKÖ$ = Ekonomik Özgürlükler İndeksi

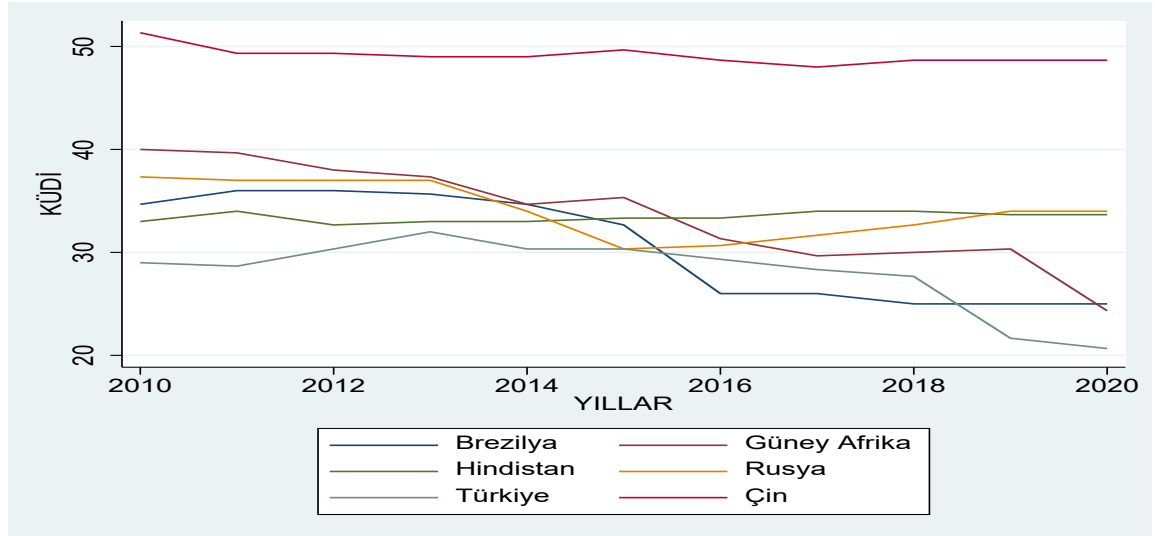
$GSYİH$ = Ekonomik Büyüme Oranı

$LnRZRVR$ = Resmi Uluslararası Rezervler

ENF = Enflasyon Oranı

4. UYGULAMA SONUÇLARI

BRICS-T ülkelerinde 2010-2020 dönemi Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi (KÜDİ) verileri Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. BRICS-T Ülkeleri Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi (KÜDİ)

Not: Şekil 1'deki renklerin temsil ettiği ülkeler şeklin alt kısmında belirtilmiştir.

Şekil 1 incelendiğinde 2010-2020 yılları arasında en yüksek Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi'ne sahip olan ülkenin Çin olduğu gözlemlenmektedir. 2016 yılına kadar İkinci sırada yer alan Güney Afrika, 2016 -2019 yılları arasında yerini Hindistan'a bırakmıştır. 2019 ve 2020 yıllarında ise ufak bir farkla Rusya öne geçmektedir. 2015 yılına kadar en düşük Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi'ne sahip olan ülke ise Türkiye'dir. 2015 yılı sonrasında birkaç yıl Brezilya ile yer değişirse de son yıllarda Türkiye'nin tekrar en düşük Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi'ne sahip olduğu anlaşılmaktadır. KÜDİ ve diğer değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	N	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
KÜDİ	60	34,838	7,549	20,666	51,333
DK	60	5,573	1,913	2,260	7,920
EKÖ	60	57,304	4,692	50,300	65,400
GSYİH	60	3,572	3,990	-7,964	11,200
LNZRZRV	60	7,531	1,151	3,820	3,861
ENF	60	6,099	3,333	1,437	16,332

Not: **KÜDİ**= Karşılaştırmalı Ülke Derecelendirme İndeksi, **DK**= Demokrasi Kalitesi, **EKÖ**= Ekonomik Özgürlükler İndeksi, **GSYİH**= Ekonomik Büyüme Oranı, **RZRZRV**= Resmi Uluslararası Rezervler, **ENF**= Enflasyon Oranı, N= Gözlem Sayısı

Panel veri analiz sonuçlarının güvenilirliğini artırmak için çoklu doğrusal bağlantı ve korelasyon testleri yapılmış, analiz sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Korelasyon Analizi ve Çoklu Doğrusal Bağlantı Analizi

	KÜDİ	DK	EKÖ	GSYİH	RZRZRV	ENF	VIF
KÜDİ	1						
DK	-0,463	1					1,89
EKÖ	-0,347	0,227	1				1,21
GSYİH	0,454	-0,170	-0,090	1			1,43
LNZRZRV	0,724	-0,611	-0,682	0,307	1		1,05
ENF	-0,531	0,104	0,298	-0,100	-0,448	1	1,53

Tablo 2 incelendiğinde değişkenler yüksek korelasyona sahip değildir. VIF (Variance Inflation Factor - Varyans Artış Faktörü) değerleri de genel kabul gören 10 değerinin altındadır. Her iki test sonucunun da değişkenlerin panel veri analizine uygun olduğu anlaşılmıştır. Yatay kesit bağımlılık testi, Otokorelasyon ve Değişen Varyans testleri yapılmış Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Otokorelasyon, Değişen Varyans ve Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Pesaran CD Test İstatistiği (Yatay Kesit Bağımlılık)	Wooldridge Test İstatistiği (Otokorelasyon Testi)	Modified Wald Test İstatistiği (Değişen Varyans)
-0,267 (0,78)	17,205 (0,00)	2,65 (0,25)

Not: Anlamlılık düzeyleri parantez içerisinde verilmiştir.

Modelde yatay kesit bağımlılığını test etmek için Pesaran (2004) CD Testi kullanılmış olup “H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur” anlamlılık düzeyi 0.05’den büyük olduğu için H₀ hipotezi reddedilememiştir. Modelde yatay kesit bağımlılığının olmadığı tespit edilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde otokorelasyonu test etmek için kullanılan Wooldridge Testinin anlamlılık düzeyinin %1 olduğu anlaşılmış olup otokorelasyonun varlığı tespit edilmiştir. Otokorelasyon probleminin çözümü için modele bağımlı değişkenin gecikmesi eklenerek analiz yapılmıştır. Çalışmada değişen varyans (heteroskedasite) testi için sabit etkiler modelinde kullanılabilen testlere başvurulmuştur. Modelde değişen varyans sorununun olup olmadığını anlamak için Modified Wald Testi (Greene, 2003, s.323-324) kullanılmıştır. Modified Wald Testi’ne ait olasılık değerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiş ve modelde değişen varyans sorununun olmadığı gözlemlenmiştir. Modele ait regresyon sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. KÜDİ İndeksi Üzerine Demokrasi Kalitesi ve Ekonomik Özgürlükler İndeksinin Etkisi

<i>Bağımlı Değişken (KÜDİ)</i>	<i>Katsayılar</i>
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	
<i>DK</i>	3,543074 (0,00)***
<i>EKÖ</i>	0,450705 (0,00)***
<i>GSYİH</i>	0,295061 (0,03)**
<i>LnRZR</i>	11,04275 (0,00)***
<i>ENF</i>	-0,602323 (0,00)***
<i>KÜDİ (D1)</i>	0,6208931(0,00)***
<i>Sabit</i>	-306,6651 (0,000)
<i>R²</i>	0,6541
<i>F İstatistiği</i>	37,10 [0,000]
<i>Hausman</i>	-41,62
<i>Model</i>	SE
<i>Gözlem Sayısı</i>	60

Not: Parantez içindeki değerler standart hata tahminleridir. * p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

Tablo 4 incelendiğinde Demokrasi Kalitesi'ndeki 1 birimlik artış KÜDİ indeksinde 3.54'lük bir artış meydana getirmektedir. Bir diğer değişkenimiz Ekonomik Özgürlükler İndeksi'ndeki 1 birimlik artış KÜDİ'de 0,45'lik bir artışa neden olmaktadır. Çalışmada etkisini ölçmeye çalıştığımız her iki değişken de %1 düzeyinde anlamlıdır. Kontrol değişkenlerimizden GSYİH'daki 1 birimlik artış KÜDİ indeksini 0.29 artırırken, rezervlerdeki 1 birimlik artış ise 0.11 artırmaktadır. Ancak enflasyonda meydana gelen bir birimlik artış ise KÜDİ'yi 0.60 azaltmaktadır.

Model bir bütün olarak anlamlı olup modelin açıklama gücü %65'tir. Tabloda birinci satır Demokrasi Kalitesi'nin KÜDİ üzerindeki etkisini ikinci satır ise Ekonomik Özgürlükler'in KÜDİ üzerindeki etkisini göstermektedir. Tabloda yer alan diğer değişkenler ise kontrol değişkeni olarak modele eklenmiştir. Hausman testi sonucunda sabit etkiler modelinin kullanılmasına karar verilmiştir. Tablo incelendiğinde BRICS-T ülkelerinde demokrasi kalitesi ve ekonomik özgürlükler indeksinin KÜDİ üzerine anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir. Modele eklenen tüm kontrol değişkenleri de KÜDİ üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Ayrıca KÜDİ indeksi üzerinde indeksin kendi gecikmesinin de anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

5. SONUÇ

Uluslararası yatırımcılar fon sağlayacağı ya da doğrudan yatırım yapacağı şirket ve ülkelerin risklerini oldukça önemsemektedir. Bu riskin ölçülmesinde kredi derecelendirme kuruluşları önemli bir rol üstlenmektedir. Bu süreçte yatırımcıların öncelikli amacı; sağladıkları fonların geri dönüşünde sorun yaşanmamasıdır. Kredi derecelendirme kuruluşlarının derecelendirme notları yatırımcılar için önemli olduğu kadar fon kullanmak isteyen şirket veya ülkeler içinde önemli olmaktadır. Çünkü söz konusu kredi derecelendirme notları ülke ve şirketlerin borçlanma maliyetlerini doğrudan etkilemektedir.

Derecelendirme; kurumsal derecelendirmeler, yapılandırılmış finansal araçların derecelendirilmesi, ülke derecelendirmeleri ve banka derecelendirmeleri olarak farklı şekillerde sınıflandırılabilir (Vergili, 2016, s.12). Kredi derecelendirme kuruluşları da derecelendirme yaparken farklı kriterleri dikkate almakta olup bu kriterler yapılan derecelendirmenin konusuna göre farklılık gösterebilmektedir. BRICS-T ülkeleri üzerine yapılan bu çalışmada ülke derecelendirme notlarından oluşturulan KÜDİ değişkeni olarak kullanıldığı için derecelendirme

şirketlerinin metodolojilerinden bahsetmek uygun olacaktır. Piyasayı domine eden 3 büyük kredi derecelendirme kuruluşu Moody's, Standard&Poor's ve Fitch'in metodolojileri hakkında tam anlamıyla bir netlik bulunmasa da Standard&Poor's bir ülkeyi derecelendirirken 5 ana kriter üzerinde yoğunlaştıklarını belirtmiştir. Söz konusu kriterler; politik skor, ekonomik skor, harici skor, mali skor ve parasal skor olarak ifade edilmektedir (Dimitrijevic, 2012, s.4). Ülkelerin kredi notlarına etki eden ekonomik göstergeler içerisinde en sık kullanılanlar; "Ekonomik Büyüme Oranı" (GSYİH), "Resmi Uluslararası Rezervler" (RZRV), "Enflasyon Oranı" (ENF) ile birlikte, en az makroekonomik göstergeler kadar etkili olabilecek ülkelerin "Demokrasi Kalitesi" (DK) ve "Ekonomik Özgürlükler İndeksi" (EKÖ) gibi harici göstergelerin de dikkate alındığı düşünülmektedir.

Bu sebeple çalışmada kurulan modelde KÜDİ bağımlı değişken, Demokrasi Kalitesi ve Ekonomik Özgürlükler İndeksi bağımsız değişken, ekonomik göstergelerden Ekonomik Büyüme Oranı, Resmi Uluslararası Rezervler ve Enflasyon Oranı da kontrol değişkeni olarak yer almıştır. Panel veri analiz sonucuna göre bağımsız değişkenler Demokrasi Kalitesi ve Ekonomik Özgürlükler İndeksinin, KÜDİ üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde ülke kredi derecelendirme notlarıyla ekonomik özgürlükler indeksi ve demokrasi düzeyi ve politik yapıyı dikkate alan çalışma sonuçlarıyla da örtüşmektedir (Archer, Biglaiser ve Deouren Jr, 2007; Roychoudhury ve Lawson, 2010; Belasen, Hafer ve Jategaonkar, 2015, Kabadayı ve Çelik, 2015; Barta ve Makszin, 2020; Sychowiec, 2021). BRICS-T ülkelerinde kredi notunu artırmak için ülkenin demokrasi kalitesinin ve ekonomik özgürlüklerinin yükselmesi gerekmektedir. Demokrasi kalitesinin ülke kredi notu üzerindeki etkisi ekonomik özgürlükler indeksinden görece daha yüksektir. Demokrasi Kalitesi göstergesinin bileşenleri arasında yer alan ülkenin seçim süreci, sunduğu sivil özgürlükler, hükümetinin işleyişi, siyasi katılım ve siyasi kültürü, ekonomik özgürlükler indeksini oluşturan hükümetin büyüklüğü, hukuk sistemi ve mülkiyet hakları, güçlü para birimi, uluslararası ticaret yapma özgürlüğü, mevzuat/yönetmelikten daha fazla ülke kredi notunu belirleyici olmaktadır. Ayrıca ekonomik gösterge olarak modelde yer alan kontrol değişkenleri Ekonomik Büyüme Oranı, Resmi Uluslararası Rezervler ve Enflasyon Oranı da KÜDİ üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Değişkenler arasında sadece Ekonomik Büyüme Oranı %5 düzeyinde anlamlıyken diğer değişkenlerin %1 düzeyinde anlamlı olduğu gözlemlenmiştir. Kontrol değişkenlerinden rezervler ve ülke kredi notunun kendi geçmişi de ülke kredi notlarını istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bir ülkenin rezervlerinin artması kullanıma hazır, konvertibl olan ve uluslararası ödeme aracı kabul edilen finansal varlıklarının artması anlamına gelmektedir. Bahsi geçen durum gerçekleştiğinde ülke kredi notuna olumlu yansıması da beklenen bir durumdur. Yine ülke kredi notunun gecikmeli değerinin de istatistiki olarak anlamlı etkisinin olması, ülkeye verilen bir önceki notlandırmanın bir sonraki notlandırma belirlenmesinde dikkate alınan bir gösterge olduğunu vurgulamaktadır. Enflasyon fiyatlar genel seviyesinde yaşanan sürekli artış durumunu ifade etmektedir. Enflasyon ve ülke kredi notları arasında ise negatif ilişki de literatür (Kabadayı, 2012; Kabadayı ve Çelik, 2015) ile paralel bir sonuçtur. Enflasyon arttıkça BRICS-T ülkelerinin kredi notları da negatif etkilenecek düşmeye başlamaktadır.

Bir ülkeye daha fazla yatırım çekebilmek için o ülkenin kredi derecelendirme notlarına daha çok önem vermesi ve notunu yatırım yapılabilir seviyede tutması gerekmektedir. BRICS-T ülkelerinde ekonomik özgürlükler indeksini ve demokrasi kalitesini artırarak ülke kredi derecelendirme notlarının pozitif etkilenmesi sağlanabilmektedir. Hükümetlerin ve karar verici organların bu hususa dikkat ederek hareket etmesi büyük önem kazanmaktadır. İleriki çalışmalarda hem BRICS-T ülkelerinde hem de farklı ülke gruplarında politikacıların doğru eylem planı

oluşturabilmeleri için ülke kredi derecelendirmesine etki eden farklı makroekonomik ve harici göstergeler ile analizler yapılabilir. Aynı zamanda makroekonomik göstergelerin yanı sıra nitel özellik taşıyan farklı göstergelerle ülke kredi derecelendirme notları arasındaki ilişkinin tespit edildiği çalışmalar da kredi derecelendirme kuruluşlarının metodolojilerini daha iyi açıklamayı sağlayacaktır. Dünya Bankası tarafından sunulan Daniel Kaufmann ve Aart Kraay tarafından geliştirilen “World Governance Indicators-Dünya Yönetişim Göstergeleri”ni kullanarak farklı ülke gruplarında ülke kredi derecelendirme notlarıyla ilişkisini tespit etmek literatüre katkılar sunulması açısından yararlı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Gizem Vergili (%50), Mehmet Sinan Çelik (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Gizem Vergili (50%), Mehmet Sinan Çelik (50%)

KAYNAKÇA

- Aixalá, J. ve Gema F. (2009). Economic freedom, civil liberties, political rights and growth: a causality analysis. *Spanish Economic Review*, 11, 165-78. doi: 10.1007/s10108-008-9050-x
- Afonso, A. (2003). Understanding the determinants of sovereign debt ratings: evidence of the two leading agencies. *Journal of Economics and Finance*, 27, 56-74. doi:10.1007/bf02751590
- Archer, C.C., Biglaiser, G. ve DeRouen, K. (2007). Sovereign bonds and the “democratic advantage”: does regime type affect credit rating agency ratings in the developing world?. *International Organization*, 61(2), 341-365. doi:10.1017/S0020818307070129
- Arlı, O.E., Poyraz, E. ve Özkoç, H.H. (2019). Demokrasinin sermaye piyasaları üzerinde etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 14(20). doi:10.26466/opus.581662
- Barta, Z. ve Makszin, K. (2020). The politics of credit worthiness: political and policy commentary in sovereign credit rating reports. *Journal of Public Policy*, 41(2), 307-330. doi:10.1017/S0143814X20000033
- Basu, K., Bisen, A., De, S., Ghosh R. ve Shweta (2012). Comparative rating index for sovereigns: a new index of sovereign credit ratings and an analysis of how nations fared over the last six years, 1-20. Erişim adresi: https://dea.gov.in/sites/default/files/CRIS_report_SCR28032012.pdf
- Belasen, A.R., Hafer, R.W. ve Jategaonkar, S. P. (2015). Economic freedom and state bond ratings. *Contemporary Economic Policy*, 33(4), 668-677. doi: 10.1111/coep.12098
- Boudriga, A. ve Ghardallou, W. (2012). Democracy and financial development: does the institutional quality matter. Erişim adresi: http://data.leo-univ-orleans.fr/media/seminars/41/WP_147.pdf
- Burnie D. A. (2021). Democracy, dictatorship, and economic freedom signals in stock market. *International Journal of Finance & Economics*, 26(1), 375-390. doi:10.1002/ijfe.1794

-
- Corporate Finance Institute (2022). Credit rating agency. Erişim adresi: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/rating-agency/>
- Dadush, U. ve Dasgupta D. (2001). The benefits and risks of capital account opening in developing countries. D. Dasgupta., M. Uzan ve D. Wilson (Ed.). *Capital flows without crisis? Reconciling capital mobility and economic stability* (s.384) içinde. New York and London: Routledge
- Dimitrijevic, A. (2012). Ülkelerin kredi notunu nasıl belirliyoruz?. Standard & Poor's Mc Graw Hill. Erişim adresi: <http://docplayer.biz.tr/241357-ulkelerin-kredi-notunu-nasilbelirliyoruzmart-2012.html>
- Fraser Institute- Economic Freedom Index- Economic Freedom of the World. <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom>
- Gaillard, N.(2009). The determinants of Moody's sub-sovereign ratings. *International Research Journal of Finance and Economics*, 31, 194-209. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/228626487>
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Hristova, K. D. (2012). Does economic freedom determine economic growth? A discussion of the heritage foundation's index of economic freedom. (Published Ph.D. Dissertation). Mount Holyoke College, South Hadley, MA, USA.
- Kabadayı, B. (2012). Ülke kredi notlarını etkileyen faktörler: yükselen ekonomiler ve Türkiye örneği. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kabadayı, B. ve Çelik A.A. (2015). Determinants of sovereign ratings in emerging countries: A qualitative, dependent variable panel data analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5, 656-62. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/363044>
- Kaufmann, D., Kraay, A. ve Mastruzzi, M. (2010). The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues world bank policy research working paper No. 5430, Erişim adresi: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1682130>
- Lehkonen, H. ve Heimonen, K. (2015). Democracy, political risk and stock market performance. *Journal of International Money and Finance*, 59, 77-99. doi: 10.1016/j.jimonfin.2015.06.002
- Miletkov, M. ve Wintoki M.B. (2009). *Legal institutions, democracy and financial sector development*. Mark H., Kose J., ve Anil K. M., (Ed.) *Corporate Governance and Firm Performance* (s. 171-196) içinde. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Mulder, C. ve Perrelli, R. (2001). Foreign currency credit ratings for emerging market economies. IMF Working Paper, 01/191. Erişim adresi: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2001/wp01191.pdf>
- Peev, E. ve Dennis C. Mueller. (2012). Democracy, economic freedom and growth in transition economies. *Kyklos*, 65, 371-407. doi: 10.1111/kykl.2012.65.issue-3
- Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. CWPE 0435. Erişim adresi: <https://docs.iza.org/dp1240.pdf>
-

-
- Razmi M.J. ve Refaei R. (2013). The effect of trade openness and economic freedom on economic growth: the case of middle east and east asian countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(2), 376-385. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/362773>
- Roychoudhury, S. ve Lawson, R.A. (2010). Economic freedom and sovereign credit ratings and default risk. *Journal of Financial Economic Policy*. doi: 10.1108/17576381011070201
- Sonenshine, R. ve Kumari, S.(2022). The differential impact of political risk factors on emerging market bond spreads and credit rating outlooks. *Journal of Economics and Business*, doi: 10.1016/j.jeconbus.2022.106066
- Sychowiec, M. (2021). Does political ideology affect a government's credit rating? the evidence on parties' socio-cultural positions in european countries. *Comparative European Politics*, 19, 323-359. doi: 10.1057/s41295-021-00236-7
- The Economist (2022). The economist intelligence unit, Erişim adresi: Democracy index 2020 in sickness and in health? Erişim adresi: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>
- The World Bank (2022). Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/home.aspx>
- Tunçsiper, B. ve Biçen, Ö.F. (2014). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel regresyon yöntemiyle incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 25-45. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oguiibf/issue/5711/76456>
- Vergili, G. (2016). *Kredi derecelendirme kuruluşlarına eleştirel bir bakış*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Yang, B. (2011). Does democracy foster financial development? An empirical analysis. *Economics Letters*, 112(3), 262-265. Erişim adresi: https://econpapers.repec.org/article/eeeecolet/v_3a112_3ay_3a2011_3ai_3a3_3ap_3a262-265.htm
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2013). *İleri panel veri yöntemleri*. Çağlayan E., (Ed.). Ekonometriye giriş modern yaklaşım cilt 2 (ss.481-505) içinde. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Zouhaier, H. ve Karim, K.M. (2012). Democracy, investment and economic growth. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(3), 233-240. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijefi/issue/31954/351838>

SUMMARY

Research Problem

The "Sovereign Credit Ratings" given by the credit rating agencies to countries not only provide information about the extent to which countries fulfil their financial responsibilities but also affect the country's foreign direct investment and borrowing cost. Sovereign credit ratings reflect the country's willingness and ability to repay its obligations. Three major credit rating agencies, Moody's, Standard & Poor's and Fitch, are known and considered mainly by investors worldwide. Many macroeconomic and financial factors affect sovereign credit ratings. However, credit rating agencies' methodologies are not transparent. The study was carried out to determine whether the level of democracy and economic freedoms affect the sovereign credit ratings given by credit rating agencies in BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa and Türkiye) countries.

Research Questions

Many macroeconomic and financial factors affect sovereign credit ratings. Moreover, sovereign credit ratings are the subject of debate on how credit rating agencies rate countries differently worldwide. Apart from the macroeconomic and financial factors in question, factors such as the level of democracy and economic freedoms are thought to impact the sovereign credit ratings; therefore, we have been motivated to analyze.

Method

The letter grades given to the BRICS-T countries by Moody's, Standard & Poor's and Fitch, called the Big Three Credit Rating Agencies that control almost the entire market as the dependent variable have been digitized with the "Comparative Rating Index for Sovereigns" (CRIS). The letter ratings given by the three credit rating agencies have been taken as arithmetic averages. Democracy Quality (DK) and Economic Freedom Index (EFI), frequently used in the literature, were used to represent the level of democracy and economic freedoms. Considering the literature, "Economic Growth", "Inflation" and "Reserves", which are thought to affect the sovereign credit ratings, were used as control variables. The data on the level of democracy announced by The Economist Intelligence Unit (EIU) started in 2006, but EIU did not publish the data for 2007 and 2009. In the study, the period of 2010-2020 was taken into account in order not to disturb the integrity and to avoid missing data. Panel Data Analysis was used as a method in the study; as a result of the tests performed for the selection of the appropriate model "fixed effects model was applied".

Results and Conclusions

International investors care about the risks of companies and countries they will fund or invest in directly, and credit rating agencies play an essential role in measuring the risk. Credit rating agencies also consider different criteria when rating them, which may differ depending on the subject of the rating. For this reason, in the model established in the study, KUDI is the dependent variable, the Quality of Democracy and Economic Freedoms Index is the independent variable, and the Economic Growth Rate, Official International Reserves and Inflation Rate as the control variables. According to the results of the panel data analysis, it was determined that the independent variables, the Quality of Democracy and the Index of Economic Freedoms, had a significant effect on KUDI. In addition, the control variables Economic Growth Rate, Official International Reserves and Inflation Rate, which are included in the model as economic indicators, also have a significant effect on KUDI. Among the variables, only the Economic Growth Rate was significant at the 5% level, while other variables were found to be significant at the 1%

level. The fact that the KUDI rating index, which is determined according to the country rating, has a significant effect on itself highlights that the previous rating given to the country is an indicator that is taken into account in determining the next rating. In brief, it was determined that all of the independent variables had a significant effect on the sovereign credit ratings. In contrast, the Economic Growth(GDP) variable was significant at the 5% level, while the other variables were significant at the 1% level.

In order to attract more investments to a country, it is necessary to give more importance to that country's credit rating and keep it at an investment-grade level. It is of great importance that governments and decision-making bodies act by paying attention to this issue. By increasing the economic freedom index and the quality of democracy in BRICS-T countries, it can be ensured that country credit ratings are positively affected. In future studies, analyzes can be made with different macroeconomic and qualitative indicators that affect the country's credit rating so that politicians in BRICS-T countries can create the right action plan. At the same time, studies that determine the relationship between different qualitative indicators and country credit rating grades, as well as macroeconomic indicators, will provide a better explanation of the methodologies of credit rating agencies. Using the "World Governance Indicators" developed by Daniel Kaufmann and Aart Kraay, presented by the World Bank, it will be helpful to determine the relationship between country credit ratings in different country groups and contribute to the literature.

EVALUATION OF GREECE'S UNLAWFUL ACTIONS AGAINST THE AEGEAN ISLANDS

Selman ÖĞÜT¹
Sümeyye DÜNDAR²

Atıf: Öğüt, S. and Dündar, S. (2022). Evaluation of Greece's unlawful actions against the aegean islands. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 596-612. doi:10.17218/hititsbd.1200407

Abstract: There are several problems between Turkey and Greece that they can be examined under many separate headings. Problems such as continental shelf, territorial waters, airspace, and not least the Cyprus conflict, have become extremely difficult to deal with as both sides have their own legal arguments. These problems, which have been on the agenda especially since the 1970s, became political and diplomatic crises and continue to be so today as well. Even though it might be assumed that the existing problems have existed since the second half of the 20th century, the origins of these problems go back to the Ottoman Empire and the existence of Greece as an independent state. The main reason for this study is to shed light on the problem of the Aegean Islands—which are scattered in the form of islands, islets, and rocks right in front of the Turkish mainland in the Aegean Sea; remained under Turkish domination for 400 years; creates security concerns from a geopolitical standpoint and can be described as indispensable—and on Greece's attitude towards the existing problems that goes against international law.

Keywords: Aegean islands, Aegean Sea, Turkey, Greece, international law.

Yunanistan'ın Ege Adalarına Yönelik Uluslararası Hukuka Aykırı Eylemlerinin Değerlendirilmesi

Citation: Öğüt, S. ve Dündar, S. (2022). Yunanistan'ın Ege adalarına yönelik uluslararası hukuka aykırı eylemlerinin değerlendirilmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 596-612. doi: 10.17218/hititsbd.1200407

Özet: Türkiye ve Yunanistan arasındaki sorunlar birçok ayrı başlık halinde incelenebilecek kadar çoktur. Kıbrıs başta olmak üzere kıta sahanlığı, karasuları ve hava sahası gibi sorunlar iki tarafın hukuksal dayanakları nedeniyle içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir. Özellikle 1970'lerden itibaren gündemden düşmeyen bu sorunlar, siyaset ve diplomasi krizi haline gelerek günümüze kadar devam etmiştir. Var olan sorunların 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlık gösterdiği düşünülse bile bu sorunların kökenleri Osmanlı İmparatorluğu'na ve Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak varlık göstermesine kadar uzanmaktadır. Bu çalışmanın yapılmasının ana sebebi ise Ege Denizi'nde Türkiye anakarasının önünde ada, adacık ve kayalık şeklinde dağılmış halde bulunan, 400 yıl süresince Türk hâkimiyetinde kalan, jeopolitik anlamda güvenlik endişesi yaratan ve vazgeçilemez olarak tarif edilebilecek Ege Adaları sorununun, Yunanistan'ın var olan problemlere yönelik uluslararası hukuka aykırı tavrının gözler önüne serilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Ege adaları, Ege Denizi, Türkiye, Yunanistan, uluslararası hukuk.

1. INTRODUCTION

The Aegean Islands were under the rule of the Ottomans for about 400 years. With the independence of Greece in 1830, the Aegean Islands, which fell outside the borders of the Ottoman Empire, have become indispensable for many states, including the European Great Powers, for their geographical, strategic, economic, commercial, and military value. Especially with the independence of Greece, the

Research Article

Submitted: 13.11.2022 Accepted: 27.12.2022

¹Corresponding Author, Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, The Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, selman.ogut@hbv.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3730-1398>

²Master Student, Pantheon-Sorbonne University, Sorbonne Law Schhol, sule_2006@hotmail.fr, <http://orcid.org/0000-0002-1893-2338>

problems escalated or followed a stagnant course in parallel with the changes in the international conjuncture.

In addition to the problems related to territorial waters, continental shelf, belonging, and armament of the islands on the Aegean Sea, the economic zone problem could not be resolved although it remained on the agenda, especially with the repeated actions of Greece against international law. For this reason, a necessity for a current study on the Aegean Issue about the Aegean Islands which occurred between riparian neighboring states, the Republic of Turkey and Greece, has emerged. The Aegean Issue has many different features in addition to the disputes regarding the delimitation of maritime jurisdiction areas that have been decided by the International Court of Justice until today (Toppare, 2006, p.1).

A concrete solution should be adopted for the Aegean Sea, which has unique historical and geographical characteristics, within the framework of international law rules, especially the general principles of law, taking into account its sui generis characteristics.

2. AIM AND METHOD

There are problems in the territorial waters, continental shelf, belonging and arming of these Islands, which are in the Aegean Sea and remained under Turkish rule for 400 years. Greece shows a different attitude towards international law regarding these problems. Due to this attitude, the economic problem of the region could not be solved. For this reason, it was important to conduct an up-to-date study on the Aegean Islands between the Republic of Turkey and Greece, whose coasts are neighbors. The problem must be resolved within the framework of international law. In addition, a fair stance and cooperation should be ensured in the solution of the Aegean Problem. Because the Greek claims on this issue are not appropriate according to international law. This study evaluates the illegal actions of Greece and states that the Greek allegations are against international law.

This study aims to examine about Greek claims on Aegean Isles, air space and EEZ, Greek-Turkish disagreements about Aegean Problem and proving the impropriety of Greek claims according to international law. For this purpose, a document analysis of international treaties both historical and current and analyzing details of those treaties in terms of international maritime law.

3. HISTORY OF AEGEAN ISLANDS

After the Turks conquered Istanbul in 1453, it was seen that the security of Istanbul was related to the security of the Dardanelles. As a result, the conquest of the Aegean Islands began in 1456 to ensure the safety of Istanbul. Finally, with the annexation of Crete Island to the Ottoman lands in 1669, the Aegean Sea became the "Ottoman Inner Sea". However, when it came to April 24, 1830, with the efforts of the great powers of the period (such as England, Russia, and France), Greece gained independence, and the islands in "39 degrees north latitude north and 26 degrees east longitude" remained under the Ottoman Empire (Ak, 2014, pp.289-290).

After Greece became independent on April 24, 1830, its foreign policy was based on taking land from the Ottoman Empire. The basis of this policy of Greece is the idea of Megali Idea³ (Greater Greece) (Karğın, 2010, p.10). Behind the idea of the Megali Idea, which Greece clings to, is the desire to create a national ideology (Yazan, 2012, p.194.).

The London Treaty, which ended the First Balkan War, was signed on 30 May 1913 between the Ottoman Empire and the Balkan states. Six states (Germany, France, England, Italy, Austria-Hungary,

³Megali Idea means Great Idea in English. The term was coined by Ioannis Kolettis, a popular political figure who was appointed Prime Minister in Greece in 1844. Kolettis referred to the idea of the Greeks to annex and unite the Ottoman lands with the Megali Idea (Toppare, 2006, p.5).

Russia), which are party to the agreement, ceded Gökçeada, Bozcaada, and Meis Islands to the Ottoman State on 13 February 1914, in line with the fifth article of the London Agreement. The Eastern Aegean Islands, which were under Greek occupation, were left to Greece on the condition that they are disarmed and not used for military purposes (Keskin, 2018, p.18).

The 15th article of the Athens Treaty, signed between the Ottoman Empire and Greece on 14 November 1913, referred to the 5th article of the London Treaty, and the status of the islands was left to the decision of the mentioned states. With this agreement, Crete was absolutely left for Greece (Turan, 2016, p.75). In addition, the 12th and 13th articles of the Lausanne Peace Treaty, which will be explained below, have been reaffirmed with reference to the Athens and London Treaties.

With the end of the Turkish-Greek war in 1922, the Lausanne Peace Treaty was signed on July 24, 1923. This agreement is an important document as well as being an important step in Turkish-Greek relations (Toppare, 2006, pp.5-7). For a balance has been created between the two countries with this agreement.

In line with the 15th article of the Lausanne Peace Treaty, a regulation was introduced regarding the Eastern Aegean Islands, excluding the Dodecanese Islands. Imroz, Bozcaada and Tavşan Islands were left under Turkish rule. In addition, in Article 12, it is stated that the islands located in the region up to 3 miles from the Asian coast will remain under Turkish rule, unless otherwise stipulated in the treaty (Avar and Lin, 2019, pp. 63-64). Again, Article 15 of the Treaty regulates the transfer of Meis Island, Dodecanese Islands and their associated islets to Italy. Although Meis Island and Dodecanese Islands are listed by name and are also shown on the map number 2 in the annex of the Convention, there is no explanation about what can be understood from the expression "islets connected to them". In this context, it is worth noting that in the following process, the term "adjacent" would be used in article 14 of the Paris Agreement. Concept preference and interpretation are, of course, among the issues that are important and should be considered in terms of determining the belonging of the islands. The expression "adjacent" is a more concrete and determinant word that will facilitate the identification of the related islands compared to the expression "attached" (Öğüt, 2010, p.80).

Paragraph 2 of Article 6 of the Treaty of Lausanne is a concrete repetition of the general rule that, unless otherwise stipulated in the treaty (Güneş, 2017, p.306) the islands and islets in the region up to 3 nautical miles shall belong to the coastal state (Toppare, 2006, p.7). Considering these explanations, it does not comply with international law or the relevant articles of the Treaty of Lausanne to see the islands under Turkish rule as consisting only of the three islands mentioned and the islands 3 nautical miles behind the coast, and to think that the other islands that are not mentioned came out of Turkish domination. For all the islands, islets and rocks in the Aegean Sea were not the subject of the Treaty of Lausanne between Turkey and Greece, which included the fate of the Aegean Islands, and the Paris Peace Treaty of 1947. In this case, it is not legally possible to expand the scope of the said treaties, which constitute an exception, and to interpret the islands that are not included in the scope of the transfer as out of Turkish sovereignty. It would be against international law to extend international treaties against the sovereignty of states. As a result, it cannot be denied that around 150 islands, islets and rocks, excluding Gökçeada, Bozcaada, Tavşan Islands and the island up to 3 miles, are under Turkish rule.

Despite the ongoing situation in the form of friendly relations between Turkey and Greece in the 1930s, Greece increased its airspace from 3 miles to 10 miles with the 1931 Presidential Decree. In addition, Greece increased its territorial waters from 3 miles to 6 miles after the 1936 Montreux Convention. Here, there is a different interpretation of the Montreux Straits Convention by the two countries. While Turkey says that it aims to ensure the security of the straits with this contract signed

at its own request, Greece claims that it can change the disarmament conditions by referring to it as a continuation of the Lausanne Straits Convention (Turan, 2016, p.128).

The Dodecanese Islands occupied by Italy in 1912⁴ were occupied by Germany this time with the surrender of Italy (1943) in the World War II, in which Turkey did not participate. After the surrender of Germany in 1945, the islands were occupied by Britain. Dodecanese Islands and Meis Island, which were ceded to Italy with the 15th article of Lausanne, thanks to the efforts of the United Kingdom as well as the United States, which have made serious efforts in this direction from the very beginning, were ceded to Greece on 10 February 1947 within the framework of Article 14⁵ of the Paris Peace Treaty. As a result, 13 islands and "adjacent islets", which are counted as names, were transferred to Greece on condition of demilitarization. The crucial point here is that, unlike Italy, there were conditions for disarmament and demilitarization during the transfer to Greece. When viewed, it can be seen that the "Lausanne Balance" brought by the Treaty of Lausanne is one of the elements that must be meticulously protected in the Aegean Sea (Güneş, 2017, p.305).

Regarding the violation of demilitarization, Turkey's proximity to the islands in question causes security concerns. In addition, the Greek claim that Turkey has no say in cases of violation on the grounds that it is not a party to the Paris Peace Treaty, is utterly meaningless and lacks any legal basis. Today, in a world order in which states are in close cooperation on any probable issue, any state can expose these violations in matters concerning international peace and security. Therefore, it is an irrational and unreasonable approach to think that Turkey, which is the direct interlocutor in the issue and the undeniable sovereign actor of the region, should remain silent and ignore the violations.

According to TRT Haber's report, the Republic of Turkey protested the deployment of armored vehicles supplied by the USA to the demilitarized Aegean Islands in accordance with the existing international agreements before the USA and Greece. In addition, the Greek Ambassador to Ankara was invited to the Turkish Ministry of Foreign Affairs and was given a note in which it was reminded that international law should be respected. It was also stated that the deployment in question is a new violation of Greece's international obligations arising from the 1923 Lausanne and 1947 Paris Peace Treaties, and therefore a new violation of international law, and it was emphasized that the non-military status should be reinstated by putting an end to these violations ("Türkiye'den ABD ve Yunanistan'a", 2022).

In this context, it should not be forgotten that it is normal for states to have security concerns as a priority. However, these security concerns should not be abused by states with imperialistic goals. In this context, the statements of US State Department Spokesperson Ned Price are significant. A question was posed to US State Department Spokesperson Ned Price during the press release about arming the islands in violation of international law. Ned Price, on the other hand, tried to legitimize the illegal arms shipment by stating that Greece has full authority over the said islands as an independent state. In the same press statement, the ultimatum issued by the American Congress against Turkey not to use it in violation of the Greek Airspace was reminded, and in this context, it was asked whether there was any standard for the USA, which did not show any reaction about the arming of the islands by Greece. In response, Ned Price stated that the standard was in accordance with the American national interest (İleri and Gunerigok, 2022). This is exactly the point of this paper. Security

⁴ Italy occupied the island of Istanbul on April 28, 1912, the Island of Rhodes on May 4, 1912, Herke on May 9, 1912, Kerpe, İlyaki, Leryoz, Batnoz and Kilimli on May 12, 1912, Lipso on May 16, 1912, Symi on May 19, 1912 and Kos on May 20, 1912 (Danışmend, 1972, p.386).

⁵ In the first paragraph of Article 14 of the Paris Agreement, it is stated that Italy transfers the full sovereignty of the Dodecanese Islands to Greece from now on. The islands in question are: "Stampalia (Astropalia), Rhodes (Rhodos), Calki (Kharki), Scarpanto, Casos (Casso), Piscopis (Tilos), Misiros (Nisyros), Calimnos (Kalymnos), Leros, Patmos, Lipso (Lipso), Simi (Symi), Cos (Kos) and Castellorizo plus adjacent islands." In paragraph 2, the provision that the aforementioned islands are demilitarized and remains demilitarized is as follows: "These islands shall be and shall remain demilitarised" ("Treaty of peace with Italy", 1947, p.4).

concerns cannot be violated solely on the basis of national interests with an opportunist approach, disregarding international law.

Regarding the historical course, the demilitarization condition of Porthmos Islands was introduced with the Lausanne Straits Convention in order to transfer the islands in return for demilitarization and to ensure safe passage through the Turkish Straits. However, Turkey's arming the straits could only be possible with the additional protocol of the Montreux Convention. It is not possible to understand and accept the decision to remove the islands such as Samos, which is located within the Turkish territorial waters and on the geographical and geological natural extension of the Turkish mainland, at a distance of 1 mile from the Turkish coast, Istandk y, which is 2 miles away, and the islands of Chios and Lesbos, which are 5 miles away (Kamalov, 2007, p.56) from Turkish sovereignty, even if it is in return for demilitarization.

Since 1960, Greece has been violating the demilitarization requirement, especially by arming the Eastern Aegean Islands. After Turkey gave a note against Greek military build-up attempts in Rhodes and Kos in 1964, Greece said that there was no such thing. However, in 1969, when Turkey gave a note for the arming of the island of Lemnos, Greece openly accepted the accusation. Greece then claimed that this act was recognized in the Montreux Convention (Eren, 2008, pp.68-69). In the 1970s, after Turkey established the Aegean Army, Greece started to take up arms, ignoring the disarmament provision of the Eastern Aegean Islands.

There has always been a balance in this region. It has been vital to reach an agreement and a state of balance in terms of economic, commercial, strategic, geopolitical, security and defense. The islands, which have special conditions (Toppare, 2006, pp.5-16) for the aforementioned balance, are close to each other and to the two neighboring riparian states of Turkey and Greece. Similarly, it is noteworthy that the islands in question are numerous, that the Greek Islands are located on the natural continental shelf and very close to Turkey (G neş, 2017, p.305) and that they block the Turkish coast in a series. All these issues still require the establishment of peace and security through careful efforts. However, due to many violations by Greece, the ultimate solution is delayed.

As a result, while it is necessary to take steps to ensure a peaceful and safe environment between neighboring states, Greece's pursuit of an expansionist policy with its continuous claims of sovereignty by acting against international law threatens international peace and security. Similarly, moves such as Greece's will to extend its territorial waters to 12 miles (Siousiouras and Chrysochou, 2014, p.13) do nothing but compound the problem and negatively affect interstate relations (Kalkan, 2020, p.169), hence causing more crises to happen.

4. AN EVALUATION OF THE MUTUAL CLAIMS OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND GREECE IN TERMS OF INTERNATIONAL LAW

As mentioned, the Aegean Islands, for which wars were waged and treaties signed throughout history, are important regions that states cannot give up and want to take under their full sovereignty. Greece, which has not given up on the Megali Idea and its expansionist policy, still aims to expand its sovereignty by reviving these plans. The fact that Greece mostly interprets international agreements against international law, inaccurately and only in favor of itself and tries to create a *defacto*⁶ situation affects the relations between the two neighboring states negatively. These arbitrary and unlawful attitudes of Greece create tensions that might bring the two states to the brink of war.

⁶Being the only country in the world which declares that its national airspace is different from its territorial waters, Greece is a clear indication that it disregards international law and acts in a way devoid of any legal basis, but tries to create a *de facto* situation. Moreover, it is known that Greek warplanes harass Turkish warplanes, with Greeks claiming that their airspace, which is not legally valid and which it tries to manipulate in its favor, is allegedly violated by Turkish war planes. As a matter of fact, it is clear that Greece's acceptance of the width of its airspace as 6 miles as part of NATO agreements means that its only concern is to cause a *defacto* situation against Turkey consisting of arbitrariness (Kar n, 2010, pp.68-76).

In fact, the problem of belonging lies at the root of the Aegean Problem rather than the limitation of maritime jurisdiction areas (Vassalotti, 2011, p.389). This problem, which covers the islands, islets and reefs under the sovereignty of which state, is not fully resolved on the basis of international law. In this context, it is useful to remember the Kardak Rocks Crisis that broke out in 1996. These rocks, which are 3.8 miles from the Turkish coast and 5.5 miles from the Greek coast, have not been transferred to Italy or Greece by any treaty. Therefore, the incident, which took place in 1996 in Kardak Rocks (Siousiouras and Chrysochou, 2014, p.13; Kalkan, 2020, p.168) that belong to Turkey, which is called the Kardak Crisis (Mann, 2001, pp.30-31), broke out as a result of Greece's attitudes and actions against international law, and went down in history as an example of tension.

The Law of the Sea, like other fields of international law, is a discipline mostly formed by international customary rules. Based on the customary rules of maritime law applied by states, four Geneva Laws of the Sea Conventions were adopted as a result of the 1st Law of the Sea Conference, which was held as part of codification studies in order to respond to the needs of states in parallel with their development. The Second Conference on the Law of the Sea in 1960 was inconclusive, and as a result of the Third Conference on the Law of the Sea, which lasted for 9 years (1973-1982), the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) of 1982 was established, which contains new and amended provisions in addition to the customary rules and the compilation of the aforementioned conventions. Turkey, on the other hand, is not a party to this convention due to justified reasons.

4.1. Evaluation of the Territorial Sea Issue in Terms of International Law

The territorial sea is the maritime area that the coastal state dominates, starting from the baseline to be determined within the framework of international law up to the distance to be determined in accordance with international law (Kuran, 2014, pp. 349-358). In fact, although the idea of sovereignty was adopted in the 1958 Geneva Convention on the Terrestrial Waters and Contiguous Zone and the 1982 UNCLOS (see "United Nations convention" for further information, t.y.), it would not be appropriate to talk about sovereignty in an absolute sense, since the coastal state has certain rights such as the jurisdiction of the third states and the right of innocent passage (Kamalov, 2007, p.57).

The 3-mile territorial sea limit, which was established for Greece and Turkey, especially in the Treaty of Lausanne⁷ was later increased to 6 miles by Greece in the 1930s, primarily as a result of actual practice. Greece projected the 6-mile application into the legislation with the law numbered 235, which it adopted in 1936 (Toppare, 2006, p.11). On the other hand, although Turkey expanded its territorial waters up to 6 miles with the Territorial Waters Law No. 476 in 1964 ("Karasuları Kanunu", 1964) this rule was put into practice only in geographically convenient places. Accordingly, it is understood that Turkey always acts by taking into account the special circumstances and conditions of the region.

In 1982, Turkey enacted the Territorial Waters Law No. 2674, which coincides with the general principles of international law, the customary rules of maritime law and the spirit of UNCLOS. According to the first article of the Law, the width of the territorial sea is set as 6 miles (Toppare, 2006, p.12). The legal regulations made by Turkey were formed by adopting the general principles of law, practices, old-dated maritime treaties, UNCLOS and all principles set forth by international arbitration and judicial bodies. Still, Greece openly expressed its intention to increase the width of its territorial sea area to 12 miles, based on the 1982 UNCLOS (Saltzman, p.1). Greece's desire to expand its territorial seas to 12 miles, however, is contrary to international law. Greece interprets the expression

⁷Unless there is a contrary provision in the treaty, since the islands, islets and rocks, which are up to 3 miles away, are considered to belong to the coastal state, the 3 miles territorial waters width criterion applied at that time was taken as a basis. In the Treaty of Lausanne, Article 6 states that "unless there is a provision contrary to this Agreement, the border includes the navy, and the island and islets three miles from the coast" and in Article 12, "inhabited islands at a distance of three miles from the Asian coast, contrary to this Treaty." Unless there is clear evidence, they will remain under Turkish rule ("Lozan sulh muahednamesinin", 1931, pp.23-25).

“cannot exceed 12 miles” in UNCLOS article 3 literally, strictly and in a way contrary to the spirit of the article. For there is no obligation for the coastal state to extend its territorial waters to 12 miles, which is the maximum limit (Güneş, 2017, p.309) and there is no such general rule or established right (Saltzman, p.2).

From the very beginning, Turkey has made it clear that this attitude of Greece is unacceptable. Similarly, Turkey has warned that the implementation of this enlargement decision by Greece, which is against international law, is a reason for war (*casus belli*) (Kalkan, 2020, p.169) and that the necessary measures will be taken (Avar and Lın, 2019, p.62; Saltzman, p.1). In other words, since Greece's will to expand its territorial waters sovereignty area directly limits Turkey's sovereignty areas, it constitutes an intervention – it is a clear attack on Turkey's sovereignty and constitutes an international violation. In this regard, Greece's international responsibility is on the agenda. From the very beginning, Greece has been trying to ignore the existence of the Turkish State and clearly reveals its will to own the whole of the Aegean Sea. Therefore, the importance of the width of the territorial sea is based on security concerns rather than economic interests. At the same time, the problem of the width of the territorial sea directly concerns the national airspace. That is to say, according to international law, the width of a country's national airspace is as wide as its territorial waters (Avar and Lın, 2019, pp.61-62). However, Greece also acts in violation of international law regarding the Flight Information Region (FIR), causing violations. For even in the period when it implemented the width of the territorial waters as 3 miles, it implemented the national airspace as 10 miles since 1931 (Karğın, 2010, p.69). Today, the width of territorial waters in the Aegean Sea is considered to be 6 miles. The airspace above this border is neither recognized internationally nor by Turkey. As a result, airspace exceeding 6 miles in width is international airspace (“Background note on the Aegean dispute”).

Another thesis Greece defends is on the basis of territorial integrity. However, the archipelago state must consist entirely of islands. Therefore, although it is clear that Greece is not an archipelago state, it is against international law that it defines itself as an archipelago state and draws a baseline by uniting the islands. When looked at, it is seen that Greece is trying to impose the argument that maritime jurisdiction areas should be determined in this way. In addition, it argues that the islands should be granted territorial waters of the same width as the mainland. However, among the UNCLOS provisions (“United Nations convention”, p.137) on which Greece relies, there is no clear regulation that the width of the territorial sea valid for the mainland will also apply to the islands. Also, the Aegean Sea has special features (Güneş, 2017, p.303) that should be taken into account as a priority. Even if there is a clear regulation on the islands, as Greece claims, this rule will not be directly applicable. For the same reason, Greece will not be able to extend its mainland territorial waters to 12 miles. This fact is also stipulated by Article 300 of the 1982 UNCLOS, under the General Provisions Heading⁸.

On the other hand, Greece, abuses the principle of equidistance that is based on the 1958 Geneva Convention on Territorial Waters and Contiguous Area and the 1982 UNDH2S, which it also attributes to customary rule. It is clearly against the principle of goodwill that Greece wants to apply the rule of equal distance between the islands located in the easternmost and closest to the Turkish coasts and insists on drawing the middle line between the two countries in this way. In particular, one of the special conditions of the Aegean Sea is that most of the Greek islands are located on the Turkish side, very close to the Turkish coasts. In other words, they remain on the "opposite side" of the midline.

⁸ Article 300, “States Parties shall fulfil in good faith the obligations assumed under this Convention and shall exercise the rights, jurisdiction and freedoms recognized in this Convention in a manner which would not constitute an abuse of right.” (“United Nations convention”, p.137).

Even just looking at the discussion about the determination of the middle line, it is understood once again that for the Aegean Sea Issue, which has special characteristics, it is necessary to find a solution suitable for special conditions.

As we mentioned above, the expansion of Greece's territorial waters directly corresponds to the limitation of Turkey's maritime jurisdiction areas. This predicament has negative implications for Turkey's sovereignty. In addition, of course, a state cannot unilaterally change the provisions that concern more than one state to the detriment of the other state. It is also established by international court and arbitration decisions that maritime jurisdiction areas cannot be unilaterally limited or resolved. For example, we see similar explanations in the decision of the International Court of Justice dated 19.12.1951 in the Fisheries Case between England and Norway (for more information see: Johnson, 1952; Green, 1952) and in the decision dated 25.07.1974 in the Fishing Case to which England and Iceland were parties. The International Court of Justice stated in its decisions that the delimitation of maritime jurisdictions is based on an international basis. It has been stated that it is against international law for the coastal state to evaluate this limitation process, which has a fundamental international aspect, only in terms of its own domestic law ("Fisheries Jurisdiction", 1952).

To explain the expansionist policy of Greece in numbers, when Greece unilaterally increased the width of its territorial waters from 3 miles to 6 miles in 1936, it reduced the open sea area, which was 75% of the Aegean Sea, by 25%, and included it in its sovereignty. Currently, the territorial waters of Greece already correspond to about 45% of the Aegean Sea (Saltzman, p.1). If Greece increases the width of its territorial waters to 12 miles, this number will reach 70%. Thus, the territorial sea part of Turkey will only correspond to 10% of the Aegean Sea and the open sea area will decrease by up to 19%. It is obvious how disproportionate and unfair the drawn situation is and how it is against international law and general principles of law ("Başlıca Ege Denizi sorunları", t.y.).

In accordance with the principle of equitable solution and equity, it is possible to grant partial or no authorization to some islands based on the size of the island, its population, geographical situation and similar concrete features together. Moreover, it is not possible for geological formations that are not suitable for sustaining the economic and social life to have territorial waters and continental shelf. Among the territories that Greece wants to include in its maritime jurisdiction, about 100 of them are not inhabited (Toppare, 2006, p.19; Dyke, 2005, pp.64-69). In this respect, the most reasonable proposal for the two states seems to form a joint committee for the determination of formations that can be legally recognized as a maritime jurisdiction area and to make a decision and agree on them in good faith. For example, Turkey and Italy formed a commission after Italy made a broad interpretation of the 12th and 15th articles of the Treaty of Lausanne and tried to bring the islands 3 miles from the Turkish coast under their control. Thus, by signing an agreement in Ankara in 1932, the issue of belonging was easily brought to a conclusion⁹.

While the aforementioned situation signals that the Aegean conflict is not caused by Turkey, it indicates that the main problem is Greece's reluctant attitude. It is essential to prefer peaceful negotiation ways and diplomatic means in order to maintain international relations in a stable, peaceful and secure manner. It is vital for states to convey their concerns, requests and suggestions to the other side about how to maintain international peace and security. As a matter of fact, when Greece applied to the Security Council in 1976 due to alleged security concerns, the Security Council reminded that the states in question could solve the problem by negotiating with each other and recommended mutual dialogue. Although the existence and functions of international organizations

⁹ Italy and Turkey Convention for the Delimitation of the Territorial Waters between the Coasts of Anatolia and the Island of Castellorizo ("UN Treaty Collection", 1932-1934, p.243).

become more and more powerful in international law, what matters is the will of the states. Therefore, in the resolution of disputes, it is the will and sovereignty of the states that must be observed in the order first.

Nor does it make sense for Greece to base its insistent claim that the midline principle should be applied to the 1982 UNCLOS. Because, as we mentioned above, Turkey is not a party to the contract in question. Even by voting against it, it was in the position of a persistent objector state (Gündüzler, 2013, p.64). Greece puts forward the provisions of the aforementioned contract in an incomplete and unfair way in order to obtain results in its own favor. However, the last sentence of Article 15, which includes the midline principle, clearly states that the midline rule will not be applied in cases where special conditions require it (Saltzman, p.3).

As a result, it is seen that Turkey's justifications are based on justified legal grounds. When the international customary rules, general principles of law and international treaties are evaluated together, it is seen that Greece makes unfair claims. In contrast, Turkey's claims and proposals for a solution are in line with international law. It should be reminded that international treaties can be duly revised or duly repealed. States can always choose a new or renewed agreement based on their own will and taking into account the rights of each other. When conflicts arise between states, the main criterion recommended and adopted by international law is that states work out peaceful solutions.

Basically, the general principles of law must be observed and applied in all cases. In addition to the fact that the general principles of law are included in international regulations, international legal persons must always act by considering these principles while exercising their rights and fulfilling their obligations. In fact, goodwill and non-abuse of rights, which are among the most basic principles, are included in Article 300 ("United Nations convention", p. 137) of UNCLOS(Saltzman, p. 3).

It is worth reminding again that the Aegean Sea is a semi-enclosed sea (Güneş, 2017, p. 303). Likewise, the definitions of closed and semi-enclosed seas are included in Article 122 of UNCLOS ("United Nations convention", pp. 67-68). The obligation of "cooperation between states with coasts on semi-closed seas" stipulated in the next article coincides with the balance of Lausanne (Dyke, 2005, p. 84). Therefore, this article confirms Turkey's thesis from the very beginning that the riparian states cannot go to unilateral delimitation in a way that will harm the sovereignty of the opposing and neighboring riparian states, and that they should only reach an agreement in order to obtain a just solution within the framework of equity (Güneş, 2017, p.314).

4.1.1. An Evaluation of the Continental Shelf Problem from the Perspective of International Law

The continental shelf problem arose between the Republic of Turkey and Greece when Greece granted exploration licenses outside its territorial waters to oil exploration companies in order to carry out seismic surveys in 1961 (Toppare, 2006, p.16). On the other hand, in 1973, Turkey granted the Turkish Petroleum Corporation an oil exploration permits in the open sea areas outside the 6-mile territorial waters of the Greek Islands. However, Greece claimed that the area searched by Turkey was its continental shelf (Siousiouras and Chrysochou, 2014, p.14). Thereupon, as a result of intense exchange of notes between the two states in 1974-1975, it was agreed that the problem should be resolved through negotiation.

In this context, although a final solution was not achieved, it is seen that many talks between the two neighboring states focused on improving relations. The organization of the Bern summit, which resulted in the Bern agreement, in which the principles to avoid behaviors that would disrupt the

relations between the two states (Vassalotti, 2011, p.392) were adopted, was positive and important in terms of relations between the two neighboring riparian states (Saltzman, pp.4-5).

In the following period, Turkey commissioned the MTA Seismic A research vessel (for more information see: "MTA Sismik-1 Araştırma Gemisi", t.y) to conduct research activities in the open sea areas of the Aegean Sea. On the other hand, Greece applied to the International Court of Justice (ICJ) on 7 August 1976, and to the UN Security Council on 10 August, claiming that the research areas were on its continental shelf. The ICJ has given a decision of lack of jurisdiction regarding this application of Greece. One of the grounds on which the ICJ based its decision on non-jurisdiction was Greece's reservation in the General Act of 1928, on which Greece bases its claim that Turkey supposedly authorized the ICJ, not to recognize the Court's jurisdiction in terms of disputes regarding its "country status" ("Aegean Sea continental shelf"). The Security Council, on the other hand, recommended in its decision dated 25.08.1976 and numbered 395 that the two states could resolve the dispute in question through mutual agreement ("United Nations security council resolutions").

The continental shelf area, which is the natural extension of the land countries of the states, where the natural resources are most concentrated and which the states have *ab initio* and *ipso facto* without the need for an announcement, is one of the maritime jurisdiction areas where the sovereign functional rights of the states are recognized (Öğüt, 2010, pp.32-33). As it is known, the existence of a country in international law is one of the indispensable conditions among the elements of the state ("Montevideo convention on the rights"). However, the existence of a sea country depends on the existence of a land country. Yet the geographical size of both the land country and the maritime country is not important, nor is it important and compulsory whether it constitutes integrity or not. Therefore, it does not make any sense for Greece to talk about a territorial integrity between the land country and the islands under its sovereignty, to assert it as a mandatory condition, for example, based on the fact that it is divided by a so-called foreign sea area.

In short, the current situation and conditions confirm that the Aegean Sea has a *sui generis* structure (Güneş, 2017, p.303) due to its special conditions. Because of Greece's misinterpretation of the most fundamental sources of international law, there is no valid legal basis for the acceptance of territorial integrity and archipelago claims.

What is required in this issue is that the two states reach a solution through an agreement, as is the case with the territorial sea (Öğüt, 2010, p.33). As a matter of fact, although the Greek-dominated Eastern Aegean Islands are located on Turkey's continental shelf, Greece's efforts to expand its sovereignty lack any reasonable basis. Contrary to Greece's claim (Siousiouras and Chrysochou, 2014, p.13), there is no explicit rule of international law that the islands should have a continental shelf just like the land. Even if there were such a rule, it is obvious that it cannot be applied unilaterally against the sovereignty of the neighboring and riparian states. If an agreement cannot be reached, the aforementioned and similar problems should be resolved within the framework of the principle of equity for an equitable solution, taking into account the special conditions (Avar and Lin, 2019, pp.60-61).

Another point to be highlighted is the violation by Greece of the Lausanne balance which stipulates that both states benefit from the Aegean Sea equally. Of course, it is not possible for a state to upset the balance by changing the rules against the other state. The aforementioned international violation situation is such that it will lead to the emergence of international responsibility of Greece.

It is not possible to solve this issue without taking into account vital issues such as that the Aegean Sea is a semi-enclosed sea, that the two states are neighboring riparian states, that the distance

between them is very short, that the islands are very close to each other, and that the Greek-dominated islands are very close to the Turkish mainland. In addition, one of the reasons why the Aegean Sea poses an international problem is, of course, the presence of around 3,000 thousand islands, islets and rocks, as well as a number of geological formations, whose nature needs to be determined (Toppare, 2006, pp.17-20). If, contrary to the current situation, there were only a few small and undisputed islands, such a problem would probably not have arisen.

As we mentioned above, in the light of the general principles adopted by international law and their applications, it is not possible to accept the claim of Greece. It is against equity that will emerge in case the so-called solution proposals put forward by Greece in disregard of international law are implemented. For, if Greece's claims are implemented, Turkey's access to the open sea, which is the common heritage of humanity, will be completely closed and neither territorial waters nor continental shelf area of Turkey will remain. In this way, Greece wants to completely abolish Turkey's sovereignty areas *ab initio* and *ipso facto* (Güneş, 2017, pp.310-312). Needless to say, such a predicament would not be reasonable, logical or equitable. As we have stated before, it is obvious that the islands under the sovereignty of Greece are located on the natural extension of Anatolia, which creates a special situation (Gündüzler, 2013, p.64).

Consequently, Greece must respond to Turkey's calls to comply with international law. The principles of equity and goodwill (Güneş, 2017, p.314) should be adopted in order to obtain a mutually equitable solution, and a special, *sui generis* solution should be sought within the framework of international law principles. In the absence of special conditions in the resolution of the territorial waters dispute, the rule of equal distance in the continental shelf problem was not established as a customary rule although the principle of equidistance was adopted as a customary rule. For this reason, according to Article 83 of UNCLOS 1982, in case the parties cannot agree, it is accepted that they should resolve the problem on their own, considering special conditions within the framework of equity. Thus, there is no legal basis that Greece can claim against Turkey regarding the midline principle in the continental shelf dispute.

5. THE AEGEAN QUESTION IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL JURISPRUDENCE

In order to better analyze the issue, it is necessary to mention briefly the jurisdiction of the ICJ. As it is known, there is no compulsory judicial body in international law that can make judgments against the will of any state – a fact necessarily resulting from the principal of sovereignty of states. Therefore, to resolve a dispute the ICJ depends on the acceptance of states, which are the main subjects of international law, of the jurisdiction in concrete disputes. As a matter of fact, to create such an obligation would be contrary to the nature of the sovereign structures of states and the spirit of international law. In addition, the state must demonstrate its consent to accept the jurisdiction of the Court in a way that does not leave room for discussion because the jurisdiction of the ICJ is discretionary (“Statute of international court of justice”). Therefore, it is out of question to act from the assumed consent.

First of all, it should be underlined that since the Republic of Turkey is not a party to the 1982 UNCLOS, it is not possible to assert the provisions of the said contract against it. In addition, as a customary law rule, it is not binding for Turkey since Turkey voted against and has the status of a persistent objector state (Gündüzler, 2013, p.64). As such, it is meaningless and groundless for Greece to base its claims on the 1982 UNCLOS provisions. However, our aim is to demonstrate the justification of Turkey's theses even in the case of the application of the said convention to the current issue.

First of all, in Chapter XV of UNCLOS, which deals with the resolution of disputes, by referring to article 2/3 of the UN Charter, it is regulated that states should resort to peaceful resolution, but if they cannot be resolved by these means, competent court or arbitration can be resorted to (Saltzman, p.3). As we explained above, the main thing is that the states resolve the conflict among themselves. Recourse to judicial remedies is secondary and seen as a last resort.

As a matter of fact, while mandatory jurisdiction was adopted in the 1982 UNCLOS, in Chapter XV Section 3, states with adjacent or opposite coasts may exclude disputes regarding territorial sea and continental shelf delimitation from mandatory jurisdiction, provided they report it ("United Nations convention"). In that case, we see that the principle of sovereign equality of states, which is the general rule of international law, is referred to in the resolution of disputes regarding the delimitation of maritime jurisdiction areas. It is also a result of the principle of sovereign equality that the states in conflict are advised to mutually resort to peaceful solutions.

Finally, we will include some rulings of the Court on the delimitation of maritime jurisdictions. Indeed, the Court attaches great importance to obtaining equitable results in the resolution of disputes. In this respect, it has included in its jurisprudence that there is no rule that can be applied to every common situation, that the application of the middle line principle is not obligatory (for example, the 2007 Nicaragua/Honduras Case), and it evaluated the specifics of the concrete case and resolved it in the light of fair principles. For example, the Court prioritized equitable principles and equitable settlement in the 1969 North Sea Continental Shelf Cases Germany-Netherlands and Germany-Denmark ("North Sea continental shelf cases", 1969), and in the 1982 Tunisia-Libya Continental Shelf Case (Vassalotti, 2011, pp. 394-395; Avar and Lin, 2019, p.61). In the English Channel Continental Shelf case, only partial influence was granted to the islands in terms of maritime jurisdictions, including the continental shelf ("North Sea continental shelf cases", 1969, p.46). In the 1985 Libya-Maltese Continental Shelf case, uninhabited islets in question were not taken into account in the drawing of the baseline ("Case concerning the continental shelf", 1985).

Similarly, the same principles are followed in Arbitration Decisions. In the Eritrea/Yemen Arbitration, Yemen, just like Greece, used its own islands to expand its maritime jurisdiction. However, some islands were not taken into account in the said arbitration decision on the grounds of fairness ("Eritrea/Yemen – Sovereignty"). In the Guinea/Guinea-Bissau Arbitration dated 1985, the issue of natural extension was especially emphasized in order to reach an equitable solution, and the middle line principle was pushed into the background by the numerous islands in front of the coast (Erkiner and Büyük, 2021, p.1028).

In the 2004 Romania-Ukraine Case ("Maritime delimitation in The Black Sea", 2009) conditions such as the closed structure of the Black Sea, the oil, natural gas, fishing etc. activities of the parties, security concerns and the disproportion between coastal and maritime jurisdictions, which the Court investigated and evaluated, remind us of the *sui generis* structure and characteristics of the Aegean Sea.

As a result, the jurisprudence we have outlined shows us that the middle line principle is never applied as a commanding rule, and the tendency to produce a fair solution in the light of equitable principles by always evaluating geographical, political, economic, etc. features together. As Turkey advocates, the Aegean Issue should be resolved within the framework of the general principles of the law, taking into account the political, military, geographical, historical etc. characteristics of the Aegean Sea.

6. CONCLUSION

It should be noted that the problems between Turkey and Greece cannot be limited to the Aegean Islands only. Although there are other problems, the Aegean Islands issue, which always remains on the agenda due to Greece's unrelenting violations, is among the disputes that have gained a serious dimension in the international arena. Given that Ukraine became an EU member in a pretty short period of time, causing reaction from the international public opinion, the precondition that the Aegean Question should be resolved on the basis of Turkey's possible EU membership (Toppare, 2006, pp.168-171) with the efforts of Greece shows that what is at stake is essentially a political "conflict" rather than a legal and diplomatic issue. In that case, the principles of goodwill and fairness, (supposedly) dominant principles in the international arena, should be adopted by all persons of international law, not just by the so-called parties to the concrete dispute. Also, cooperation should be ensured by displaying a fair stance in solving the Aegean Problem instead of presenting it in different media.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Selman ÖĞÜT (%50), Sümeyye DÜNDAR (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Selman ÖĞÜT (50%), Sümeyye DÜNDAR (50%)

KAYNAKÇA

Acer, Y. (2003). *The Aegean maritime disputes and international law*. Wiltshire: Ashgate

Ak, G. (2014). Tarih, deniz ve egemenlik: Ege'nin isporadları "Mendeşe Adaları"nın dünü ve bugünü. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Tarihi*, 14(29), 283-313. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235765>

Aegean Sea continental shelf (Greece & Turkey). International Court of Justice. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/en/case/62>

Avar, Y., and Lın Y. C. (2019). Aegean disputes between Turkey and Greece: Turkish and Greek claims and motivations in the framework of legal and political perspectives. *International Journal of Politics and Security*, 1(1), 67-70. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/706054>

Başlıca ege denizi sorunları (t.y.). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Retrieved from: <https://www.mfa.gov.tr/baslica-ege-denizi-sorunlari.tr.mfa>

Background note on Aegean dispute. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs. Retrieved from: <https://www.mfa.gov.tr/background-note-on-aegean-disputes.en.mfa>

Case concerning the continental shelf (Libyan Arab Jamahiriya/Malta) (1985). International Court of Justice Reports 13. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/en/case/68>

Danişmend, İ.H. (1972). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi

Dyke, J.M.V. (2005). An analysis of the Aegean disputes under international law. *Ocean Development & International Law*, 36(1), 63-117. doi: 10.1080/00908320590909088

Fisheries Jurisdiction (United Kingdom v. Iceland). International Court of Justice. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/en/case/55>

-
- Eren, Ş. (2008). Ege Denizi Temelinde Türk-Yunan ilişkileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Eritrea/Yemen – Sovereignty and Maritime Delimitation in the Red Sea. Permanent Court of Arbitration. Retrieved from: <https://pca-cpa.org/en/cases/81/>
- Erkiner, H. H. and Büyük, M. E. (2021). Türk-Yunan ilişkileri kapsamında kıta sahanlığının çözüm yeri Birleşmiş Milletler Uluslararası Adalet Divanı olabilir mi?. MÜHF-HAD, 27(2), 1013-1038. doi:10.33433/maruhad.989579
- Green, L.C. (1952). The Anglo-Norwegian fisheries case. *I.C.J. Reports 1951*, 15(3), 373-377. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/en/case/5>
- Gündüzler, U. (2013). United Nations convention on law of sea as a mixed treaty of EU: a headache for Turkey? *Ankara Review of European Studies*, 12(2), 61. doi:10.1501/Avraras_0000000194
- Güneş, Ş.A. (2017). Aegean Sea territorial waters issue. P. G. Ercan (Ed.). Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach (pp.303-320). Ankara: Palgrave Macmillan Cham. 10.1007/978-3-319-50451-3
- İleri, K. and Gunerigok, S. (2022). US points to 'America's national interest's for double standard on Greece. AA. Retrieved from: <https://www.aa.com.tr/en/americas/us-points-to-americas-national-interests-for-double-standard-on-greece/2697618>
- Johnson, D.H.N. (1952). The Anglo-Norwegian fisheries case. *The International & Comparative Law Quarterly*, 1(2), 145-180. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-lawquarterly/article/abs/anglonorwegian-fisheries-case/804CCD504ECB5716295466E98A86161E>
- Kalkan, E. (2020). The longstanding dispute between Turkey and Greece: the Aegean issue. *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 28, 167-174. doi: 10.18092/ulikidince.713136
- Kamalov, R. (2007). Ege sorunları (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Karasuları Kanunu. (1964, 25 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 11711). Erişim Adresi: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc047/kanuntbmmc047/kanuntbmmc04700476.pdf
- Karğın, Ş. (2010). Ege Adaları'nın hukuksal statüsü Ege sorunları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Keskin, F. (2018). Günümüz Türk-Yunan ilişkilerinde tarihi boyutları ile temel sorunları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Kuran, S. (2014). *Uluslararası deniz hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları
- Lozan sulh muahednamesinin kabuluna dair kanunlar düstür üçüncü tertip cilt 5. (1931). https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf
- Mann, S. (2001). The Greek-Turkish dispute in the Aegean Sea: its ramifications for NATO and the prospects for resolution. Calhoun. Retrieved from: https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/2684/01Mar_Mann.pdf?sequence=1&isAllo wed=y
- Maritime delimitation in The Black Sea (Romania V. Ukraine) judgment of 3 February 2009. International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/132/132-20090203-JUD-01-00-BI.pdf>
-

-
- Monte video convention on the rights and duties of states (Article 1). University of Oslo. Retrieved from: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml>
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (t.y.). MTA Sismik-1 Araştırma Gemisi. Retrieved from: <https://www.mta.gov.tr/v3.0/arastirmalar/sismik1>
- North Sea continental shelf cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands) judgment of 20 February 1969. International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf>
- Öğüt, S. (2010). The sea politics of the EU in the framework of 1982 convention on the law of the sea. (Unpublished Master Thesis). Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, İstanbul
- Saltzman, D. S. (t.y.). A legal survey of some of the Aegean issues of dispute and prospects for a non-judicial multidisciplinary solution. Retrieved from: http://turkishpolicy.com/pdf/vol_1-no_2-saltzman.pdf
- Siousiouras, P. and Chrysochou G. (2014). The Aegean dispute in the context of contemporary judicial decisions on maritime delimitation. *Laws*, 3(1), 12-49. doi:10.3390/laws3010012
- Statute of international court of justice (2022, 25 October). Article 36/1. Retrieved from: <https://www.icj-cij.org/en/statute>
- Sur, M. (2022). *Uluslararası hukukun esasları*. İstanbul: Filiz Kitabevi
- Treaty of peace with Italy, signed at Paris on 10 February 1947 (1947). Parties: Italy, France, Allies Powers, Basin: Lake of Mont Cenis. Retrieved from: <http://gis.nacse.org/tfdd/tfddocs/135ENG.pdf>
- Toppare, N.A. (2006). A legal approach to the Greek Turkish continental shelf dispute at the Aegean Sea (Published Master Thesis). Bilkent University, The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara
- Turan, C. (2016). Türk-Yunan ilişkileri ve Ege sorunu (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi
- Türkiye'den ABD ve Yunanistan'a adalar uyarısı. (2022, 22 Eylül). Retrieved from: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/turkiyeden-abd-ve-yunanistana-adalar-notasi-711582.html>
- United Nations convention on the law of the sea. Retrieved from: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
- United Nations security council resolutions (t.y.). Retrieved from: <http://unscr.com/en/resolutions/395>. Date of Access: 01.10.2022
- UN Treaty Collection. (1932-1934 January 4). League of Nations Treaty. Retrieved from: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/LoN-cumulative%20index-06.pdf>
- Vassalotti, J. (2011). Rough Seas: The Greek-Turkish Aegean Sea dispute and ideas for resolution. *L.A. Int'l & Comp. L. Rev.*, 387. Retrieved from: <https://digitalcommons.lmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1667&context=ilr>
- Yazan, Y. (2012). Türk-Yunan Ege Denizi sorunlarının Avrupa Birliği Komisyonunun ve Parlamentosunun bakış açıları çerçevesinde incelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 191-218. Retrieved from: <http://iubfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/107649>
-

ÖZET

Ege Denizi üzerinde karasuları, kıta sahanlığı adaların aidiyeti ve silahlandırılmasına ilişkin sorunların yanında ekonomik bölge sorunu da özellikle Yunanistan'ın uluslar arası hukuka aykırı mükerrer eylemleriyle sürekli gündemde kalmasına rağmen çözüme kavuşturulamamıştır. Ege Meselesi bugüne kadar Uluslar arası Adalet Divanı tarafından karara bağlanmış deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin uyuşmazlıklara ek olarak çok farklı özelliklere sahiptir. Yunanistan 24 Nisan 1830'da bağımsız olması ardından dış politikasını, Osmanlı Devleti'nden toprak almak üzerine kurmuştur. Osmanlı devleti ile Balkan devletleri arasında, I. Balkan Savaşı'nı bitiren Londra Antlaşması 30 Mayıs 1923 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşmaya taraf olan altı devlet (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya-Macaristan, Rusya), Londra Antlaşması'nın beşinci maddesi doğrultusunda, 13 Şubat 1914 tarihinde Gökçeada, Bozcaada, ve Meis Adaları'nın Osmanlı Devleti'ne bırakmıştır. Yunanistan işgal altında olan Doğu Ege Adaları silahsız bırakmak ve askeri amaçları için kullanılmaması şartıyla Yunanistan'a bırakılmıştır. 14 Kasım 1913'te Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında imzalanan Atina Antlaşması'nın 15. maddesi, Londra Antlaşması'nın 5. maddesine atıfta bulunarak adaların durumu bahsedilen devletlerin kararına bırakılmıştır. Bu anlaşma ile Girit'te kesin olarak Yunanistan'a bırakılmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın 12. ve 13. maddeleri Atina ve Londra Antlaşmaları'na atıfta bulunmasıyla bu maddeler yeniden onaylanmıştır. 1922'de Türk-Yunan sıcak savaşının sona ermesiyle Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasında bir denge meydana getirilmiştir. Türkiye ve Yunanistan arasında 1930'larda dostane ilişkiler şeklinde devam eden duruma rağmen Yunanistan, 1931 Cumhurbaşkanı kararnamesi ile hava sahasını 3 milden 10 mile çıkarmıştır. Ayrıca Yunanistan, 1926 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ardından da kara sularını 3 milden 6 mile çıkarmıştır. Burada Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin iki ülke tarafından farklı yorumlanması söz konusudur. Türkiye'nin katılmadığı II. Dünya Savaşı'nda İtalya'nın (1943) teslim olmasıyla bu defa Almanya işgaline uğramıştır. 1945'te Almanya'nın teslim olması sonrasında adalar İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Menteşe Adaları ile Meis Adası, 10 Şubat 1947 tarihinde Paris Barış Antlaşması'nın 14. maddesi çerçevesinde Yunanistan'a devredilmiştir. Sonuç olarak ismen sayılan 13 ada ile "bitişik adacıklar" Yunanistan'a yine askersizleştirme koşulu karşılığında devredilmiştir. Burada dikkat çeken nokta, İtalya'nın aksine Yunanistan'a yapılan devirde özellikle silahlandırma ve askerden arındırma koşullarının bulunmasıdır. Bakıldığında Lozan Antlaşması'nın getirdiği "Lozan Dengesi" Ege denizinde titizlikle korunması gereken unsurlardan olduğu görülebilmektedir. Askerden arındırmanın ihlali konusuyla ilgili Türkiye'nin mevzu bahis adalara en yakın konumda olması güvenlik endişesi yaşamasına neden olmaktadır. Buna ek olarak anılan ihlal durumlarında Türkiye'nin Paris Barış Antlaşması'na taraf olmadığı gerekçesi ile söz hakkı olmadığını söyleyen Yunanistan'ın bu iddiası ciddi derecede anlamsız ve hukuki mesnetten yoksundur. Günümüzde devletlerin, her türlü ve her düzeydeki konuyla ilgili sıkı işbirliği içerisinde buldukları bir dünya düzeni içerisinde uluslararası barış ve güvenliği ilgilendiren konularda her devlet bu ihlalleri ortaya koyabilir. Bu yüzden konuya doğrudan muhatap ve bölgenin göz ardı edilemez egemen aktörü olan Türkiye'nin yapılan ihlallere sessiz kalıp gözardı edeceğini düşünmek akıldan ve mantıktan uzak bir yaklaşımdır. Askersizleştirme şartını Yunanistan, 1960 yılından bu yana özellikle Doğu Ege Adalarını silahlandırarak sürekli ihlal etmektedir. 1970'lerde ise Türkiye Ege Ordusunu kurması ardından Yunanistan Doğu Ege Adaları'nın silahsız bırakılma hükmünü yok sayarak silahlanmaya girişmiştir. Sonuç olarak, komşu devletler arası barışçıl ve güvenli ortamın sağlanması yönünde adımlar atılması gerekirken, Yunanistan'ın uluslararası hukuka aykırı davranarak sürekli egemenlik iddiaları ile yayılmacı bir politika gütmesi uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmektedir. Benzer şekilde Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarma iradesi gibi hamleleri mevcut meseleyi çözüme ulaştırmayı hiç kolaylaştırmadığı gibi, devletler arası ilişkileri de menfi anlamda etkileyerek daha fazla krizin gündeme gelmesine sebebiyet vermektedir. Türkiye ve

Yunanistan arasındaki Yunanistan'ın durulmayan ihlalleri nedeniyle gündemde yerini daima koruyan Ege Adaları sorunu uluslar arası arenada ciddi boyut kazanmış uyuşmazlıklar arasında yer almaktadır. Konuyla ilgili uluslararası hakim olan iyiniyet ve hakkaniyet ilkelerinin sadece somut uyuşmazlığın sözde taraflarınca değil tüm uluslararası hukuk kişilerince her konuya ilişkin olarak benimsenmesi gerekmektedir. Ek olarak Ege Sorunu'nun farklı mecralarda ortaya konması yerine çözümlenmesi bakımından hakça duruş sergileyerek işbirliği sağlanmalıdır.

IMPACT OF MAJOR GLOBAL EVENTS ON THE TURKISH STOCK MARKET EFFICIENCY

Ceyda AKTAN¹

Citation: Aktan, C. (2022). Impact of major global events on the Turkish stock market efficiency. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 613-627. doi: 10.17218/hititsbd.1207180

Abstract: Market efficiency is of great importance to many investors, policy makers, as well as researchers. It provides them with information regarding the market and acts as a guide in their decision-making process. For this reason, there have been extensive amount of research done through the years. However, the World has witnessed several major events in the last couple of decades, which has been of great importance for financial markets, having both direct and indirect impacts. The Global Financial Crisis of 2008 and the COVID-19 pandemic can be the two most important events the World has experienced. Although past research shows that the impact of both events on the efficiency of the stock markets were looked at in separate studies, there is lack of studies involving both major events and analysing how the efficiency of the stock market is changing between these periods. The aim of this study is to analyse the weak-form efficiency of the Turkish stock market and how it has evolved over time. There are 4 different data sets used to observe the changes in market efficiency, with full sample ranging from February 1988 to September 2022. Monthly closing prices of the BIST100 Index are analysed using both the traditional linear Augmented Dickey-Fuller unit root test and 5 different non-linear unit root tests. Results show that different tests have different strengths in capturing the stationarity and due to the LNV test Turkish Stock Market was found not to be weak form efficient.

Keywords: Market efficiency, unit root tests, BIST100, stationarity, global events

Büyük Küresel Olayların Türkiye Hisse Senedi Piyasasının Etkinliği Üzerindeki Etkisi

Atıf: Aktan, C. (2022). Büyük küresel olayların Türkiye hisse senedi piyasasının etkinliği üzerindeki etkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 613-627. doi:10.17218/hititsbd.1207180

Özet: Piyasa etkinliği, birçok yatırımcı, politika yapıcı ve araştırmacı için büyük önem taşımaktadır. Onlara piyasa hakkında bilgi sağlar ve karar verme süreçlerinde yol gösterici olur. Bu nedenle yıllar boyunca çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bununla birlikte, Dünya, son yıllarda, finansal piyasalar için büyük önem taşıyan hem doğrudan hem de dolaylı etkileri olan birçok önemli global olaya tanık oldu. 2008 Küresel Finansal Krizi ve COVID-19 salgını, Dünyanın yaşadığı önemli olaylar arasında gösterilmektedir. Geçmiş araştırmalar, her iki olayın hisse senedi piyasalarının etkinliği üzerindeki etkisinin ayrı çalışmalarda ele alındığını gösterse de hem büyük olayları içeren hem de borsa etkinliğinin bu dönemler arasında nasıl değiştiğini analiz eden çalışmalar yetersizdir. Bu çalışmanın amacı, Türk hisse senedi piyasasının zayıf formdaki etkinliğini ve zaman içinde nasıl geliştiğini analiz etmektir. Şubat 1988'den Eylül 2022'ye kadar uzanan bir gözlem aralığı kullanılarak piyasa etkinliğindeki değişiklikleri gözlemlemek için çalışmada 4 farklı veri seti bulunmaktadır. BIST100 Endeksi'nin aylık kapanış fiyatları hem geleneksel doğrusal yapıdaki Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi hem de 5 farklı doğrusal olmayan birim kök testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar,

Research Article

Submitted: 19.11.2022 Accepted: 28.12.2022

¹Asst. Prof. Dr., University of Turkish Aeronautical Association, Faculty of Business Administration Department of Management Information Systems, caktan@thk.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7040-4711>

farklı testlerin durağanlığı yakalamada farklı güçlere sahip olduğunu ve LNV testi ile birlikte Türkiye Hisse Senedi Piyasasının zayıf formda etkin bulunmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Piyasa etkinliği, birim kök testleri, BİST100, durağanlık, küresel olaylar

1. INTRODUCTION

Knowing whether a stock market is efficient is of great importance to many actors found within the market, and does not matter whether they are investors, policy makers, consultants, or researchers. It provides them with information regarding the market and acts as a guide in their decision-making process. A market that is considered to be informationally efficient is expected to immediately transfer all the information received to stock prices. For this reason all actors will have access to all information at the same time and at all times (Ozdemir, 2008, p.633). This situation, hence, will prevent anyone of them to obtain abnormal returns.

The idea behind market efficiency relates to the Efficient Market Hypothesis (EMH), a theory put forth in the 70s (Fama, 1970, pp.383-384). It was Fama who described the characteristics of an efficient market and referred to this efficiency in three different levels: weak, semi-strong, and strong. Weak-form market efficiency relates to past information and says that markets that are weak form efficient when all past information is reflected in stock prices. Stock prices will follow a random walk and make future prediction impossible using fundamental and technical analyses. The semi-strong form involves information from the past as well as public ones. It incorporates the weak form inside it. At its ultimate level, the market will be strong form efficient. This level includes all past, public and private information (Yucel, 2016, p.109).

It is the strong form of market efficiency is believed to have started the debate as to whether if stock markets can be fully efficient. Some studies on the topic have found evidence of efficiency but there are also an important number of studies where markets are found to be inefficient. Beliefs against the Efficient Market Hypothesis have surfaced more with the increase in behavioral finance research. Traditional finance theories, such as the EMH, are based on the assumption that people behave rational when making decisions (Aktan et al., 2019, p.981). Rationality makes a clear separation between right and wrong, and gives a clear idea about investors' movements. However, behavioral finance principles argue against this situation and explain that people are guided by their thoughts and beliefs and cannot always be rational when making decisions. These deviations from the EMH are defined as an anomaly.

Anomalies in financial markets can exist in many different forms, whether they are fundamental, technical, or calendar anomalies (Latif et al., 2011, pp.3-7). However, following the EMH studies on behavioral finance have also introduced the Overreaction Hypothesis and the Uncertain Information Hypothesis to literature (Mehdian et al., 2008, p.338). The Overreaction Hypothesis put forward by DeBondt and Thaler (1985) mentions that investors tend to overreact when they face with news of events that are either dramatic or unexpected, and, hence, cause security prices to decrease in negative news and vice versa. On the other hand, under the Uncertain Information Hypothesis, Brown et al. (1988) argues that investors, as rational beings, will set security prices below their expected values if there is any uncertainty in the market. It does not matter if the information is positive or negative, the uncertainty itself will make the market riskier. As the uncertainty is resolved, the risk will lower, and the prices will adjust back to their normal fundamental values (Brown et al., 1993, pp.101-102). Overall, it could be said that investors reactions can be expected to differ in the times of major global events, whether they are political, economic, or related to natural disasters. Past research has looked at the effects of wars and terror on stock markets (Carter and Simkins, 2004, pp.539-558; Coleman, 2012, pp.4087-4099;

Hudson and Urquhart, 2015, pp.166-177), as well as natural disasters (Ramiah, 2013, pp.383-401; Kandil Goker et al., 2020, pp.14-41), and financial crises, and found that they do affect stock prices and cause spill-over effects. Most of these studies seem to base their arguments on the EMH and the role of new information.

As seen from the number of studies interest and research on the topic seem to be growing more and more in time. However, there is still no clear view on the efficiency of stock markets or on the prices of commodity items. Differences in time periods taken for observation or the methods utilized can be the determining factor behind the differences in findings. There is especially a clear shift in the types of tests utilized, such as applying more nonlinear tests and the utilization of machine learning techniques. Therefore, by specifically focusing on key global events (2008 crisis and the pandemic) the aim of this study is to analyze the efficiency of the Turkish stock market and how it has evolved over time, but focusing on the weak form. Contribution of this analysis to existing literature is through the use of different nonlinear tests that differ in their structures, and hence, abilities to identify stationarity. Also, by utilizing a long sample period with three different sub-periods will provide insight into understanding how efficient the market in different timeframes.

The study will be presented under following headings. With Introduction to the topic being Section I, Section II will be the Literature Review, followed by the specifics of the data used and the tests applied in Section III. Results of the study will be given in Section IV and, lastly, Section V will conclude the study.

2. LITERATURE REVIEW

In the Introduction part it was mentioned that there are many studies on the topic of market efficiency. It is possible to group these studies according to the region they cover, or according to the sample markets level of economic development, or even the sample periods they cover. However, besides having a primary focus on studies involving the Turkish Stock Market, in order to investigate how market efficiency studies have evolved in time, in this study, the focus will also be on the chronological order of studies to understand if findings show certain patterns.

There are many studies conducted on the Stock Market of Turkey to understand whether it is efficient. Among these studies, when looked chronologically, there are few patterns observed. While earlier studies were seen to utilize variance ratio tests (Ozdemir, 2008, p.633), runs tests (Balaban, 1995, pp.39-40; Ozdemir, 2008, p.633; Tas and Atac, 2019, p.48), or conventional linear unit root tests (Ergul, 2009, p.108; Korkmaz and Akman, 2010, p.42; Karadagli and Donmez, 2012, pp.63-65; Cevik, 2012, p.3), more recent studies started utilizing nonlinear unit root tests (Gozbasi et al., 2014, p.381; Kilic and Bugan, 2016, p.262; Aktan et al., 2019, pp.979-980; Aliyev, 2019, p.1) to measure markets efficiency. However, as much as there is an argument against the use of linear tests because of the nonlinear nature of time series data, ADF and PP are still among the most popular unit root tests to test for stationarity.

Another argument found in literature is on the inefficiency of developing countries. It is argued that information cannot be immediately incorporated in stock prices in these countries making these markets advantageous in the eyes of investors, because they can profit more here (Karadagli and Donmez, 2012, pp.61-62). However, as shown by Aktan et al. (2019), where European stock markets were investigated under three different headings: Frontier, Emerging, and Developed, it was found that using monthly data from 06:2006 to 06:2017, besides the European Frontier countries, all others were weak form efficient. It was interesting to observe from the results that,

by using the same methodology, taking data from 01:2011 to 06:2017, the findings reversed and only Frontier markets became weak form efficient.

Korkmaz and Akman (2010) have used daily opening prices of ISE100 from 8 December 2003 to 5 June 2009 and through various unit root and co-integration tests found them to be stationary, meaning inefficient in the weak form. Results of Malcioglu and Aydin (2016) supported this finding using Harvey et al. (2008) Linearity Test. Akgun and Sahin (2017) have also utilized the conventional unit root tests to find the same result. Study by Tas and Atac (2019) shows that, by using ADF unit root test and runs tests, there were mixed results. While the ADF test results translated as the market being inefficient, results of the runs test showed exact opposite by showing a unit root. Kilic and Bagan (2016) and Gozbasi et al. (2014) both used unit root tests with nonlinear structure. Their results supported one another and supported EMH.

The efficiency of the Turkish Stock Market was investigated in detail through the studies conducted by Ozkan (2020a, 2020b, 2020c, 2021a, 2021b). Each of the studies focused on different set of markets and through varying tests and timeframes taken the results pointed the Turkish Stock Market having different efficiency levels which varied with time. The impact of Covid 19 on market Dynamics was unquestionable and to observe this, Ozkan (2021b) focused on stock markets of six countries: US, Spain, UK, Italy, France, and Germany, to understand how COVID-19 has impacted the efficiency of their stock markets. The wild bootstrap automatic variance ratio test was applied to daily data covering a period from 29 July 2019 through to 25 January 2021. Results of the study showed deviations from market efficiency.

Chan et al. (1997) used monthly stock indices belonging to 18 national equity markets starting from January 1961 to December 1992. Findings pointed out that all of these markets were efficient. This result was supported by the work of Narayan (2005), who investigated the efficiency of the stock markets of Australia and New Zealand using the unit root test proposed by Caner and Hansen (2001). Data was taken monthly starting from June 1964 to April 2003 for the Australian stock price index and from January 1967 to April 2003 for the New Zealand price index. Results showed that both markets were not stationary, which supported the EMH.

Study by Kan and O'Callaghan (2007) also focused on the markets located in Asia and Australasia. By using daily data and employing various tests including cointegration tests, these markets were found to be efficient, which supported the EMH. However, Lee et al. (2010) looked at the real stock prices of 58 countries, of which 32 were developed and the remaining 26 were developing. Panel data stationarity test of Carrion – I – Silvestre et al. (2005) were utilized to find that majority of these series rejected the EMH, including Australia.

Gumus and Zeren (2014) conducted a more comprehensive investigation on the weak form efficiency, which included stock markets of 17 of the countries that are members of the G-20. Results of the Fourier ADF and Fourier KSS tests pointed out that 9 of these markets, including Australia, supported the EMH and hence were efficient.

European stock markets have also attracted the attention of investors and policy makers, making it an ideal area to conduct market efficiency research to understand whether there can be arbitrage opportunities or neglected areas in policymaking. Borges (2010) analyzed the daily closing values from 6 European stock market indices using runs tests where only the stock market of Spain and Germany were found to be efficient. Tokic et al. (2018) have utilized serial autocorrelation, unit root, runs, and variance ratio tests to investigate the stock markets of Croatia, Serbia, Slovenia, and Slovakia. Sample included daily data taken starting from 1 January

2006 to 31 December 2016. Test results showed evidence of weak form efficiency for Croatia, Slovenia, and Slovakia.

Lin et al. (2021) wanted to observe whether news on macroeconomic announcements that are scheduled to air at 08:30am have any effect on the efficiency of the United States Treasury market. Sample period ranged from 5 January 2004 to 15 December 2015 and the results showed that in the first 5 minutes before the news aired, the efficiency of the market dropped, indicating that news on macroeconomic announcements definitely had impact on the efficiency of the market.

The conflict between Russia and Ukraine had many effects on World trade, economy, as well on the well being of many people. It also impacted many stock markets around the world. Gaio et al. (2022) have analyzed the stock markets of the US, UK, Spain, Germany, France, and Italy and how their efficiency was affected by the conflict between the two countries. Data used were taken daily and altogether consisted of 4 different sample periods. From the given results it was seen that EMH was rejected and that prices could be predicted during times of uncertainty and crises.

3. DATA AND METHODOLOGY

3.1. Data

For the study, data from BIST100, which is the major index of the Turkish stock market, was used. Data was obtained from investing.com, and natural logarithms calculated to be placed in the tests. Data consists of monthly closing values of the BIST100 index. There are altogether four different periods tested, including; a full sample period covering the time between February 1988 until September 2022, and also three different sub-samples arranged to observe the effects of the Global Financial Crisis of 2008 and the novel COVID-19 pandemic. These sub-samples are provided in detail in Table 1.

Table 1. Information on Samples Used in the Study

Sample	Starting Date	Ending Date
Full Period	February 1988	September 2022
Pre – Crisis	February 1988	January 2008
From Crisis Until COVID-19	February 2008	February 2020
COVID-19 Period	March 2020	September 2022

3.2. Methodology

Behavior of stock prices is known to be asymmetric and, for this reason, tests used should include different dynamics to be able to observe stationarity. The tests used in this study will be the ADF test proposed by Dickey and Fuller (1981), which is a linear type of unit root test, as well as five different unit root tests that are non-linear. LNV test of Leybourne et al. (1998), KSS test of Kapetanios et al. (2003), Sollis test developed by Sollis (2009), OY test put forward by Omay and Yildirim (2014) and, lastly, the OEH test put forward by Omay et al. (2018). Among these tests KSS and Sollis tests can be classified as state-dependent nonlinearity tests whereas LNV is a time-dependent nonlinearity test. On the other hand, OY and OEH tests together are known as hybrid tests and combine the characteristics of time and state dependent nonlinearity tests.

In the OEH test, gradual structural breaks are expressed as below:

$$y_t = \phi(t) + u_t \quad (1)$$

In Equation (1), $\phi(t)$ denotes the deterministic nonlinear trend function where both a logistic transition as well as a Fourier function are added, and u_t denotes the deviation from the trend.

The three logistic smooth transition are given in equations 2 (a-c), which makes up the three different models.

$$y_t = \alpha_1 + \alpha_2 S_t(\gamma, \tau) + \varepsilon_t \tag{2a}$$

$$y_t = \alpha_1 + \beta_1 t + \alpha_2 S_t(\gamma, \tau) + \varepsilon_t \tag{2b}$$

$$y_t = \alpha_1 + \beta_1 t + \alpha_2 S_t(\gamma, \tau) + \beta_2 t S_t(\gamma, \tau) + \varepsilon_t \tag{2c}$$

$S_t(\gamma, \tau)$ function given in Equation (3) is the logistic smooth transition function which allows to capture a single structural break. The size of the sample is T and is also continuous. The value of the function falls between the limits of 0 and 1.

$$S_t(\gamma, \tau) = [1 + \exp\{-\gamma(t - \tau T)\}]^{-1} \tag{3}$$

Capturing only one may cause a problem when there are more structural breaks in the series. To solve this situation a Fourier function can be applied to approximate the deterministic components. Such a function is expressed below in Equation (4):

$$\phi(t) = \alpha_0 + \delta t + \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) u_t \quad ; N \frac{T}{2} \tag{4}$$

where n denotes the number of cumulative frequencies, k represents frequency, and both a_i and b_i are the amplitude as well as displacement belonging to the deterministic functions sinusoidal components.

For all values of i; a traditional linear model is obtained for function seen in Equation (4) if

$$a_i = b_i = 0 \text{ condition holds.}$$

The following asymmetric exponential smooth transition autoregressive (AESTAR) model is also found in the OEH test. It contains a logistic function and an exponential function.

$$\Delta u_t = G_t(\theta_1, u_{t-1}) \{F_t(\theta_2, u_{t-1}) \rho_1 + (1 - F_t(\theta_2, u_{t-1})) \rho_2\} u_{t-1} + \varepsilon_t \tag{5}$$

$$G_t(\theta_1, u_{t-1}) = 1 - \exp(-\theta_1(u_{t-1}^2)) \quad \theta_1 > 0 \tag{6}$$

$$F_t(\theta_2, u_{t-1}) = [1 + \exp(-\theta_2(u_{t-1}))]^{-1} \quad \theta_2 > 0 \tag{7}$$

The resulting function is expressed below in Equation (8):

$$\Delta u_t = [1 - \exp(-\theta_1(u_{t-1}^2))] \{ [1 + \exp(-\theta_2(u_{t-1}))]^{-1} \rho_1 + (1 - [1 + \exp(-\theta_2(u_{t-1}))]^{-1}) \rho_2 \} u_{t-1} + \varepsilon_t \tag{8}$$

$\varepsilon_t \sim iid(0, \sigma^2)$.

Equation (5) that represents a function with an AESTAR model, expects the conditions: $\theta_1 > 0$, $\rho_1 < 0$ and $\rho_2 < 0$ to hold. However, if $\rho_1 = \rho_2$, then the adjustment towards the equilibrium becomes a symmetrical process rather than AESTAR.

The hypotheses of the model are provided below in Equations (9) and (10):

$$H_0: \theta_1 = 0 \text{ (unit root)} \tag{9}$$

$$H_1: \theta_1 > 0 \text{ (stationary AESTAR process)} \tag{10}$$

The null hypothesis, however, contains noise parameters that are unidentified. Therefore, by applying the method of Luukkonen et al. (1988), transition functions were changed with their first-order Taylor approximation, converting Equation (5) to Equation (11).

$$\Delta u_t = \varphi_1 u_{t-1}^3 + \varphi_2 u_{t-1}^4 + \omega_t \quad (11)$$

The null hypothesis becomes $H_0: \theta_1 = \theta_2 = 0$.

To make the error term serially correlated:

$$\Delta u_t = G_t(\theta_1, u_{t-1})\{F_t(\theta_2, u_{t-1})\rho_1 + (1 - F_t(\theta_2, u_{t-1}))\rho_2\}u_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta u_{t-j} \epsilon_t \quad (12)$$

$\epsilon_t \sim iid(0, \sigma^2)$.

When the transition functions are replaced the following function, where the null hypothesis is tested, is obtained:

$$\Delta u_t = \varphi_1 u_{t-1}^3 + \varphi_2 u_{t-1}^4 + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta u_{t-j} + \vartheta_t \quad (13)$$

OEH test was the most comprehensive test among the tests used in the study. However, LNV test is known as a structural break test. Models A, B, and C are also used under the LNV test. The null hypothesis belonging to the test shows that this particular series contain a unit root, but the alternative is a logistic smooth transition around a nonlinear trend.

KSS test is a state-dependent test and involves a process with an ESTAR model. Equations (2a) through to (2c) are also applied in this particular test where the size of the symmetric adjustment towards the equilibrium is modeled. The existence of a unit root is once again is shown under the null hypothesis and the alternative hypothesis is the symmetric state-dependent nonlinearity with an intercept and a deterministic term.

Sollis test was formed by extending the KSS test and, hence, involves another state-dependent nonlinearity. To investigate the asymmetric nonlinearity that is state-dependent, functions found in Equations (5), (6), and (7) are utilized. The alternative hypothesis is the AESTAR nonlinear stationarity against the null hypothesis which indicates the existence of a unit root.

Similar to the OEH test, OY test proposed by Omay and Yildirim (2014) is also a hybrid test, which is derived from the combination of the LNV and KSS unit root tests. Once again, all the 3 models are utilized in this test, and Equation (3) which involves a transition is used for a smooth structural break or a nonlinear trend.

4. RESULTS

To analyze the weak-form efficiency of the Turkish stock market and how it has evolved over time data was collected from a large timeframe starting from February 1988 until September 2022, making it a total of 416 monthly observations. From this full period three more sub-periods based on the 2008 Global Financial Crisis and the Covid – 19 pandemic. Details of these periods are provided in Table 1.

In order to understand whether the BIST100 index of the Turkish Stock Market is weak-form efficient within these identified periods, a range of unit root tests are utilized. Results obtained from the tests are given in Table 2. Absolute value of these results obtained are taken and compared to the critical values found in relevant literature: Dickey and Fuller (1981) for the ADF test, Leybourne et al. (1988) for the LNV test, Kapetanios et al. (2003) for the KSS test, Sollis (2009) for the Sollis test, Omay et al. (2018) for the OEH test, and lastly, Omay and Yildirim (2014) for analyzing the OY test.

Table 2. Results of Applied Unit Root Tests

	Tests	Models	Pre-Crisis	From Crisis Until Covid-19	Covid-19 Period	Full Period	
Linear Unit Root Test	ADF		-2.238	-1.295	0.046	-2.371	
		Time-Dependent	Model A	-3.161	-4.483**	-2.113	-3.294
LNV	Model B		-3.188	-2.748	-3.93	-4.129	
	Model C		-3.922	-4.897**	-5.046*	-5.842**	
Nonlinear Unit Root Tests	State-Dependent	KSS	Demeaned	-1.687	-2.636	-0.090	-2.772*
			Detrended	-1.826	-1.959	-1.739	-2.301
	Sollis	Demeaned	1.893	1.230	0.263	1.268	
		Detrended	1.768	1.990	1.561	2.981	
	Hybrid	OEH	Model A	4.467	5.670	1.473	3.743
			Model B	3.626	2.421	0.365	4.988
			Model C	4.565	5.356	2.785	7.589
		OY	Model A	-2.532	-2.065	-1.433	-2.396
Model B			-2.433	-2.173	-1.758	-2.974	
Model C			-2.693	-2.052	-1.717	-3.353	

Note: Values in bold represent stationarity and * and ** indicate stationarity in the 10% and 5% significance levels respectively.

The results show that for the pre-crisis period all of the tests and related models failed to reject the null hypothesis and indicated that this series contained a unit root. For a series to contain a unit root means that the market was found to be weak form efficient during the dates February 1988 and January 2008. This is an interesting result as an developing economy, an emerging market, there has been a general understanding that the Turkish Stock Market should be inefficient and provide investors with an opportunity to obtain abnormal returns.

However, during the period from the crisis until the declaration of the pandemic, Model A and Model C of the LNV was able to identify the stationarity and rejected the null hypothesis of a unit root. In other words, the market was not efficient. The fact that all other unit root tests fail to identify the stationarity means that it was the structure of the LNV test that was successful for this series. LNV test is also known as a structural break test which has a sharp movement from one regime to another. The hybrid models were not successful in capturing stationarity as they hold the state-dependent nonlinearity within their structures together with time-dependent nonlinearity. These were also supported with the results of the third sub-eriod, the covid-19 period, where the LNV test was the only one to capture stationarity. Again, the same result in the full period.

Yet again besides the pre-crisis period, all other periods can be concluded as inefficient in the weak form which supports the findings of Korkmaz and Akman (2010), Malcioglu and Aydin (2016), Akgun and Sahin (2017), and Tas and Atac (2019). However, the changing nature of the efficiency from pre-crisis towards the crisis and pandemic periods supports that of Ozkan (2021c) where there is a movement towards inefficiency and a deviation from market efficiency.

5. CONCLUSION

The study was conducted with the purpose of understanding the efficiency of the Turkish Stock Market and how major global events have affected this efficiency. To get a Picture of this evolution from the full sample covering the period between February 1988 to September 2022, there were three subsamples taken. These samples were identified based on the two major global events which had a great affect in many areas. These events were firstly the global financial crisis and second the Covid-19 virus which was announced as a pandemic in March 2020.

Among the 6 tests applied, five are recently developed and nonlinear in its structure. The results obtained were interesting as besides the LNV test, no other test used was able to show stationarity. For the crisis to Covid-19 and the Covid-19 periods there has been a unit root test that supported the alternative hypothesis and showed that the series exhibit stationarity. Although all other five unit root tests, apart from the LNV test, supported the existence of efficiency, one single test is enough to conclude that the Turkish Stock Market is not efficient in the lowest level of market efficiency, the weak-form. Therefore, according to the EMH theory, future prices cannot be predicted through the use of past information. An investor who cannot predict prices and the one that knows information is reflected on stock prices as it arrives, is not likely to earn excessive returns from the market. A market that is not efficient will be more attractive to investors as it will also provide an opportunity for arbitrage. However, effects of major events on stock markets may not always reflect immediately or stop instantaneously and for this reason this study can be further developed using different sub-periods that have different timeframes to observe the impact of such events. Also Covid-19 was announced as a pandemic on March 2020 which made the third sub-sample very small with only 31 monthly data points. This was one of the biggest limitations of this study.

Overall, important outcomes can be observed from the findings. Firstly, the market in question is not efficient in the full period because the LNV test rejected the null hypothesis. But the sub-periods showed that once an efficient market, after the Global Financial Crisis the Turkish Stock Market has become inefficient and created an opportunity for price prediction, obtaining higher returns and asymmetric information flow.

Although there are many different tests used and various timeframes tested with this study, there are certain limitations. One of the most important limitation is the unavailability of data in the Covid19 period. Only monthly data was utilized throughout the study, and since Covid 19 was announced as a pandemic in March 2020, it only allowed for a limited number of data to be tested. In the future more comprehensive studies can be conducted with a larger time frames, or by adjusting the frequency of the data to be daily or weekly, more observations can be obtained. It is also important to understand the times where the structural breaks occurred and to be able to investigate the reasons behind these changes.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Ceyda Aktan (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Ceyda Aktan (100%)

REFERENCES

- Akgun, A. and Sahin, I. (2017). The testing of efficient market hypothesis in Borsa Istanbul. *Annals Constantin Brancusi U. Targu Jiu, Letters & Soc. Sci. Series, 2*, 35 - 48. Retrieved from:
<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ancnbt2017&div=26&id=&page=>
- Aktan, C., Iren, P., and Omay, T. (2019). Market development and market efficiency: Evidence based on nonlinear panel unit root tests. *The European Journal of Finance, 25*(11), 979-993. doi: 10.1080/1351847X.2018.1560346
- Aliyev, F. (2019). Testing market efficiency with nonlinear methods: Evidence from Borsa Istanbul. *International Journal of Financial Studies, 7*(2), 1-27. doi:10.3390/ijfs7020027
- Balaban, E. (1995). Informational efficiency of the Istanbul Securities Exchange and some rationale for public regulation. *The Central Bank of The Republic of Turkey Research Department Discussion Paper, 9502*, 39-67. Retrieved from:
<https://core.ac.uk/download/pdf/7061411.pdf>
- Borges, M. R. (2010). Efficient market hypothesis in European stock markets. *The European Journal of Finance, 16*(7), 711-726. doi: 10.1080/1351847X.2010.495477
- Brown, K. C., Harlow, W. V., and Tinic, S. M. (1988). Risk aversion, uncertain information, and market efficiency. *Journal of Financial Economics, 22*(2), 355-385. Retrieved from:
<https://faculty.mcombs.utexas.edu/keith.brown/Research/JFE-12.88.pdf>
- Brown, K. C., Harlow, W. V., and Tinic, S. M. (1993). The risk and required return of common stock following major price innovations. *Journal of Financial and Quantitative Analysis, 28*(1), 101-116. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/pdf/2331153.pdf>
- Caner, M. and Hansen, B. E. (2001). Threshold autoregression with a unit root. *Econometrica, 69*(6), 1555-1596. doi: 10.1111/1468-0262.00257
- Carrion-i-Silvestre, J. L., del Barrio-Castro, T., and Lopez-Bazo, E. (2005). Breaking the panels: an application to the GDP per capita. *The Econometrics Journal, 159*-175. Retrieved from:
<https://www.jstor.org/stable/pdf/23113636.pdf>
- Carter, D. A. and Simkins, B. J. (2004). The market's reaction to unexpected, catastrophic events: the case of airline stock returns and the September 11th attacks. *The Quarterly Review of Economics and Finance, 44*(4), 539-558. doi: 10.1016/j.qref.2003.10.001
- Cevik, E. İ. (2012). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Etkin Piyasa Hipotezinin Uzun Hafıza Modelleri İle Analizi: Sektörel Bazda Bir İnceleme. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 7*(26), 4437-4454. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/179363>
- Chan, K. C., Gup, B. E., and Pan, M. S. (1997). International stock market efficiency and integration: A study of eighteen nations. *Journal of Business Finance & Accounting, 24*(6), 803-813. doi: 10.1111/1468-5957.00134
- Coleman, L. (2012). Testing equity market efficiency around terrorist attacks. *Applied Economics, 44*(31), 4087-4099. doi: 10.1080/00036846.2011.587778
- De Bondt, W. F. and Thaler, R. (1985). Does the stock market overreact?. *The Journal of Finance, 40*(3), 793-805. doi: 10.1111/j.1540-6261.1985.tb05004.x

-
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072. doi: 10.2307/1912517
- Ergul, N. (2009). Ulusal Hisse Senetleri Piyasası'nda etkinlik. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 101-118. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/702274>
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417. doi: 10.2307/2325486
- Gaio, L. E., Stefanelli, N. O., Júnior, T. P., Bonacim, C. A. G., and Gatsios, R. C. (2022). The impact of the Russia-Ukraine conflict on market efficiency: Evidence for the developed stock market. *Finance Research Letters*, 50, 103302. doi: 10.1016/j.frl.2022.103302
- Gozbasi, O., Kucukkapan, I., and Nazlioglu, S. (2014). Re-examining the Turkish stock market efficiency: Evidence from nonlinear unit root tests. *Economic Modelling*, 38, 381-384. doi: 10.1016/j.econmod.2014.01.021
- Gumus, B. F. and Zeren, F. (2014). Analyzing the efficient market hypothesis with the fourier unit root tests: Evidence from G-20 countries. *Ekonomski Horizonti*, 16(3), 225-237. doi: 10.5937/ekonhor1403225G
- Harvey, D. I., Leybourne, S. J., and Xiao, B. (2008). A powerful test for linearity when the order of integration is unknown. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 12(3), 1-23. doi: 10.2202/1558-3708.1582
- Hudson, R. and Urquhart, A. (2015). War and stock markets: The effect of World War Two on the British stock market. *International Review of Financial Analysis*, 40, 166-177. Doi: 10.1016/j.irfa.2015.05.015
- Kan, D. and O'Callaghan, B. A. (2007). Examination of the efficient market hypothesis—the case of post-crisis Asia Pacific countries. *Journal of Asian Economics*, 18(2), 294-313. doi: 10.1016/j.asieco.2007.02.003
- Kandil Goker, I. E., Eren, B. S., and Karaca, S. S. (2020). The impact of the Covid-19 (Coronavirus) on the Borsa Istanbul Sector Index returns: An event study. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(Covid-19 Special Issue), 14-41. doi: 10.21547/jss.731980
- Kapetanios, G., Shin, Y., and Snell, A. (2003). Testing for a unit root in the nonlinear STAR framework. *Journal of Econometrics*, 112(2), 359-379. doi: 10.1016/S0304-4076(02)00202-6
- Karadagli, E. C. and Donmez, M. G. (2012). A nonlinear analysis of weak form efficiency of stock index futures markets in CEE emerging economies. *International Research Journal of Finance and Economics*, (95), 61-71. Retrieved from: https://www.researchgate.net/profile/Ece-Karadagli/publication/265126206_A_Nonlinear_Analysis_of_Weak_Form_Efficiency_of_Stock_Index_Futures_Markets_in_CEE_Emerging_Economies/links/53ffa97c0cf29dd7cb522a0d/A-Nonlinear-Analysis-of-Weak-Form-Efficiency-of-Stock-Index-Futures-Markets-in-CEE-Emerging-Economies.pdf
- Kilic, Y. and Bugan, M. F. (2016). The efficient market hypothesis: Evidence from Turkey. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(10), 262-272. doi: 10.6007/IJARBSS/v6-i10/2356
-

-
- Korkmaz, M. and Akman, G. (2010). Testing the weak form market efficiency on Istanbul Stock Exchange. *Trakia Journal of Sciences*, 8(3), 39-49. Retrieved from: http://www.uni-sz.bg/tsj/vol8N3_2010/M.Korkmaz.pdf
- Latif, M., Arshad, S., Fatima, M., and Farooq, S. (2011). Market efficiency, market anomalies, causes, evidences, and some behavioral aspects of market anomalies. *Research Journal of Finance and Accounting*, 2(9), 1-13. Retrieved from: <https://iiste.org/Journals/index.php/RJFA/article/view/1287/1208>
- Lee, C. C., Lee, J. D., and Lee, C. C. (2010). Stock prices and the efficient market hypothesis: Evidence from a panel stationary test with structural breaks. *Japan and the World Economy*, 22(1), 49-58. doi: 10.1016/j.japwor.2009.04.002
- Leybourne, S., Newbold, P., and Vougas, D. (1998). Unit roots and smooth transitions. *Journal of Time Series Analysis*, 19(1), 83-97. doi: 10.1111/1467-9892.00078
- Lin, H., Lo, I., and Qiao, R. (2021). Macroeconomic news announcements and market efficiency: Evidence from the US Treasury market. *Journal of Banking & Finance*, 133, 106252. doi: 10.1016/j.jbankfin.2021.106252
- Luukkonen, R., Saikkonen, P., and Teräsvirta, T. (1988). Testing linearity against smooth transition autoregressive models. *Biometrika*, 75(3), 491-499. doi: 10.1093/biomet/75.3.491
- Malcioglu, G. and Aydin, M. (2016). Borsa Istanbul'da piyasa etkinliğinin analizi: Harvey Dogrusallik testi/Analysis of market efficiency at Borsa Istanbul: Harvey Linearity test. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 2(1), 112. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/153557232.pdf>
- Mehdian, S., Nas, T., and Perry, M. J. (2008). An examination of investor reaction to unexpected political and economic events in Turkey. *Global Finance Journal*, 18(3), 337-350. doi: 10.1016/j.gfj.2007.06.002
- Narayan, P. K. (2005). Are the Australian and New Zealand stock prices nonlinear with a unit root?. *Applied Economics*, 37(18), 2161-2166. doi: 10.1080/00036840500217887
- Omay, T., Emirmahmutoglu, F., and Hasanov, M. (2018). Structural break, nonlinearity and asymmetry: A re-examination of PPP proposition. *Applied Economics*, 50(12), 1289-1308. doi: 10.1080/00036846.2017.1361005
- Omay, T. and Y. Yildirim. (2014). Nonlinearity and smooth breaks in unit root testing. *Econometrics Letters* 1(1), 2-9. doi: 10.13140/RG.2.1.4569.6403
- Ozdemir, Z. A. (2008). Efficient market hypothesis: evidence from a small open-economy. *Applied Economics*, 40(5), 633-641. doi: 10.1080/00036840600722315
- Ozkan, O. (2020a). Hisse senedi piyasalarının zayıf formda piyasa etkinliğinin küresel ölçekte karşılaştırılması: G-20 üyeleri üzerine ampirik bir çalışma. *Celal Bayar University Journal of Social Sciences*, 18(2), 327-338. doi: 10.18026/cbayarsos.695125
- Ozkan, O. (2020b). Hangi sektörlerde getiri öngörülebilirliği için tarihsel fiyatlar kullanılabilir? Otomatik Portmanteau Testi ile Borsa İstanbul üzerine ampirik bir çalışma. *Business and Economics Research Journal*, 11(3), 703-712. doi: 10.20409/berj.2020.278
-

-
- Ozkan, O. (2020c). Time-varying return predictability and adaptive markets hypothesis: Evidence on MIST countries from a novel wild bootstrap likelihood ratio approach. *Bogazici Journal: Review of Social, Economic & Administrative Studies*, 34(2), 101-113. doi: 10.21773/boun.34.2.1
- Ozkan, O. (2021a). Döviz Piyasalarının Davranışlarını Açıklamada Etkin Piyasalar Hipotezi ile Adaptif Piyasalar Hipotezinin Karşılaştırılması: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (89), 221-236. doi: 10.25095/mufad.852162
- Ozkan, O. (2021b). Impact of COVID-19 on stock market efficiency: Evidence from developed countries. *Research in International Business and Finance*, 58, 101445. doi: 10.1016/j.ribaf.2021.101445
- Phillips, P. C. and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. doi: 10.1093/biomet/75.2.335
- Ramiah, V. (2013). Effects of the Boxing Day tsunami on the world capital markets. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 40(2), 383-401. doi: 10.1007/s11156-012-0286-z
- Sollis, R. (2009). A simple unit root test against asymmetric STAR nonlinearity with an application to real exchange rates in Nordic countries. *Economic Modelling*, 26(1), 118-125. doi: 10.1016/j.econmod.2008.06.002
- Tas, O. and Atac, C. G. (2019). Testing random walk hypothesis for Istanbul stock exchange. *PressAcademia Procedia*, 9(1), 48-53. doi: 10.17261/Pressacademia.2019.1063
- Tokic, S., Bolfek, B., and Peša, A. R. (2018). Testing efficient market hypothesis in developing Eastern European countries. *Investment Management & Financial Innovations*, 15(2), 281. Retrieved from: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/imfi_2018_15_2_27.pdf
- Yucel, O. (2016). Finansal piyasa etkinliği: Borsa Istanbul üzerine bir uygulama. *International Review of Economics and Management*, 4(3), 107-123. doi: 10.18825/irem.16916

ÖZET

Piyasa etkinliği, birçok yatırımcı, politika yapıcı ve araştırmacı için büyük önem taşımaktadır. Onlara piyasa hakkında bilgi sağlar ve karar verme süreçlerinde yol gösterici olur. Bu nedenle yıllar boyunca çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bilgi açısından etkin olduğu düşünülen bir piyasanın, alınan tüm bilgileri anında hisse senedi fiyatlarına aktarması beklenir. Bu nedenle tüm aktörler tüm bilgilere aynı anda ve her zaman ulaşabilecektir (Ozdemir, 2008, s.633). Dolayısıyla bu durum, herhangi birinin anormal getiri elde etmesini engelleyecektir.

Piyasa etkinliğinin arkasındaki düşünce, 70'lerde ortaya atılan bir teori olan Etkin Piyasa Hipotezi (EPH)'ne dayanmaktadır (Fama, 1970, ss.383-384). Etkin bir piyasanın özelliklerini tanımlayan ve bu etkinliği üç farklı düzeyde (zayıf, yarı güçlü ve güçlü) ifade eden Fama (1970) tüm bilgilerin hisse senedi fiyatlarına yansıdığına piyasanın etkin olduğunu söyler. Hisse senedi fiyatları rassal bir yürüyüş izleyecek ve temel ve teknik analizler kullanılarak geleceğe yönelik öngöründe bulunulmasını imkânsız hale getirecektir (Yucel, 2016, s.109).

Etkin Piyasa Hipotezine karşı olan inançlar, davranışsal finans araştırmalarındaki artışla birlikte daha fazla ortaya çıkmıştır. EPH gibi geleneksel finans teorileri, insanların karar verirken rasyonel davrandığı varsayımına dayanmaktadır (Aktan ve diğerleri, 2019, s.981). Rasyonellik, doğru ile yanlış arasında net bir ayırım yapar ve yatırımcıların hareketleri hakkında net bir fikir verir. Ancak davranışsal finans ilkeleri bu duruma karşı çıkmakta ve insanların düşünce ve inançları tarafından yönlendirildiğini ve karar verirken her zaman rasyonel olamayabileceğini açıklamaktadır. İster siyasi ister ekonomik ister doğal afetlerle ilgili olsun, önemli küresel olayların olduğu zamanlarda yatırımcıların tepkilerinin farklılık göstermesinin beklenebileceği söylenebilir. Geçmiş araştırmalar, finansal krizler ile savaşların ve terörün borsalar üzerindeki etkilerini ve doğal afetleri incelemiş ve hisse senedi fiyatlarında değişime neden olduklarını bulmuştur.

Bununla birlikte, 2008 Küresel Finansal Krizi ve COVID-19 salgını, Dünyanın yaşadığı önemli olaylar arasında gösterilmektedir. Geçmiş araştırmalar, her iki olayın hisse senedi piyasalarının etkinliği üzerindeki etkisinin ayrı çalışmalarda ele alındığını gösterse de hem büyük olayları içeren hem de borsa etkinliğinin bu dönemler arasında nasıl değiştiğini analiz eden çalışmalar yetersizdir. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı Türkiye hisse senedi piyasasının zayıf formdaki etkinliğini ve zaman içinde nasıl geliştiğini analiz etmektir. Bu analizin mevcut literatüre katkısı, yapıları ve dolayısıyla durağanlığı belirleme yetenekleri bakımından farklılık gösteren farklı doğrusal olmayan testlerin kullanılmasıdır. Ayrıca, üç farklı alt dönem içeren uzun bir örneklem periyodu kullanmak, piyasanın farklı zaman dilimlerinde ne kadar etkin olduğunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Çalışma için Türkiye borsasının majör endeksi olan BIST100'den alınan veriler kullanılmıştır. Veriler, investing.com'dan alınmış ve testlerde kullanılmak üzere doğal logaritmaları hesaplanmıştır. Veriler, BIST100 endeksinin aylık kapanış değerlerinden oluşmaktadır. Test edilen toplam dört farklı dönem vardır ve bu Şubat 1988'den Eylül 2022'ye kadar olan zamanı kapsayan tam bir örneklem dönemi ve ayrıca 2008 Küresel Finansal Kriz ve yeni COVID-19 salgınının etkilerini gözlemek için düzenlenmiş üç farklı alt örneklemidir.

Hisse senedi fiyatlarının davranışının asimetric olduğu bilinmekte ve bu nedenle durağanlığın gözlemlenebilmesi için kullanılan testlerin farklı dinamikleri içermesi gerekmektedir. Bu çalışmada kullanılan testler, Dickey ve Fuller (1981) tarafından önerilen doğrusal bir birim kök testi olan ADF testi ve doğrusal olmayan beş farklı birim kök testidir. Leybourne ve diğerleri (1998)'nin geliştirdiği LNV testi, Kapetanios ve diğerleri (2003) tarafından geliştirilen KSS testi,

Sollis (2009) tarafından geliştirilen Sollis testi, Omay ve Yildirim (2014) tarafından geliştirilen OY testi ve son olarak Omay ve diğerleri (2018) tarafından geliştirilen OEH testidir. Bu testler arasında KSS testleri ve Sollis testleri duruma bağlı durağanlık testleri olarak sınıflandırılabilirken, LNV zamana bağlı durağanlık testidir. Öte yandan, OY ve OEH testleri birlikte hibrit testler olarak bilinir ve zamana ve duruma bağlı durağanlık testlerinin özelliklerini birleştirir.

Sonuçlar, kriz öncesi dönemde tüm testlerin ve ilgili modellerin sıfır hipotezini reddedemediğini ve bu serinin birim kök içerdiğini göstermiştir. Bu serinin birim kök içermesi Şubat 1988 ve Ocak 2008 tarihleri arasında piyasanın zayıf formda etkin olduğu anlamına gelmektedir. Gelişmekte olan bir ekonomi, gelişen bir piyasa olarak bu ilginç bir sonuçtur. Genel bir varsayım olarak, gelişmekte olan Türk Menkul Kıymetler Piyasası etkin olmamalı ve yatırımcılara anormal getiri elde etme fırsatı sağlamalıdır.

Ancak, krizden pandeminin ilanına kadar geçen süreçte, LNV'nin Model A ve Model C durağanlığı tespit edebilmiş ve sıfır hipotezini reddetmiştir. Diğer bir deyişle, piyasa bu dönemlerde etkin değildir. Diğer tüm birim kök testlerinin durağanlığı belirlemede başarısız olması, bu seri için başarılı olanın LNV testinin yapısı olduğu anlamına gelmektedir. LNV testi, bir rejimden diğerine keskin bir geçiş gösteren yapısal kırılma testi olarak da bilinmektedir. Hibrit modeller durağanlığı yakalamada başarılı olamamıştır. Bunlar, LNV testinin durağanlığı yakalayan tek test olduğu üçüncü alt dönem olan Covid-19 döneminin sonuçlarıyla da desteklenmiştir. Tam periyotta da aynı sonuç elde edilmiştir.

Genel olarak, bulgulardan önemli sonuçlar gözlemlenebilir. İlk olarak, LNV testi sıfır hipotezini reddettiği için söz konusu piyasa tam dönemde etkin değildir. Ancak alt dönemler, bir zamanlar etkin bir piyasa olan Türkiye Hisse Senedi Piyasası'nın 2008 Küresel Finansal Krizi sonrasında etkin olmadığını ve fiyatların tahmininin mümkün olabilmesiyle, daha yüksek getiri ve asimetric bilgi akışı elde etme fırsatı yarattığını göstermiştir.

YAPAY ZEKÂ'NIN GRAFİK TASARIMA VE TASARIMCIYA ETKİSİ

Abdulkadir ÖZDEMİR¹

Atıf: Özdemir, A. (2022). Yapay zekânın grafik tasarıma ve tasarımcıya etkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 628-637. doi:10.17218/hititsbd.1205445

Özet: Zaman, insanlık tarihinin en büyük sorunlarından biridir. Ömürleri kısa olan insanlar daha fazla zamana ihtiyaç duymakta ve dolayısıyla ölümsüz olmayı arzulamaktadırlar. Bu nedenle, insanlar zamanı daha verimli kullanmak için yeni teknolojiler geliştirmekte ve makinelerin insanlar gibi düşünüp düşünemeyeceğini tartışmaktadırlar. Teknolojik gelişmelerin güçlü örneklerinden biri olan yapay zekâ, analitik çözümlene ve bilişsel yetenekler ile hayatımızın her alanına yerleşmektedir. Bu durum, sanat alanında da kendini göstermektedir. Son yıllarda, yapay zekâ, grafik tasarım sanatının yeni çalışma alanlarından biri olmuş ve logo, web tasarım gibi grafik sanatının her alanında kullanılarak tüketicilere yönelik hizmetler sunmaktadır. Yapay zekâ ile yapılan bu çalışmalar, grafik tasarım ürünlerine yönelik üretkenlik, özgünlük ve işlevselliği tasarım kriterleri açısından değerlendirerek bazı sorgulamaları ve sorunları ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra, sanatçılar ve müşteriler tarafından yapay zekâ ile ortaya konulan grafik tasarım çalışmaları tasarımcı kimliğini de sorgular hale getirmiştir. Bu çalışmada, yapay zekânın grafik tasarım ve tasarımcı üzerindeki etkisi incelenerek teknolojik açıdan kavramlar arasındaki bağlantı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zekâ, grafik tasarım, tasarım uygulamaları*

The Effect of Artificial Intelligence on Graphic Design and Designer

Citation: Özdemir, A. (2022). The effect of artificial intelligence on graphic design and designer. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(2), 628-637. doi:10.17218/hititsbd.1205445

Abstract: Time is one of the biggest problems in human history. People with a short lifespan need more time and therefore desire to be immortal. Therefore, people develop new technologies to use time more efficiently and discuss whether machines can think like humans. Artificial intelligence, which is one of the strong examples of technological developments, pervades all areas of our lives with analytical analysis and cognitive abilities. This situation also shows itself in the field of art. In recent years, artificial intelligence has become one of the new working areas of graphic design art and provides services to consumers by using it in all areas of graphic art such as logo and web design. These studies with artificial intelligence have revealed some questions and problems by evaluating the productivity, originality and functionality of graphic design products in terms of design criteria. In addition, the graphic design works created with artificial intelligence by artists and customers have brought the designer identity into question. In this study, the effect of artificial intelligence on graphic design and designer is examined and the connection between the concepts in terms of technology is discussed.

Keywords: *Artificial intelligence, graphic design, design applications*

1. GİRİŞ

Akıl ve zekâ kullanabilen bir makine olur mu, makine düşünebilir mi? Turing (1950) çalışmasında makine zekâsını ve makinelerin düşünme yeteneğini araştırmış ve "taklit oyun" testini geliştirerek makinelerin düşünüp düşünemeyeceğini savunmuştur. Bu düşünce, "yapay zekâ ile problem

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 15.11.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 28.12.2022

¹Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rekreasyon Yönetimi ABD, Rekreasyon Yönetimi Bölümü, ersahin.esra@hbv.edu.tr <http://orcid.org/0000-0002-0495-1757>

çözme, akıl yürütme, öğrenme ve algı gibi insan zekâsına dolayısı ile insana benzetilen ve onu taklit eden bir makine yapılabilir mi?" sorusuna akıllara getirmektedir. Son yıllarda birçok çalışma alanı ve meslek grubunda yapay zekâ kullanımı artmaya başlamıştır. Bu durum, yapay zekâya olan ilginin artmasına ve yapay zekâ ile ilgili çalışmaların ilerlemesine oldukça katkı sağlamıştır. Örneğin, işlemlerin kronolojik sırayla kaydedildiği halka açık bir defter olan Blockchain teknolojisi yapay zekânın kullanıldığı alanlardan birisidir (Arora, 2022, s.1).

Kuşkusuz grafik tasarım alanında yapay zekânın etkisinin görüldüğü alanlardan birisidir. Grafik tasarım üretkenliği, fikir, düşünce ve uygulamayı içinde barındıran bir sanat dalıdır. Üretmek, insan zekâsına özgü bir durum olduğundan, grafik tasarım çalışmaları bilgisayar ve internet kullanılarak yapıldığı için ister istemez karşımıza çıkmakta ve grafik tasarım alanın bir parçası haline gelmektedir. Bu durum, yapay zekâ uygulamalarının artmasına ve herhangi bir grafik tasarım tecrübesi olmayan bir tasarımcının araç gereksinimi duymadan yapay zekâ siteleri ile 'logo' ve web sitesi tasarlamasına imkan tanımaktadır. Ancak yapılan bu eserlerin tasarım kriterleri açısından fikir, üretkenlik ve özellikle özgünlüğü tartışma konusu olmaktadır (Karaşahinoğlu, 2020, ss.613-615). Bu nedenle yapay zekâ ve grafik tasarım sürecinin üretkenlik, özgünlük ve işlevsellik olgularına göre değerlendirilmesi oldukça önem kazanmaktadır.

Bu çalışmanın genel amacı, yapay zekânın sanatçılar üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini inceleyerek yapay zekâ teknolojisinin yapmış olduğu sanat çalışmaları ya da tasarımlarının sanat açısından değerlendirmektir.

Çalışmamız üç farklı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde, yapay zekâ teknolojisinin kavramsal çerçevesi anlatılarak yapay zekânın grafik tasarım ve sanatçı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Son bölümde ise yapay zekâ uygulamasının sanat açısından değerlendirerek sanata ve sanatçıya katkıları incelenmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Grafik Tasarım

Görmek konuşmaktan önce gelir. Çocuklar konuşmaya başlamadan görmeyi ve tanımayı öğrenirler (Burnett, 2007). Grafik tasarım farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Grafik tasarım, en geniş tanımıyla, afişler, el ilanları, billboardlar, ambalajlar, kitaplar, dergiler vb. yazılı ve görsel materyalleri tasarım kriterleri doğrultusunda tasarlayan ve çizen kişileri eğiten ve buna bağlı olarak yapılan tasarımlarda verilmek istenilen mesajı hedef kitleye iletme sanatıdır (Becer, 1993; İncearık, 2012, s.5). Yapılan tasarımın başarılı sayılabilmesi için tasarımcının hedef kitleye vermek istediği mesajı iletmesi ve hedef kitlenin de bu mesajı algılayabilmesi önem kazanmaktadır (Sezer, 2015, s.14).

Grafik tasarım, tipografi, illüstrasyon, karikatür, serigrafi, gravür, klişe, trio, afiş, billboard, branda, pano, dizgi kitap, kitap kapağı, ambalaj, stand, web tasarımı, interaktif, animasyon 3d fotoğrafçılık, logo, antetli, zarf, kartvizit, fatura, dosya, pad, magnet, kalem, bardak vb. alanlarda sıklıkla kullanılmaktadır.

2.2. Yapay Zekâ (Artificial Intelligence)

Yapay zekâ (Artificial Intelligence, AI) ile ilgili literatürde farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Yapay zekâ, yapay sinir ağları, makine öğrenimi, veri madenciliği ve benzeri teknolojilerin kullanılması ile gerçekleştirilen, bilgisayarların insan gibi düşünme ve öğrenme yeteneklerine sahip olmasıdır. Karabulut (2021) çalışmasında yapay zekâyı gerçekte olmayan düşünce ürünü olan insan zekâsına has, algılama, öğrenme, düşünme, fikir yürütme, sorun çözme, iletişim kurma ve karar verme gibi fonksiyonları veya davranışları göstermesi beklenen yapay işletim sistemi olarak

tanımlamaktadır (Karabulut, 2021, s.1519). Başka bir tanımlamada ise yapay zekâ sistemi, kendisine verilen algoritmaları analiz ederek tepki üretebilen ve bu tepkileri fiziksel olarak dışa vuran işletim sistemidir (Pirim, 2006, ss.81-82). Grafik tasarım açısından bakıldığında yapay zekâ insanlar ve hayvanlardan farklı olarak insan eliyle algoritmalarla oluşturulan makinelere yüklenen farklı bir zekâ türüdür (Arslan, 2020, ss.71-88).

20. yüzyılın başlarında Çek yazar ve filozof olan Karel Čapek, yapay zekâ kavramının kullanılmasına yol açan ilk yazarlardan birisidir. Čapek'in 1920 yılında yazdığı "R.U.R." (Rossum's Universal Robots) adlı oyununda, yapay zekâ kavramı ilk kez kullanılmıştır. Bu oyunda, "robot" olarak adlandırılan yapay zekâ varlıkları, insanların yerine çalışmak üzere tasarlandıkları anlatılmıştır. Čapek, bu oyununda yapay zekâ varlıklarının insanların yerini almasının, insanların hayatını değiştireceği ve insanların geleceğini belirleyeceği düşüncesini dile getirmiştir.

Gelişen teknolojiyle birlikte yapay zekâ uygulamaları da insanoğlunun gündelik hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir. Yapay zekâ halk arasında genellikle insan zekâsını taklit etmeyi amaçlayan bir takım teknolojik çözümleri içeren ve bu teknolojiler sayesinde makinelere öğrenme, karar verme, dil çözümü gibi insan zekâsının yaptığı işleri yapabilme yetisi veren sistem olarak bilinmektedir (Russell ve Norvig, 2009, s.2). Yapay zekâ, günlük hayatta, örneğin veri analizi, öneri motorları, otomatik sürüş sistemleri, sağlık alanı, otomatik çeviri, ses tanıma, finansal piyasalar, santranç, askeri simülasyonlar, sosyal medya vb., çeşitli alanlarda kullanılmaktadır (McCorduck 2004, ss. 204-210)

Yapay zekâ araştırmaları, yapay yöntemlerle insanların düşünme kabiliyetlerini taklit etmeyi amaçlamaktadır. Ancak, yapay zekâ sistemlerinin insanların düşünme kabiliyetini tam olarak taklit edebildiği söylenememektedir. Çünkü, insanların kompleks düşünceleri oluşturma, yaratıcılık ve özgünlük gibi özellikleri hâlâ tam olarak anlaşılammış ve bu nedenle de yapay zeka sistemlerinin bunları taklit etme yetenekleri de sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, insanoğlu zekâsından bağımsız öğrenebilen ve kendi başına hareket edebilen bir yapay zekâ olgusuna doğru hızla yaklaşmakta ve bu alandaki çalışmalar sürekli olarak yeni yöntemler aramaya devam etmektedir. Bu yeni yöntem arayışlarının temelinde, insanın kâinatı ve tabiatı anlama gayretinde kendisine yardımcı olabilecek belki de kendisinden daha akıllı varlıklar, makineler meydana getirme düşüncesinin bulunmasıdır.

2.3. Yapay Zekâ, Sanat ve Sanatçı İlişkisi

Sanat tarihi ile teknolojik dönüşüm arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Sanatçılar, zaman içinde teknolojinin ilerlemesiyle birlikte yeni teknikler ve malzemeler kullanarak sanat eserleri üretmeye başlamışlardır. Özellikle, bilgisayar teknolojisinin gelişimiyle birlikte, sanatçılar bilgisayar desteğiyle üretilmeyen sanat eserlerini üretebilme imkânına sahip olmuşlardır (Kızılaslan ve İsmailoğlu, 2021, ss.105-126).

Bilgisayarların sanat alanında da kullanılmaya başlanması, sanat kavramını da kendi alanı içinde etkilemiş ve değiştirmiştir. Örneğin, dijital sanatın gelişimi sürecine baktığımızda, bilgisayarların gelişimiyle eş zamanlı olarak dijital sanatın da geliştiği görülmektedir. Bu, sanatçıların bilgisayar desteğiyle yeni türlerde sanat eserleri üretebilme imkânına sahip olmasına katkı sağlamıştır.

Yapay zekânın, sanat ve sanatçılar ile ilişkisi oldukça çeşitlidir ve yapay zekâ uygulamaları sanat alanında farklı şekillerde kullanılmaktadır. Sanatçılar tarafından yapay zekâ teknolojisini kullanarak yaratılan eserler, yapay zekâ teknolojisinin nasıl kullanılabileceğini gösterirken, aynı zamanda sanatçının yaratıcılığını da sergilemektedir. Yapay zekânın, sanat üzerindeki etkileri farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, yapay zekâ uygulamaları kullanılarak sanat

eserleri, resimler, müzik içerikleri üretilebilmekte ve bu eserlerin hedef kitle üzerindeki nasıl bir etki bıraktığı tahmin edilebilmektedir.

Amerikalı bir mühendis ve bilgisayar bilimcisi olan Edmund Berkeley, 1950'lerin sonlarında, bilgisayar yazılımı alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle, "Giant Brains or Machines That Think" adlı kitabında, bilgisayar yazılımının geleceğine dair öngörülerde bulunmuş ve bu öngörülerin çoğu zaman gerçeğe uygun çıkmıştır. Ayrıca, Berkeley 1963 yılında "Computers and Automation" isimli ilk bilgisayar dergisini çıkararak bilgisayar teknolojisinin grafik tasarımı alanında kullanılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Dijital sanat, sanatçıların teknolojik araçları, özellikle de bilgisayarları ve dijital görüntüleme yazılımlarını kullanarak yaratıcılıklarını ifade etme yollarını genişleterek 21. yüzyılın başından itibaren sanat dünyasında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Dijital sanat, resim, heykel, video, ses gibi çeşitli türleri içermekte ve sanatçılara bu türlerin her biriyle ilgili yeni ifade biçimleri keşfetme imkânı verir. Örneğin, dijital görüntüleme yazılımları sayesinde, sanatçılar resimlerini çeşitli şekillerde işleyebilir, yeni çerçeveler oluşturabilir ve görüntüleri üzerinde değişiklikler yaparak yeni anlamlar yaratabilirler (Toptaş, 2022, ss.171-173). Benzer şekilde, dijital ses yazılımları sayesinde, sanatçılar seslerini işleyerek yeni müzikler yaratabilmekte veya mevcut müzikler üzerinde değişiklikler yaparak yeni yorumlar oluşturabilmektedirler. Sonuç olarak, dijital sanat, sanatçıların kendilerini ifade etme yollarını genişletmiş ve onlara yeni yaratıcılık imkânları sunmuştur.

Öte yandan, yapay zekâ sistemleri, sanatçıların eserlerini pazarlamaya yardımcı olmaktadır. Örneğin, bir yapay zekâ sistemi, sanatçıların eserlerini tüketicilere ulaştırma konusunda yardımcı olarak sanatçıların eserlerini daha geniş bir kitleye ulaştırmalarına imkân sağlamaktadır (Binbir, 2021, s.315). Ancak, yapay zekâ sistemlerinin sanatçılar üzerindeki etkileri, sadece olumlu yönde olmamaktadır. Örneğin, yapay zekâ sistemleri, sanatçıların eserlerini üretebilir ve bu sayede sanatçıların işlerini kaybetme riskini artırabilir. Bu nedenle, yapay zekâ sistemlerinin sanatçılar üzerindeki etkileri, olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirilmelidir (Ünal ve Kılınc, 2020, ss.51-78).

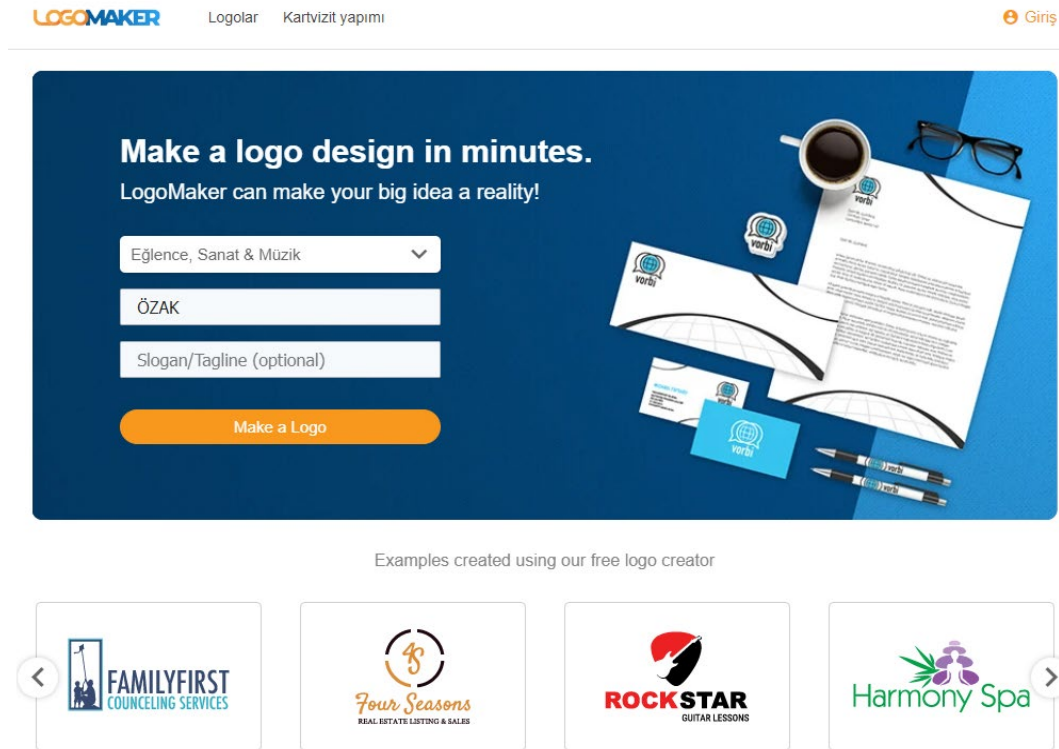
2.4. Yapay Zekâ ile Çalışan Grafik Tasarım Uygulamalarına Örnekler

Yapay zekâ ile çalışan birçok tasarım yazılımı bulunmaktadır. Yapay zekâ ile çalışırken bazı programlar için kod bilgisi gerekmektedir. Kod bilgisi olmadan çalışma yapılabilecek uygulama ve web siteleri de bulunmaktadır. Teknolojinin gelişimine bağlı olarak grafik tasarımının önemi artmış ve bu durum sanatçının teknoloji seçimi, hangi hızda ve nasıl üretmek istediğini olumlu yönde etkilemiştir (Sezer vd., 2022, s.392). İnsanlara her an bir şeyler satma isteği ve çabası firmalar için grafik tasarımı vazgeçilmez bir seviyeye taşımıştır. Grafik tasarım, insanların hayatında sıklıkla karşılaştıkları görsel öğeleri, afişleri, ambalajları, web sayfalarını vb. tasarım yapma işidir. Grafik tasarımın en önemli unsurlarından biri de 'logo' kavramıdır. Logo, bir kuruluşun veya bir markanın kimliğini ifade eden bir görsel semboldür ve bu nedenle de önemli bir tasarım öğesidir. Logo tasarımı hedef kitleyi etkilemesi açısından önem arz etmektedir. Çünkü, firmanın kurulduktan sonra hedef kitlesine kendini tanıtmaya, ürünlerini insanlara ulaştırması ve satabilmesi için logo tasarımı ve web sitesi olması gerekmektedir. Bu yönüyle logo önemli tanıtıcı ve bilgilendirici etkiye sahiptirler (Günay, 2021, s.1). Bu kadar önemli olan logoların yapay zekâ kullanılarak yapılması bir iş alanına dönüşmüştür. Bu bölümde, yapay zekâları kullanan uygulamaları ve web siteleri incelenmiştir. Bu bağlamda, logo tasarımı, uygulamaları ve internet siteleri örnek alınmıştır.

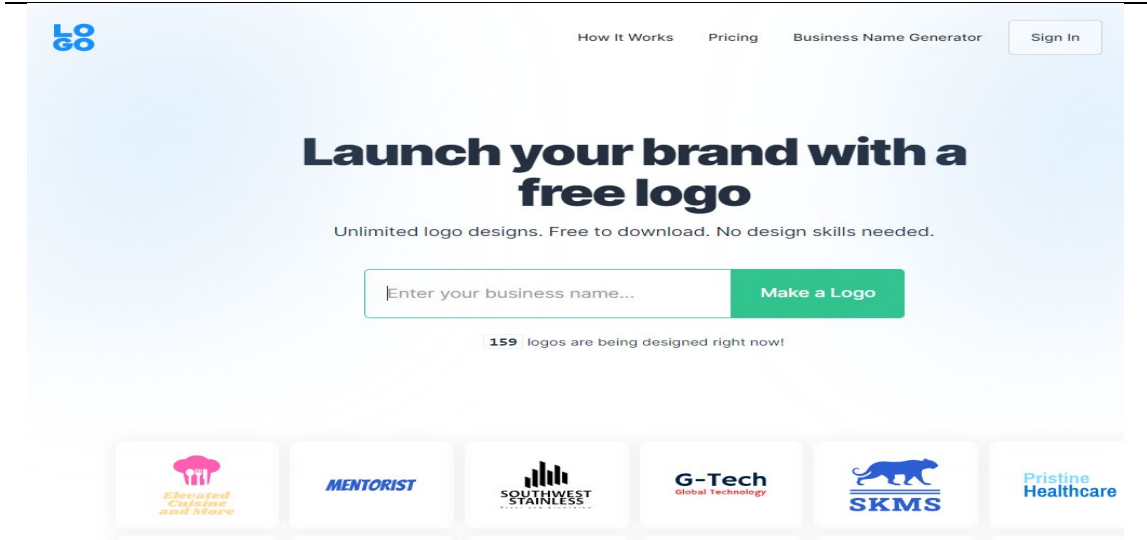
Uygulama çalışmamızda üç adet yapay zeka logo tasarım sitesinden logo tasarımları için örnek bir marka olarak ÖZAK ismini kullanan hayali bir firma üstünde örnek çalışma yapılmıştır. Uygulamaların logo oluşturmada birtakım kriterleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, firma adını, yaptığı işi ve renk tercihini müşteriye bırakırken, bazıları firma adı ve yaptığı işi, bazıları ise hepsinin yanında birde tasarım yapma fırsatı sunmaktadır.

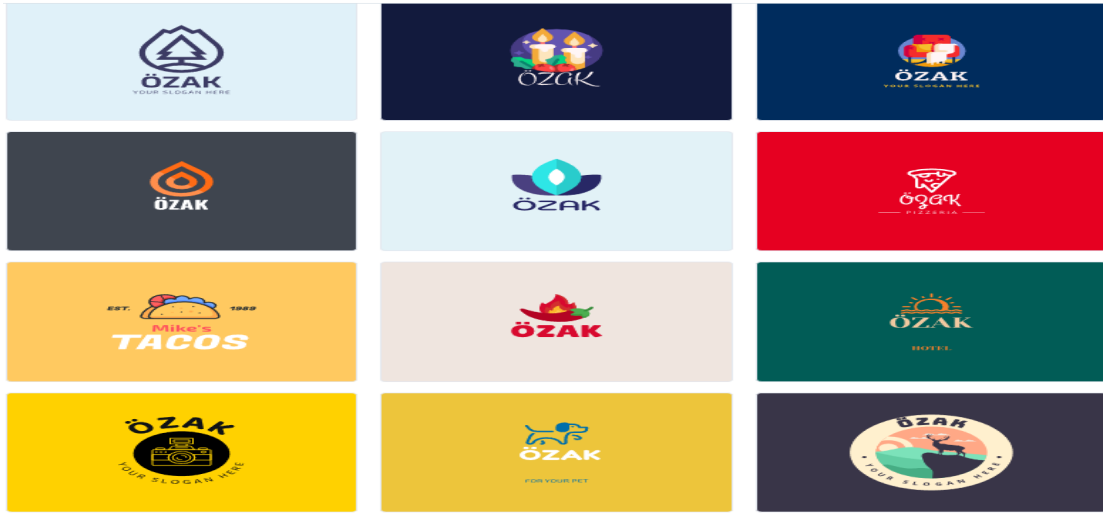
Görsel 1. <https://logo-maker.freelogodesign.org/> (Ekran Görüntüsü)

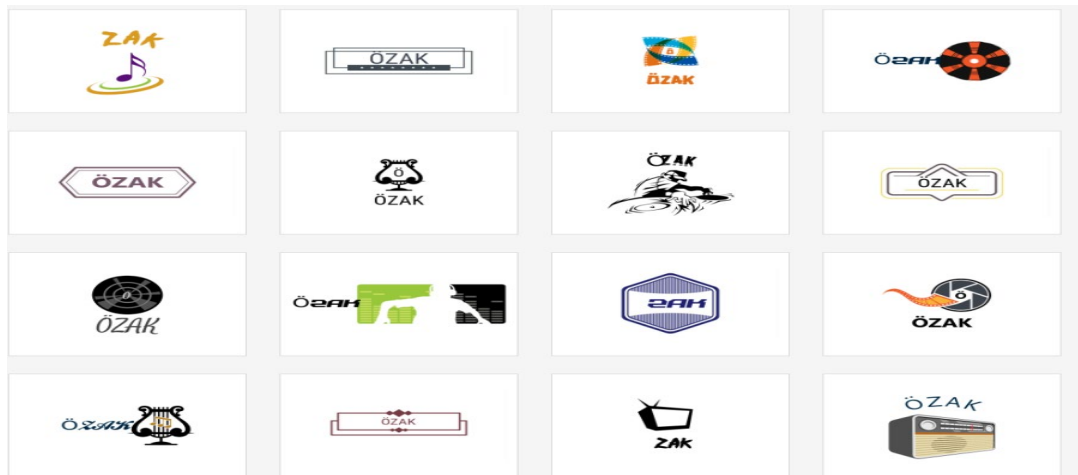
Görsel 2. <https://www.logomaker.com/> (Ekran Görüntüsü)

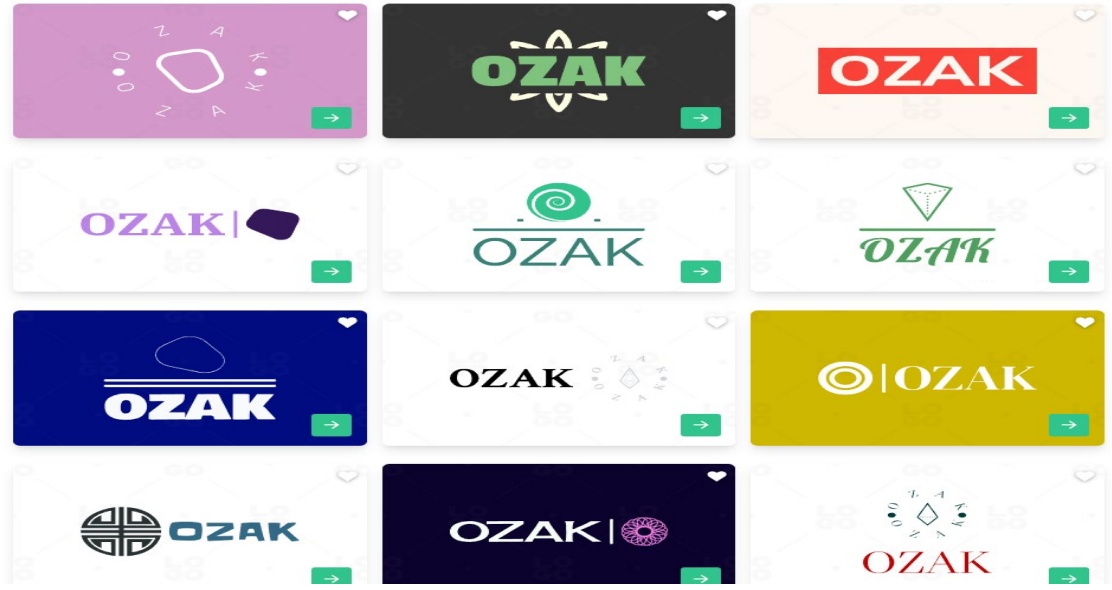
Görsel 3. <https://logo.com/> (Ekran Görüntüsü)

Görsel 4. <https://logo-maker.freelogodesign.org/> (Yapılan tasarıma ait ekran görüntüsü)

Görsel 5. <https://www.logomaker.com/> (Yapılan Tasarımın Ekran Görüntüsü)

Görsel 6. <https://logo.com/> (Yapılan Tasarımın Ekran Görüntüsü)

Ancak, görsellerdeki logolar incelendiğinde yapay zekâ kullanılarak yapılan logoların dikkat çekici, yeni ve şaşırtıcı gibi herhangi bir özellikleri bulunmamaktadır. Bir diğer ifadeyle, tasarlanan logonun hedef kitleye ve tasarım kriterlerine uymadığı (renk, bütünlük, perspektif, denge, simetri vb.) görülmektedir. Bunun yanında, oluşturulan logoların bir tarzı olmadığı için özgün de kabul edilememektedir. Sonuç olarak, yapay zekâ tasarımı yapan internet sitelerindeki logo tasarımı uygulamalarının gelişim aşamasında olduğu ve istekleri tam anlamıyla karşılayamadığı görülmektedir.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sanatçıların sürekli arayış içinde olması, teknoloji ve dijital sanat, yapay zekâ ile gelen yenilikler ve bu yeniliğin toplum üzerinde bıraktığı olumlu olumsuz etkileri hissetmesi insana özgü bir durumdur. Grafik tasarım sürecinin, yapay zekânın ilerlemesiyle birlikte hız kazanacağı kesindir. Grafik tasarım süreci bilgi gerektirdiği gibi doğal olarak estetiği ve estetik kaygıları da taşımaktadır. Tasarımcı, tasarımlarını bilgi birikimine dayalı olarak oluşturur ancak yapay zekâ buna sahip değildir.

Yazılımlar ve algoritmalar ile üretilen çalışmaların yapay zekânın etkisi ile tasarıma olan katkısı görülmektedir. Örneklerden ve uygulamalardan da anlaşılacağı gibi yapay zekâ temelli uygulamaların gelişim aşamasında olduğu ilerleyen zamanlarda daha farklı boyutlara ulaşacağını söyleyebiliriz.

Yapay zekâ ise bir tasarımcıdan çok ortak veya yardımcı tasarımcı olarak görülebilir. Yapay zekâ uygulamalarının bireyselleştirme, öğrenme, problem çözme ve benzersiz görsel ürünler üretme yeteneği gelişme aşamasında olduğu görülmekte bugünkü haliyle tasarımcıları desteklemektedir. Yapay zekâyâ sahip makinelerin yakın gelecekte grafik tasarımcıların yerini almayacağı varsayılmış ve yapay zekânın özellikle grafik tasarım alanında tasarım sektörüne olumlu katkılar sağlayabileceği sonucuna varılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Abdulkadir Özdemir (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Abdulkadir Özdemir (100%)

KAYNAKÇA

- Arora, S. (2022). What is Bitcoin mining: how does it work, proof of work, mining hardware and more. Erişim adresi: https://www.simplilearn.com/bitcoin-mining-explained-article#what_is_bitcoin
- Arslan, K. (2020). Eğitimde yapay zeka ve uygulamaları. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71-80. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1174773>
- Becer, E. (1993). *İletişim ve Grafik Tasarım*. Ankara: Dost Kitabevi
- Binbir, S. (2021). Pazarlama çalışmalarında yapay zekâ kullanımını üzerine betimleyici bir çalışma. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 5(3), 314-328. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1609107>
- Burnett, R. (2007). *İmgeler nasıl düşünür?* (G. Pusar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Günay, M. (2021). Çorum ili valilik ve kaymakamlıkların logo ve amblemlerinin tasarım ilke ve elemanları bağlamında incelenmesi. *Atlas Journal*, 7(39), 1562-1576. doi:10.31568/atlas.654
- İncearık, M. (2012). *Grafik - tasarım rehberi*. İstanbul: Kod Lab.
- Karavaşinoğlu, Ş. (2020). Yapay zekânın grafik tasarım alanında kullanım örneklerinin ve gelecekteki olası rolünün incelenmesi. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 612-626. doi: 10.48146/odusobiad.764387
- Kızılaslan, N. ve İsmailoğlu, D.K. (2021). Teknolojinin ve dijitalleşmenin geleneksel Türk sanatlarına yansımaları. *İMÜ Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 7(1),105-126. doi:10.46641/medeniyetsanat.930735
- McCorduck, P. (2004). *Machines who think: a personal inquiry into the history and prospect of artificial intelligence*. Massachusetts: AK Peters/CRC Press
- Pirim, H. (2006). Yapay zeka. *Journal of Yasar University*, 1(1), 81-93. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179113>
- Russell, S. ve Norvig, P. (2009). *Artificial intelligence a modern approach*. Boston: Pearson
- Sezer, N., Gönüllü, A.B. ve Ergün, A.T. (2022). Logo tasarımının yapay zekâ ile üretimi. *İdil*, 91, 389-399. doi: 10.7816/idil-11-91-07
- Sezer, S. (2015). Grafik tasarımının kitle iletişimindeki rolü. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Toptaş, R. (2022). Türkiye’de dijital sanat, sanatçıları ve eserleri hakkında bir araştırma. *Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergileri*, 3(5), 170-186. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2685080>

Turing, A.M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59, 433-460. doi: 10.1093/mind/LIX.236.433

Ünal, A. ve Kılınç, İ. (2020). Yapay zekâ işletme yönetimi ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, 6(1), 51-78. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1104518>

Görsel Kaynaklar

Görsel 1. Erişim adresi: <https://logo-maker.freelogodesign.org/>

Görsel 2. Erişim adresi: <https://www.logomaker.com/tr>

Görsel 3. Erişim adresi: <https://logo.com/>

Görsel 4. Erişim adresi: <https://logo-maker.freelogodesign.org/>

Görsel 5. Erişim adresi: <https://www.logomaker.com/tr>

Görsel 6. Erişim adresi: <https://logo.com/>

SUMMARY

In recent years, the use of artificial intelligence has started to increase in many work areas and occupational groups. It has contributed greatly to the increase in interest in artificial intelligence and the progress of studies on artificial intelligence. Undoubtedly, graphic design productivity is an art branch that includes ideas, thoughts and applications. Producing is unique to human intelligence.

As technology develops and graphic design is done using computers, artificial intelligence applications inevitably appear and enter the field of graphic design. Artificial intelligence applications are increasing on the Internet and these applications are also encountered in the field of graphic design. It is possible to design a logo using artificial intelligence sites without the need for a graphic decoration. Without any design experience, he can design a website on artificial applications and sites and web pages, again without any tools "need for intelligence".

In this case, the idea, productivity and originality of these works in terms of design are the subject of discussion. When we look at the importance of productivity, functionality and originality of artificial intelligence only in the field of graphic design, artificial intelligence also shows itself in the field of production. We also see that artificial intelligence has started to be productive, although not fully. It is very important to evaluate this study in terms of productivity, originality and functionality in terms of artificial intelligence and graphic design process.

Accordingly, different concepts emerge. One is to understand human productivity and originality, and the other is the machine's attempt to generate ideas. Although artificial intelligence does not have education, research, knowledge and productivity, it is a thought-provoking development that it can do the work that requires these features with various algorithms. Artificial intelligence sites and applications can design in many areas related to graphic design such as logo and character design.

The rapid development of technology and artificial intelligence bring along many questions about originality, ideas, etc. about graphic design and designer. Is the designer of the graphic design works made by artificial intelligence sites and applications artificial intelligence, the person who wrote the code or the user? Another question is how it will be evaluated in terms of idea, graphic design process and criteria. In our article, it is aimed to evaluate the studies that emerged in the field of artificial intelligence in the field of graphic design in terms of basic design principles and graphic design criteria. In the study, the process that started since the development of artificial intelligence and its use in the field of art has made the identity of the designer questioned, apart from the graphic design studies revealed with artificial intelligence. It is aimed to determine how it affects the art of graphic design and the designer by examining it in terms of the design process. The aim of the article is to evaluate the studies in the field of artificial intelligence and graphic design, to examine the design process in terms of design, to make a situation analysis of graphic design and its designer with current and technological developments. Thus, this article examines the relationship of artificial intelligence with the art of graphic design and the artist, and the use of artificial intelligence in graphic design, how artificial intelligence affects the art of graphic design and the artist. This study is important because of the development of artificial intelligence, its impact and contribution to the art of graphic design and the artist, the increased interest in artificial intelligence and the fact that it will carry the future of art further. Artificial intelligence has become an area of interest in terms of art, and since the research is generally aimed at foreign countries, it is important for our country and to bring it to the literature.